

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

Toshkent Moliya instituti

ABDULLAEVA SHARBAT ZULFIQAROVNA

PUL, KREDIT VA BANKLAR

D a r s l i k

**Toshkent
“IQTISOD-MOLIYA”
2007**

Abdullaeva SH.Z. Pul, kredit va banklar. - T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 yil,
348 bet.

Qo‘lingizdagi ushbu kitob pul, kredit va banklar haqida o‘quv qo‘llanma bo‘lib, unda pul muomalasi, kredit tizimi va banklar faoliyatini tashkil etish asoslari ko‘rsatib o‘tilgan. Qo‘llanma, shu-ningdek, pulning zarurligi, funksiyalari, milliy valyutani muoma-laga kiritilishi, kredit va uning shakllari, kredit tizimi, uning tarkibi, kredit muassasalari, banklarning tashkil topishi, rivoj-lanishi, O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining tashkil topishi va rivojlanishi, bank faoliyati barqarorligi va likvidliligi to‘g‘-risida fikr yuritilgan. Bir qator bank operatsiyalari,

jumladan, bankning ak-tiv, passiv va boshqa operatsiyalari nazariy jihatdan hozirgi zamon talablari asosida yoritib berilgan.

O'quv qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy Kengash majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan (2006 yil 22 iyul, 8-sonli majlis bayoni).

Taqrizchilar: **Iqtisod fanlari doktori,**
 prof. Rashidov O. YU.,
 Iqtisod fanlari nomzodi,
 dots. Murugova I.A.

© “**IQTISOD-MOLIYA**” nashriyoti, 2007

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Tovar-pul munosabatlari – tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodiyoti erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo‘nalishiga ega bo‘lgan va boshqarilib boriladigan iqtisodiyotdir.

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlarini qaror toptirish dolzarb omillardan bo‘lgan pul, kredit va banklar tizi-mida ham chuqur o‘zgarishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Bozor munosabatlariga o‘tish iqtisodiy kategoriya sifatida pulning, kredit-ning, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohiyati va ahamiyatiga boshqacha yondashish zarurligini taqozo qiladi.

Bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida bank-moliya tizimining aha-miyati tubdan o‘zgarmoqda. Bozor munosabatlarini boshqarish sohasida davlat tomonidan olib boriladigan barcha ishlarning og‘irlik markazi ana shu tizimlarga ko‘chdi.

SHu sababli, bank tizimini takomillashtirish, banklarning musta-qilligini va pul muomalasidagi ahvol uchun javobgarligini oshirish, pul-kredit munosabatlarini tartibga solish, so‘mning barqarorligi va yuksak nufuzini ta‘minlash sohasidagi muammolarni o‘rganish, shuning-dek, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va tavsiyalarni ishlab chiqish o‘ta dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Bugungi kunda quyidagi savollar ilmiy nuqtai nazardan o‘z javob-larini kutmoqda:

1. Naqd pul va kredit emissiyasining o‘shishiga sabab nima?
2. Aholi qo‘lidagi pulning harakatsiz turib qolishiga qanday qilib yo‘l qo‘ymaslik mumkin?
3. Milliy valyuta kursining almashuvi va barqarorlashuvini ta‘minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshirilishi kerak?
4. Inflyasiyaning oldini olish va uni pasaytirish omillari nima-lardan iborat?

Bozor munosabatlarini talab darajasida tashkil qilish, ishlab chi-qarishni rivojlantirish, kengaytirish va shu asosida iqtisodiy taraqqiyotga erishish kreditdan foydalanishni, banklar faoliyatining samara-dorligini oshirishni, kreditdan foydalanishda salbiy hollarning oldini olishni taqozo qiladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari tomo-nidan beriladigan kreditlarning salmog‘i va sifati sohasida ancha mu-ammolar mavjud.

Har bir jamiyatda bank tizimi iqtisodiyotning muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Tarixan tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi banklarning rivojlanishi bilan o‘zaro bog‘-liq holda taraqqiy qilib borgan. Banklar xo‘jaliklarga kredit berish, korxona, tashkilotlar o‘rtasida hisob-kitoblarni o‘tkazish jarayoni, kapital harakatida vositachi sifatida maydonga chiqadi. Bozor iqtiso-diyoti sharoitida bank tizimida katta tarkibiy o‘zgarishlar yuzaga keldi va banklarning tarkibi va ular bajaradigan funksiyalar hamda ularga yuklangan vazifalarning mohiyati va sifati o‘zgarib bormoqda. Banklar ma‘muriy-buyruqbozlik tizimida ishlashdan yangi bozor munosabatlari sharoitida ishlashga o‘tdi. Bozor munosabatlari sharoitida ishlash bank-lardan yangi xizmat turlarini tatbiq qilishni, mijozlarning qizi-qishlarini hisobga olishni, ularga xizmat ko‘rsatishning yangi usulla-rini joriy qilishni, yangi kredit vositalarini bank faoliyatida qo‘l-lashni, turli xil kredit institutlarining barpo qilishni taqozo qildi.

Bozor iqtisodiyoti banklarning o'zni hamda faoliyatining muhimligi, pul, kredit va bank tizimining takomillashib borishini, shu soha-da malakali kadrlar tayyorlashni va mavjud muammolar echimini topishni taqozo qiladi.

Mazkur darslik "Pul, kredit va banklar" kursining o'quv dasturi asosida yaratilgan bo'lib, ushbu yo'nalish sohalariga taalluqli bo'lgan mavzularni o'z ichiga oladi. Bu darslikda bozor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan iqtisodiy kategoriyalar va ularga taalluqli bo'lgan masalalar ko'rib chiqildi. Bu kurs iqtisodiy fanlarni aniq mustaqil yo'nalishlari-dan bo'lib, ishlab chiqarish munosabatlarining maxsus bo'limi – pul, kredit, banklar birjalar bilan bog'liq sohalaridagi iqtisodiy munosabatlarning ifodasini o'zida aks ettiradi. Darslik umumiy iqtisodiy nazarida ta'limotlari, xorijiy olimlarning tadqiqotlarini e'tiborga olgan holda tadqiqot qilish asosida yaratilgan.

Darslikda bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi va kredit-ning rivojlanish qonuniyatlari, asosiy tamoyillari, banklar va bank operatsiyalarining olib borilishi va valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

Mazkur darslik, avvalo, iqtisodiyot oliy o'quv yurtlari talabalari, ilmiy xodimlar, aspirantlar, tijorat banklari va Markaziy bank xodimlari, moliya tashkilotlarining xodimlari va shu soha bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

I bob. Pulning zarurligi va mohiyati

1-§. Tovar ishlab chiqarish va pulning zarurligi

Har bir iqtisodiy kategoriyada amal qiluvchi hamda mamlakat rivojlanishining asosiy dastaklaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiyotiga o'tish va unda ish yuritishda pulning mavqei va ahamiyati yanada oshib boradi. Darhaqiqat, pul - «bozor tili» deb bekorga ay-tishmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadlar va xarajatlar, moliyaviy talablar va majbu-riyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pul-da ifoda qilinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida pulning ahamiyatining oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud yuridik va jismoniy shaxs-lar faoliyati hamda ularning natijasi daromadi pul bilan bog'liq. SHuning uchun ham, pul barcha iqtisodiy rivojlanish pog'onalarida odamlarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Avstraliyalik iqtisodchi olim K. Mengerning fikricha, Arastu va Aflotundan boshlab XX asrning boshigacha pul to'g'risida jahonda besh-olti mingdan ortiq maxsus ishlar chop qilingan. Agar biz, hozirgi kunda pul to'g'risida yozilgan va chop qilingan adabiyotlar soni bir necha marta oshib ketgan, desak mubolag'a bo'lmasa kerak. Tadqiqotlar shunchalik ko'p bo'lishiga qaramasdan, pul va uning xususiyatlari, har bir tizimda ishlatilishi, roli, iqtisodiyotga ta'siri, nega alohida olingan individumlar qo'lida pulning ko'payishi, ular boyligining ko'payishiga olib keladi-yu, jamiyat miqyosida muoma-ladagi pul massasining ko'payishi jamiyat boyligi ortib borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, degan savollarga hali to'liq javob beril-gan emas.

Pul va uning vazifalari to'g'risida mavjud xorijiy mamlakat-lar iqtisodchilarining qo'llanmalarini olib qaraydigan bo'lsak, pul-ning kelib chiqishi to'g'risida ikki xil g'oya mavjudligini ko'rishi-miz mumkin. Bular ratsionalistik va evolyusion g'oyalardir.

Ratsionalistik qarashning asoschilaridan biri Arastu bo'lib, u pulning kelib chiqishining asosini o'zaro bir-biriga teng qiymatni harakatga keltiruvchi biror bir maxsus «qurol», kishilar orasida o'zaro kelishuv natijasida qabul qilingan shartli birlik ekanini aytadi. O'zaro tovarlarni almashtirishda pul qatnashmaganda, tovar-ni sotish jarayoni tovarni sotib olish jarayoni sifatida yuzaga kelgan. Tovarlar o'rtasidagi proporsiya tasodifan, masalan, soti-lishi kerak bo'lgan mahsulotga talab qay darajada va uning miqdori kam-ko'pligiga bog'liq holda o'rnatilgan. Keyinchalik, shu tovarlar ichidan umumiy ekvivalent sifatida ba'zi tovarlar ajralib chiqdi. Jamiyatning rivojlanishi muomalaga metallarning kirib kelishiga olib keladi.

Rivojlanishning birinchi bosqichlarida mis, bronza, temir ishlatilib, almashinuv T-P-T shaklida olib borilgan. XVIII asr-larning oxirigacha pul tomonlar o'rtasidagi shartnoma vositasi deb qarab kelingan. Hozirgi vaqtda ham ba'zi chet el olimlari, masalan, Pol Samuelson pulni sun'iy sotsial shartlashish belgisi¹ deb izohlagan. Boshqa amerikalik olim Jon Gelbreyt qimmatbaho metal-larning pul vazifasini bajarishi bu kishilar o'rtasidagi kelishuv-ning mahsuli ekanligini uqtiradi.

¹ Самуэльсон П. Экономика .- М.:1964, - 64 б.

Uzoq yillar davomida sobiq SSSRda pul va pul muomalasi sohasidagi tadqiqotlar K. Marksning ta'limoti asosida olib borilgan. U pulning kelib chiqishini tadqiq qilishda A. Smit, D. Rikar-dolarning tadqiqotlariga asoslangan holda, pulning mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. SHuningdek, u pulning o'zi ham tovar ekanligini, pulning kelib chiqishi bosqichlarini izohlab bera oldi. U oltin va kumush qazib olish va ishlatish uchun ma'lum mehnat sarflanadi, shu mehnat oltin va kumushda gavalangan holda, boshqa tovarlarning qiymatini o'lchashning asosi bo'lib xizmat qiladi, deb ko'rsatgan. Hozirgi vaqtda yuqoridagiga o'xshagan real pullar o'rniga o'z qiymatiga ega bo'lmagan qog'oz va kredit pullar muomalada ishlatilmoqda. SHuning uchun qog'oz va kredit pullar pul kelib chiqishi to'g'risidagi ratsionalistik konsepsiyaning to'g'ridan-to'g'ri isboti bo'la olmaydi. Qog'oz pullar yuzaga kelguncha, jamiyat bir necha rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan.

Pulning kelib chiqish tarixi ko'proq pulning evolyusion nazar-riyosi bilan bog'liq. Tovar muomalasining evolyusion rivojlanish jarayonida umumiy ekvivalent shaklini har xil tovarlar o'ynagan. Har bir jamoa o'z tovarini ekvivalent sifatida o'rta qo'ygan. Lekin jamiyat taraqqiyoti shu tovarlar ichidan ikki guruh tovarlarning ajralib chiqishiga olib keldi. Bular – birinchi ehtiyoj uchun zarur bo'lgan tovarlar va zebu ziynat tovarlaridir.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida dehqonchilik va chorvachilikdagi mehnat taqsimoti, tovar turlarining ko'payishi al-mashinuv jarayonining yanada rivojlanishini taqozo qildi. Almashinuv jarayonida tovar egalari o'zaro muloqotda bo'lib, tovarning egasi o'z mahsulotini (mulkini) baholagan. SHu baholash jarayoni biror o'lchov birligi bo'lishini taqozo qilgan.

2-§. Pulning mohiyati va uning xususiyatlari

O'tgan asrdagi iqtisodchilar pul – bu tovarlarning tovari, deb ifodalashgan va uning quyidagi xususiyatlarini izohlab berishgan: Birinchidan, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, pulda ifodalanadigan aniq mehnat asosini abstrakt mehnat tashkil qiladi. Uchinchidan, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi.

SHunga asoslangan holda, pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan maxsus tovar degan xulo-saga kelish mumkin. Uning maxsus tovar sifatida xususiyati shunda-ki, u barcha tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qiluvchi, umumiy ekvivalent hisoblanadi.

Umumiy ekvivalent rolini uzoq yillar davomida oltin baja-rib kelgan bo'lsa-da, tovar xo'jaligining va pul muomalasining rivojlanishi qog'oz pullar, boshqa kredit vositalari yuzaga kelishiga, kredit va pul mablag'larining bankda bir schyotdan ikkinchi schyotga o'tkazilishi kabi jarayonlar bo'lishiga olib kelgan.

Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar pul bo'lib qolave-radi. Yuqoridagilarga asoslangan holda, pulning mohiyatini quyi-dagicha ta'riflashimiz mumkin. Pul – bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Bu ta'rif pulning barcha xususiyatlarini o'zida to'liq ifoda-laydi, deb aytishimiz mumkin. Bular, birinchidan; pulning boshqa tovarlardan ajralib turuvchi maxsus tovarligi; ikkinchidan pul bu umumiy ekvivalent yagona tovar bo'lib, qolgan tovarlarning qiy-matini o'zida ifoda qilishi, (boshqa xohlagan bir tovar bu xususiyatga ega bo'la olmaydi); uchinchidan, pulning ekvivalent sifatida tovarni yaratishga ketgan mehnat va boshqa xarajatlarini o'zida ifo-da qilishi; to'rtinchidan, pulning har bir iqtisodiy tizimda, tovar ishlab chiqarishda kishilar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarini ifoda qilishi va boshqalardir.

Pul to'g'risidagi evolyusion nazariya uning o'lchov birligi va muomala vositasi ekanligini ochib beradi.

CHet el iqtisodchilari pulning iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyati va zarururiyatiga kam e'tibor qaratganlar. 1857 yilda ta-niqli ingliz iqtisodchisi U.Djevons, iqtisodiy fanlar uchun pul masalasi bu geometriyadagi aylana kvadraturasiga teng demakdir, de-gan ekan. SHuning uchun chet el iqtisodchilari bu bobni chetlab o'tish-gan. XX asrning 50 - yillaridagi darsliklarning mualliflari pulning mohiyatidan ko'ra uning iqtisodiyotga, ishlab chiqarish va band-lik, moddiy resurslar va ulardan foydalanishga ta'sirini o'rga-nish muhimroqdir, deb ta'kidlashgan va ko'p chet el olimlari shu yo'-nalishda ish olib borishgan. Hozirgi vaqtda pul to'g'risida bizda mavjud chet el adabiyotlarida ko'rilgan masalalar fikrimizning is-boti bo'lishi mumkin. Haqiqatan ham, bozor iqtisodiyotga o'tish sharoitida pulning zarurligi, mohiyatini tadqiq qilishdan ko'ra, pul-ning iqtisodiyotga, ishlab chiqarishga, bandlikka ta'sirini tadqiq qilish jamiyatimiz uchun ahamiyatliroq deb o'ylaymiz.

Pulning turlari

Pul o'zining evolyusiyasi jarayonida metall (oltin, kumush, mis), qog'oz, kredit pullar shaklida ishlatilib kelgan. Qiymatni o'zida ifodalashiga ko'ra pullar ikki turga bo'linadi:

- haqiqiy pullar;
- haqiqiy pul izdoshlari - qiymat belgilari.

Haqiqiy pullar nominal qiymatini o'zida ifodalovchi, real qiymatga ega bo'lgan metall pullar bo'lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo'lgan aylana (shu shakl-da metall emirilishi kam bo'ladi) shaklda chiqarilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, birinchi tangalar bundan 26 asr oldin Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda hozirgi Markaziy Osiyo davlatlarida, IX-X asrlarda Kiev Rusida zarb qilingan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida tangalar, asosan, oltindan zarb qilingan, keyin-chalik, oltin va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyin-lashuvi, ishlab chiqarishning rivojlanishi va to'lov, muomala vosi-tasiga bo'lgan ehtiyojning oshishi natijasida muomalaga qiymat bel-gilarini kiritish zarur bo'lib qoldi. Oltin va kumush muomaladan yo'qola bordi.

Qog'oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo'-lib, pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan.

Qog'oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini kelti-rish mumkin.

1-bosqich – tangalarning uzoq vaqt muomalada bo‘lishi, qo‘ldan-qo‘lga o‘tishi natijasida emirilishi;

2-bosqich – tangadagi metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonidan ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalar metall (oltin, kumush) miqdorining kamaytirilishi;

Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinligi, ular zaxiralarning kamligi ham sabab bo‘lgan.

3-bosqich – davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina билетlarining chiqarilishi.

Birinchi qog‘oz pullar XII asrda Xitoyda chiqarilgan, deb ko‘r-satiladi. Lekin tarixiy ma‘lumotlarga qaraganda, 700 yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar, Buxoro davlatida qog‘oz materi-allardan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog‘oz pullar Amerika va Evropada XVII- XVIII asrlarda, Rossiya 1769 yilda chiqarilgan.

Qog‘oz pullar deb, hukumat tomonidan byudjet taqchilligini qoplash uchun chiqarilgan, metall pullarga almashtirilmaydigan, lekin davlat tomonidan ma‘lum kurs o‘rnatilgan pul belgilariga aytiladi.

To‘la oltin va kumushdan bo‘lmagan tangalar muomalada pul sifatida ishlatilsa-da, ularning nominal miqdori real miqdoridan farq qilgan. Shunday bo‘lsa ham, bu tangalar ma‘lum miqdordagi metallni ifodalagan. Qog‘oz pullar bo‘lsa, muomalaga chiqarilgan vaqt-da va keyin ham uzoq yillar davomida ma‘lum bir miqdordagi oltin-ni o‘zida ifoda qilgan. Ammo biror davlatning pulida metallning zarrasi ham bo‘lmagan, ya‘ni ular qiymatni belgilab bergan, xolos.

Qog‘oz pullarning emitenti davlat xazinasini yoki emission bank hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida muomalaga pul belgilarini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki chiqaradi. Qog‘oz pullarning tabiati ularning inflyatsiyaga moyilligini ko‘rsatadi. Qog‘oz pullar-ni muomalaga chiqarishda pul muomalasi qonuni talablarini e‘tiborga olish kerak. Lekin amaliyotda har doim ham shu talablar e‘tiborga olinavermaydi. Pul muomalaga tovar aylanmasi ehtiyojini qoplash uchunгина chiqarilishi kerak. Haqiqatda pul yuqoridagidan tashqari, byudjet taqchilligini, davlatning boshqa xarajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi, ya‘ni emissiya miqdori tovar aylanmasi bilan cheklanmasdan davlatning moliyaviy resurslarga bo‘lgan talablariga ham bog‘liq bo‘ladi. Bu, albatta, muomaladagi pul massasi o‘zgarib turishiga, aksariyat hollarda uning muomalaga kerak-gidan ortiqcha chiqib ketishiga olib keladi. Natijada pulning barqarorligiga putur etadi, uning qadri tushadi, xalqning davlatga bo‘lgan ishonchi pasayadi, to‘lov balansining barqarorligi yo‘qoladi, (passiv qoldiq hajmi ortadi) milliy valyuta kursi tushadi va h. k.

Kredit pullar

Ishlab chiqarish va tovar aylanmasining rivojlanishi, metall pullarning etishmasligi kredit munosabatlarining rivojlanishiga olib keladi. Tovar va to‘lov

aylanmasining ehtiyojini qoplash maq-sadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda kredit vositalari: chek, veksel, banknotalar chiqarilgan.

Kredit pullar deb kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to'lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi.

Kredit pullar o'zining mustaqil qiymatiga ega emas, chunki ularni yaratish uchun abstrakt zaruriy mehnat sarflanmaydi. Kredit pullar qog'oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o'zida qiy-matni ifodalaydi va u kredit hujjat bo'lib, kreditor va qarz oluv-chi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullar-ning asosiy turlaridan biri vekselidir.

Veksel – bu qarzdorning (oddiy veksel) yoki kreditorning (o't-kazma veksel - tratta) ko'rsatilgan summani, ko'rsatilgan vaqtda va joyda to'lash to'g'risidagi yozma majburiyati hisoblanadi.

Tijorat veksellarning oddiy va o'tkazma turlari mavjud. Un-dan tashqari, ma'lum summani qarzga berish bilan bog'liq bo'lgan mo-liyaviy veksellar mavjud. Moliyaviy vekselning bir turi xazina vek-sellari bo'lib, ularda davlat qarzdor sifatida ishtirok qiladi.

Yana veksellarning o'rtoqlik, bronza veksel turlari mavjud.

Banknota – kredit pullarning etakchi vakillaridan bo'lib, Mar-kaziy bank tomonidan, veksellarni hisobga olish yo'li bilan chiqari-ladi.

O'tmishda banknota muddatsiz majburiyat bo'lib, xohlagan vaqt-da uni bankka topshirib, o'rniga unda ko'rsatilgan summaga oltin yoki kumush olish mumkin bo'lgan.

Veksel banknotadan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

- veksel ma'lum muddatni o'zida ifodalaydi (3-6 oy muddatga ega bo'lgan veksel), banknota ma'lum muddat bilan chegaralanmaydi.

- veksel bo'yicha vekselni bergan tomon uni to'lashni kafolat-lasa, banknotada uni to'lashni davlat (davlat banki) kafolatlaydi.

Banknota qog'oz pullardan quyidagilar bilan farq qiladi:

- kelib chiqishi bo'yicha qog'oz pullar asosan muomala vositasi funksiyasini bajarish asosida, banknotalar to'lov vositasi funk-siyasi asosida kelib chiqqan:

- almashinuvi bo'yicha, banknotalar oldin oltin va kumushga al-mashtirilgan, qog'oz pullar esa metallarga hech qachon almashtirilma-gan;

- emissiya qilinishi bo'yicha qog'oz pullarning banknotalardan farqi bo'lgan (xazina biletlarini Moliya vazirligi, banknotalarni Markaziy bank chiqargan)va h. k.

Hozirgi zamon banknotalari oltinga almashilmaydi. Lekin ular quyidagi yo'llar bilan pul muomalasiga kelib tushadi:

- xo'jaliklarni bank tomonidan kreditlash orqali berilgan kre-ditlarning bir qismi muomalaga kirib keladi;

- davlatni kreditlash. YA'ni banknotalar davlatning qarz majbu-riyati sifatida muomalaga chiqadi;

- aktiv to'lov balansiga ega bo'lgan davlatlarda rasmiy valyuta zaxiralarining o'sishi orqali va boshqalar;

CHek veksel va banknotadan keyin paydo bo'lgan kredit vosita-si hisoblanib, to'lovchining o'z bankiga uning schyotidan mablag'ni oluvchining schyotiga o'tkazib qo'yish to'g'risidagi buyrug'idir.

Birinchi cheklar taxminan 1683 yillarda Angliyada qo‘llanila boshlagan.
CHekning quyidagi turlari mavjud:

1. Ismi yozilgan chek – bu chek bir kishi nomiga yoziladi va uni boshqaga berish mumkin emas.

2. Orderli chek – bir kishi nomiga yozilgan va uni indossament bo‘-yicha boshqa shaxsga berish mumkin.

3. Ko‘rsatilganda to‘lanishi lozim bo‘lgan chek.

4. Hisob cheki – naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo‘llaniladigan chek.

5. Akseptlangan chek – bank chekni to‘lash bo‘yicha rozilik beradi va boshqalar.

CHek yordamida bankdan naqd pul olish mumkin. U bilan to‘lov-larni va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin.

Hozirgi vaqtda kredit pullarning zamonaviy turlari sifatida elektron pullar va kredit kartochkalardan foydalanilmoqda.

Banklar faoliyatida EHM lardan foydalanish elektron pullar yordamida qarzlarni to‘lashni tezlashtiradi. AQSHda pul mablag‘lari-ning elektron o‘tkazish tizimi – EFTS (Electronicfunds Transfert System) aylanmaning samarali bo‘lishini ta’minlamoqda.

Hozirgi zamon amaliyotida qo‘llanilayotgan kredit kartochkalar naqd pullar o‘rniga hisob-kitoblarni olib borish uchun chiqarilgan bo‘lib, ular juda qulay va bir qator afzalliklarga ega. Kredit kar-tochka bilan barcha turdagi chakana savdo va xizmatlarga haq to‘lash mumkin. Hozirgi vaqtda kredit kartochkalar bank, savdo xizmatlari-ni to‘lashga mo‘ljallangan.

Quyidagi tayanch so‘zlarni ta’riflang.

1. Tovar.	10. Pulning mohiyati.
2. Barter.	11. Banknota.
3. Oltin.	12. Metall pul.
4. Pul.	13. Qog‘oz pullar.
5. Qiymat.	14. Pul qiymati.
6. Umumiy ekvivalent.	15. Kredit pullar.
7. Almashuv tengligi.	16. Haqiqiy pullar.
8. Baho.	
9. Baholar masshtabi.	

Mavzuga oid savollar

1. Pul o‘ziga xos tovar sifatida qanday ajralib chiqqan?
2. Pulning mohiyati deganda nimani tushunasiz?
3. Pulning xarid qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
4. Pul tovar qiymatining umumiy ekvivalenti sifatida.
5. Pulning o‘ziga xos xususiyatlari.
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning ahamiyati.

II bob. Pulning funksiyalari va roli

1-§. Pulning funksiyalari va ularga tavsif

Pul iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettira turib, ma'lum funksiyalarni bajaradi. Pulning mohiyati uning bajaradigan funk-siyalarida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Pulning funksiyasi to'g'risidagi savol bir vaqtning o'zida ham qiyin, ham juda oson savoldek tuyuladi.

Bu savolning soddaligi shundaki, pulning funksiyalari real hayotga yaqin va iqtisodiy amaliyotdagi mavjud jarayonlarni o'zida ifodalaydi.

Qiyinligi shundaki, pulning funksiyalari, ularning mohiyati iqtisodchilar tomonidan har xil talqin qilinadi. Iqtisodiy ada-biyotlarda pulning turli xil funksiyalarini uchratish mumkin.

Biz pulni iqtisodiy kategoriya deb qarab, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan funksiyalarini tahlil qilib, pul asosan to'rt funksiyani bajaradi, degan fikrni ta'kid-lamoqchimiz. Bular: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vosi-tasi va jamg'arma vositasi funksiyalari.

Pul qiymat o'lchovi sifatida. Pulning birinchi funksiyasi uning qiymat o'lchovi ekanligidir, ya'ni pul barcha tovarlarning qiy-matini o'lchaydi, ularning bahosini aniqlashda vositachi bo'lib xiz-mat qiladi.

Qiymat o'lchovi funksiyasida pul tovar ishlab chiqarishga sarf-langan ijtimoiy mehnatni ifodalaydi va shu mehnat asosida tovar-ning qiymatini belgilaydi. Pulning bu funksiyasida naqd pullar emas, naqdsiz pullar ishtirok qiladi. Masalan, biz savdo do'koniga kirib, biron tovarning bahosini ko'rib, baho shu tovarga arziydimi yoki tovarga baho yuqori aksincha past qo'yilganmi – shu to'g'rida o'zi-mizning xulosamizga ega bo'lishimiz mumkin. Mana shu bizning xulo-samiz asosida pulning qiymat o'lchovi funksiyasi yotadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasida bir tovarning qiymati ikkinchi bir tovar qiymati orqali ifoda qilinadi. Agar tarixan olib qaraydigan bo'lsak, bu vazifani o'z qiymatiga ega bo'lgan tovar-oltin yoki oltinning o'zida ifodalaydigan pul birliklari bajarib kelgan.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi qiymat qonuniga asoslanib aniqlanadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi baholar masshtabini o'rna-tishni talab qiladi.

Baholar masshtabi huquqiy xarakterga ega bo'lib, u davlat tomo-nidan o'rnatiladi va tovar qiymatiga asoslangan holda uning baho-sini ifodalaydi. Baholar masshtabi orqali, fikran namoyish qilin-gan tovar bahosi davlat bahosi yoki bozor bahosiga aylanadi va mil-liy pul birligida ifodalanadi.

XX asrning 80 - yillari oxirigacha baholar masshtabi deb, davlat tomonidan tasdiqlangan, tovar qiymatini o'lchash va baholar belgilash uchun kiritilgan, ma'lum oltin miqdorini o'zida ifoda-lagan pul birligiga aytilgan. Qariyb 30 yil davomida 1961 yildan boshlab sobiq Ittifoqda baholar masshtabi qilib 1 rubl qabul qilingan va u 0,987412 gramm oltinga tenglashtirilgan edi. XX asrning 80-yillari oxiriga kelib,

Ittifoqda pul birligini oltin-ga tenglash g'oyasi o'z kuchini yo'qotdi. Vaholanki, boshqa ko'pgina mam-lakatlar amaliyotida bu tenglashtirish 70 - yillardan boshlab e'ti-borga olinmadi. Rivojlangan iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlar-da valyutani oltinga tenglashtirish hal qiluvchi dastak emasligini ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti isbotlab berdi.

XX asrning 60 - yillarida yangi pul islohoti o'tkazilganda, devalvatsiya yoki revalvatsiyada davlat qonuniy ravishda baholar masshtabini, pul birligining oltin miqdorini, baholarni belgi-lash uchun o'rnatib bergan. Pul birligi ma'lum miqdor oltinga teng-lashtirilgan bo'lsa-da, muomalaga chiqarilgan pul birliklari hech qa-chon oltinga almashtirilgan emas. SHuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda jahondagi biror mamlakat o'z pulini oltinga almashtirmay-di. Ba'zi mamlakatlar pul birligini oltinga tenglashtirsa-da, pul birligiga to'g'ri kelishi mumkin deb belgilangan oltin miqdorini muomaladagi pul birligiga almashtirib bermaydi. SHuning uchun bu tenglashtirish o'zining iqtisodiy mohiyati va kuchini yo'qotganligi aniq. CHunki oltin oddiy tovarga aylandi va uning qiymati ham pul-da ifodalanadigan bo'ldi. Pulning funksiyalari oltindan ajraldi, o'zgaruvchan valyuta kurslari joriy qilindi.

Hozirgi vaqtda baholar masshtabi talab va taklif ta'sirida tashkil topadi va baho orqali tovarlar qiymatini o'lchashga xizmat qiladi. SHuni ta'kidlash kerakki, pul yordamida tovarlar tenglash-tiriladi. Ikkala tomon uchun ham tenglashtirishning asosi bo'lib abstrakt mehnat hisoblanadi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi baho deyiladi. Baho – bu ideal shaklda ongimizdagi qiymat o'lchovi. Qiymat o'lchovi vazifa-sini fikran ifoda qiladigan pulimiz bajaradi, baho esa to'la to'kis real moddiy boyliklarning qiymatini ifoda qiladi.

Qiymat shakliga ega bo'lgan tovar, bahoga ham ega bo'ladi. Pul o'zi o'z bahosiga ega emas, uning qiymati o'zi bilan aniqlanishi mum-kin emas. Baho o'rniga pul sotib olish qobiliyatiga ega. Pulning so-tib olish qobiliyati deganda pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar va xizmatlar miqdori tushuniladi. Agar pul birligiga to'g'ri keluv-chi tovarlar miqdori (soni) qancha ko'p bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha.

Muomala vositasi funksiyasi. Muomala vositasi funksiya-sida pul yordamida tovar o'zining pul qiymatiga ayirbosh qilinadi. Bu funktsiyani bajarish uchun naqd pul bo'lishi lozim. Bu funksiya yordamida tovarlarni bir-biriga ayirboshlash-barter usuliga chek qo'yiladi. Tarixiy taraqqiyot ko'rsatadiki, jamiyat rivojlanishi-ning ilk bosqichlarida barter mehnat mahsulini ayirbosh qilish-ning yagona yo'li bo'lgan. Barterning noqulayligi shundan iborat bo'lganki, A tovar egasi, B tovarni sotib olish uchun, nafaqat B tovar ishlab chiqaruvchini, balki B tovar egasiga zarur bo'lgan tovarni ham topa olishi kerak edi. Bu juda qiyin jarayon bo'lib, yuzlab tovar-larni muomalaga jalb qilgan holda ko'zlagan maqsadga erishish mumkin bo'lgan. Oltinning pul sifatida ishlatila boshlashi nati-jasida barter usuli tovar ayirboshlashning usuli sifatida o'z aha-miyatini yo'qotdi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, barter usuli hozirgi kunda ham ba'zi hollarda jahon amaliyotida qo'llanilib kelmoqda.

Tovar defitsiti, inflyasiya sur'atlarining oshib ketishi, mam-lakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning yo'qligi sharoitida barter bo'yicha tovarlar harakatini amalga oshirish tomonlar uchun qulay hisoblanadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasida tovar qo'ldan qo'lga o'tadi va muomaladan chetlashadi, ya'ni iste'molchi egaligiga o'tadi. Pul va tovarning harakati (T-P-T) qisqa vaqt ichida tugallanadi.

Qiymatning doimo bir shakldan ikkinchi shaklga (tovar-pul va pul-tovar) o'tib turishi pulning muomala vositasi funksiyasining asosini tashkil qiladi.

SHuning uchun ham, bu funktsiyani bajarishda naqd pul bo'lishi, u barqaror, sifati yuqori bo'lishi kerak.

O'zbekistonda muomala vositasi funksiyasini Markaziy bank tomonidan chiqarilgan qog'oz pullar va metall tangalar bajaradi. Muomalaga chiqariladigan naqd pullar miqdori savdo-sotiq haj-miga, ish haqi to'lashning vaqtiga, aholining bankdan qarzga mablag'-lar olish imkoniyatiga va boshqa omillarga bog'liq. Savdo-sotiq hajmining ko'pligi va ish haqining tez-tez to'lab turilishi muomala-laga ko'p pul chiqarish zarurligidan, aholining bankdan ko'proq kre-dit olish imkoniyatiga ega ekanligi kamroq muomala vositasi kerak ekanligidan dalolat beradi. SHuni aytish kerakki, ishlab chiqarish-ni ixtisoslashtirish, natural xo'jalik, kichik korxona, fermer xo'ja-liklarining ko'payishi muomala vositasiga bo'lgan talabni kamay-tiradi.

Pulning muomala vositasi sifatida ishlatilishi muomala xarajatlarining barter xarajatlariga nisbatan ancha past bo'lishi-ni ta'minlaydi. Pulning muomala vositasi funksiyasi uning boshqa funksiyalaridan o'zining ma'lum xususiyatlari bilan ajralib tura-di. Muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari sifatida quyi-dagilarni keltirish mumkin:

- bu funktsiyani real, naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul bir-biriga qarama-qarshi, bir traektoriyada hara-kat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va tovar sotib oluvchi o'rtasidagi munosabat tugallanadi va tomonlar tovarga yoki pulga ega bo'ladilar;
- pul muomala vositasi bo'lishi uchun, avvalambor qiymat o'lchovi bo'lishi kerak.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi. Mavjud chet el iqtisodiy adabiyotlarida va keyinchalik,¹ Rossiya olimlari tomonidan chop qilingan adabiyotlarda, pulning muomala vositasi funksiyasi uning to'lov vositasi ekanligidan dalolat beradi, degan kabi chalkash xulo-salarni uchratish mumkin. Lekin biz yuqorida keltirilgan muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari to'lov vositasi funksiyasiga ham mos keladi, deb ayta olmaymiz. Bu xususiyatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan tubdan farq qilishini ko'rsatadi.

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun muomalaga olib chiqqan vaqtda tovarni sotib olish uchun iste'molchining etarli naqd puli bo'lmasligi mumkin. Natijada tovarni kreditga sotishga zarurat tug'iladi, ya'ni tovar-ning pulini to'lash muddati kechiktiriladi. Tovar kreditga sotil-ganda, pul tovarning bahosini aniqlashda qiymat o'lchovi funktsiya-sini bajaradi,

¹ Кэмбелл Р., Макконел. Экономикс, - М.: 1993 г. с. 264

Стэнли Л. Брю, Э. Дж.Долан. «Деньги, банки и денежно-кредитная политика» с. 25-30

lekin u muomala vositasi bo'la olmaydi. Iste'molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Bu holda tovar va pulning harakati bir traek-toriyada, bir vaqtning o'zida, bir-biriga qarama-qarshi tura olmaydi.

Tovar harakati amalga oshgandan ma'lum vaqt o'tgandan keyin pul harakati sodir bo'ladi. To'lov vositasi funksiyasining asosiy xusu-siyati tovar va pul harakatining bir vaqtda amalga oshmasligi, hara-katning bir tomonlamaligi va harakatda bo'linishlar mavjudligi-dadir.

Pulning to'lov vositasi sifatida ishlatilishi nafaqat tovar kreditga sotilganda sodir bo'ladi, balki barcha jarayonlarda tovar-lar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar o'sha zahotiyoq naqd pulda amalga oshirilmasa, bunday iqtisodiy munosabatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi yuzaga kelishidan dalolat beradi.

To'lov vositasida sotuvchi tovarning pulini olguncha tovar iste'molchi ixtiyoriga kelib tushadi va u o'z ehtiyojini qondirish uchun tovardan to'la foydalanishi mumkin.

Agar tovar uchun to'lov oldindan (avans) amalga oshiriladigan bo'lsa, tovar ma'lum vaqtdan keyin iste'molchi ixtiyoriga tushishi mumkin. Demak, ikkala holda ham tovar va pul harakati bir vaqtning o'zida amalga oshmaydi. CHunki tovar aylanishi (T-P-T) uziladi va pul harakati tovar harakatiga nisbiy ravishda mustaqil bo'ladi. Pulning bu harakati to'lov deb aytiladi va bu erda pul to'lov vosi-tasi sifatida ishtirok qiladi. Pulning to'lov vositasi funksiyasi tovar ishlab chiqarish va muomala rivojlanishining yuqori bosqich-lari mahsuli bo'lib, u pulning qiymat o'lchovi va muomala vositasi funksiyalaridan keyinroq yuzaga kelgan, deb xulosa qilish mumkin.

To'lov vositasi funksiyasining yana bir xususiyati shundaki, sotuvchi bilan iste'molchi o'rtasidagi munosabat muomala vosita-sidagi kabi qisqa muddatli bo'lib, tezda tugallanmaydi. To'lov vosi-tasi funksiyasida iste'molchi tovarga ega bo'lganidan keyin ham, u bilan mol sotuvchi o'rtasidagi munosabat uzoq vaqt davom qiladi. Bu munosabat – kredit munosabati hisoblanadi va iste'molchi – qarz-dor, sotuvchi - kreditor sifatida ishtirok qiladi.

Ba'zi iqtisodchilarimiz veksel asosida o'tkaziladigan jarayon-larni ham muomala vositasi funksiyasiga kiritadilar. Bu, bizning fikrimizcha, to'g'ri emas. CHunki veksel – ma'lum mablag'ni to'lash to'g'risidagi kredit majburiyat, u qiymatga ega emas. Demak, ayirbosh-lashning ekvivalenti sifatida ishtirok qila olmaydi. A sotuvchi bir million so'mlik tovarni B iste'molchining vekseliga almash-tirdi, deylik. B bir mln. so'mlik tovarga ega bo'ldi. A bo'lsa, o'z qiy-matiga ega bo'lmagan, sotib olish qobiliyati emitent tomonidan bel-gilanadigan vekselga ega bo'ladi. Sotuvchi A, bir mln. so'mlik veksel-ni sotsagina, pul mablag'iga ega bo'lishi mumkin. SHunga asosan, biz veksel jarayonlarini muomala vositasiga kirishini to'liq ishonch bilan ta'kidlay olmaymiz. Bu jarayonlar ko'proq to'lov vositasi funksiyasiga taalluqlidir. Pulning to'lov vositasi funksiyasi yana turli qarz va majburiyatlarni to'laganda:

- korxona, tashkilotlar o'rtasida tovar va xizmatlar uchun to'la-ganda;
- davlat byudjetiga va kredit tizimiga to'lovlarni amalga oshir-ganda (foydadan to'lanadigan to'lovlar, kredit bo'yicha qarz va foiz-larni to'lash va boshqalar);
- ishchi xizmatchilariga ish haqi to'lash va aholiga boshqa to'lov-larni to'lash (nafaqa, stipendiya va boshqalar)da;
- boshqa har xil qarz va majburiyatlarni to'lash (masalan, kredit uchun to'lov, uy-joy, elektroenergiya va boshqa xizmatlar uchun to'lov-lar) da amalga oshiriladi.

Pulning to'lov vositasi funksiyasining yana bir xususiyati shun-daki, bu funksiyada to'lovlar naqd pullik yoki naqd pulsiz shaklda amal-ga oshirilishi mumkin. Bu xususiyati bilan ham pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan farq qiladi. Pulning bu funksiyasi yordamida amalga oshiriladigan naqd pullik va naqd pulsiz to'lovlar birgalikda to'lov aylanmasini vujudga keltiradi. Pulning to'lov vositasi funksiyasini biz ikkinchi darajali deb qarashimiz mumkin emas, chunki bu funksiyaning bajarilmasligi to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshmasligiga, bu esa hozirgi kunda mavjud muammolar debitor - kreditorlik qarzlarning ko'payishiga, kredit bo'yicha va boshqa moliyaviy majburiyatlarning bajarilmasligiga, xo'jalik jarayonlarining normal borishiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Pul jamg'arma vositasi. Pulning bu funksiyasi sotish va so-tib olish jarayoniga zarurat bo'lmagan holda yuzaga keladi. Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan keyin uzoq vaqt davomida boshqa tovar sotib olmasa, pul muomala va to'lov aylanmasidan chet-lashadi. Yig'ilgan pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi. Tovar ishlab chiqarish va muomala jarayoni pulni jamg'arishga imko-niyat yaratadi. Jamg'arma ikki yo'nalishda yuzaga kelishi mumkin. Maqsadli jamg'arish yoki umuman jamg'arish. SHunaqa jamg'armalar borki, aniq bir mo'ljal bo'lmagan holda yig'ib boriladi, maqsadli jamg'armada odamlar mashina, asbob-uskuna, uy-joy sotib olish yoki boshqa ma'lum maqsadni amalga oshirish uchun mablag' jamg'aradilar.

Pulning jamg'arma vositasi funksiyasi pulning pul aylanmasi-dan chiqib ketishiga olib keladi. Jamg'armada pul pul aylanmasi-ning qaysidir kanallarida turib qoladi, natijada u mavjud aylan-madan ajralib ma'lum vaqtgacha mablag' aylanmasiga qaytib tushmas-ligi mumkin.

Pulning jamg'arma va boylik to'lash vositasi funksiyasi pul muo-malasini stixiyali ravishda boshqarib boradi. Tovar ishlab chiqarish hajmining uzluksiz o'zgarib turishi, pul massasining doimiy o'zgarib turishiga olib keladi. Qimmatbaho metallar, buyumlarning muomalaga kelib-ketib turishi, pul massasining hajmini ushlab turishi, pul muo-malasi kanallarida pul oqimi ko'payib ketishining oldini olishi mum-kin.

Pulning muomala vositasidan chiqib, jamg'armaga aylanishi va jamg'armaning muomala vositasiga aylanishi pul tizimini muvoza-natda ushlab turuvchi zaruriy shart hisoblanadi.

Pulni jamg'arishga undaydigan omil – uning maxsus tovar, umu-miy ekvivalentligi, ya'ni boshqa barcha tovarlarga xohlagan vaqtda almashtirish mumkinligidadir. Pulga sifat va son jihatdan yonda-shish mumkin. CHunki pulning sifati, soni bor. Pulning sifati chek-siz bo'lishi, ya'ni pulni zarur bo'lganda xohlagan tovarga aylanti-rish imkoniyati mumkinligida o'lhansa, son jihatdan, albatta, pul summasi cheklangan bo'lishi mumkin, chunki unga cheklangan miqdorda tovar sotib olish mumkin. Demak, pulning sifat jihatdan cheklan-ganligi bilan son jihatdan cheklanmaganligi o'rtasida qarama-qar-shilik bor. Mana shu qarama-qarshilik pulni jamg'arishga, pul qancha ko'p bo'lsa, uni yanada ko'paytirishga intilishga olib keladi. Jam-g'arma funksiyasi pul muomalasida asosiy bo'lmasa-da, uni olib borishda katta ahamiyatga ega.

Jamg'arish, xazina to'plash qiymatning qotib qolishiga olib keladi. Xazina to'plash vositasi vazifasini tarixan oltin, keyin-chalik boshqa qimmatbaho metallar,

toshlar bajarib kelgan va hozir-gi kunda ham shu tovarlar boylik (pul) sifatida jamg'arilib kelin-moqda. Xazina sifatida oltin yoki boshqa qimmatbaho metall, toshlarning ahamiyati rivojlangan mamlakatlarda deyarli yuqori emas, chunki mamlakat iqtisodiy jihatdan barqaror bo'lsa, pulni biror qimmatbaho metallda jamlab qotirib qo'ygandan ko'ra, unga davlat yoki korporatsiyalarning qimmatbaho qog'ozlarini sotib olib, ulardan har yili daromad ko'rgan ancha qulay hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatganki, 100 biznesmendan faqat 4 tasi o'z pulini to'g'ri jamg'arib boyib ketar ekan. Qolganlari bo'lsa, pul-ni topadi, lekin oqilona jamg'arish yo'lini bilmagani uchun uni yo'qotarkan.

Bozor iqtisodiyoti yuksak rivojlangan mamlakatlarda pul mablag'ini quyidagi aktivlarga qo'yish afzal hisoblanadi.

Birinchidan, davlatning qimmatbaho qog'ozlari, ya'ni uzoq mud-datli obligatsiyalar, qisqa muddatli veksellarga qo'yish. Davlatning qimmatbaho qog'ozlari kafolatlangan bo'ladi va ularning bahosi kamdan-kam hollarda o'zgaradi. O'zgarganda ham, sezilarsiz miqdorda o'zgaradi. SHuning uchun ham, davlatning qimmatbaho qog'ozlari yuqori likvidlikka ega bo'ladi.

Ikkinchidan, sanoat korxonalari va korporatsiyalarning qimmatbaho qog'ozlari, ya'ni aksiya va obligatsiyalariga qo'yish. Korporatsiya, korxonalarining aksiya, obligatsiyalarining ishonchliligi davlatni-kiga nisbatan kam bo'lishi mumkin. CHunki ularning bahosi u yoki bu sabab bilan tushib ketsa, qo'yilgan mablag' ko'zlangan natija bermas-ligi mumkin.

Agar mablag' iqtisodiy barqaror korxonalarining qimmatbaho qog'oziga qo'yilsa, u davlatning qimmatbaho qog'oziga nisbatan yuqori daromad keltirishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida korporatsiya, assotsiatsiya, korxonalar-ning qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish, ularning ikkinchi sotilish bozorini vujudga keltirish va rivojlantirish bo'yicha ancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi vaqtda qimmatbaho qog'ozlar bozorini rivojlantirish va takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi va bu jarayon O'zbekiston iqtisodini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri bo'lib qoladi.

Uchinchidan, pulni qimmatbaho, noyob buyumlarga, san'at asar-lariga qo'yish yo'li bilan jamg'arish.

Bu usulda iqtisodiyotning ijobiy va salbiy tomonga o'zgarishiga qaramay buyumda ifodalangan qiymat o'zini yo'qotmaydi. Agar davlat barqaror iqtisodiyotga ega bo'lib, bozor munosabatlari yaxshi rivojlangan bo'lsa, bu aktivlarning likvidligi uncha yuqori bo'lmasligi mumkin.

Pul yuqori darajadagi likvidlikka ega bo'lgani uchun, uni xoh-lagan vaqtda, xohlagan to'lovni to'lashga yo'naltirilish mumkinligi uchun, nominalini o'zgartirmasligi uchun pul jamg'arma va xazina to'plash funksiyasini bajaradi. Pul jamg'armasi boylikning bir shakli hisoblanadi. Kishilar boylikni faqat pul shaklida emas, boshqa shakllardan, masalan uy-joy, er, mashina, asbob-uskuna, aksiya, obligatsiya va boshqa shaklda ham mujassamlashtirishi mumkin. Boylikning bu shakllarida likvidlik darajasi pulga nisbatan (agar inflyasiya bo'lmasa) past bo'ladi va ularning narxi ham o'zgari-shi mumkin. Er, uy-joy, asbob-uskuna, qimmatbaho qog'ozlarni pulga aylantirmasdan turib biror to'lovni qoplash uchun yo'naltirib bo'l-

maydi. Pulni esa xohlagan paytda turli to'lovlarni qoplash uchun yo'naltirish mumkin.

Inflyasiya sharoitida pulni jamg'arish xohlagan rejani amalga oshirishga imkon bermasligi mumkin. Chunki jamg'ariladigan pullar o'z qadrini bir necha marta yo'qotib boradi va unga ishonch yo'qoladi. Bu sharoitda milliy pul birliklari muomala va to'lov vositasi hamda baholar masshtabi bo'ladi, lekin jamg'arish vositasi bo'lib barqaror biror chet el valyutasi muomalaga kiradi va pul aktivlari shu valyutalarga almashtiriladi. Shu holni 50-yillarda Janubiy Koreyada, 70-yillarda Isroilda, hozirgi kunlarda MDH davlatlari amaliyotida ko'rish mumkin.

Odatda, pul barcha funksiyalarini bir vaqtda, ketma-ket baja-rishi mumkin. Ba'zida mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy barqaror-likka qarab, pulning funksiyalari bir-biridan ajralib qolishi ham mumkin. Masalan, 40-yillarda Xitoyda tovarlar bahosi AQSH dollarlarida aniqlangan. Hisob-kitoblarda tovar sotish va sotib olishda Xitoy valyutasi qo'llanilgan. Xuddi shunday hol giperinflatsiya davrida Isroilda, Argentina, Meksika kabi mamlakatlarda joriy qilingan. Bu mamlakatlarning milliy valyutasi muomala va to'lov vositasi sifatida ishlatilgan.

Adabiyotlarda¹ pulning jahon puli funksiyasi to'g'risidagi g'oya-ni ham uchratish mumkin. Bu funktsiyani biror valyutaga bog'lab qo'yish to'g'ri deb bo'lmaydi.

Agar biz tarixga e'tibor beradigan bo'lsak, tashqi savdo, xalqaro aloqalar, xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanishi oltin-ning jahon puli sifatida qo'llanilishiga olib kelgan. 1867 yilda Parijda qabul qilingan kelishuvga asosan, oltin davlatlar o'rtasida yagona pul (jahon puli) sifatida qabul qilingan. 1922 yilda Genyuda o'tkazilgan konferensiyadagi valyuta bitimiga asosan, AQSH dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o'rinbosari sifatida e'lon qilindi va xalqaro to'lovlarda qo'llanila boshladi. 1944 yil-dagi Brettonvud konferensiyasidan keyin jahon puli funksiyasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to'lovlarda AQSH dollaridan ko'proq foydalanishga imkoniyat berildi. Dollarni oltinga almash-tirish bo'yicha dollar kursi belgilandi va 35 dollar 31,1 gr. oltinga teng deb qabul qilindi. Keyinchalik har xil valyuta bloklari, valyuta kliringi tashkil qilindi. XX asrning 70-yillaridan boshlab xalqaro to'lovlarda XVF tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to'lov birligi SDR (Special Drawing Rights) qo'llanila boshlagan.

1971 yilda SDRning oltin miqdori AQSH dollarinikidek 0,888 671 gr. oltinga teng deb belgilangan. Dollar devalvatsiya bo'lganidan keyin, 1 iyul 1974 yildan boshlab SDR qiymati 16 davlat valyutasining o'rtacha kursi, keyinchalik etakchi besh mamlakat valyuta-kursi bo'yicha aniqlanadigan bo'ldi.

1979 yil martdan boshlab, Evropa valyuta tizimiga kiruvchi mamlakatlarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi – EKYU (**European Currency Unit**)ni qo'llaydigan bo'lishdi. EKYU – bu a'zo mamlakatlarning banklaridagi hisob ra-qamlariga yozib qo'yiladigan hisob birligi. Iqtisodchilarimiz o'rtasida pulning jahon puli funksiyasi mavjud deyuvchilar, biz yuqorida qisqacha ta'riflagan valyuta kliringi, SDR, EKYU kabi to'lov vositalariga jahon puli sifatida qaraydilar. Lekin SDR, EKYUlar asosan, to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi. Bu jarayon esa pulning to'lov vositasi funksiyasida o'z aksini topadi. Bu holda to'-

¹Дробозина Л.А. Финансы, денежное обращение, кредит.-М.: «Финансы» 1997 г. с. 23.

Жукова Е.Ф. Общая теория денег и кредита.-М.: «Юнити» 1995 г. с. 79.

lov jarayoni mamlakat ichidagina emas, davlatlararo munosabat-larni ham o'z ichiga oladi.

2-§. Pul funksiyalarining o'zaro bog'liqligi

Bizning fikrimizcha, pul yuqorida keltirilgan funksiyalarni alohida olingan davlatda yoki davlatlar o'rtasida bajarishi mumkin. Bu holda, biror mamlakatning valyutasi jahon puli funksiyasini bajaradi, deb xulosa qilishga o'rin qolmaydi.

Pulning funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular bir-birini to'ldirgan holda pulning mohiyatini to'liq ifoda qiladi.

Pulning asosiy funksiyalaridan biri qiymat o'lchovi funksiya-si hisoblanadi. Ba'zi chet el iqtisodiy adabiyotlarida pulning birinchi funksiyasi sifatida muomala vositasi funksiyasi, keyin qiymat o'lchovi funksiyasi keltiriladi. Bizning fikrimizcha, pul-ning funksiyalari to'g'risida gapirganda, funksiyalarning ketma-ket-ligiga e'tibor berish zarur. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajar-masdan turib, muomala, jamg'arma vositasi bo'la olmaydi. Pulning qiymat o'lchovi sifatidagi mustahkamligi uning muomala, to'lov, jamg'arma **funksiyalarida o'rni va ahamiyatini oshiradi.** Pulning qiymat o'lchovi funksiyasining to'la qonli bajarilishi, avvalambor, tovarlarni ishlab chiqarish, xizmatlarni ko'rsatish sohasidagi barcha sarf-xarajatlarni to'la ifodalash imkonini beradi. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmasdan turib, ishlab chiqarilgan tovar yoki ko'rsatilayotgan xizmatlar bozor munosabatlarining sub'ektlari uchun, ularning xo'jalik faoliyati uchun to'liq tatbiq qilina olmas-ligi mumkin. YA'ni pul muomala vositasini bajarishi uchun, avva-lambor, muomala vositasining dastagi bo'lgan tovarlar yoki xizmat-larning qiymatini aniqlashi hamda bahosini belgilashi lozim. Qiymati aniqlanib, bahosi belgilangan tovar yoki xizmat muomalaga chiqarilishi yoki havola qilinishi mumkin. Muomala vositasi funk-siyasi pulning qachon va qaysi maqsadda ishlatilishiga qarab, pul-ning keyingi funksiyalarini amalga oshirish uchun zamin yaratadi. Pulning qiymat o'lchovi va muomala vositalari uzviy davomi sifatida pulning to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalari amalga oshiriladi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, ba'zi xorijiy mamlakatlar iqtisodchilari, ayniqsa, rivojlangan davlatlar iqtisodchi olimlari pulning to'lov vositasi funksiyasini e'tibordan chetda qoldirishadi yoki muomala vositasi funksiyasiga qo'shib yuborishadi. Albatta, bo-zor munosabatlari har tomonlama rivojlangan mamlakatlarda naqd va naqdsiz pul o'rtasida tafovut mavjud emas. SHu bois, pul muoma-lasida keskin o'zgarishlar bo'lmagan sharoitda pulning to'lov vosita-si funksiyasi muomala vositasining davomi sifatida qaralishi mumkin. Lekin to'lov vositasi funksiyasining alohida olib qarali-shi bozor munosabatlari rivojlanayotgan mamlakatlarda o'zining maqsadli vazifalarini bajarishga asos yaratadi. Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bu ikki funksiya orqali, avvalambor, muayyan davrda vaqtda qancha miqdorda naqd pulga talab borligini aniqlash va bu orqali pul muomalasini barqarorlashtirish yo'llarini tanlash mum-kin. Muomala vositasi funksiyasida naqd pul aylanishini aniqlash imkoniyati yaratiladi. To'lov vositasi funksiyasi esa sub'ektlarning qarz majburiyatlari miqdorini aniqlash va ularni amalga oshirishda qancha miqdorda naqd pul yoki qancha miqdordagi mablag'larni naqdsiz o'tkazish

mumkinligi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz hamda mazkur aylanmaning samarali va uzluksiz bo'lishini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi.

Muomala va to'lov vositasi funksiyalarining amalga oshiri-lishi natijasida pulning jamg'arma vositasi funksiyalarining bajarilishiga zamin yaratiladi. Muomala vositasining bajarili-shidan qolgan pullar yoki muomalada bo'lmagan pullar jamg'armaga yo'naltirilishi mumkin. To'lov vositasi funksiyasi yordamida shakllangan, iste'mol uchun yo'naltirilgan mablag'lar jamg'arilishi mumkin. Jismoniy shaxslar ehtiyoji va iste'molidan ortiqcha pul mablag'larini qo'llarida yoki banklar va boshqa kredit muassasalarida jamg'arishlari mumkin bo'lsa, yuridik shaxslar ehtiyojidan ortiqcha pul mablag'larini o'zlarining banklardagi hisobraqamlarida jamg'a-rishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pulning barcha funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular bir-birini to'ldiradi. Pulning funk-siyalarining aynan shunday uzviy bog'liqligi va bir-birini to'l-dirishi pul muomalasining barqarorligi va samarasini ta'min-lashga sharoit yaratadi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang.

1. Funksiya.	5. Muomala vositasi.
2. Pul muomalasi.	6. To'lov vositasi.
3. Pulning funksiyasi.	7. Jamg'arish vositasi.
4. Qiymat o'lchovi.	

Mavzuga oid savollar

1. Pulning funksiyalarini sanab bering?
2. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini qanday bajaradi?
3. Pulning muomala vositasi va to'lov vositasi funksiya-larining o'ziga xos xususiyatlarini ayting?
4. Rivojlangan davlatlarda pulning qanday funksiyalari o'rga-niladi?
5. Jamg'arish vositasi funksiyasining hozirgi vaqtdagi dol-zarbligi.

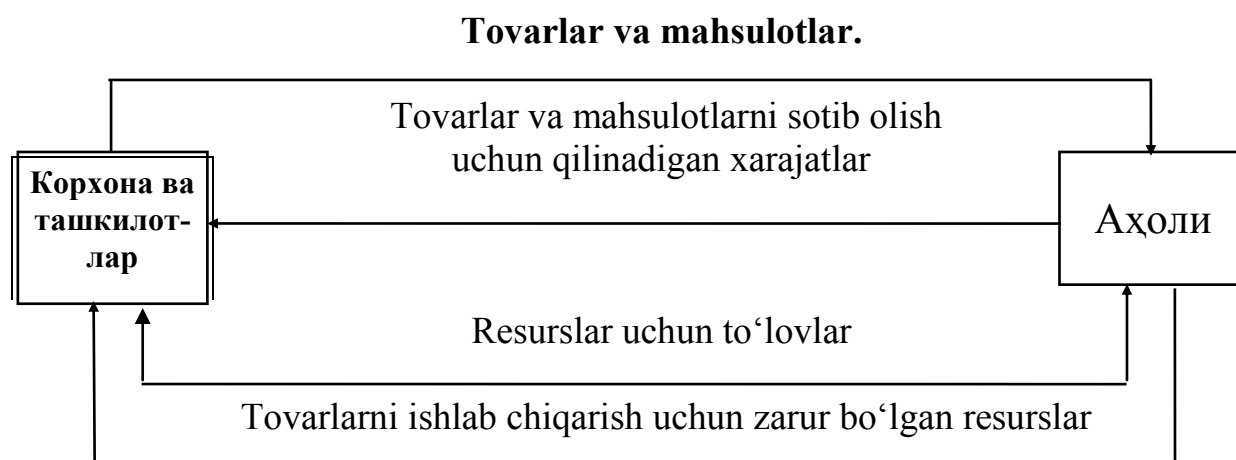
III bob. Pul aylanmasi va uning tuzilishi

1-§. Pul aylanmasiga tavsifnoma va uning tuzilishi

Naqd pulsiz va naqd pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirila-digan to'lovlarning yig'indisi pul aylanmasini tashkil qiladi.

Xalq xo'jaligi tarmoqlarida yaratilgan tovarlarning barisi pul yordamida ayirbosh qilinadi. Pul aylanmasiga tovar aylanishining pul shaklidagi ko'rinishi, deb qarab bo'lmaydi. Chunki pul aylanmasi tovar aylanmasidan kengroq bo'lib, u tovarning sotilishi va sotib olinishidan tashqari, har xil sohalarda mehnatga haq to'lash jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Pul aylanmasining sodda sxemasini quyidagicha ifoda qilish mumkin, ya'ni pul harakati faqat aholi va korxona, tashkilotlar o'rtasida bo'ladi, deb qaraymiz. Bu sxemada pul aylanmasining asosiy ikki omili: bir tomondan tovar va resurslar harakati bilan; - ikkinchi tomondan pul harakati ko'rsatilgan. Bu sxemada, davlat tashkilotlari, moliyaviy bozor, pul bozorlari, eksport va import hamda boshqa iqtisodiy munosabatlar yo'q deb qaralgan. Aholi va korxonalar hech qanday vositachilarsiz, to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy munosabatda bo'ladilar. Bu sodda chizmada ko'rsatilgan.

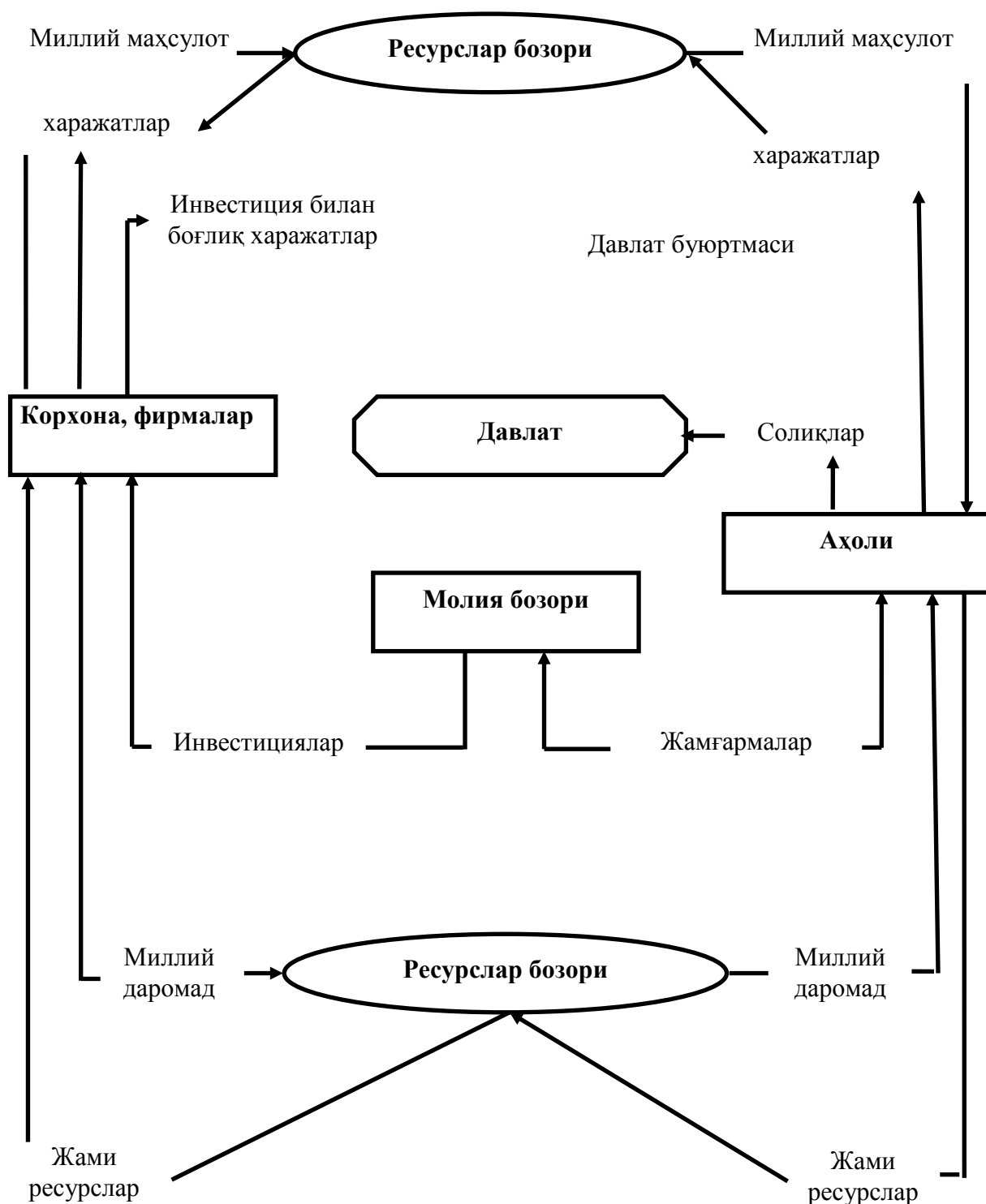
1-chizma. Iqtisodiy tizimda tovar va pul aylanishining sodda ko'rinishi.

Bu chizma bo'yicha ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslar va tovarlar harakati soat millari harakati bo'yicha ko'rsatilgan. Bu ko'rinishda resurslarning barchasi faqatgina aholining o'ziga tegishli deb qaralgan va bu resurslar korxonalarning tovar va boshqa mahsulotlariga ayirbosh qilinadi. Bu jarayonning amalga oshishida pul kabi vositachi ishtirok qilmaydi. Ayirboshlash jarayoni pulsiz barter tariqasida namoyon bo'ladi. Ayirboshlashning oddiy shakli, biz oldingi boblarda ta'kidlaganimizdek, mazmun jihatdan sodda bo'lsa-da, amalga oshirish jarayonida ma'lum qiyinchiliklar mavjud.

SHuning uchun tomonlar o'rtasidagi oldi-sotdi jarayonini tez-roq va samaraliroq amalga oshiruvchi vositachi zarur. Bu jarayonning kechishi 2-chizmada

soat millari yo'nalishiga teskari ko'rsatilgan. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va mehnat resurslari shu resurslar uchun to'lovlar - ish haqi, renta to'lovlari, foiz daro-madlari bilan bog'langan holda tovar va pul massasini tenglash-tiruvchi mustaqil aylanmani yuzaga keltiradi.

Ikkinchi aylanma shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovar-larni aholiga sotish va aholi tomonidan shu tovarlar uchun qiymat to'lash natijasida yuzaga kelgan aylanmadir. Bu aylanmaning bir-biri bilan bog'lanib ketishi iqtisodiy tizimda daromadlar va mahsulotlarning aylanishini yuzaga keltiradi. Umumlashtirilgan holda jamiyatimizda yuzaga keluvchi pul harakatini quyidagi chiz-mada ko'rsatish mumkin.

2-chizma. Rivojlangan iqtisodiy tizimda pul va tovar aylanmasi

Ushbu chizma bo'yicha pul aylanmasining quyidagi guruhlarini ifodalab berish mumkin.

- ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar (ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ish haqi to'lash va boshqalar);
- xarajatlarni qoplash uchun kelib tushadigan tushumlar va jamg'armalarni tashkil qilish;
- turli xil moliyaviy majburiyat va daromadlardan to'lovlarni amalga oshirish va boshqa to'lovlar. Korxonalar oladigan daromad-lardan byudjetga to'lovlar, ya'ni soliqlar

va boshqa to'lovlarning amal-ga oshirilishi ham pul aylanmasining bir qismini tashkil qiladi.

Tovar bozori va resurslar bozorining yuzaga kelishi, mahsulot va milliy daromadning yuza kelishiga olib keladi. Milliy daromad-ning bir qismi aholi tomonidan jamg'arilib moliyaviy bozorlar orqali investitsiya shaklida korxona, tashkilotlar ixtiyoriga kelib tushadi, bir qismi esa davlat zayomlari orqali byudjet defitsitini qoplashga yo'naltiriladi. Natijada pul oqimi o'zining asosiy kanallari orqali korxona, tashkilot, aholi, tovarlar bozori va resurslar bozoridan o'tib moliya bozori va davlatgacha etib keladi, ya'ni, aholiga kelib tushadigan daromadning bir qismi soliqlar sifatida davlat ixtiyoriga kelib tushadi. SHuning uchun ham, pul aylanmasining salmoqli qismini milliy daromadni yaratish, taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar tashkil qiladi. Milliy daromadni yaratishda pul aylanmasi jamiyat a'zolari bilan korxonalar o'rtasidagi to'lovda namoyon bo'ladi.

Pul aylanmasi moliyaviy resurslardan foydalanish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Kapital mablag'lardan foydalanish va ba'zi sohalarida xarajatlarni moliyalashtirish, banklar tomonidan kre-ditlash jarayonlarining amalga oshirilishi ham pul aylanmasining yuzaga kelishi uchun zarur sharoitdir. Kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslari pulning uzluksiz aylanishi natijasida vujudga keladi. Korxona, tashkilotlar tomonidan moddiy boyliklar, mate-riallar, yoqilg'i va boshqalarni sotib olish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari oldindan avanslashtiriladi. Qiymat pul shaklidan tovar shakliga o'tadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot sotiladi va mol etkazib beruvchining hisobvarag'iga pul mablag'lari kelib tushadi. SHu tariqa, korxonalarning puli uzluksiz aylanib turadi. Tovarlar uchun to'lovlar naqd pulsiz amalga oshirilgani uchun korxona hisob-varag'iga kelib tushgan pul, uni ishlatishga zarurat paydo bo'lguncha banklarda saqlanadi.

Korxona, tashkilotlarning vaqtincha bo'sh turgan pullari ular-ning roziligiga asosan bank tomonidan kredit resurs sifatida ish-latilishi mumkin. Korxona tashkilotlarining bo'sh pul mablag'-laridan tashqari, banklar jamoat tashkilotlarining, byudjet, sug'ur-ta tashkilotlarining, aholining banklardagi pul mablag'laridan o'z resurslari sifatida foydalanib, xalq xo'jaligi tarmoqlariga kre-ditlar berishi mumkin. SHunday qilib, banklar tomonidan pul mab-lag'larining yig'ilish jarayoni pul aylanmasida namoyon bo'ladi.

Korxona va tashkilotlarni kreditlashda pul mablag'lari vaq-tincha foydalanishga beriladi. Kredit berish va kredit hisobidan tovar moddiy boyliklarni sotib olish va uni boshqa ishlab chiqarish xarajatlari uchun sarflash va keyinchalik kreditni to'lash ssuda hisob raqamiga mablag' o'tkazish jarayoni pul aylanmasining ele-mentlaridan biri hisoblanadi.

Pul aylanmasi investitsiya bilan bog'liq xarajatlarni, sug'urta jarayonlarini amalga oshirilishini, mulkni, hayotni, transport vositalarini, ekin bog'larni, boshqa buyumlarni sug'urta qilish va uni to'lashni o'z ichiga oladi.

Pul aylanmasi aholi tomonidan uy-joy, kommunal xizmatlar, gaz, elektr energiyasi, aloqa xizmatlar uchun to'lovlar, madaniy- maishiy xizmat ko'rsatish korxonalariga to'lovlar, transport uchun to'lovlarni, a'zolik badallarini va paylarni to'lashni o'z ichiga oladi. SHunday qilib, pulning ayrim kanallarida harakatini ko'rib

chiqa turib, pul aylanmasining mohiyatini quyidagicha ta'riflash mumkin. Pul aylanmasi – bu naqd pullik va pul o'tkazish yo'li bilan olib boriladigan hisob-kitoblarning yig'indisidir. Pul aylan-masini ikki asosiy belgiga qarab - birinchidan, jami ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish; ikkinchidan, pulning funksiyalariga qarab tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin. Jami ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda pul aylanmasi tovar-larni ishlab chiqarish va sotish, kapital qurilish bilan bog'liq aylanmaga hamda tovar va ularning harakati bilan bog'liq bo'lmagan aylanmaga bo'linadi.

Pul aylanmasining birinchi turiga 2 chizmada keltirilganidek, ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur jami resurslar – mehnat qurol-lari, mehnat vositalari, ish kuchi sotib olish va aksincha aholi tomo-nidan davlat, koopertiv-savdo tashkilotlardan, kolxoz bozorlari-dan, fuqarolardan iste'mol uchun zarur tovarlarni sotib olish ham-da aholi tomonidan yuqoridagi sub'ektlarga tovarlar sotish, kapi-tal qurilish va ta'minlash sohasidagi hisob-kitoblar va boshqalar kiradi.

Pul aylanmasining ikkinchi turiga ishchi, xizmatchilarga ish haqi to'lash, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq to'lovlar, kreditlash jarayoni bilan bog'liq to'lovlar va bosh-qa tovar harakati bilan bog'liq bo'lmagan to'lovlar kiradi.

Pul funksiyalariga va to'lov turiga ko'ra pul aylanmasi naqd pullik va naqd pulsiz aylanmaga bo'linadi.

Pul aylanmaisning asosiy qismini naqd pulsiz aylanma, ya'ni korxona, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat byudjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir hisob raqamidan ikkinchi hisob raqamiga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan aylanmasi tashkil qiladi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz aylanma salmog'ining yuqori bo'lishining sababi, avvalambor, korxona, tashkilotlar o'rta-sida iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, ishlab chiqarishni yuksaltirish zarurati, ba'zi bir tarmoqlarning ixtisoslashuvi, kre-dit tizimining takomillashuvi va boshqalar bilan bog'liq.

Tovarlarni sotish jarayonidagi hisoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog'liq bo'lib, ular, asosan, korxona va tashkilotlar o'rtasida olib boriladi.

Notovar xarakterdagi hisob-kitoblarga milliy daromadni taq-simlash, qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar, daromaddan to'lovlar, har xil soliqlar, kreditlarni to'lash, uy-joy, har xil xiz-matlar uchun to'lov va boshqalar kiradi.

Tovarlar harakati bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblarning naqd pulsiz o'tkazilishi, moddiy boyliklarni etkazish va ko'rsatil-gan xizmatlar uchun to'lov muddatini yaqinlashtirishga yordam beradi. Tovar moddiy boyliklar va xizmatlar uchun to'lovlarning o'z vaqtida o'tkazilmasligi, korxonalar mablag'larining xo'jalik aylanmasidan chiqib ketishiga, ko'zlangan rejalarni bajarish uchun mablag'larning etishmasligiga olib keladi. To'lovning tovarlarni olishdan oldin amalga oshirilishi mol sotib oluvchi korxona mablag'larining xo'ja-lik aylanmasidan chiqib ketishiga olib keladi. SHuning uchun tovarlar harakati va to'lovlar bir-biriga mos kelishi katta ahamiyatga ega.

Pul aylanmasini ko'rib chiqishda biz to'lov aylanmasi bilan naqd pulsiz aylanmalar o'rtasida farq mavjudligini ta'qidlamoq-chimiz. To'lov aylanmasi deb pulning to'lov vositasi sifatidagi harakati tufayli vujudga kelgan pul aylanmaga

aytiladi. To'lov aylanmasining tarkibiy qismi bo'lib, to'liq naqd pulsiz aylanma va naqd pul aylanmasining pulning to'lov vositasi funksiyasi tufayli yuzaga keluvchi qismi hisoblanadi.

3-chizma. Pul aylanmasining tarkibiy qismlari.

2-§. Naqd pulsiz pul aylanmasi, uni tashkil qilish tamoyillari, naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllari

Pul aylanmasining asosiy qismini naqd pulsiz aylanma, ya'ni kor-xona, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat byudjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir hisob raqamidan ikkinchi hisob raqamiga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan aylanma tashkil qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri pul aylanishini to'g'ri va aniq tashkil qilishdan iborat, chunki bozor iqtisodiyoti tovar pul munosabatlarining holati va taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Korxona va tashkilotlar o'zlarining xo'jalik faoliyati jarayonida doimo bir-birlari bilan aloqada bo'ladilar. Ular o'rtasida tovar ayirboshlash jarayoni pul va pulli hisob-kitoblar yordamida amalga oshiriladi. Tovlar ayirboshlashning o'zi esa pul aylanishining moddiy asosi hisoblanadi, uning asosida boshqa pulli munosabatlar, jumladan, pensiya fondi, sug'urta fondi, soliq idoralari, bank muassasalari bilan bo'ladigan pulli munosabatlar vujudga keladi.

Pullik munosabatlarda pul shakllaridan foydalanish xususiyatlari va to'lov usullariga ko'ra pul aylanishi naqd pulli va naqd pulsiz aylanishiga bo'linadi. Harkana savdo va aholiga pulli xizmat ko'rsatish asosan naqd pulda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, naqd pullar aylanishiga kommunal xizmatlar uchun to'lovlar, maishiy xizmatlar uchun to'lovlar, ishchi – xizmatchilarga ish xaqi va shunga tenglashtirilgan to'lovlarni to'lash, sug'urta tashkilotlarga badallar to'lash, uy-joy va boshqa maqsadlar uchun aholi tomonidan olingan kreditni naqd pul ko'rinishida qaytarish bilan bog'liq to'lovlarning to'lanishi kiradi.

Iqtisodiyotda bo'ladigan pul aylanishining 70-80 foizini naqd-siz pul aylanishi tashkil etadi. Naqdsiz pul aylanishi naqd pulsiz hisob-kitob shakllari asosida olib boriladi. Naqdsiz pul hisob-kitoblarning keng ishlatilishiga ko'p tarmoqli bank tizimining rivojlanishi, davlat tomonidan makroiqtisodiy jarayonlarni o'rga-nish va uni tartibga solish nuqtai nazaridan davlatning qiziqishi, mulkchilik shakllarining ko'payishi va turli mulkchilik shakllari-ga tegishli bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi muno-sabatlarning kengayib borishi asos bo'ladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar deganda, korxona va tashkilotlar-ning tovar ayirboshlash, xizmat ko'rsatish va tovarsiz operatsiyalari bo'yicha bir-biriga bo'lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlat-masdan pul mablag'larini bir hisobvara-qdan ikkinchi hisobvara-qqa o'tkazish orqali amalga oshirish tushuniladi.

Iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblar ma'lum tizim aso-sida olib boriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi o'z ichiga hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillari, shakllari, usullari hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish oldiga qo'yilgan talablarni oladi.

1930-32-yillarda o'tkazilgan kredit islohoti davrida kiritil-gan va Sobiq Ittifoq davrida mavjud bo'lgan naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriy buyruq-bozlik usullariga asoslangan edi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizi-mi birinchi navbatda ishlab chiqarish va sotish rejalarini bajarish nuqtai nazaridan mahsulot sotuvchi korxona qiziqishlariga xizmat qilar edi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyil-lari korxonalarning shartnoma majburiyatlarini bajarish uchun iqtisodiy qiziqishlari va javobgarligini chegaralangan qat'iy qi-lib belgilangan edi.

Bu tamoyillar quyidagicha belgilangan:

- bank naqd pulsiz-hisob kitoblarni tashkil qiladi va ularning bajarilishi ustidan nazorat qiladi;
- to‘lov vaqti qat’iy belgilangan, ya’ni barcha to‘lovlar tovarlar jo‘natilgandan keyin yoki xizmat bajarilgandan so‘ng o‘tkaziladi. Avans to‘lovlari tijorat kreditiga ruxsat etilmas edi;
- to‘lovchining roziligi to‘lov o‘tkazilishining asosi sifatida tan olingan;
- qaysi sohada qaysi hollarda naqd pulsiz hisob-kitob shakllarini ishlatilishi, ularni tashkil qilish tamoyillari to‘lovchining to‘lovga va kreditga layoqatlilik qobiliyatini hisobga olmas edi.

Hozirgi kunda naqd pulsiz hisob-kitoblarning birinchi tamoyi-li mulkchilik shaklidan qat’iy nazar, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘z mablag‘larini bankdagi hisobvaraqlarda saqlashlari va barcha operatsiyalarni bank orqali o‘tkazishlari lozimligini bildiradi. Bozor munosabatlari sharoitida hisob-kitoblarning bank orqali o‘tkazilishi bozor ishtirokchilarining iqtisodiy mustaqilligi bi-lan qo‘shib olib borilishi kerak.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilishning ikkinchi tamo-yili shundan iboratki, mijozlarning hisobvaraqlaridan pul mablag‘larini ko‘chirish, ularning topshirig‘i yoki roziligiga asosan hisobvaraqdagi mablag‘lar miqyosida bajariladi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining ishlab chiqi-lishi va joriy etilishi munosabati bilan Markaziy bank tomonidan mijozlarning hisobraqamlari bo‘yicha operatsiyalar o‘tkazish tartibi belgilangan. Hisobvaraqlardan mablag‘larni o‘tkazish hisobvaraqa egasining topshirig‘iga binoan bajariladi. Mijozlarning buyrug‘isiz hisobvaraqlardagi pul mablag‘lari faqat sud qaroriga binoan, qonunda belgilangan tartibda bank va mijoz o‘rtasidagi shartnomaga asosan ko‘chirilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksiga asosan mijoz-larning hisobvaraqlarida barcha talablarni bajarishga pul mablag‘-lari etarli bo‘lgan hollarda pul ko‘chirish bo‘yicha mijozning top-shirig‘i va boshqa hujjatlarning kelib tushishi tartibida hujjat-lar to‘lanishi lozim. Mijoz hisobvaraqdagi barcha talablarni to‘lashga mablag‘lar etarli bo‘lmagan taqdirda hujjatlarning to‘lani-shi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Xo‘jalik sub’ektlarining bankdagi hisobvaraqlaridan pul mablag‘larini ko‘chi-rish to‘g‘risida”gi 615- sonli yo‘riqnomasiga asosan amalga oshiri-ladi.

Agar mijoz bilan bank o‘rtasida kredit shartnomasi tuzilgan bo‘lsa, to‘lovlar bank krediti hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilishning uchinchi tamo-yili shundan iboratki, mablag‘lar to‘lovchining hisobvarag‘idan o‘chi-rilgandan so‘ng oluvchining hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. Tijorat bank-larining hisob cheklari bo‘yicha pul o‘tkazish bundan mustasno.

Hisob-kitoblar bo‘yicha xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar orasidagi o‘zaro e’tirozlar belgilangan tartibda bank ishtirokisiz ko‘rib chiqilish hisob-kitoblarni tashkil qilishning to‘rtinchi tamoyili-dir. Banklar o‘z vaqtida to‘lanmagan hujjatlar bo‘yicha penyalarni hisoblash va undirishga javobgar emas. To‘lovchi yuklab jo‘natilgan mahsulotlar uchun o‘z vaqtida to‘lanmagan summaga hisoblangan penya-ni to‘lovchi

va mahsulot etkazib beruvchi o'rtasida tuzilgan xo'jalik shartnomasida ko'zda tutilgan tartibda to'laydi. Agar bank bilan mijoz o'rtasidagi shartnomada penya hisoblash va undirish ko'zda tutilgan bo'lsa, bu holda bank o'z vaqtida to'lanmagan hujjatlar bo'yicha penya hisoblash va mahsulot sotuvchi korxona foydasiga undirib berishi mumkin.

Nakd pulsiz hisob-kitoblarni olib borishning beshinchi tamoyi-li hisob-kitob shakllarini tanlash bilan bog'liq. Mulkchilik shakl-larining xilma-xilligi sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar-ning faoliyati tovar-pul munosabatlari rivojlanishi sharoitida naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish xo'jalik organlari tomonidan hisob-kitobni erkin tanlash tamoyilidan kelib chiqadi va ular shartnomalarda mustahkamlanadi. Xo'jalik organlarining shartnomaviy munosabatlariga bank aralashmaydi. Bu tamoyil hisob-kitob ishtirokchilarinig o'zaro munosabatlarining ijobiy natija-lari uchun moddiy javobgarligini oshirishga, hisob-kitob va shartnomaviy munosabatlarini tashkil qilishda iqtisodiy mustaqil-ligini mustaxkamlashga xizmat qiladi.

Nakd pulsiz hisob-kitoblarning oltinchi tamoyili to'lovning muddatliligidir. Bu tamoyil katta amaliy ahamiyatga egadir. Xo'ja-lik yurituvchi sub'ektlar to'lovning qanday muddatga kelib tushishi to'g'risidagi axborotga ega bo'lgan holda xususiy mablag'larining aylanishini oqilona tashkil etish, qarz mablag'lariga bo'lgan zaruratni hisoblab ko'rishi, shu bilan birga, o'z balansining likvidli-gini boshqarib borishi mumkin bo'ladi. Mahsulot sotuvchi va oluvchi tomonlar kelishuviga ko'ra to'lovlar muddatli, muddatidan oldin hamda muddati kechiktirilgan bo'lishi mumkin.

Muddatli to'lovlar quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

- tovarlar jo'natilmasdan yoki xizmatlar bajarilmasdan oldin, bunday to'lovlar avans to'lovlari yoki oldindan to'lov ko'rinishida amalga oshiriladi;
- tovar jo'natilgandan keyin, ya'ni tovarni bevosita aksept qilish yo'li bilan;
- yirik summada tuzilgan shartnomalarda ko'rsatilgan sum-malarni bo'lib-bo'lib to'lash yo'li bilan amalga oshiriladi. Muddati uzaytirilgan to'lovlar belgilangan muddatda to'lovni amalga oshi-rolmay qolgan hollarda, to'lov muddatini muayyan muddatga cho'zish, ya'ni yangi to'lov muddatini belgilashni bildiradi. Muddati uzaytirilgan to'lovlar tomonlarning moliyaviy ahvoliga zarar etkaz-magan holda shartnomaviy munosabatlar doirasida bo'lishi lozim.

Muddati kechiktirilgan to'lovlar to'lovchi korxonaning hisob-varag'ida hujjatda ko'rsatilgani summani to'lash uchun pul mab-lag'lari bo'lmagan holatda yuzaga keladi. Agar korxona bankdan kre-dit olish huquqiga ega bo'lmasa, hujjat korxona hisobvarag'iga pul kelib tushgandan so'nggina belgilangan tartibda to'lanadi.

YUqorida biz korxona va tashkilotlar o'z pul mablag'larini bankdagi hisobvaraqlarida saqlashlari lozimligini ta'kidlagan edik. Banklarda mijozlarga bir qator hisobvaraqlar ochiladi. Bular talab qilinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlar, jamg'armali depozitlar va muddatli depozitlar bo'yicha hisobvaraqlar-dir. Talab qilinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlar ilgari hisob-kitob varaqlariga tenglashtirilgan bo'lib, xo'jaliklarning barcha operatsiyalari aynan mana shu hisobvaraqlar-dan o'tkaziladi. Jamg'armali va muddatli daromad olish yoki pul mab-lag'larini asta-sekin ko'paytirib, yig'ib borish maqsadida ochiladi.

Talab qilinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- hisobvaraqlar ochish uchun ariza;
- davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risida hujjat;
- soliq idoralaridan ro'yxatdan o'tganligi va korxonaga iden-tifikatsiya kodi berilganligi to'g'risida ma'lumotnoma;
- imzo qo'yish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslarning imzo-lari va korxona muhri tushirilgan ikki nusxadagi ariza.

YUqorida sanab o'tilgan barcha hujjatlar ma'lum maqsadlarda tuzilib, hammasi birgalikda bank yuristi yoki bosh buxgalteriga top-shiriladi. Bu hujjatlar tegishli ekspertiza va tekshiruvdan o'tkazilgandan so'ng, bank boshqaruvchisi tomonidan korxonaga hisobvaraqlar ochish uchun ruxsat beriladi. Korxona tomonidan taqdim etilgan hujjatlar asosida mijoz to'g'risidagi barcha zaruriy ma'lumotlar – rekvizitlar Markaziy bank qoshida ochilgan Bank Depozitorlari-ning Milliy Axborot bazasiga «O'zbekiston Respublikasi Bank Depozitorlarining Milliy Axborot bazasi to'g'risida»gi Nizomga asosan taqdim etiladi. BDMABda mijoz ro'yxatga olinib, unga maxsus xosraqam (unikal kod) beriladi. Yuridik shaxsning u ro'yxatga olingan joyda birinchi marta ochilgan «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaragi uning asosiy hisobvaragi hisoblanadi. Mijozga berilgan xosraqam «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaragi ichida ko'rsatiladi. «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaragi tuzilishi ham boshqa bank hisobvaraqlari kabi 20 razryaddan iborat.

O'zbekiston Respublikasi banklarida axborotlarga kompyuter-larda ishlov berishi, hisob yuritish va hisobot ishlarini soddalashtirish maqsadida shaxsiy hisobvaraqlarga nomerlar yagona qoidalar asosida belgilanadi.

Banklarda mijozlarga hisobvaraqlar ochilishi mijoz va bank o'rtasidagi shartnoma bilan mustahkamlab qo'yiladi. SHartnoma mijoz hisobvaragini yuritish bo'yicha shartnoma deb yuritiladi. SHartnomada depozit shartlari, depozitdan foydalanish tartibi, bank tomonidan to'lanadigan foizlar miqdori, bank tomonidan mijozlarga ko'rsatiladigan xizmatlari, shu xizmatlar uchun korxona tomonidan to'lanadigan to'lovlar miqdori, bank mijozning huquqlari, majburiyatlari, javobgarligi va boshqalar ko'rsatib korxona rahbarlarining imzolari va muhrlari qo'yiladi.

Korxonaga hisobvaraqlar ochishda bank tomonidan belgilangan miqdorda to'lov undiriladi. Banklarda yuridik shaxslarga «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaragi bilan birgalikda jamg'ar-mali yoki muddatli depozit hisobvaraqlari ochiladi. Bunday hisobvaraqlarining ochilishini rasmiylashtirish uchun yuridik shaxslar tomonidan quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- hisobvaraqlar ochish uchun ariza;
- soliq to'lovchiga berilgan raqamning ro'yxatga olinganligi to'g'risida bildirishnoma;
- imzolar va muhr izi namunalari qo'yilib, notarius tasdiqlagan kartochka (varaqlar).

Sanab o'tilgan hujjatlar korxona ushbu bankda ilgari hisobvaraqlar ochmagan taqdirda taqdim etiladi. Agar korxona ilgari shu bankda biror hisobvaraqlar ochgan va

tegishli hujjatlarni bankka taqdim etgan bo'lsa, u xolda faqat hisobvaraqlar ochish uchun ariza rasmiylashtirilib topshiriladi. Arizada qanday depozit bo'yicha hisobvaraqlar ochish lozimligi ko'rsatiladi va belgilangan tartibda korxona rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi.

Byudjet muassasalari uchun jamg'armali va muddatli depozitlar bo'yicha hisobvaraqlari faqat ularning byudjetdan tashqari mablag'lari uchun ochiladi.

Jamg'armali va muddatli depozitlardan yuridik shaxslar bilan bir qatorda jismoniy shaxslar ham foydalanishlari mumkin. Bu-ning uchun jismoniy shaxs tomonidan hisobvaraqlar ochish to'g'risidagi ariza, imzo namunasi qo'yilgan varaqcha hamda hisobvaraqlar ochishni so'ragan shaxsning shaxsini tasdiqlovchi hujjat topshiriladi. Hujjatlar ko'rib chiqilib, tegishli nazorat o'tkazilgandan so'ng, bank bilan mijoz o'rtasida bank hisobvaraqlarini ochish bo'yicha shartnoma imzolanib, unda shartnoma shartlari belgilab qo'yiladi. Ayni paytda shartnomada depozitlarning hisobvaraqlar ochilayotganda jamg'arma yoki muddatli depozit shartlari bilan tanishtirilishi ko'zda tutiladi hamda depozitor dastlabki hisob shakllari bo'lgan hujjatlarga tegishli yozuv kiritib imzo qo'yadi.

Umuman, hisobvaraqlar ochish uchun mijozlar tomonidan taqdim qilingan hujjatlar ularning «yuridik hujjati» hisoblanib, alohida papkaga tikiladi va bosh buxgalterda saqlanadi. Imzo va muhr namunasi tushirilgan varaqchalar mas'ul ijrochi va bankning so'nggi nazorat xodimiga topshiriladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning amaldagi shakllari

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning iqtisodiy asosi bu moddiy ishlab chiqarishdir. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida jo'natilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun to'lovlar amalga oshiriladi. Bundan tashqari, korxona va tashkilotlarning byudjet bilan hisob-kitoblar, davlat, ijtimoiy sug'urta muassasalari, sud, arbitraj idoralari bilan ham hisob - kitoblar yuritiladi. Yuqoridagi hisob - kitoblarning asosiy qismi naqd pulsiz hisob - kitoblar asosini tashkil etiladi.

Naqd pulsiz pul aylanishi pulli munosabatlar ishtirokchilari-ning hududiy joylashuviga ko'ra bir shahar ichidagi va shaharlararo pul aylanishiga bo'linadi. Bir shahar ichidagi bir yoki turli banklar xizmatidan foydalanadigan korxona va tashkilotlar o'rtasida yuzaga keladigan naqdsiz pul aylanishi bir shahar ichidagi naqd pul aylanishi deyiladi. Turli shaharlarda joylashgan banklarning xizmatidan foydalanuvchi korxona va tashkilotlar o'rtasida yuzaga keladigan pul aylanishi shaharlararo naqdsiz pul aylanishi deyiladi.

Tovar operatsiyalari hamda notovar operatsiyalari bo'yicha naqd pulsiz hisob-kitoblar naqd pulsiz hisob - kitoblarning turli shakllari yordamida amalga oshiriladi. Bu shakllarning har biri hujjatlar aylanishi, mazmuni jihatdan alohida xususiyatlarga ega.

O'zbekistonning amaldagi qonunchiligiga ko'ra xo'jaliklar o'rtasidagi o'zaro kitoblar naqd pulsiz hisob - kitoblarning quyidagi shakllari asosida amalga oshiriladi:

- to'lov topshiriqnomasi;
- to'lov talabnomasi;
- akkreditivlar;
- inkassa topshiriqlari;
- hisob cheklari;

- memorial order;
- plastik kartochkalar.

To'lovchi va mablag' oluvchi tomonlar orasidagi hisob - kitob qilish uchun tanlangan shakl xo'jalik shartnomasi asosida belgila-nadi. Hisob - kitob shakllari bu huquqiy me'yorlarda ko'zda tutilgan, hisob - kitob hujjatining turi, hujjatlar aylanish tartibi, mab-lag'larni mol sotuvchi korxona hisobvarag'iga o'tkazish va yozish usuli bir-biridan farq qiluvchi hisob - kitob turlaridir.

Naqd pulsiz hisob - kitob hujjatlarining har biri belgilangan tartibda rasmiylashtirilgandagina bank tomonidan ijro uchun qa-bul qilinadi. Har bir hujjat shakli talablarga javob beradigan holda rasmiylashtirilib, unda quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart:

- hisob-kitob hujjatining nomi;
- hujjatning nomeri va rasmiylashtirilgan sana;
- to'lovchi korxonaning nomi, bankdagi hisobvara-q nomeri, unga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va bank kodi;
- pul oluvchi korxona yoki tashkilot nomi, uning bankdagi hi-sobvara-q nomeri, unga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va bank kodi;
- to'lov summasi;
- to'lov maqsadi.

Hujjatlar korxona rahbari va bosh buxgalteri tomonidan im-zolangan va korxona muhri tushirilgan bo'lishi shart. Hujjatlar bank tomonidan bank operatsion kuni davomida ijro uchun qabul qilinadi va shu kuni balansdan o'tkaziladi.

Naqd pulsiz hisob - kitoblarning alohida shakllarini quyida ko'rib chiqamiz.

To'lov topshiriqnomalari bo'yicha hisob – kitoblar

To'lov topshiriqnomasi bu – to'lovchi korxonaning uning bankda-gi hisobvarag'idan pul mablag'larining ma'lum bir summasini boshqa mijozning hisobvarag'iga o'tkazish haqida o'ziga xizmat ko'r-satuvchi bankka bergan yozma topshirig'idir. To'lov topshiriqnomasi 0505411002 shakldagi standart blankada to'lovchi tomonidan rasmiy-lashtirilib, bankka topshiriladi. To'lov topshiriqnomalari orqali quyidagi to'lovlar amalga oshiriladi:

- tovarlar va xizmatlar uchun hisob - kitoblar;
- notovar operatsiyalar bo'yicha hisob - kitoblar;
- markaziy bankning me'yoriy hujjatlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, bank ssudalar unga qo'shilgan foizlarni qoplash uchun mablag' o'tkazish;
- hukumat qarorlari va bank qoidalarida belgilangan hollardagi bank to'lovlari.

Ilgari to'lov topshiriqnomalari rasmiylashtirilgan kundan boshlab 10 kun ichida bankka topshirilishi mumkin bo'lib, shu davr ichida haqiqiy bo'lib hisoblanar edi. Hozir esa topshiriqnomaning sanasi uni bankka taqdim etilgan kun bilan bir xil bo'lishi kerak, mos kelmagan holda to'lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi. Lekin byudjet va byudjetdan tashqari fondlar bo'yicha to'lovlar bundan mustasno.

To'lov topshiriqnomalarining bankka topshiradigan nusxalar soni to'lovchi va mablag' oluvchilarning qaysi bankda joylashganligiga bog'liq. To'lovchi va mahsulot sotuvchi korxonalar bir bank bo'limi xizmatidan foydalansalar, topshiriqnomalar

bankka uch nus-xada taqdim etiladi. Topshiriqnoma nusxalarining har biri quyidagicha ishlatiladi:

birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhrining izi tushirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masi tikiladi;

ikkinchi nusxasi to'lovni oluvchining hisobvarag'iga ilova sifa-tida mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhr izi tushirilgan holda to'lovni oluvchi korxona vakiliga beriladi;

uchinchi nusxa operatsiya bajarilgandan so'ng, bank bo'limining to'rtburchak shtamp izi tushirilgan, mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lovni amalga oshirish va topshiriqnomaning qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda, to'lovchi korxona vakiliga ularning depozit hisobvarag'idan ko'chirma bilan birgalikda beriladi.

Lekin har doim ham bir-biri bilan munosabatda bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bir bank xizmatidan foydalanmaydilar. Agar to'lovchi va mablag' oluvchi korxonalarga bir hudud ichidagi yoki boshqa hududda joylashgan turli bank bo'limlari tomonidan xizmat ko'rsa-tilsa, to'lov topshiriqnomalari bankka ikki nusxada taqdim etiladi:

birinchi nusxasi to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning muhr izi tushirilgan, qabul qilish sanasi ko'rsatiltan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

ikkinchi nusxaga bank bo'limining muhr izi tushirilgan, bank mas'ul ijrochisining imzosi, to'lov amalga oshirilgan sana va topshiriqnomaning qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda to'lovchi kor-xona vakiliga beriladi.

To'lov topshirig'ida quyidagi rekvizitlar ko'rsatilishi lozim:

- a) to'lov topshirig'ining nomi va nomeri;
- b) to'lov topshirig'i to'ldirilgan sana, ya'ni kun, oy va yil;
- v) to'lovchining nomi, to'lovchi bankining nomi va kodi;
- g) to'lovchining hisobvaraqlar nomeri va identifikatsiya kodi;
- d) mablag'larni oluvchi korxona nomi, unga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va kod;
- j) mablag' oluvchining hisobvaraqlar nomeri;
- z) to'lovlarning summasi raqam va yozuvlarda ko'rsatiladi;
- i) to'lovning maqsadi.

To'lov topshirig'ining barcha rekvizitlari to'ldirilgandan so'ng, topshiriqnomaning alohida ajratilgan pastki qismiga to'lovchi kor-xona rahbari va bosh buxgalterining imzosi hamda muhr izi qo'yiladi. Ushbu muhr va imzolar to'lov topshirig'ining faqat birinchi asl nusxasiga qo'yiladi.

Korxonalardan hujjatlar qabul qilish, shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, butun kun davomida bankning mijoz bilan ishlash vaqtidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bunda operatsion kun davomida bank tomonidan korxonalardan olingan hujjatlar shu kunning o'zida ijro qilinadi. Agar to'lov topshirig'i to'liq rasmiylashtirilib, uni to'lashga etarli pul mablag'lari bo'lsa, mas'ul ijrochi topshiriqnomadagi barcha ma'lumotlarni dasturiy yo'l bilan kompyuter orqali bankning elektron to'lovlarini amalga oshiruvchi hisoblash markaziga o'tkazadi.

Ertasi kuni ertalabdan kechikmagan muddatda bank balansi chiqarilgandan keyin hujjatning birinchi nusxasi bankning kundalik yig'ma jildiga tikiladi va belgilangan tartibda avval joriy arxivda, bir yil o'tgandan so'ng umumiy bank arxiviga topshiriladi. To'lov topshiriqnomasining ik-kinchi nusxasi esa mijozning hisobvarag'idan ko'chirma bilan bir-galikda operatsiyalar o'tkazilganligini tasdiqlovchi hujjat sifati-da mijozga beriladi.

SHunday qilib, tijorat bankining hisoblash markazidan dastu-riy yo'l orqali modem usuli bilan elektron to'lov o'tkaziladi, ya'ni elektron to'lov tizimi orqali elektron to'lov topshirig'i Markaziy bank qoshidagi hisob-kitob kassa markaziga, o'tkaziladi. Markaziy bank qoshida ochilgan hisob-kitob kassa markazi to'lovchi korxonaga xizmat qiluvchi tijorat bankdan olingan ma'lumotlar asosida elektron to'lov topshirig'ini modem orqali mablag' oluvchi korxonaga xizmat ko'rsatuvchi tijorat bankiga o'tkazadi.

Elektron to'lovlar tizimi orqali olingan elektron to'lov top-shiriqnomalari mablag'larni oluvchi bankda ikki nusxada qog'ozga chiqariladi. Topshiriqnomaning birinchi nusxasi bank mas'ul ijro-chisining imzosi va bank muhr izi qo'yilib, kunlik hujjatlar yig'majildiga tikiladi. Ikkinchi nusxasi esa bank mas'ul ijrochi-sining imzosi va bank muhri izi qo'yilgan holda mijoz hisobva-rag'iga ilova sifatida mijozga beriladi

Ta'minotchilar tomonidan mahsulot etkazib berish va xizmatlar ko'rsatish transport xizmati bilan birgalikda bir tekisda amalga oshirilsa, o'zaro hisob-kitoblar doimiy to'lovlar tartibida o'tka-zilishi mumkin. Bunday hisob-kitoblar har bir alohida savdo biti-mi ya'ni mahsulot ortish, jo'natish yoki xizmat ko'rsatish bo'yicha emas, barcha tomonlar oldindan kelishib olgan muddatlar va hajmlarda to'lov topshiriqnomalarida foydalangan holda mablag'larni davriy ravishda ko'chirish yo'li bilan bajariladi. Tomonlar davriy ravish-da, lekin har oyda kamida bir marta mahsulotning amalda jo'na-tilishi yoki xizmatlar ko'rsatilishi asosida o'tgan davr uchun qiyos-lashni bajarish va shartnomada belgilangan tartibda qayta hisob-kitob qilishlari lozim. Aniqlangan farqlar alohida topshiriqnoma bilan o'tkazilishi yoki navbatdagi to'lovda hisobga olinishi mumkin. O'zaro qarzarlar eng kam miqdorda bo'lishi uchun hisob-kitoblarga oy-ning oxirida aniqlik kiritish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi kunda respublikamizda banklar orqali o'tkazilayotgan barcha to'lovlarning 65-75 foizi to'lov topshiriqnomalari yordamida amalga oshirilmoqda, bu uning afzalliklari bilan bog'liqdir.

Bu afzalliklar quyidagilardan iboratdir:

birinchidan, hujjatlar aylanishining oddiyligi va tezligi, yani hisob-kitoblarni amalga oshirishning texnik jihatdan qulay-ligi. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va bank xodimlarining mehnat sarfini kamaytiradi;

ikkinchidan, pul mablag'lari harakatining tezligi, ya'ni to'lov talabnomasiga nisbatan to'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitob-larda hujjatlarning aylanish harakati qisqaligi so'zsiz xo'jalik aylanma mablag'larining aylanish tezligini oshiradi;

uchinchidan, tovar sotib oluvchining qabul qilgan tovarlari yoki xizmatlar sifatini oldindan aniqlab olinishi hisob-kitoblarning bu shaklida to'lov talabnomasi orqali

hisob-kitoblarda bo'lgani kabi bankka rad arizasi topshirilmaydi, chunki to'lovchining o'zi to'lovni to'lashga rozi bo'lsa, topshiriqnomani bankka topshiradi;

to'rtinchidan, to'lov topshiriqnomasining barcha tovarsiz ope-ratsiyalarda qo'llanishi, bu esa ushbu shakl bo'yicha hisob-kitoblar-ning ahamiyatini yanada yaqqol aks ettiradi.

To'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblar afzalliklar bi-lan bir qatorda kamchiliklarga ham ega. Kamchiliklar shundan ibo-ratki, mol jo'natuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxona uchun to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'la kafolatlanmagan. Chunki to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'lovchi korxonaning depozit hisobvarag'idagi mablag'lar miqdoriga bog'liq. To'lovning to'liq o'tkazilishiga etarli pul mablag'larining etishmasligi pul aylanishini sekinlashtiradi va mahsulot jo'natuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaning moliyaviy holatini yomonlashtiradi.

Lekin ko'rsatilgan kamchilik to'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa shakllari oldida-gi ahamiyatini kamaytirmaydi. Aksincha, hozirgi davrda xo'jalik sub'-ektlari o'rtasida to'lov topshiriqnomalarining qo'llanilish doirasi yanada kengayib bormoqda, chunki oldingi yillarda to'lov topshiriq-nomalari bo'yicha to'lovlar faqat mahsulot jo'natilgandan va xiz-matlar ko'rsatilgandan keyingina amalga oshirilardi. Bunday ho-lat bozor munosabatlari sharoitida o'zini oqlamadi, debitorlik va kreditorlik qarzlarning oshib ketishiga olib keldi, bu esa, o'z nav-batida, iqtisodiyotda qarzдорlik zanjirini keltirib chiqardi.

YUqorida ko'rsatilgan muammolarning oldini olish maqsadida hu-kumatimiz tomonidan bir qator mexanizmlar ishlab chiqildi, qaror va farmoyishlar qabul qilindi. Dastlab, 1995 yil 5 mayda O'zbe-kiston Respublikasi Prezidentining "Korxona va tashkilotlar rah-barlarining xalq xo'jaligidagi hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tka-zishni ta'minlash bo'yicha javobgarligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 154-sonli farmoni chiqarildi. Farmonga muvofiq, mulk shaklidan qat'iy nazar har bir xo'jalik sub'ekti agar mol oluvchi korxona bo'lsa, u, albatta, o'sha mahsulot qiymatining kamida 15% summasini oldindan to'lashi talab etiladi. Tabiiyki, bu to'lov topshiriqnomasi asosida amalga oshiriladi.

Oldindan to'lov o'tkazish ilgari yoqilg'i-moylash mahsulotlari va boshqa ba'zi hollarda Davlat bankining ruxsati bilan amalga oshi-rilar edi. Lekin hozirgi paytda, xo'jaliklar o'zlari o'zaro xo'jalik shartnomalari orqali oldindan to'lovlar o'tkazishni kelishib oladi-lar. YUqorida ko'rsatilgan mexanizm esa, ikkala tomonlar o'rtasida shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlarning bajarilishini oldin-dan nazorat o'rnatishga yordam beradi. 1996 yil 24 yanvarda O'zbekis-ton Respublikasi Prezidentining yana bir "Hisob-kitoblar tizimi hamda to'lov intizomini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risi-da"gi Farmoni chiqarildi. Farmonda korxona va tashkilotlar tomo-nidan bankka topshiriladigan to'lov topshiriqnomasida qat'iy ravishda shartnoma nomeri, to'lov tartibi, 15 foizdan kam bo'lmagan avans to'lovi miqdori ko'rsatilishi shart qilib belgilandi. Demak, naqd pulsiz hisob - kitoblarning qoidasi shaklidan foydalanishdan qat'iy nazar, xo'jaliklar, avvalo, to'lov summasining 15 % dan kam bo'lmagan miqdorini to'lay oluvchi korxo-na hisobvarag'iga aynan to'lov topshirig'i yordamida o'tkazadilar. Bu esa to'lov topshirig'ining iqtisodiyotning hamma sohalarini qamrab olayotganidan dalolat

beradi. Umuman, iqtisodiyotda xususiy sektorning oʻrni kengayib borgan sari kichik va boshqa xususiy korxonalar sonining oshishi toʻlov topshiriqnomalari boʻyicha hisob-kitoblar hajmining kenga-yishiga yoʻl ochib beradi.

Toʻlov talabnomasi boʻyicha hisob-kitoblar.

Naqd pulsiz hisob-kitob shakllaridan biri toʻlov talabnomasi boʻyicha hisob-kitoblar boʻlib, ular 90-yillarning oʻrtalarigacha qa-riyb 45% ini tashkil etar edi.

Oʻzbekiston iqtisodiyotida hisob-kitoblarni tartibga solish, holatini yaxshilash, jahon andozalariga moslashtirish maqsadida, 1999 yil ishdan boshlab mulkchilik shaklidan qatʼiy nazar barcha korxona va tashkilot uchun toʻlov talabnomalarining oʻrniga toʻlov talabnoma topshiriqnomasi boʻyicha hisob-kitoblar amaliyotga kiritildi. SHu bilan birga, 1995 yil avgustgacha toʻlov talabnomalari-ning muomalada boʻlishiga ruxsat etildi. Lekin korxona va tashkilotlar toʻlov talabnomasi orqali amalga oshiriladigan hisob-kitob-larga oʻrganib qolganliklari sababli, Markaziy bankka toʻlov talab-nomasini amaliyotga qaytadan tatbiq etish boʻyicha koʻplab talab va takliflar kelib tushayotganligini hisobga olgan holda, bu masala qayta koʻrib chiqilib, 1996 yil 29 fevraldagi Markaziy bankning Xatiga asosan qayta muomalaga kiritildi. Toʻlov talabnomasi bu – mahsulot etkazib beruvchi va mablagʻ oluvchilarning belgilangan summani toʻlovchi bank orqali toʻlashi toʻgʻrisidagi talabnomani oʻz ichiga olgan hisob-kitob shaklidir. Toʻlov talabnomasi boʻyicha hisob –kitoblar "Aksept" shaklidagi hisob-kitoblar ham deb yuritiladi. "Aksept" soʻzi lotin tilidan olingan boʻlib, rozilik maʼnosini anglatadi, yaʼni bu toʻlovchining toʻlovni amalga oshirish uchun bankka bergan roziligidir. Aksept shakli asosiy inkassa hisob-kitob shakli hisoblanadi. "Inkasso" atamasi italyan tilidan olingan boʻlib, bank oʻz mijozi taqdim etgan hujjatga asosan etkazib berilgan mahsulot uchun unda koʻrsatilgan summani toʻlovchidan uning banki orqali olib berish boʻyicha majburiyat hisoblanadi. Rozilik bildirish usuliga koʻra aksept ijobiy va salbiy boʻlishi mumkin. Toʻlovchi korxonaning roziligi ham, noroziligi ham yozma ravishda bildirilishi ijobiy aksept hisoblanadi. Salbiy aksept esa sukut saqlash orqali bildiriladi. Agar toʻlovga norozilik xati yozma ravishda kelib tushmasa, bank tomonidan toʻlov amalga oshiriladi.

Salbiy akseptning oʻzi toʻlovni amalga oshirish muddatiga koʻra oldindan aksept va soʻnggi akseptga boʻlinadi. Talabnomani oldin-dan akseptlash usulida hisob-kitoblar oʻtkazilganda talabnomaning puli akseptlash muddati tugagandan soʻng. akseptlashning soʻnggi toʻrt toʻlov talabnomasi bankka kelib tushganida toʻlanadi, lekin toʻlov oʻtkazilgandan keyingi 3 kun ichida toʻlovdan bosh tortish huquqi saqlanib qoladi. Belgilangan muddat oʻtgandan soʻng toʻlovchi tomonidan raddiya arizasi kelib kelib tushmasa, toʻlov toʻlanganligicha.

Hisob-kitoblarning aksept, yaʼni toʻlov talabnomalari orqali oʻtkaziladigan shaklida ishlatiladigan asosiy hujjat bu - toʻlov talabnomasidir. Toʻlov talabnomalari mahsulot etkazib beruvchi tomonidan belgilangan shakldagi blankalarda bankka taqdim etadi. Toʻlov talabnomalari quyidagi hollarda ishlatilishi mumkin:

- a) yuklab joʻnatilgan tovarlar uchun;
- b) bajarilgan ishlar uchun;
- v) koʻrsatilgan xizmatlar uchun;

g) amaldagi qonunchilikda, me'yoriy hujjatda yoki shartnomada ko'zda tutilgan boshqa to'lovlar uchun.

To'lov talabnomasida mahsulot etkazib beruvchi tomonidan talab-noma nomeri, jo'natilgan sana, shu korxona nomi, uning hisobvaraqlar nomeri, xizmat ko'rsatuvchi bank nomi, bankning kodi, to'lovchi korxonaning nomi, uning bankidagi hisobvaraqlar nomeri, to'lovchiga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va kodi, to'lov summasi va to'lov maqsadi ko'rsatiladi. Hujjatlarda ko'rsatilishi lozim bo'lgan umumiy rekvizitlardan tashqari to'lov talabnomasida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

a) shartnoma sanasi va nomeri;

b) mahsulotlarni yuklab jo'natish sanasi va tovar-transport yoki qabul qilish topshiriqlar hujjatlari va transport turining, tovarlar pochta va telekommunikatsiya agentligi orqali jo'natilganda esa, pochta kvitansiyalarining nomeri.

Agar mahsulot, uni sotib oluvchining transport vositasi bilan olib ketilsa, talabnomaning alohida ajratilgan joyida yuk uni sotib oluvchining o'z transporti bilan olib chiqib ketilgani hamda ishonchnomaning nomeri ko'rsatiladi. "SHunday hollar ham bo'ladiki, mahsulot kontraktatsiya shartnomalari asosida realizatsiya qilinadi. Kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha mahsulot etkazib berishda to'lov talabnomasining yuqori qismida "Kontraksiya shartnomasi" deb ko'rsatilishi lozim. To'lov talabnomasining pastki, alohida ajratilgan qismida mahsulot jo'natuvchi korxona rahbari va bosh buxgalteri-ning imzolari va korxonaning muhr izi qo'yiladi.

To'lov talabnomalari 2 yoki 3 nusxada to'ldiriladi. Agar mahsulot etkazib beruvchi va to'lovchi tomonlarga bitta bank bo'limi xizmat ko'rsatsa talabnoma 3 nusxada taqdim etiladi. Bu holda to'lov talab-nomalarning har bir nusxalari quyidagicha ishlatiladi:

birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lovni amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhr izi tushirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar tikiladi;

ikkinchi nusxasi to'lovni oluvchining hisobvarag'iga ilova sifa-tida mas'ul, ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhr izi qo'yilgandan va qabul qilingan sana ko'rsatilgan holda beriladi;

uchinchi nusxa qabul qilish sanasi, to'lovni amalga oshirish sana-si, mas'ul ijrochining imzosi va bank to'rtburchak muhr izi qo'yilgan holda to'lovchiga uning hisobvarag'idan ko'chirma bilan birgalikda beriladi.

Agar to'lovchi va mahsulot etkazib beruvchi bir hudud ichidagi yoki turli hududlarda joylashgan turli bank bo'limlari ham xizmatidan foydalansalar, bu holda to'lov talabnomalari 2 nusxada bankka taqdim etiladi. Ularning har ikkala nusxalari pochta aloqasi yoki kurerlar orqali to'lovchi bankiga jo'natiladi.

To'lovchi korxona bankiga mahsulot etkazib beruvchi korxona bankidan birinchi va ikkinchi nusxa to'lov talabnomasi pochta aloqa-si yoki kurerlar orqali kelib tushadi. To'lov talabnomalari tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan akseptlash tartibida yoki akseptlamasdan to'lanishi mumkin. Bank tomonidan talabnomalarni akseptlash uchun 3 kun muhlat beriladi. Lekin korxonaning iltimosiga ko'ra bank bu muddatni bir ish kunigacha cho'zishi mumkin. Akseptlash tartibida to'lanadigan talabnomalarning birinchi nusxasi to'lov uchun akseptlanishni kutayotgan hisob-kitob hujjatlari kar-totekasiga joylashtiriladi. Bu kartoteka bankda

1-kartoteka deb yuritiladi. Talabnomaning ikkinchi nusxasi tovar-transport huj-jatlari bilan birga keyingi ish kunidan kechiktirilmasdan huj-jatni akseptlash uchun qabul qilingan sana ko'rsatilgan holda to'lovchiga beriladi.

To'lovchi to'lov talabnomasining ikkinchi nusxasini olgandan keyin, uning to'g'ri rasmiylashtirilgani, shartnoma shartlariga to'g'ri kelishini tekshirib chiqadi. To'lovchi belgilangan muddatda tovar moddiy qiymatliklarni jo'natishda, xizmatlar ko'rsatishda amaldagi qonuniy hujjat talablariga hamda shartnoma shartlariga amal qilinmagan hollarda talabnomani qisman yoki to'liq to'lashdan bosh tortishi mumkin. Buning uchun bankka yozma ravishda raddiya arizasi topshirilishi lozim. Agar belgilangan muddatda bankka raddiya arizasi topshirilmasa, talabnoma akseptlangan hisoblanadi. Akseptlashni rad etish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar doirasini bank bo'limi boshqaruvchisi belgilaydi. Banklar akseptlarni rad qilish mohiyati bo'yicha kelib chiqqan bahs va nizolarga aralash-maydilar.

To'lov talabnomasini to'lashdan bosh tortib yozilgan raddiya ariza-sining haqi to'lovchi tomonidan bankka topshirilganda talanomalar shu kunning o'zidayoq 1-kartotekadan olinadi hamda tovartransport shartlari va boshqa ilovalar bilan birga mahsulot etkazib bergan korxona bankiga ijrosiz qaytarib yuboriladi. To'lovchi talabnomani akseptlashdan qisman bosh tortganda, to'lovchi tomonidan aksentlangan summa bo'yicha to'lovlar o'tkaziladi. Mahsulot to'lovchi hisob-varag'ida talabnomaning akseptlangan summani tugashga etarli pul mablag'lari bo'lmaganda, talabnoma muddatda to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari kartotekasiga joylashtiriladi. Bu kartoteka bankda 2-kartoteka deb yuritiladi. Bunda, talabnomaning dastlabki summasi o'chiriladi va yonida to'lovchi akseptlagan summa yozib qo'yiladi. Kartotekaga kirim qilingan summa to'lovchi korxona hisobvarag'iga pul mablag'lari kelib tushgandan so'ng to'lanadi.

Agar 1-kartotekaga joylashtirilgan to'lov talabnomasi bo'yicha to'lovchi tomonidan raddiya arizasi kelib tushmasa, to'lov talabno-masi akseptlash uchun berilgan 3 kun muhlat o'tgandan so'ng to'lanadi.

To'lov talabnomasini to'lashdan avval to'lovchi korxonaning depo-zit hisobvarag'i yurituvchi mas'ul ijrochi talabnomani to'lash uchun etarli pul mablag'larining to'lovchi hisobvarag'ida mavjudligini tekshiradi. Agar depozit hisobvarag'ida etarli pul mablag'lari bo'l-sa, talabnoma to'lanadi.

Balans ichidagi hisobvaraqlar bo'yicha bajarilgan buxgalteriya yozuvlari bilan bir qatorda balansdan tashqari ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlar bo'yicha ham buxgalteriya yozuvlari bajari-ladi, 1-kartotekadagi to'lov talabnomasining o'zi kartotekadan oli-nadi va hisobdan chiqariladi.

To'langan talabnoma elektron to'lovlar tizimi yordamida Mar-kaziy bank qoshidagi hisob-kitob kassa markazi orqali mahsulot sotuvchi korxona bankiga o'tkaziladi. Talabnomaning ushbu nusxasi bankning kundalik hujjatlar yig'majildiga tikiladi va belgilan-gan tartibda saqlanadi.

Lekin har doim ham to'lovchi korxonaning hisobvarag'ida to'-lov talabnomasini to'lashga etarli pul mablag'lari bo'lmasligi mum-kin. To'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda talabnomalar 2-kar-totekada to'lovni kutayotgan hujjatlar qatoriga joylashtiriladi. Bu haqda mahsulot etkazib beruvchi bankiga xabar beriladi. To'lov talabnomasi 2-kartotekada to'lovchi korxonaning talab qilinguncha

saqlanadigan depozit hisobvarag'iga talabnomani to'lashga etarli pul mablag'lar kelib tushguncha saqlanadi. Pul kelib tushgandan so'ng, kelib tushgan mablag'lar doirasida me'yoriy hujjatlarda o'rnatilgan tartibda to'lov amalga oshiriladi.

Ba'zi vaqtlarda to'lov talabnomasini to'lash uchun to'lovchi kor-xonaning roziligi, ya'ni akseptlashi talab etilmaydi. To'lovchilar-ning hisobvaraqlaridan mablag'larni, akseptlamasdan hisobdan chi-qarish tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan kommunal xizmatlar, telefon, kanalizatsiya, pochta-telegraf xarajatlari hamda tashilgan chiqindi uchun amalga oshiriladi. Kommunal xizmat to'lov-lari amaldagi tarif o'lchov asboblari asosida gaz, suv, issiqlik va elektr-energiyasi uchun hisoblanadi. Bunda akseptsiz to'lovlarni amalga oshirish uchun bankka taqdim qilingan to'lov talabnomaning yuqori qismiga "akseptsiz" hamda "hisoblash asboblari asosida" degan so'zlari ko'rsatib" qo'yilgan bo'lishi lozim. Ushbu yozuvlar bo'l-magan taqdirda talabnomalar umumiy asosda akseptlanadi va to'la-nadi. Talabnomada mas'ul to'lovlarni akseptlamasdan hisobdan chiqarish huquqiga ega bo'lgan qonuniy hujjat yoki shartnomaning sanasi, nomeri va to'lovniig maqsadi ko'rsatilishi shart. Bunday bank ilova qilingan hujjatlarni talabnomada ko'rsatilgan ular-ning rekvizitlariga mosligini tekshirib ko'radi.

Bank operatsion kuni kelib tushgan akseptsiz to'lanadigan talab-nomalar shu kunning o'zida to'lanadi. To'lovchi korxonaning depozit hisobvarag'ida talabnomani to'lashi uchun mablag'i yo'qligi yoki kamligi aniqlansa hamda ularni to'lash uchun bank kredit berish imkoniyati bo'lmaganda, to'lanmagan summa hozirgi "muddatida to'lan-magan hisob-kitob hujjatlari" kartotekasi bo'yicha alohida hisob-varaqqa o'tkaziladi, talabnomaning o'zi esa 2-kartotekaga joylash-tiriladi.

Operatsion kun tugaganidan so'ng bankka kelib tushgan to'lov talabnomalari keyingi ish kuni to'lanadi. Bunday talabnomalarga "Kechki" degan belgi qo'yiladi.

To'lovchi korxona bankida to'langan to'lov talabnomasi "Elektron pochta elektron tizimi orqali Markaziy bank qoshidagi hisob mar-kaziga uzatiladi. Hisob markazida to'lovchi korxona bankning kor-respondensiya hisobvarag'idan to'lov talabnomasida ko'rsatilgan pul summasi mahsulot etkazib beruvchi bankning korrespondensiya hisobvarag'iga o'tkaziladi. Elektron to'lov tizimi orqali olingan elektron talabnomalar mablag'larni oluvchi bankda ikki nusxada qo-g'ozga chiqariladi. Ularning birinchi nusxasi bank mas'ul ijrochi-sining imzosi va bank muhri qo'yilib, kundalik hujjatlar yig'ma-jildiga tikiladi va belgilangan tartibda saqlanadi. Talabnoma-ning ikkinchi nusxasi bank mas'ul ijrochisining imzosi va bank muhri quyilgan holda mahsulot etkazib bergan korxonaning depozit hisobvarag'iga ilova sifatida qo'shib beriladi. SHu bilan birga, bu korxonaga hisobvaraqqdan ko'chirma ham beriladi. Mahsulot etkazib beruvchiga tegishli bankda to'lovchi bankdan kelib tushgan to'lov summasi mablag' oluvchining hisobvarag'iga o'tkazib qo'yiladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa shakllari kabi to'lov ta-labnomasi bo'yicha hisob-kitoblar ham ma'lum afzallik va kamchi-liklarga ega:

1) mahsulot sotuvchi bilan mahsulot oluvchi tomonidan bir-birini o'zaro nazorat qilish;

2) mahsulot oluvchiga tovarni jo'natish kechiktirilmaydi;

3) mol jo'natuvchi bilan hisob-kitob qilish uchun mahsulot oluv-chining mablag'ini alohida hisobvaraqa deponent qilib qo'yish ta-lab etilmaydi, ya'ni to'lovchining mablag'lari biror muddatga aylan-madan tashqariga chiqib ketmaydi;

4) to'lovchiga taqdim etilgan hujjatlar asosida mol etkazib beruvchining shartnoma shartlari qay darajada bajarilishini tek-shirish huquqi beriladi. SHu bilan birga, shartnoma shartlaridan biri bo'lgan holda to'lov to'lashdan bosh tortish huquqiga ega bo'ladi;

5) mol oluvchi hisobvarag'idan akseptlangan talabnomalar bo'yicha mablag'larning majburiy olinishi mahsulot etkazib beruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi tomon manfaatlariga mos keladi.

To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning kamchiliklari quyidagilar:

1. Mahsulot sotuvchi korxonaga to'lovning o'z vaqtida o'tkazi-lishi kafolatlanmaydi

2. To'lov o'tkazilishi bilan tovar jo'natilishi vaqtining bir-biriga mos kelmasligi. Tovar kelib tushgandan so'ng korxona hisob-varag'ida pul bo'lmasa, to'lov o'tkazilmaganiga qaramay, shu korxona-ning kreditor qarzdorligining oshishi va aylanma mablag'lari sama-radorligining pasayishiga olib keladi.

3. To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarga hujjatlar ayla-nishi to'lov topshirig'iga nisbatan uzoqroq davom etadi.

Umuman, to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning ishla-tilishini ko'p hollarda o'z vaqtida to'lanmagan to'lov talabnoma-larning ko'payishiga sharoit yaratadi, chunki talabnoma bankka to'lov uchun kelib tushgan vaqtda to'lovchining hisobvarag'ida har doim ham to'lovni amalga oshirish uchun etarli pul mablag'lari bo'lmasligi, kartotekaga qo'yilgan har bir to'lov talabnomasi respublika xalq xo'jaligida debitorlik va kreditorlik qarzlarning oshganligidan dalolat beradi. SHu sababli respublika banklari o'z mijozlarining kartotekadagi hujjatlari va ularni to'lash bo'yicha qanday ishlar olib borilayotganligini nazorat qilib turadilar.

Akkreditivlar bo'yicha hisob - kitoblar

Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli to'lov aylanmasida juda kichik ulushni tashkil etadi. Jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni kafolatlash oldida akkreditiv shakldan foydalaniladi. Akkreditiv mijozning topshirig'iga ko'ra shartnoma bo'yicha uning kontragenti foydasiga berilayotgan bankning shartli pul majburiyatidir. Unga ko'ra akkreditiv ochgan bank mahsulot etka-zib beruvchi to'lovni bajarishi yoki boshqa banklar tomonidan akkre-ditivda ko'zda tutilgan hujjatlar taqdim qilganda va akkreditiv-ning boshqa shartlari bajarilganda, ularga to'lovlarni bajarish uchun vakolat berishi mumkin.

Akkreditivlar ochilganda, akkreditiv ochgan bank to'lovchining shaxsiy mablag'idan yoki unga berilgan kredit hisobidan mol etkazib beruvchining banki tasarrufidan alohida "Akkreditivlar", balans hisobvarag'i va mablag'larni etkazib bersa, bunday akkreditivlar qoplangan akkreditivlar deyiladi. Akkreditiv ochgan bank xalqaro qabul qilingan andozalar asosida bank-emitent deb yuritiladi.

Akkreditivlarning ikkinchi turi qoplanmagan akkreditiv bo'-lib, bank va boshqa korxonalar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqti-da bajarilgan xo'jaliklarga bunda akkreditivlardan foydalanishga ruxsat etiladi. Qoplanmagan akkreditivning qoplangan akkreditiv-dan farqi shundan iboratki, bunda to'lovchi korxonaning pul

mablagʻ-lari alohida hisobvaraqqaga oʻtkazib qoʻyilishini talab qiladi. Bank toʻlovchi hisobvaragʻida toʻlov hujjatlari kelib tushganda pul boʻlma-gan taqdirda bank mablagʻlari hisobidan toʻlab berishni kafolat-laydi. Akkreditivning bu turining qulayligi shundan iboratki, mol sotib oluvchining pul mablagʻlari aylanmada tarqalib ketmaydi, ikkinchi tomondan mol joʻnatuvchi korxona uchun ham toʻlov kafolat-langan faqat boʻsh mablagʻlarga hisobidan toʻlov amalga oshirilganda shartnomada kelishilgan miqdorda haq toʻlanadi.

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan boʻlishi mumkin. Agar akkreditiv boʻyicha hujjatlarda bu haqda belgi mavjud boʻlmasa, bunday akkreditivlar chaqirib olinuvchi hisoblanadi. CHaqirib "olinuvchi akkreditiv bank-emitent tomonidan mablagʻlarni oluvchi bilan oldindan kelishib olinmasdan ham oʻzgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Masa-lan, shartnomada koʻzda tutilgan shartlarga rioya etilmaganda, bank-emitent akkreditiv boʻyicha toʻlovlarni kafolatlash muddatidan avvalroq voz kechganda va boshqa hollarda akkreditiv chaqirib oli-nishi mumkin. Toʻlovchi mahsulot etkazib beruvchiga chaqirib olinadigan akkreditivning shartlari oʻzgartirishi (bekor qilinishi) toʻgʻrisidagi barcha farmoyishlarni faqat bank-emitent orqali beri-shi mumkin. Ushbu bank mahsulot etkazib beruvchining banki, yaʼni bajaruvchi bankda, u esa, oʻz navbatida, mahsulot oʻtkazib beruvchi korxonani xabardor qiladi. Bajaruvchi bank mahsulot etkazib beruv-chi taqdim etgan va mahsulot etkazib beruvchining banki tomonidan qabul qilingan, akkreditiv shartlarigi oid boʻlgan hujjatlar boʻyicha toʻlovlarni mazkur bank akkreditivni oʻzgartirish yoki bekor qilish toʻgʻrisidagi xabarnomani olgunga qadar toʻlashi shart. Mah-sulot etkazib beruvchining roziligisiz, uning foydasiga ochilgan chaqirib olinmaydigan akkreditiv oʻzgartirilishi yoki bekor qilini-shi mumkin emas. Mahsulot etkazib beruvchi korxona akkreditiv shartlarida koʻzda tutilgan hollarda akkreditivdan foydalanishdan muddatidan oldin voz kechishi mumkin.

Bir vaqtning oʻzida akkreditiv summasi akkreditivlarni hisobga oluvchi koʻzda tutilmagan hollar hisobvaragʻiga kiritiladi. Toʻlov oʻtkazilgandan soʻng arizaning ikkinchi nusxasi bank masʼul ijro-chisining imzosi, bankning toʻrtburchak muhri, amalga oshirilgan sana hamda qabul qilish sanasi qoʻyilgan holda toʻlovchiga koʻchirma bilan birgalikda beriladi.

Akkreditiv faqat bir taʼminotchi bilan hisob-kitob qilishga moʻljallangan boʻlishi mumkin. Akkreditivning muddati va hisob-kitob qilish tartibi tomonlar oʻrtasida tuziladigan shartnomada belgilanadi.

SHartnomada:

- bank emitentining nomi;
- akkreditiv turi va uni bajarish muddati usullari;
- mol etkazib beruvchining akkreditiv boʻyicha mablagʻ olish uchun taqdim qilinadigan hujjatlar roʻyxati;
- tovarlarni etkazgandan keyin hujjatlarni taqdim qilinish muddati;
- mol etkazib beruvchi va oluvchi tomonlar nomi, ularning yuri-dik adreslari;
- bajaruvchi bank nomi va boshqalar koʻrsatiladi.

Akkreditiv sana uchun xaridor o'z bankiga bank emitentga 2 nusxada taqdim etadi. Arizada akkreditiv ochish uchun asos bo'lgan shartnoma akkreditivning amal qilish muddati, akkreditivni ba-jaradigan bankning nomi hamda to'lov hujjatlarida ko'rsatiladigan barcha rekvizitlar ko'rsatiladi.

Bankda ushbu korxonaga xizmat ko'rsatuvchi mas'ul ijrochi akkreditiv ochish xaqidagi arizani olib, uning to'g'ri va to'liq ras-miylashtirilganligi barcha kerakli rekvizitlarning to'g'riligini tekshiradi. Qabul qilingan akkreditiv ochish haqidagi arizaning birinchi nusxasiga o'z imzosini, bankning to'rtburchak muhr izini, arizani qabul qilish sanasi va to'lov o'tkazish sanasi qo'yadi. Ari-zaning birinchi nusxasida ko'rsatilgan barcha rekvizitlar kompyu-terga kiritib, elektron to'lovlar tizimi Markaziy bankning hisob-lash Markazi orqali mahsulot jo'natuvchi korxona muhr izi qo'yilgan holda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi va belgi-langan tartibda saqlanadi

Mahsulot etkazib beruvchi akkreditiv bo'yicha kelib tushgan mab-lag'larni o'zining talab qilinguncha saqlanadigan depozit hisobva-rag'iga o'tkazish uchun unga xizmat ko'rsatuvchi bankka yuklab jo'natish va akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan boshqa hujjatlarni taq-dim etadi. Akkreditiv bo'yicha to'lovlarni tasdiqlovchi boshqa huj-jatlar akkreditiv muddati kelgunga qadar mahsulot etkazib buruvchi tomonidan bankka taqdim etilishi va akkreditivning barcha shart-larini bajarilganini tasdiqlashi shart. Akkreditiv bo'yicha to'lov-larda mahsulot etkazib beruvchining banki mahsulot etkazib, beruv-chi tomonidan akkreditivning barcha shartlariga rioya qilinganini hamda tasdiqlovchi hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirilishi lozim. Ushbu shartlarning birortasi buzilganda yoki bajarilmaganda bank akkreditivlar bo'yicha to'lovlarni o'tkazishi mumkin emas. Bir tomoni-dan mahsulot etkazib beruvchining akkre-ditivlar bo'yicha hisobvarag'idagi mablag'larni uning talab qilin-guncha saqlanadigan depozit hisobvarag'iga memorial order orqali o'tkaziladi. Memorial order mas'ul ijrochi tomonidan 4 nusxada to'ldirilib, unda to'lov bo'yicha shartnoma nomeri, sanasi, to'lovning mazmuni hisobvaraqlar nomeri ko'rsatiladi. Memorial orderning alohida nusxalar quyidagicha ishlatiladi:

- memorial orderning birinchi nusxasi buxgalterning imzosi, bankning to'rtburchak muhrining izi tushirilib tasdiqlovchi huj-jatning bir nusxasi bilan birgalikda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

- memoreal orderning ikkinchi, uchasi nusxalari mas'ul ij-rochining imzosi va to'rtburchak muhrining izi qo'yilib, tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilingan holda bank emitentga jo'natiladi;

- memoreal orderning to'rtinchi nusxasi mas'ul ijrochining imzosi, bankning to'rtburchak muhr izi qo'yilib mahsulot etkazib beruvchi korxona hisobvarag'iga ilova sifatida beriladi.

SHunday qilib, akkreditiv mahsulot etkazib beruvchi korxonaga boshqa xizmat qiluvchi bankda quyidagicha yopiladi:

- a) akkreditiv muddati tugagandan keyin bajaruvchi bank akkre-ditiv yopilganligi to'g'risida emitent bankka xabar beradi;

- b) mahsulot etkazib beruvchining muddatdan oldin akkreditivni ishlatishdan voz kechish to'g'risidagi arizaga ko'ra, mahsulot etkazib beruvchining keyingi

akkreditivdan foydalanishdan voz kechganlik to'g'risidagi arizasiga asosan, bank-emitentga ko'chirilganligi to'g'ri-sidagi bildirishnoma yuboriladi.

v) sotib oluvchining akkredit qisman yoki to'la chaqirib olish to'g'ri-sidagi arizasiga ko'ra, agar akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, akkreditivlar emitenti bankdan xabar etib kelgan kuni 22602 "Mijozlarning akkreditivlar bo'yicha depozitlar hisobvarag'idagi mavjud mablag'lar doirasida to'liq yoki qisman qoplanadi.

Akkreditivlar bo'yicha depozit hisobvaraqlardan naqd pul beri-lishi akkreditivlari boshqa korxonalar nomiga o'tkazilishi va qayta rasmiylashtirilishiga ruxsat etilmaydi.

Bank emitent akkreditivni ishlatganligi to'g'risida bajaruvchi bankdan hujjatlarni olgandan keyin memorial orderga asosan ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'idan to'liq hisobdan chiqadi va tas-diqlovchi hujjatlarni memorial orderning nusxasi bilan birga-likda to'lovchi korxonaga beradi. Ko'zda tutilmagan holatlar hisob-varag'i akkreditiv to'liq ishlatilmagan va u sotib oluvchi bankidagi hisobvaraqa qaytarilganda ham yopiladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning akkreditiv shaklining o'z afzal-ligi, shu bilan birga, bir qator kamchiliklari mavjud. Akkreditiv shakllari bo'yicha hisob-kitob qilishning afzal tomoni shundaki, mahsulot etkazib beruvchi uchun to'lov to'liq, kafolatlangan bo'ladi. Akkreditiv shaklining kamchiliklari esa quyidagilardan iborat:

- akkreditiv shakli bo'yicha hujjatlar aylanishi texnik jihat-dan birmuncha qiyinroq;
- transportga qulay emas, akkreditiv ochilgan paytda yukni jo'natish uchun tayyor transport bo'lmasligi mumkin, bu esa yuk jo'natishini kechikishiga olib keladi;
- bu shaklda to'lovchining mablag'lari aylanmadan qisman chet-lashadi, boshqa hisob-kitoblar bo'yicha bu mablag'lardan foydalanish-ga ruxsat etilmaydi;
- akkreditiv bo'yicha, odatda, faqat bir mol etkazib beruvchi bilan hisob-kitob qilinadi.

Inkasso topshiriqnomalari bo'yicha operatsiyalar.

Inkasso topshiriqnomasi – ushbu topshiriqnomani bergan bankka mijozning bank-emitentga to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tar-tibda mablag' chiqarish to'g'risidagi talabidir. Inkasso topshiriq-lari quyidagi hollarda taqdim etiladi:

- birinchidan, o'z vaqtida to'lanmagan soliqlarni undirish uchun;
- ikkinchidan, davlat byudjetiga o'tkaziladigan soliqlardan tash-qari to'lovlar, jumladan, penyalar, jarimalarni undirib olish to'g'risidagi soliq organlarining farmoyishiga ko'ra;
- uchinchidan, byudjetdan tashqari fondlardan to'lovlarni undi-rib olishda agar bu qonuniy hujjatlarda ko'zda tutilgan bo'lsa;
- to'rtinchidan, bojxona organlarning ishining qaroriga ko'ra o'z vaqtida to'lanmagan bojxona to'lovlarni undirish uchun.

Bulardan tashqari, huquqni muhofaza qilish organlari tomoni-dan taqdim hujjatlar, shuningdek, xo'jalik sudining shifo varaqa-lari va o'sha tenglashtirilgan hujjatlari uchun inkasso topshiriq-larini rasmiylashtirib, bankka topshirish uchun acoc bo'la oladi. Ijro hujjatlarga xo'jalik sudining buyruqlari, sudlar tomonidan berilgan ijro varaqalari hamda notariuslar tomonidan buzilgan ustxatlarni kiritish mumkin.

Byudjet bojxona va huquqni muhofaza qilish organlarini to'lovni undiruvchi deb yuritamiz. To'lovni undiruvchilar inkasso topshiriqlar ijro hujjatlarini ilova qilayotgan holda to'lovni undirish uchun bankka taqdim qiladilar. Agar to'lovni undiruvchi va to'lovchi tomonlar bir shahar ichidagi bank xizmatidan foydalansalar, inkasso topshirig'i to'lovchining hisobvarag'i topshiriladigan shaxs bo'limga topshiradi. Agar inkasso topshirig'i boshqa shahar to'lovchilar nomiga rasmiylash-tirilgan bo'lsa, bu holda hujjat undirib oluvchiga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga topshirilishi lozim.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar foydasiga mablag'larni hisobdan chiqarish bo'yicha hujjatlar qonunda belgilangan muddatdan o'tkazib taqdim etilgan bo'lsa, bank bo'limlari ushbu hujjatlarni inkasso uchun qabul qilmaydilar. Ijro hujjatlarining bajarilishi mud-datlari quyidagicha belgilangan:

- sudlar tomonidan berilgan ijro varaqlari bo'yicha –3 yil;
- ijro ustxatlari bo'yicha, agar qonunchilik tomonidan boshqa muddat ko'rsatilmagan bo'lsa –3 yil;
- xo'jalik sudlarining ijro varaqlari bo'yicha – 3 yil;
- xo'jalik sudining tomonidan berilgan sud buyrug'i bo'yicha un-dirib olib, buyruq berilgan kundan boshlab – 10 kun muddat davo-mida amalga oshiriladi.

Davlat sug'urtasi, ijtimoiy sug'urta idoralari, davlat byudjeti foydasiga mablag'larni o'tkazib berish uchun hujjatlar bank tomo-nidan amal qilish schetdagi cheklanmagan holda qabul qilinadi.

Inkasso topshiriqnomasi bank bo'limiga undirib oluvchi tomon-dan 05054110131 shaklda uch nusxada topshiriladi. Undirib oluvchi va to'lovchi tomonlarga bitta bank bo'limida xizmat ko'rsatilsa, in-kasso topshiriqnomalarining alohida nusxalar quyidagicha ishla-tiladi:

- birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, bankning to'rtburchak muhr izi, to'lov amalga oshirilgan sana, qabul qilingan sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi.
- ikkinchi nusxasi ijro hujjatlari bilan birga to'lovchining hisobvarag'iga va sifatida mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning muhr izi tushirilgan va qabul qi-lish sanasi ko'rsatilgan holda to'lovchiga beriladi;
- uchinchi nusxasi bank bo'limining to'rtburchak muhr izi tushi-rilgan mas'ul bajaruvchi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana va qabul qilingan sanasi ko'rsatilgan holda to'lovni oluvchiga beriladi.

Undirib oluvchi va to'lovchiga bir shahar ichidagi turli bankdan xizmat ko'rsatganda ham inkasso topshiriqnomasi 3 nusxada rasmiy-lashtirilib undirib oluvchi tomonidan bevosita beruvchi korxona bankiga topshiriladi. Inkasso topshiriqnomasining alohida nusxa-lari quyidagicha ishlatiladi:

- birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning muhri izi tushirilgan holda va qabul qilish sanasi ko'r-satilgan holda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi va belgilangan tartibda saqlanadi;
- ikkinchi nusxasi ijro hujjatlari bilan birgalikda to'lov-chining hisobvarag'iga ilova sifatida mas'ul ijrochi tomonidan im-zo, to'lov amalga oshirilgan sana, qabul qilish sanasi ko'rsatilgan va bankning muhr izi tushirilgan holda to'lovchiga beriladi;

– uchinchi nusxasi bosh bo‘limining to‘rtburchak muhr izi tushirilgan, mas’ul ijrochining imzosi, to‘lov amalga oshirilgan sana, qabul qilish sanasi ko‘rsatilgan holda to‘lov; oluvchining o‘ziga inkasso topshiriqnomasining uchun bank tomonidan qabul qilgan-ligini tasdiqlovchi hujjat sifatida qaytariladi.

Amaliyotda bunday hollar ham bo‘ladi, bunda to‘lovni undiruvchi va to‘lov to‘lovchi turli shaharlarda joylashgan bo‘lib, ularga turli banklar xizmat ko‘rsatadi. Bunda shaharlararo yoxud, hududlararo operatsiyalar banklararo hisob-kitoblar orqali amalga oshiriladi. Shaharlararo hisob-kitoblarda inkasso topshiriqlari undiruvchilardan xizmat ko‘rsatuvchi bank bo‘limlariga undiruvchi tomonidan topshiriladi. Bu holda inkasso topshirig‘i ikki nusxada rasmiy-lashtirilib bankka topshiriladi. Uning birinchi va ikkinchi nusxa-lari ijro hujjatlari bilan birga pochta aloqasi orqali to‘lovchining bankiga jo‘natiladi. Topshiriqnomani jo‘natishdan avval unga mas’ul ijrochi tomonidan imzo, hujjatning qabul qilinish sana-si qo‘yiladi hamda bankning to‘rtburchak muhr izi tushiriladi. Inkasso topshiriqnomasining uchinchi nusxasi bank bo‘limining to‘rt-burchak muhr izi tushirilgan, mas’ul ijrochining imzosi, qabul qilish sanasi qo‘yilgan holda undiruvchiga qaytariladi.

Inkasso topshiriqnomalari bo‘yicha hisob-kitoblarda bajari-ladi. Bunda buxgalteriya yozuvlari undiruvchi va to‘lov to‘lovchilarga xizmat ko‘rsatuvchi banklarning joylashuviga bog‘liq.

To‘lov to‘lovchi va undiruvchi tomonlar bir shahar ichidagi turli banklar xizmatidan foydalansalar, undiruvchi tomon inkasso topshirig‘ini to‘lovchi banklar uch nusxada topshiradi. Topshiriqnomaning to‘g‘ri va to‘liq rasmiylashtirilganligi, uning barcha rekvizit-larining mavjudligi, shu bilan birga, to‘lovchining hisobvarag‘ida ushbu topshiriqnomani to‘lash uchun pul mablag‘larining etarlicligi bank mas’ul ijrochisi tomonidan nazorat qilinadi. Shundan so‘ng birinchi nusxa asosida buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi:

To‘lov elektron to‘lov tizimi orqali hisob Markaziga o‘tkaziladi. Inkasso topshiriqnomalarining boshqa nusxalari yuqorida ko‘rsatib o‘tilganga muvofiq ishlatiladi.

To‘lov to‘lovchi va undiruvchi tomonlarga turli shahardagi turli banklar xizmat ko‘rsatsalar, undiruvchiga xizmat ko‘rsatuvchi bank inkasso topshirig‘ini ijro hujjatlari bilan birgalikda pochta aloqasi orqali to‘lovchiga xizmat ko‘rsatib turli bankka jo‘natadi to‘lovchining banki kelib tushgan hujjatlarning to‘lanishi mumkinligi va to‘g‘ri rasmiylashtirilganligini tekshirib yuqoridagi buxgalteriya yozuvini o‘tkazadi elektron to‘lov tizimi orqali hisob Markaziga to‘lovni jo‘natish hisob Markazi orqali to‘lov undiruvchiga xizmat ko‘rsatuvchi bankning korrespondent hisobvarag‘iga kelib tushadi. Bir vaqtning o‘zida kelib tushgan pul mablag‘lari undiruvchi tomonning hisobvarag‘iga o‘tkaziladi.

Undiruvchi bankida elektron to‘lov tizimi orqali qabul qilingan elektron inkasso topshiriqnomasi ikki nusxada qog‘ozga chiqariladi. Ularning birinchi nusxasi bankning muhr izi va mas’ul ijrochining imzosi qo‘yilib, kunlik hujjatlar yig‘masiga tikiladi. Ikkinchi nusxasi esa bank muhr izi va mas’ul ijrochining imzosi qo‘yilgan holda undiruvchi hisobvarag‘iga ilova qilib beriladi.

Hisoblanayotgan mablag‘lar hisobiga yoki topshirilgan naqd pul summasiga beriladi, hisob-kitob cheki 2 qismdan iborat:

- birinchi qismi hisob-kitob cheki;
- ikkinchi qismi chek koreshogi.

CHekning koreshok qismi chekning birinchi qismida ko'rsatilgan summalarni tasdiqlash uchun belgilangan nazorat raqamlarini o'z ichiga oladi. Bank xodimi chekini berishda quyidagi rekvizitlarni to'ldirib berishi lozim: chek berilgan sana:

- chek bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan summani raqamlar va so'z bilan;
- hisob-kitob chekiga nomi yozib berilayotgan shaxsning familiya-si, ismi, otasining ismi,
- uning pasportining seriyasi va nomeri;
- chek beruvchining depozit hisobvarag'i nomeri;
- chek bergan bankning bo'limining nomi va kodi;
- chekning amal qilish muddati.

Ko'rsatib o'tilgan barcha rekvizitlar to'ldirilgandan so'ng, bank-ning mas'ul xodim hisob-kitob cheki va koreshok qismlariga imzo qo'yadi va hisob-kitob chekining hisob-kitob cheki summasiga mos kelishi uchun hisob-kitob cheki nazorat sonlar hoshiyasi bo'yicha koreshokni ajratadi hamda muhr bilan mustahkamlaydi.

SHundan so'ng chek mijozga beriladi. CHek oluvchi mijoz chekni olganligi haqida koreshokka o'z imzosini qo'yadi.

Bankning mas'ul xodimi alohida daftarga hisob-kitob chekining seriyasi nomerini, nomiga chek yozib berilgan shaxsning familiyasi, qismi, otasining ismi va chek summasini yozib qo'yishi lozim. Bunda ushbu chek omonat bo'yicha hisobvaraqa saqlangan mablag'lar yoki depozit hisobvaraqdan ko'chirilgan yoxud naqd pullarda qo'yilgan mablag'lar hisobidan berilganligini alohida ko'rsatib o'tishi shart.

Bank chek berganda jismoniy shaxsning arizasiga ko'ra chekning summasiga 20206 "Jismoniy shaxslarning talab qilinguncha saqlana-digan depozitlari" alohida hisobvarag'ini ochadi va to'lovlar mana shu hisobvaraqlardan amalga oshiriladi. Mas'ul bank xodimi barcha rasmiylashtirish ishlarini bajargandan so'ng chekni koreshogi bilan birgalikda kassirga beradi. Kassir mas'ul ijrochidan barcha zaruriy hujjatlarni olgandan so'ng, avvalo, hujjatlarda bajarilgan yozuvlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshiradi va ularni imzolaydi. Agar hisob-kitob cheki naqd pul hisobidan rasmiylashtirilayotgan bo'lsa, chek oluvchidan naqd pullarni va chek uchun to'lovni qabul qiladi. Pulning to'g'riligiga ishonch hosil qilgach, chek va omonat daftarchasining alohida belgilangan joyiga o'z imzosini qo'yib chekni omonat daftarchasi bilan birgalikda hisob-kitob chekini oluvchiga topshiradi. CHekning koreshok qismi esa operatsion kun oxiriga qadar kassirning o'zida qoladi.

Operatsion kun oxirida bank kassiri banderollardagi hisob-kitob cheklarining koreshoklarida belgilangan rekvizitlar bilan birga, naqd pullarda qabul qilingan summani va omonatlar bo'yicha hisobvaraqlardan hisobdan chiqarilgan summani ko'rsatadi. SHundan so'ng chek koreshogini mas'ul ijrochiga topshiradi.

Hisob-kitob chekini rasmiylashtirish davrida xatoga yo'l qo'yi-li-shi mumkin. Agarda hisob-kitob chekini to'ldirishda xatoga yo'l qo'yilsa, unda ushbu chek varaqasi buzilgan deb hisoblanadi va uning o'rniga hisob-kitob yangi varaqasi to'ldiriladi. Bunday hollarda hisob-kitob cheki quyidagi tartibda hisobdan chiqariladi:

- harflar bilan yozilgan «hisob-kitob» so'zidan bir qismi qirqib olinadi;

– chek varaqasining o‘rtasiga "buzilgan" degan dastxat yoziladi va ushbu yozuv yozilgan sana ko‘rsatiladi;

– chek varag‘iga kassir va bosh buxgalter tomonidan imzo qo‘yi-ladi. Tijorat banklarida qabul qilingan cheklarning hisobi qim-matbaho blankalarning harakati hisobini kiritishga doir daftarda olib boriladi va balansdan tashqari ko‘zda tutilmagan holatlar bo‘yicha 93609 "Saqlanayotgan qimmatbaho buyumlar" hisobvarag‘ida hisobga olib boriladi. Ish kuni davomida ishlatilgan chek varaqalar chiqim orderi bo‘yicha 93609 "Saqlanayotgan qimmatbaxo buyumlar" hisobvarag‘idan hisobdan chiqariladi.

CHekni olgan jismoniy shaxs sotib olayotgan tovari yoki ko‘r-satilgan xizmat uchun hisob-kitob cheki bilan hisob-kitob qilishi mumkin. Hisob-kitob chekini qabul qilish vakolatiga ega bo‘lgan savdo tashkiloti xodimi mahsulot to‘lovi uchun chekni qabul qi-layotganda chek belgilangan namunadagi blankada rasmiylashtiril-ganligini nazorat raqamlarning yozilgan summaga muvofiqqligini, chek muddati o‘tkazib yuborilmaganini unda bank bo‘limi muhrning aniq izi va bank xodimlarining mavjudligini tekshirib ko‘radi. SHu bilan birga, chek beruvchining pasportini ham olib chekda ko‘rsatilgan pasport seriyasi va nomerlari bilan solishtirib ko‘ra-di. CHek bo‘yicha tekshiruvdan so‘ng hisob-kitob chekining orqa tomoni-ga savdo xodimi savdo tashkilotining belgisini qo‘yadi. CHek mahsu-lot uchun to‘lov sifatida qabul qilingan hisoblanadi. Hisob- kitob cheki savdo tashkilotlari tomonidan naqd pulga almashtirilmay-digan chekni sotib olinayotgan mahsulot qiymati cheklarda ham ko‘rsa-tilgan summadan kam bo‘lsa, tashkilot ushbu chek summasining 25 foizidan oshmagan miqdordan qiymatini qaytim sifatida qaytib beradi

Mahsulot uchun to‘lov sifatida qabul qilingan cheklar savdo tashkilotlari tomonidan ularga xizmat ko‘rsatuvchi bank bo‘limla-riga pul tushumi bilan birga inkassatorlar orqali topshiriladi, ya’ni inkassatorlar belgilangan vaqtda bankka kelib savdo tash-kiloti xodimlari tomonidan tayyorlab qo‘yilgan inkassatorlik xal-ta yoki sumkalarini olib ketadilar. Ushbu sumkalarga oldingi pul tushumi bilan birga hisob kitob cheklari joylashtirilgan bo‘ladi.

Bank tomonidan qabul qilingan cheklar bo‘yicha to‘lovlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

1. CHek egasi va chek beruvchiga bitta bank bo‘limida xizmat ko‘rsa-tilganda:

– chek summasi savdo tashkilotining hisobvarag‘i krediti va "Inkassatsiya qilingan pul tushumlari va hisobvarag‘i orqali chek beruvchining hisobvarag‘ining debetidan o‘tkaziladi. CHekning asl nusxasi bank mas’ul ijrochisining imzosi, sanasining to‘rtburchak muhr izi tushirilgan va qabul qilingan sanasi ko‘rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig‘masiga tikiladi.

2. CHek egasi va chek beruvchiga turli bank bo‘limlari xizmat ko‘rsatsa:

– CHek egasining banki chekda ko‘rsatilgan summani qabul qilingan chekka asosan beruvchining hisobvarag‘iga o‘tkazib beradi. Bir vaqt-ning o‘zida tijorat banklarining elektron hisob cheklari elektron to‘lov tizimi orqali chek beruvchining bankiga jo‘natiladi. CHekning asl nusxasi mas’ul ijrochi tomonidan imzo qo‘yilgan, to‘lov amalga oshirilgan sana, bankning to‘rtburchak muhr izi tushirilgan va qabul qilish sanasi ko‘rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig‘masiga tikiladi.

CHek beruvchi banki elektron to'lov tizimi orqali elektron hisob-kitob chekining qabul qilib oladigan bankda chek summasi elektron hisob-kitob cheki asosida davriy yo'l bilan avtomatlashtirilgan tarzda chek beruvchining hisobvarag'idan hisoblab chiqariladi. Elek-tron chek bank mas'ul ijrochisi tomondan imzo qo'yilgan, bankning to'rtburchak muhr izi tushirilgan hamda to'lov amalga oshirilgan sana ko'rsatilgan holda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi va belgilangan tartibda saqlanadi.

Foydalanilmagan hisob-kitob cheki qaytib bankka topshirilishi mumkin. Foydalanilmagan hisob-kitob cheklarni bankka taqdim qilinganda, bankning mas'ul ijrochisi, avvalo, chekning haqiqiyli-gini va hujjatni ko'rsatuvchi shaxsning pasporti bilan tekshirib ko'radi.

Bank bosh buxgalterining ruxsati asosida chekda ko'rsatilgan sum-ma bank buxgalteriyasida chekda ko'rsatilgan hisobvaraqqa o'tkazib beriladi.

3-§. Naqd pul aylanmasi va uning xususiyatlari

Naqd pullik aylanma bu – naqd pul yordamida amalga oshiri-ladigan to'lovlar yig'indisidir. Bu aylanma pul o'zining to'lov va muomala vositasi funksiyalarini bajarishida yuzaga keladi.

Naqd pullar muomala vositasi sifatida aholi bilan o'zaro yoki korxona, tashkilotlar o'rtasida, tovarlar sotib olishda va sotishda qo'llaniladi.

Pul to'lov vositasi sifatida ish haqi, nafaqalar, mukofotlar, yakka tartibdagi qurilish uchun beriladigan kreditlar, sug'urta to'lovlarni to'lashda namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, naqd pullik aylanmaga:

- kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;
- maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;
- sug'urta tashkilotlariga paylarni to'lash;
- soliqning ba'zi turlarini to'lash;
- bank kreditini to'lash;
- aksionerlik jamiyatlari bilan a'zolari o'rtasidagi to'lovlar va boshqa to'lovlar kiradi.

Ba'zi iqtisodchilar pul aylanmasini naqd pulli va naqd pulsiz aylanmalarga bo'lib o'rganishga zarurat yo'q deb hisoblaydilar.

Biz chet el iqtisodchilarining tadqiqotlarini olib qaraydigan bo'lsak, albatta, yuqoridagidek pul aylanmasini ikkiga bo'lib o'rga-nish yo'q. Buning asosiy sababi, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitoblar, asosan, naqd pulsiz olib boriladi. Hisob-kitoblarni bu turlarda olib borish qulay va sharoitga mos keladi. Lekin hali rivojlangan iqtisodiyotga ega bo'lmasdan turib, biz xorijiy davlatlarning hozirgi hisob-kitoblari mavqe'i bilan o'z hisob-kitob tizimimizni tenglashtira olmaymiz. Bundan tashqari, bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish, milliy pul birligini barqarorlashtirish, muomaladagi pul massasini va pul emissiyasini kamaytirish masalalari dolzarb turgan bir sharoitda biz pul aylan-masini naqd pulli va naqd pulsiz aylanmalarga bo'lib o'rganishimiz, ularning tarkibini takomillashtirishimiz, samarali yo'llarni qo'l-lab jamiyatimizda to'laqonli pul aylanmasini yaratishimiz va uni jamiyat rivojlanishi uchun xizmat qildirishimiz zarur. Mana shu sharoitdagina rivojlangan xorijiy mamlakatlarga o'xshab pul ay-lanmasini tarkibiy qismlarga

bo'lmisdan tahlil qilishimiz mumkin. SHuni ta'kidlash kerakki, pul aylanmasining ikki qismi bir - biri bilan uzviy bog'liq, chunki pul naqd pul aylanmasidan naqd pulsiz aylanmaga o'tadi va aksincha aylanib doimiy harakatda bo'lib, umumiy pul aylanmasini yuzaga keltiradi.

Korxona, tashkilotlarning bankdagi hisob raqamidagi pul mablag'lari quyidagi yo'llar bilan naqd pulga aylanadi:

- ishchi, xizmatchilarga ish haqi berish;
- ko'rsatilgan xizmatlar, mehnat uchun to'lovlar;
- nafaqalar to'lash;
- har xil mukofotlar;
- aholidan qishloq xo'jalik mahsulotlari, tovarlar sotib olishda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari bo'yicha to'lovlar;
- aholi banklardan jamg'armalarini olganda;
- aholiga sug'urta to'lovlarini to'laganda va hokazo;

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi. Naqd pul-larning muomalaga chiqarilishi ustidan bank nazorat olib boradi.

Naqd pullar quyidagi yo'llar bilan naqd pulsiz aylanmaga tushadi.

- uy-joy va kommunal xizmatlar uchun to'laganda;
- aloqa tashkilotlariga to'laganda;
- har xil soliqlar va paylar to'langanda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari sotib olingandagi tushumlar orqali;
- yakka tartibdagi qurilish uchun olingan kreditlarni to'laganda;
- har xil bojlar va jarimalarni to'laganda;
- bolalar bog'chalari va boshqa muassasalar uchun to'langanda;
- dam olish uylari va boshqa sog'lomlashtirish muassasalarining yo'llanmalari uchun to'langanda va boshqa hollarda.

Pulning naqd pulsiz aylanmaga o'tganidan naqd pullik aylanmaga ko'proq o'tishi pul muomalasi uchun xatarliroq hisoblanadi. SHuning uchun ham, pulning naqd pullik aylanmaga o'tish jarayoni davlatning Markaziy banki tomonidan nazorat qilib borilishi kerak.

Pul aylanmasi bo'limlari o'rtasida yuzaga keladigan nomuta-nosiblik iqtisodiy choralar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'li bilan yo'qotilishi kerak.

Buning uchun muomalaga xalq ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovar-larni ishlab chiqarish va sotish, aholiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot va muassasalar sonini va xizmat turlarini yaxshilash naqd pul-larning naqd pulsiz aylanmaga o'tish jarayonini tezlashtiradi. O'z navbatida bu mablag'lar ishlab chiqarish jarayonini kengaytirishga imkon beradi.

Ba'zi adabiyotlarda, naqd pul aylanmasi va pul muomalasi tu-shunchalari bir xil mohiyatga ega, degan xato fikrlarni ham uchratish mumkin. Pul muomalasining o'ziga xos xususiyati shundaki, bir pul belgisi bir necha marta to'lovlarni amalga oshirishda ishlatilishi mumkin. Muomalada bo'lgan naqd pul massasi ma'lum bir davr (oy, kvartal, yil)da o'zgarmas bo'lib turgan holda, naqd pul aylanmasi pul birligining aylanish tezligiga qarab muomaladagi naqd pul miqdoridan bir necha marta ko'p bo'lishi mumkin yoki aksincha.

O'zbekistonda pul Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqariladi. Aholi tomonidan ish haqi va boshqa to'lovlar shaklida olin-gan pullarning bir qismi bozordan tovarlar sotib olishga sarf-lanadi. Aholi bu pullarga savdo tashkilotlaridan tovarlar sotib oladi. Savdoga tushgan pullar savdo tushumi sifatida banklarga topshiriladi. Ko'rinib turibdiki, bankdan chiqqan pullar bir necha to'lovlarga ishlatiladi, naqd pul aylanmasining hajmi to'lovlarni amalga oshirishi uchun muomalaga chiqarilgan pullar miqdoridan bir necha marta ko'pdir. Naqd pul aylanmasi naqd pullar bilan amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisi bo'lib, u sonlarda ifodalanadi.

Pul muomalasi muomaladagi pul massasini, bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankga qaytib kelish tezligini ifodalaydi.

4-§. Pul muomalasi qonuni

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli – pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy tuzumlarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo'lini tahlil qilayotib, K. Marks pul muomalasining qo-nunini ochdi. Bu qonunga asosan muomala vositasi funksiyasini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan pul miqdori aniqlanadi.

Metallik pul muomalasida muomaladagi pul miqdori stixiyali tarzda, pullarning xazina funksiyasi yordamida tartibga solib turilgan. Agar pulga ehtiyoj kamaysa, ortiqcha pullar (oltin tanga) muomaladan xazinaga oqib o'tishi kuzatilgan yoki aksincha. SHunday qilib, muomaladagi pul miqdori kerakli darajada ushlab turilgan. Keyinchalik, muomalaga banknotalar chiqarilishi va ularning metal-lar (oltin yoki kumush)ga erkin almashinishi ham muomalada pulning ortiqcha miqdori bo'lishini inkor etadi.

Agar muomalada oltinga almashinmaydigan banknotalar yoki qog'oz pullar (xazina biletleri) amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi pul muomalasi qonuniga asosan amalga oshadi.

Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pul-larning nazariy miqdoriga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. YUqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek, pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy tuzumlarda o'z kuchiga ega.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narx darajasi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqa-dorlikni aks ettiradi. Bu qonunga asosan muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Реализация} & & \text{Кредитга} & & \text{Мажбуриятлар} & & \text{Бир-бирини қоп-} \\ \text{килинадиган} & & \text{сотилган} & & \text{бўйича тўловлар-} & & \text{лайдиган тўлов-} \\ \text{товарлар нархи} & \text{—} & \text{товарлар} & \text{+} & \text{суммаси} & \text{—} & \text{лар суммаси.} \\ \text{суммаси} & & \text{нархи суммаси} & & & & \end{array}$$

Пулнинг муомала ва тўлов воситаси сифатида ўртача айланиш tezligи.

SHunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil – bu tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil – bu pulning aylanish tezligi hisoblanadi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda, pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular:–iste'mol kre-ditni rivojlantirish; kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

- naqd pulsiz hisob - kitoblarning rivojlanishi;
- pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va bosh-qalar.

Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga ol-gan holda ish yuritishi zarur. CHunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur etkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ke-tishi, ya'ni inflyasiya bo'lishiga yoki pul tanqisligiga (etishmovchiligiga) olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni xo'jalikning pulga bo'lgan ehtiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan hol bu aylanmada xo'jalikka kerak bo'lganidan ko'proq pulning bo'lishidir. Bu, albatta, pulning qadrsizlanishiga – pul birligi xarid qobiliyatining tushishiga olib keladi.

5-§. Pul agregatlari va pulni tartibga solishning amaliyotda qo'llanilishi

Pul muomalasining muhim ko'rsatkichi pul massasi hisoblanadi. Pul massasi xo'jalik aylanmasidagi naqd pullik hisob-kitoblarni aholi, korxonalar, davlat muassasalariga tegishli xarid va to'lov vositalarining yalpi hajmini o'zida ifodalaydi.

Pul muomalasining belgilangan muddat va belgilangan davri uchun miqdoriy o'zgarishlarini bilish uchun, shuningdek, pul massasi hajmi va o'sish sur'atlarini tartibga solish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqarish uchun turli xil ko'rsatkichlar (pul agregatlari) dan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda quyidagi asosiy pul agregatlari to'plamidan (guruhidan) foydalaniladi:

M-1 agregati – muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tangalar) va joriy bank schyotlaridagi mablag'larni o'z ichiga oladi;

M-2 agregati – M-1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli va jamg'arma qo'yilmalaridan (to'rt yilgacha) tarkib topgan;

M-3 agregati – o'z ichiga M-2 agregati va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamg'arma qo'yilmalarini kiritgan;

M-4 agregati – M-3 agregati hamda yillik tijoriy banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AQSH da pul massasini aniqlash uchun 4 ta pul agregati, Yaponiya va Germaniyada – 3 ta, Angliya va Fransiyada – ikkita pul agregatidan foydalaniladi.

Pul massasi tarkibi va dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan to'g'ri pul-kredit siyosati olib borishda muhim aha-miyat kasb etadi.

Rossiya Federatsiyada muomaladagi jami pul massasi hisob-ki-tobi uchun quyidagi pul agregatlari qo'llaniladi.

M-O agregati – naqd pullar;

M-1 agregati – M-O agregati va hisob-kitob, joriy va boshqa schyotlar (maxsus schyotlar, kapital qo'yilmalar schyotlari, akkreditiv va chek schyotlari, mahalliy byudjet schyotlari, byudjet, kasaba, uyush-malari, jamoat va boshqa tashkilotlarning schyotlari, davlat sug'urta mablag'lari, uzoq muddatga kreditlash fondi) dagi mablag'lar ti-jorat banklariga qo'yilmalar va jamg'arma banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlarning yig'indisiga teng;

M-2 agregati – M-1 agregati va jamg'arma banklaridagi muddatli qo'yilmalardan iborat;

M-3 agregati – M-2 agregati hamda depozitli sertifikatlar va davlat zayom obligatsiyalari yig'indisidan iborat.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga bo'lish mumkin, ya'ni pul massasining aktiv qismi – bu pul mablag'larining xo'jalik faoliyatidagi turli xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq qismi va ikkinchisi passiv qism – jamg'ar-madagi pullar va hisob raqamlardagi qoldiqlar hisoblanadi.

Pul massasi naqd pullardan tashqari muddatli hisob raqamdagi mablag' va jamg'armalarni, depozit sertifikatlari, investitsion fond-larning aksiyalarini o'z ichiga oladi. Pul massasining yuqoridagi ele-mentlari «kvazi» - “qariyb pullar” deb ham yuritiladi. Kvazi - pullar likvid aktivlar bo'lib, ular tez orada pulga aylanishi mumkin.

O'zbekistonda pul massasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat.

M_0 – naqd pullar;

$M_1 - M_0 +$ schyotlardagi pul qoldig'i + mahalliy byudjet mablag'lari + byudjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

$M_2 - M_1 +$ tijorat banklaridagi muddatli jamg'armalar;

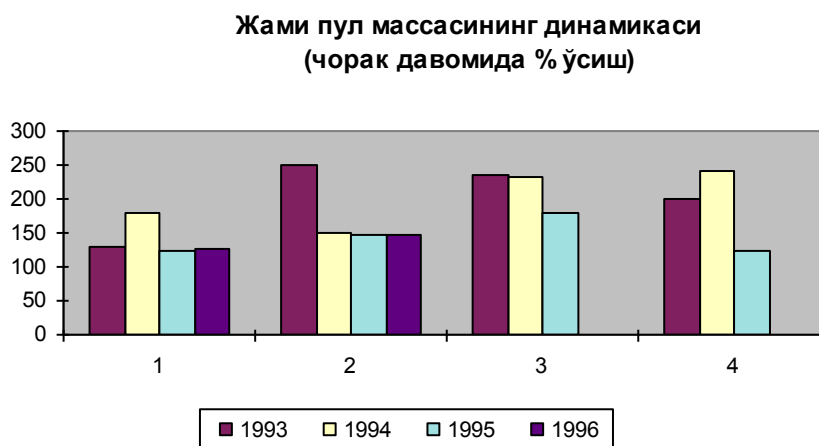
$M_3 - M_2 +$ sertifikatlar + maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Pul agregatlari M_1 va M_2 ning bir-biridan farqi M_2 ning o'z tarkibiga yaqin orada pulga aylanishi mumkin bo'lgan «kvazi» - qariyb pullarni olishdadir.

O'zbekistonda oxirgi yillarda pul agregatlari hisob qili-nadigan bo'ldi.

1995 yilda nominal pul massasi M_2 pul massasining 1994 yil-dagi o'sish darajasidan 1,5 marta kam bo'lgan. Markaziy bank tomo-nidan inflyasiyaga qarshi olib borilayotgan chora - tadbirlar natija-sida pul massasining o'sish sur'atlari qisqarib bormoqda. 1996 yilning birinchi yarmida pul massasining o'sishi 1995 yilning birinchi yarim yilligiga nisbatan 7,6% hisobida va 1994 yil dara-jasidan 2 barobarga kam bo'lgan.

1996 yil boshida muomalaga naqd pul chiqarish hajmi 1995 yil-dagi 20,7% o'rniga 15,8% ni tashkil qilgan.

Pul massasining turli xil ko'rsatkichlarini ishlatish pul muo-malasi holatini tahlil qilishga turli tomonlardan yondashishga im-kon beradi.

Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o'zgarishi muomala-dagi pul massasining o'zgarishi natijasi va pulning aylanish tez-lashganligining natijasi bo'lishi mumkin.

Pulning aylanish tezligi – pul muomala va to'lov vositasi sifa-tida amal qilgandagi uning harakat ko'rsatkichidir. Uning miqdori ni hisoblash qiyin, shuning uchun uni hisob-kitob qilishda bil-vosita ma'lumotlardan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda asosan pul aylanish tez-ligi o'sishining ikki ko'rsatkichi hisoblanadi:

- daromadlar aylanmasi pulning muomalada bo'lish tezligi ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich yalpi milliy mahsulot (yamm) yoki milliy daromadning pul massasiga, aniqrog'i M-1 yoki M-2 pul agregatiga nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkich pul muomalasi va iqtisodiy rivojlanish jarayoni orasidagi o'zaro aloqadorlikni ko'rsatadi;

- to'lov aylanmasida pulning aylanuvchanlik ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich joriy bank hisob raqamlari bo'yicha o'tkazilgan mablag'lar yig'indisining pul massasi o'rtacha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Pulning aylanish tezligi o'zgarishi umumiqtisodiy (iqtisodiyot-ning davriy rivojlanishi, iqtisodiy o'sish, narxlar sur'atlari), ham to'la monetar (to'lov aylanmasi tarkibi, kredit operatsiyalari va o'zaro hisob-kitoblarning rivojlanishi, pul bozorida foiz stavka-larning darajasi va h.k. lar) omillariga bog'liq.

Pul aylanishining tezlashuviga metall pullarning kredit pul-lar bilan almashishi, o'zaro hisob-kitoblar tizimining rivojla-nishi, banklar ishiga EHMning kiritilishi, pullik hisob-kitob-larda elektron vositalarning ishlatilishi yordam beradi.

Pul qadrsizlangan hollarda iste'molchilar pullarining to'lov qobiliyatini saqlab qolish uchun ko'proq tovarlar ko'proq xarid qiladi-lar. Bu esa pul aylanishini tezlashtiradi. Boshqa ko'rsatkichlar o'zgarmas bo'lganida pul aylanishining tezlashishi pul massasi oshishini bildiradi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Pul aylanmasi.

12. To'lov talabnomasi.

2. Naqd pul aylanmasi.	13. To'lov topshiriqnomasi.
3. Naqdsiz pul aylanmasi.	14. Veksel.
4. To'lov aylanmasi.	15. CHek.
5. Tovar operatsiyalari.	16. Pul muomalasi.
6. Tovarsiz operatsiyalar.	17. Pul massasi.
7. Hisob-kitob.	18. Pul agregatlari.
8. Memorial order.	19. Hujjatlar aylanishi.
9. Inkasso topshirig'i.	20. Plastik kartochkalar.
10. Akkreditiv.	21. Elektron pullar.
11. Plastik kartochka.	

Mavzuga oid savollar

1. Pul aylanmasi deganda nimani tushunasiz?
2. Naqd pul aylanmasi nima va uning o'ziga xos xususiyatlari?
3. Naqd pulsiz pul o'aylanmasi va uni ishlatish ko'lami?
4. Elektron pul tizimining mazmuni va uning ahamiyati.
5. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning alohida shakllariga tavsif bering?
6. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillarini sanab o'ting?
7. Pul muomalasi qonuni nima?
2. Pul massasi va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Pul agregatlariga izoh bering?
4. Pul muomalasini barqarorlashtirish yo'llari nimalardan iborat?

IV bob. Inflyasiya va pul muomalasini barqarorlashtirish usullari

1-§. Inflyasiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari

Inflyasiya lotincha «inflatio» soʻzidan olingan boʻlib «ish», «boʻrtish», «koʻpchish» degan maʼnoni anglatadi. Bu soʻz XIX asrning oʻrtalaridan boshlab iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy atama sifa-tida ishlatilgunga qadar, tibbiyotda xavfli oʻsma kasalligini ifodalashda qoʻllanilgan.

Tarix, haqiqatan ham bu soʻzning mohiyati har tomonlama xavfli ekanligini koʻrsatdi. Chunki inflyasiya qandaydir alohida olingan bozorda tovarlar va xizmatlar narxining oʻsishidagina iborat boʻl-masdan, bu umumiy iqtisod uchun xavfli hodisadir. Inflyasiya soʻzi-ning iqtisodiy mohiyati – muomalada mavjud boʻlgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan koʻp pul chiqarish degan maʼnoni anglatadi.

Iqtisodiyotda inflyasiyaning yakuni tovarlar bahosining oʻsishi-ga, qoniqtirilmagan, lekin qisman toʻlanishi mumkin boʻlgan talab-larning vujudga kelishiga olib keladi. Odatda, inflyasiyaning bu turi – klassik inflyasiya deb yuritiladi.

Inflyasiya soʻzi AQSHning SHimoliy va Janubiy shtatlari oʻrtasida fuqarolar urushi boʻlganda muomalaga juda koʻp miqdorda (450 mln. grin bek) qogʻoz dollar chiqarilgan vaqtdan boshlab qoʻllanila boshlagan. Ularning sotib olish qobiliyati ikki yildan keyin 50 foizgacha tushib ketgan. Agar tarixga eʼtibor beradigan boʻlsak, urush va boshqa ofatlar sababli davlat xarajatlarining oshib ketishi inflyasiya bilan uzviy bogʻliq. Masalan, Angliyada kuchli inflyasiya XIX asrning boshida Napoleon bilan urush davrida, Fransiyada - fransuz revolyusiyasi davrida, Rossiyada XIX asrning oʻrtalarida namoyon boʻlgan. Germaniyada juda yuqori surʼatlardagi inflyasiya 1923 yillarda boʻlib, muomaladagi pul massasi 496 kvin-tillion markagacha etgan va pul birligi trillion marta qadrsiz-langan. Bu tarixiy misollar shuni koʻrsatadiki, inflyasiya hozirgi davr jarayoni boʻlmasdan, tarixan mavjud boʻlgan jarayondir.

Hozirgi davr inflyasiyasi, oʻtgan davr inflyasiyasidan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Oldingi inflyasiyalar vaqtinchalik boʻlib, ular, odatda, urush vaqtida harbiy xarajatlarni qoplash uchun qogʻoz pullar chiqarilishi natijasida yuzaga kelgan. Biror daromad olmas-dan turib, yaʼni ishlab chiqarish va tovar aylanmasi surʼatlarini oshirmasdan yoki bu koʻrsatkichlar kamayib ketgan holda davlat tomonidan boʻladigan xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy yoʻllaridan biri qogʻoz pullarni muomalaga chiqarishdan iborat boʻl-gan. Natijada muomalaga chiqarilgan pullar, muomala uchun zarur boʻlgan oltin miqdoridan oshib ketgan va pulning real qiymati uning nominal qiymatidan tushib ketgan, yaʼni haqiqatda pul birligi oʻzida koʻrsatilganidan kam oltin miqdorni ifoda qila boshlagan.

Oldingi inflyasiyalarning yana bir xususiyati shundaki, ular maʼlum davrda namoyon boʻlgan. Hozirgi davr inflyasiyasi esa, odatda, doimiy (xronik) xarakterga ega boʻlib, xoʻjalik hayotining barcha sohalarini qamrab olishi, pul omillaridan tashqari boshqa iqtisodiy omillarga taʼsir qilishi bilan farqlanadi.

Oxirgi yillarda inflyasiya tez-tez uchrab turadigan jarayon bo'lib, sifati ham o'zgarib bormoqda. Buning sababi shundaki, hozir-gi kunlardagi inflyasiya: birinchidan, uzluksiz baholarning oshishi-ga; ikkinchidan, pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida umumxo'jalik mexanizmining ishdan chiqishiga olib keladi. XX asr inflyasiyasining asosiy sababi tovar kamyobligina bo'lib qolmas-dan, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishda inqirozlar mavjud-ligi bilan ifodalanadi.

Hozirgi davr inflyasiyasi pul talabining tovar taklifidan oshishi natijasida pul muomalasi qonunining buzilishi, ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar salmog'ining o'sishi natijasida to-varlar bahosining oshishi va shu sababli pul massasining ortib borishi bilan ifodalanadi.

Inflyasiyaning asosiy sababi – bu xalq xo'jaligining turli sohalari o'rtasida vujudga kelgan nomutanosiblikdir. Bu, avvalam– bor, jamg'arma va iste'molchi o'rtasidagi talab va taklif, davlatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muomaladagi pul massasi va xo'jaliklarning naqd pulga bo'lgan talabi o'rtasidagi nomutanosib-liklardan iboratdir.

Inflyasiyani yuzaga keltiruvchi omillarga qarab, uning sabab-larini ichki va tashqi sabablarga bo'lish mumkin.

Inflyasiyaning ichki omillari monetar-pul siyosati bilan va xo'jalik faoliyati bilan bog'liq turlarga bo'linadi. Xo'jalik fao-liyati bilan bog'liq omillar bu xo'jalikdagi va iqtisodiyotdagi mutanosiblikning buzilishi, ishlab chiqarishda yakka hukmronlikka yo'l qo'yish, iqtisodiyotning davriy rivojlanishi, investitsiyalashda nomutanosiblik, baholarni tashkil qilishda davlatning yakka hokimligi, kredit siyosatining noto'g'ri olib borilishi va boshqalar hisoblansa, pul bilan bog'liq omillarga davlat moliyasi sohasidagi inqirozlar; davlat byudjetning taqchilligi, davlat qarzlarning o'si-shi, pul emissiyasi, pul muomalasi qonunining buzilishi, kredit-lashda avtomatizmga yo'l qo'yish va boshqalar kiradi.

Inflyasiyaning tashqi omillariga jahon iqtisodiyotida bo'lgan krizislar, (xom ashyo, yoqilg'i, valyuta bo'yicha) davlatning valyuta siyo-sati, davlatning boshqa davlatlar bilan tashqi iqtisodiy faoliyati, oltin va valyuta zaxiralari bilan bo'ladigan noqonuniy operatsiyalar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlani-shida yuzaga keluvchi disproporsiyalar sababli tovarlar va xizmat-lar bahosining umumiy yoki to'xtovsiz o'sishi natijasida pul muoma-lasi qonunining buzilishi va pul birligining qadrsizlanishiga inflyasiya deb aytiladi.

Inflyasiya quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlar bahosining uzluksiz va tartibsiz o'sib bori-shi natijasida pulning qadrsizlanishi va uni sotib olish qobiliya-ting tushib borishi;
- chet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursining tushib ketishi;
- milliy pul birligida oltin narxining oshib borishi va bosh-qalar.

Ba'zi bir iqtisodchilarning¹ fikricha, inflyasiya – bu barcha tovarlar baholarining oshishini bildirmaydi. Inflyasiya juda tez o'sgan taqdirda ham ayrim

¹ Кэмбелл Р., Макконел, Стенли Л. Брю. Экономикс – М.: 1993 г. с. 163.

Жўраев Т.Г., Жўраев А.Д. Пул капитал ва хазина моллари бозори. Молия, кредит-банк тизими ва давлатнинг солиқ сиёсати. – Т.: 1994 й.

tovarlar bahosi barqaror bo'lib qolishi, boshqalariniki tushishi ham mumkin ekan. Bunday xulosalar 70-80 yillarning inflyasiyasiga mos kelishi mumkin.

Albatta, inflyasiya davrida baholarning oshishi doim bir xil sur'atlarda bo'lmasdan, sakrab turadigan bo'lishi mumkin. Lekin ba'zi tovarlar bahosining tushishi yoki barqaror bo'lib turishi, XX asrning inflyasiyasi uchun mos, deb to'liq ishonch bilan uqtira olmay-miz. Ba'zida davlat aralashuvi bilan aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan ayrim bir tovarlar bahosini ma'lum davrda barqaror ushlab turish mumkin, ammo inflyasiyaning kuchayib borishi shu tovarlar baholarining ham oxir oqibatda oshishiga olib keladi. Bizning fik-rimizcha, baholar oshishi to'g'risida gapirganda, inflyasiya daraja-sida baholar oshishi va umuman baholar oshishi tushunchalarini to'g'ri talqin qila olish kerak. Masalan, hamma vaqt ham ba'zi tovarlar bahosining oshishi inflyasiyani anglatmasligi mumkin. Tovarlar bahosi oshishi inflyasiya bo'lmagan davrda, oltin pul muomalasi sharoitida ham bo'lishi mumkin.

2-§. Inflyasiyaning turlari va toifalari

Xalqaro amaliyotda bozorda tovarlar va xizmatlar bahosining o'sib borishiga ko'ra inflyasiya bir necha turlarga ajratilib o'rga-niladi.

1. Sudraluvchi inflyasiya. Baholarning o'rtacha yillik o'sishi 5-10% dan oshmaydi. Inflyasiyaning bu turi ko'proq rivojlangan mamlakat-larga xos bo'lib, mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab baholar oshishi 3-4% atrofida ham bo'lishi mumkin. Bu inflyasiya aksincha ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishni rag'batlantiruv-chi omil sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Pul qiymatining barqarorligidagi o'zgarish sezilmasligi mumkin.

2. SHiddatli inflyasiya. Baholarning o'rtada yillik o'sishi 10-100% (ba'zida 200% gacha) bo'lishi mumkin. Inflyasiyaning bu turi rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq uchraydi.

3. Giperinflyasiya. Baholarning o'sish sur'atlari yiliga 200% dan oshib ketadi. Bu inflyasiya mamlakatlar iqtisodiy rivoj-lanishining inqirozli davriga mos keladi va u iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Hozirgi davrda XVF baholar oyiga 50% dan oshgan vaqtda bu giperinflyasiya, deb qabul qilgan. Giperinflyasiya davrida baholar kun sayin oshib boradi va baholar bilan ish haqi o'rtasidagi farq juda yuqori bo'ladi. Aholining yashash sharoiti qiyinlashadi, korxonalar faoliyati yomonlashadi. Xo'jalik faoliyati va bozor faoliyatida naturallashtirish avj oladi.

Inflyasiyaning kelib chiqish sabablariga ko'ra uning ikki toifasini ko'rsatish mumkin: talab inflyasiyasi va ishlab chiqarish bilan bog'liq inflyasiya (taklif inflyasiyasi).

Talab inflyasiyasi. Inflyasiyaning bu an'anaviy turi talab oshib ketganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish sohasi aholining talabini to'la qondira olmaydi, taklifga nisbatan talab oshib ketadi. Natijada tovarlar bahosi o'sadi. Kam miqdordagi tovarlarga ko'p pul massasi to'g'ri keladi.

Talab inflyasiyaning yuzaga kelish sabablari quyidagilardan iborat:

a) harbiy xarajatlarning o'sishi va iqtisodiyotning militarlashuvi.

Harbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar muomala uchun keragidan ortiqcha pul chiqarishning omili hisoblanadi;

b) davlat qarzlarining o'sishi va byudjet taqchilligining mavjudligi.

Byudjet taqchilligi, odatda, zayomlar chiqarish yoki banknota-larni emissiya qilish yo'li bilan qoplanadi. Bu, o'z navbatida, qo'shimcha muomala vositalari bo'lishiga, qo'shimcha talab yuzaga kelishi-ga olib keladi. O'zbekistonda byudjet taqchilligi yuqoridagidan tashqari, 1996 yildan boshlab davlat qisqa muddatli majburiyat-larini (DQMO) sotish orqali ham qoplanmoqda;

v) xalq xo'jaligiga ortiqcha kreditlar berish natijasida muo-malada kredit bilan bog'liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi.

g) chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutasining qadri oshadi;

d) xalq xo'jaligining etakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investitsiyalash ham aylanmaga qo'shimcha pul ekvivalentlarini chiqa-rishga olib keladi.

SHunday qilib, talab inflyasiyasi umumiy talabning o'sishi natijasida baholar o'sishi bilan namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq (taklif) inflyasiya

Bu inflyasiyaning sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

a) har xil jarayonlar va tarkibiy o'zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman, xalq xo'jaligi bo'yicha ishlab chi-qarish hajmi, binobarin, tovarlar bo'yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarning foyda hajmi qisqaradi.

b) har xil yangi xizmat turlari paydo bo'ladi, kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug'iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo'lgan baho oshib boradi.

v) aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqi-ning oshishi, tovarlar bahosining oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k. Bu zanjir uzluksiz davom qilish mumkin.

Inflyasiyada nafaqat chakana baho, balki ulgurji baho ham oshib boradi. G'arb mamlakatlarida inflyasiyaning asosiy ko'rsatkichi qi-lib chakana baholarning o'zgarishi (oshishi) qabul qilingan. Agar ma'lum davrda baholar ikki marta oshsa, pul ham ikki marta qadr-sizlangan deb hisoblanadi.

CHakana baholar o'sishini hisoblash maxsus davlat organlari tomonidan aniqlanadigan baholar indeksiga asoslanadi. Baholar indeksini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi sifatida (yuz foiz deb) bazis yili olinadi va joriy yilda baholar o'zgarishi, o'rtacha yillik o'sish sur'ati hisoblanishi mumkin.

Baholar indeksi bu joriy yildagi tovarlar va xizmatlar baho-si yig'indisi, ya'ni tovarlar bozor savati bahosining shu tovar va xizmatlarning bazis yildagi umumiy bahosi, ya'ni bozor savati bahosiga nisbati sifatida aniqlanishi mumkin. YUqoridagi fikrni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin.

joriy (2007) yilda baholar indeksi	=	joriy (2007) yilda bozor savati bahosi	x10 0
		bazis yildagi bozor savati bahosi (masalan 2006 yil)	

Baholar indeksini hisoblashda iste'mol tovarlar bahosining indeksi katta ahamiyatga ega. Baholar indeksi turli usullarda baholar darajasini solishtirishga imkon beradi. Joriy yildagi baholar indeksi bazis yildagi baholar indeksiga nisbatan oshishi - inflyasiya – «Baholar darajasining oshishi»dan, baholar indeksi-ning kamayishi–deflyasiya–«Baholar darajasining kamayishi»dan dalolat beradi.

Aytaylik, bazis davr 1990 yil bo'lsin (baholar darajasi 100% deb olamiz) va 1997 yilda baho darajasi 350. Demak 1990 - 1997 yillarda baholar 3,50 marta yoki 250% ga oshgan, yoki 1990 yilda biror tovar 100 so'm turgan bo'lsa, 1997 yilda shu tovar 350 so'm turadi.

Iste'mol tovarlar bahosi indeksidan tashqari ba'zi guruh tovarlar va xizmatlar, masalan: kiyim, oyoq kiyimlar, transport, uy- joy xizmatlari va boshqalar bo'yicha baholar indekslarini hisoblash mumkin.

Baholar indeksiga asoslanib, inflyasiya sur'atlarini aniqlash mumkin. Buning uchun joriy yil baholar indeksidan bazis davr baholar indeksini chegirib, bazis davr baholar indeksiga bo'lamiz. Masalan, 2005 yilda iste'mol tovarlarning baho indeksi 110, 2007 yilda 140 bo'lsa, 2007 yilda inflyasiya sur'ati quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Inflyasiya sur'ati} = \frac{140 - 110}{110} \times 100 = 27,27\%$$

Demak, 2007 yilda inflyasiyaning o'sish sur'atlari taxminan 27,3% teng bo'ladi.

Inflyasiyaning o'sish sur'atlari to'g'risida gapirganda, uning rivojlanishini son jihatdan aniqlanishning boshqa yo'li ham mavjud. Bu usul «70 lar qoidasi» deb ataladi. Agar har yillik inflyasiya darajasi ma'lum bo'lsa, baholar ikki karra oshishi uchun necha yil kerak ekanligini aniqlash mumkin. Buning uchun «70» ni har yilgi inflyasiya darajasiga bo'lish kerak. Masalan, inflyasiyaning har yillik darajasi 5% bo'lsa, baholar darajasi 14 yildan keyin ikki marta oshishi kerak. Agar har yillik inflyasiya darajasi 20% bo'lsa, baholar darajasi 3 yildan keyin ikki marta oshishi kerak.

SHuni ta'kidlash kerakki, bu usul hamma vaqt ham, masalan, inflyasiyaning o'sish sur'atlari yuqori, (har kuni, oyda o'zgarib boradigan) bo'lsa, qulay hisoblanmaydi. «70 lar qoidasi» aholi jamg'armalarining, real yoki milliy mahsulot hajmining ikki marta oshishi uchun necha yil kerak ekanligini to'g'ri aniqlab berishga imkon beradi.

Pulning qadrsizlanish darajasi turli mamlakatlarda har xil bo'lishi mumkin. Inflyasiya darajasi rivojlangan mamlakatlarda pastroq va tez o'tishi kuzatilsa, iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda uning darajasi yuqori, surunkali va «davo-lash» ham ko'proq vaqt talab qilishi mumkin. Masalan, 1971 - 1984 yillarda baholarning o'sish sur'atlarini oladigan bo'lsak, u rivojlangan

mamlakatlarda 4,9% dan (Germaniya), 71% (Jazoir) gacha bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda 8,5% dan (Hindiston), 153% ga (Argentina) etgan. Inflyasiyaning namoyon bo'lishi har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga, milliy xo'jalik faoliya-tiga va xususiyatiga, milliy an'analariga, mintaqaviy, iqtisodiy va siyo-siy rivojlanish xususiyatlariga bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda inflyasiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin.

Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerika mamlakatlari - Argentina, Braziliya, Peru kabilar kiradi. Bu davlatlarda surun-kali davlat byudjeti taqchilligi, iqtisodiy muvozanatning yo'qligi asosiy va aylanma mablag'lar qiymatining doimo indeksatsiya qili-nishi, milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi.

Bu mamlakatlarda surunkali byudjet taqchilligini emissiya yo'li bilan moliyalashtirish natijasida yillik pul qadrsizlanishi bir necha ming foizga etishi kuzatilgan.

6-jadval

Lotin Amerikasi mamlakatlarida chakana baholar
dinamikasi (yillik o'zgarish, %)

Mamlakatlar	1987	1989	1990
Nikaragua	1347,9	3452,4	8500,0
Peru	114,5	2948,8	8291,5
Argentina	174,8	3731,0	1832,5
Braziliya	365,9	1765,0	2359,9

Argentina, CHili kabi mamlakatlarda inflyasiya pul qadrini emirib tashlashi natijasida biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur bo'lgan.

1983 yilning iyunigacha, ya'ni muomalada eski peso bo'lganda, Argentinada bir juft tufli etti million peso, engil mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak bo'lgan.

Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tug'dirgan. Bir necha marta o'tkazilgan denomina-siyalar pul qadrsizlanishini to'xtatishga asos bo'la olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bo'lgan inflyasiya darajasini baholar indeksidan ham ko'rish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indeks-lari bir necha sonlardan iborat bo'lgan. Masalan, CHilida 1971-1984 yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu ko'rsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganini, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. YUqori-dagi jadval ma'lumotlari ko'rsatib turibdiki, 1990 yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500%, Peruda - 8291,5%, Braziliyada - 2359,9% ga oshgan.

Ikkinchi guruh mamlakatlar – Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriya kabi mamlakatlarda ham iqtisodiy muvozanatning yo'q-ligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar - taqchillikni moliyalash-tirish, xalq xo'jaligiga ko'p kreditlar ajratish inflyasiyaning mav-jud bo'lishini ta'minlamoqda. Bu mamlakatlarda inflyasiya shiddat-li xarakterga ega bo'lib, baholarning yillik o'sishi 30-40% atro-fi-da, ba'zida

undan yuqori bo‘ladi. Inflyasiya sur‘atiga qarab jamg‘ar-malar, to‘lovlar bo‘yicha indeksatsiya o‘tkazib boriladi, ishsizlik oshib bormoqda.

Uchinchi guruhga Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filippin kabi mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo‘lib, eksportdan valyuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflyasiya sur‘ati 5-20% atrofida va qisman indek-satsiya o‘tkazilib turiladi.

To‘rtinchi guruh davlatlar – Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Bahrayn, Arabistonda – iqtisodiy muvozanatning mavjudligi inflyasiya sur‘atlarining sustligini ko‘rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflyasiya 2-6%ni tashkil qiladi va buni sudraluvchi inflyasiya deb atash mumkin.

Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib boriladi. Ishsizlik boshqa mamlakatlarga nisbatan kam, iqtisodiyoti rivojlangan bozor sharoitida boshqariladi. Eksport hajmi va chet el valyutasi tushumining yuqoriligi, inflyasiyaning oldini olishda muhim ahamiyatga ega omil hisoblanadi.

O‘zbekistondagi inflyasiya bu mustaqillik tufayli vujudga kelgan inflyasiya emas. Tarixan bu inflyasiya sobiq SSSR da yuzaga kelgan. Bu inflyasiyaning umumiy iqtisodiy sababi davlat bosh-qaruvida iqtisodiyotga nisbatan siyosatga ko‘p e‘tibor berilganidir. Natijada ishlab chiqarish sur‘atlari tushib ketdi. Tovar kamyoblighi yashirin jarayon bo‘lib, tovarlarni ishlab chiqarish uchun ko‘p xarajat qilinsada (xom ashyolarning narxi yuqoriligi tufayli), tovarlar past bahoda sotilgan. Farq davlat byudjetidan qoplangan. 1992 yilning boshidan erkin baholarga o‘tish natijasida (oziq-ovqat va yoqilg‘i resurslardan tashqari) inflyasiya yuzaga chiqdi va tez sur‘atlar bilan rivojlanib ketdi.

SHu tufayli O‘zbekistondagi inflyasiya sobiq SSSR davrida yuzaga kelgan inflyasiyaning qoldig‘idir va uni davolash uzoq vaqt talab qiladi.

Sobiq SSSRda, jumladan, O‘zbekistonda 90 - yillardagi inflyasiyaning asosiy sabablari: – iqtisodiy muvozanatning yo‘qligi, ishlab chiqarish sur‘atlarining tushib ketishi;

- mahsulotlar sifatining, mehnat unumdorligining pastligi;

- ishlab chiqarishda xarajatlar salmog‘ining oshib ketishi, be-huda sarflar, iqtisodiy tamoyillarga rioya qilmaslik va boshqalar hisoblanadi.

Bundan tashqari, rivojlangan bozor sharoitiga o‘tmasdan turib, baholarning erkinlashuvi, tovar massasi ustidan ba‘zi bo‘limlar-ning yakka hukmronlik o‘rnatishi, baholarni xohlagacha boshqarish, kredit, moliya siyosatlarini noto‘g‘ri olib borish, iqtisodiyotning «dollarlashuvi», «milliy valyuta hududi»ning emirilishi, valyuta tushumlari va milliy boylikning chetga oqib ketishi va boshqalar inflyasiya jarayonining yana rivojlanishiga olib kelgan.

Inflyasiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

1. Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holga olib keladi:

- ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi va baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollariga to‘g‘anoq bo‘ladi.

- kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o‘tadi. Chunki ishlab chiqarish-dan ko‘ra, savdo sohasidagi kapital tezroq va ko‘proq foyda keltiradi;

- baholarning o‘zgarib turishi olib-sotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo‘lganda sotish jarayoni, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;
- kredit berish jarayonlari cheklangan bo‘ladi. Qarz oluvchilar ko‘payadi-yu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqa-zishi mumkin;
- davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

5. Aholining kam daromad oluvchi qismining ijtimoiy ahvoli yomonlashadi. Ularning real daromadlari kamayadi. Nominal daromadning baholar o‘shidan tushishi natijasida aholining turmush darajasi pasayadi. Ayniqsa, nafaqa, davlat tashkilotlaridan maosh oluvchilarning ahvoli qiyinlashishi mumkin. Inflyasiya aholi jam-g‘armalarining qadrsizlanishiga olib keladi. Inflyasiya aholi ba’zi qatlamlarining (savdo-sotiq sohasida) boyishiga olib keladi.

Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni indeksatsiya qilib boradi.

3-§. Pul muomalasini barqarorlashtirish va inflyasiyani bartaraf qilish yo‘llari

Inflyasiyaning har tomonlama avj olib ketishi mamlakatda ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan qarama-qarshiliklar yuzaga kelishiga olib keladi. SHuning uchun davlat inflyasiyaning oldini olish, pul muomalasini barqarorlashtirish chora - tadbirlarini ishlab chiqadi. Inflyasiyaga qarshi kurashning asosiy shakllari– inflyasiyaga qarshi siyosat va pul islohoti hisoblanadi.

Har bir davlatda pul muomalasi ma’lum qonun-qoidalar asosida tartibga solib turiladi.

Avvalgi markazlashgan, rejali boshqaruvga asoslangan iqtisodiy tizimda pul muomalasi rejalashtirish asosida boshqarib kelingan. Aholining daromadi va xarajatlari davlat tomonidan muvo-fiqlashtirib turilgan. Barcha jarayonlar davlat tomonidan boshqarilgani uchun pul muomalasi qonuni buzilganda, davlat o‘z vakolati doirasida narxlarni o‘zgartirish va islohot yo‘li bilan pul muomalasini tartibga solib kelgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi ma’lum usullar yordamida tartibga solib turiladi.

Bizning davlatimizda pul muomalasini tartibga solishda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi usullardan foydalanadi.

1. Majburiy zaxira stavkasi me’yorini belgilash.
2. Tijorat banklarining ochiq bozorda qatnashishi.
3. Markazlashgan kreditlar uchun qayta moliyalashtirish stavka- sini o‘rnatish.

«O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunga ko‘ra, Markaziy bank tijorat banklariga minimal majburiy zaxira bo‘yicha mablag‘larni maxsus hisobda saqlab turish majburiyatini yuklash huquqiga ega. Bunday zaxiralar me’yorlari bank-ning majburiyatlari turiga, omonat va muddatiga qarab belgilanadi. Bu mexanizm, asosan, tijorat banklarining likvid mablag‘lari haj-mining muvofiqlashtirish uchun foydalanadi.

Bu bilan Markaziy bank tijorat banklarining kredit berish qobiliyatiga ta’sir etadi. Kredit esa o‘z navbatida, pul massasining ko‘payishiga, baholarning

o'zgarishiga olib keladi. SHuning uchun majburiy me'yor tez-tez o'zgartirilmaydi, chunki u muomalada pul massasining tebranib turishiga va oxiri iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Majburiy zaxira ajratmalarining foizlari oldingi yillarda quyidagicha belgilangan:

02.09.92 dan - 15 %

01.07.93 dan - 20 %

01.05.94 dan - 30 %

01.01.95 dan - 30 %

01.07.98 dan - 25 %

01.12.97 dan - 20 %

02.02.05 dan - 15 % milliy valyutadagi mablag'lar bo'yicha va 8 % xorijiy valyutadagi mablag'lardan.

Markaziy bank tijorat banklarga kreditlar bo'yicha qayta moliyalashtirish stavkasini belgilab beradi. Bu stavka tijorat banklari beradigan kreditning bahosini aniqlashda asos bo'lib xiz-mat qiladi. Qayta moliyalashtirish siyosati tijorat banklarining boshqa manbalaridan mablag'lar jalb qilishiga ta'sir etmaydi. Mar-kaziy bank qayta moliyalashtirish stavkalarini o'rnatib tijorat banklarini likvidlik darajasini muvofiqlashtirib turadi. Mar-kaziy bankning kredit siyosati xalq xo'jaligini hal qiluvchi bo'g'in-larini kreditlash va undan oqilona foydalanishga qaratilgan qayta moliyalashtirish stavkasi oldingi yillarda quyidagicha belgilangan.

01.01.94 dan – 40% (oyiga 3.3%)

01.10.94 dan – 225%(oyiga 18.7%)

01.03.95 dan – 300%(oyiga 10%)

01.07.95 dan – 120% (oyiga 10%)

01.08.95 dan – 84% (oyiga 7%)

01.07.96 dan – 60% (oyiga 5%)

01.08.96 dan – 48% (oyiga 4%)

01.08.97 dan – 39,6% (oyiga 3,3%)

16.07.03 dan – 24 % (oyiga 2 %)

10.09.03 dan – 20 % (oyiga 1.66 %)

05.07.04 dan – 18% (oyiga 1.5 %)

21.12.04 dan – 16% (oyiga 1.33 %)

15.06.06 dan – 14 % (oyiga 1.167 %)

Hozir ko'pgina davlatlarda pul muomalasini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalanilmoqda.

Bu hozirgi ko'p qo'llanadigan monetar siyosatning bir usuli hisoblanadi. Bu usul tijorat banklarining likvidlik darajasiga tezda ta'sir o'tkaza oladigan eshiluvchan (moslanuvchan), amaliy va operativ usul hisoblanadi. Bu usulning boshqalaridan farqi shun-daki, uni zaruriyatga qarab va xohlagan miqdorda o'tkazish mumkin. Bu mexanizm bozorning rivojlanish tendensiyasiga qarab pul muo-malasini barqarorlashtirishi mumkin. Markaziy bankning ochiq bo-zorda operatsiyalar o'tkazish huquqi qonunda belgilangan. Bunda oldi - sotdi ob'ekti bo'lib, davlat qimmatbaho qog'ozlari va Markaziy bankning o'zi chiqargan qarz majburiyatlari bo'lishi mumkin.

Foiz stavkalarining o'zgarishlari

Давр	қайта молиялашти ришнинг йиллик ставкаси	қисқа муддатли кредитлар бўйича олинган ўртача ставка. сўмда	Юридик шахсларнинг тезкор депозитлари бўйича олинган ўртача ставка. сўмда	Жисмоний шахсларнинг тезкор депозитлари бўйича олинган ўртача ставка. сўмда
2000	32.3	25.7	12.9	32.2
2001	26.8	28.0	16.0	38.1
2002	34.5	32.2	19.2	40.2
2003	27.1	28.1*	17.1*	36.2*
03/I	34.5	30.9*	19.2*	38.5*
03/II	34.5	31.4*	19.5*	38.3*
04/I	20.0	19.8*	13.0*	33.9*
04/II	20.0	20.6	11.9	32.2

Манба: Ўз.Р. Марказий банки.

Bundan tashqari, qayta moliyalash stavkasi iqtisodiyotda muayyan darajada foiz stavkalarining indikatorini bo'lib xizmat qiladi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, tijorat banklari jalb qilingan depozitlar va berilayotgan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini o'z-lari mustaqil ravishda belgilashlari mumkinligiga qaramasdan, qayta moliyalash stavkasining kamaytirilishi foiz stavkalarining pasayishiga olib keladi.

Hozir ko'pgina davlatlarda pul muomalasini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalanilmoqda.

Bu hozir ko'p qo'llanadigan monetar siyosatning bir usuli hisob-lanadi. Bu usul tijorat banklarining likvidlik darajasiga tezda ta'sir o'tkaza oladigan eshiluvchan (moslanuvchan), amaliy va opera-tiv usul hisoblanadi. Bu usulning boshqalaridan farqi shundaki, uni zaruriyatga qarab va xohlagan miqdorda o'tkazish mumkin. Bu mexanizm bozorning rivojlanish tendensiyasiga qarab pul muo-malasini barqarorlashtira olishi mumkin. Markaziy bankning ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish huquqi qonunda belgilangan. Bunda ol-di - sotdi ob'ekti bo'lib davlat qimmatbaho qog'ozlari va Markaziy bankning o'zi chiqargan qarz majburiyatlari bo'lishi mumkin. Hozir-gacha muomalada Markaziy bankning uch oy muddatda so'ndiriladigan depozit sertifikatlari yurgan bo'lsa, 1996 yil mart oyi oxirida DQMO chiqarildi. Bu tijorat banklari va korxo-nalarining mablag'-larini xavf-xatardan saqlash va daromad olish imkonini beradi.

Davlat qimmatli qog'ozlarini kiritish birinchidan, Moliya vazirligiga o'z joriy xarajatlarining bir qismini inflyasiyadan holi manba hisobidan qoplashga, ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zlarining bo'sh mablag'-larini foyda olish evaziga inves-titsiya qilishga imkoniyat yaratdi.

DQMOlarning birlamchi bozori Markaziy bank valyuta bir-jasida tijorat banklari ishtirokida chiqariladi.

Zarur bo'lsa, obligatsiya egasi ikkilamchi bozorda o'z foydasi evaziga uni sotishi mumkin.

SHunday qilib, Markaziy bank pul muomalasini barqarorlash-tirish, uni tartibga solish borasida barcha vakolat va huquqiy nor-malarga ega.

YUqorida ko'rsatib o'tilgan usullar ko'pgina davlatlarda qo'llaniladi. Davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, boshqa selektiv usullardan ham foydalanishi mumkin. Bu usullarning maqsadi kreditlash hajmiga va umumiy pul massasiga ta'sir o'tkazib borishdir. Bu usullarni har bir davlat o'zining rivojlanishi dara-jasiga qarab qo'llashi mumkin.

Masalan, rivojlangan davlatlarda, asosan, ochiq bozorda opera-siyalar o'tkazish usulidan foydalaniladi. YUqoridagilarni tahlil qilsak, har bir usul u yoki bu yo'l bilan (bevosita yoki bilvosita) muomaladagi pul massasining kamayishiga yoki ko'payishiga ta'sir qiladi.

Iqtisodiyotdagi ahvolga qarab, Markaziy bank o'zining pul- kre-dit sohasidagi strategiyasini aniqlaydi. Bundan tashqari, mamla-katdagi pul muomalasi hukumat tomonidan chiqarilgan qaror va buyruqlar bilan ham boshqariladi. Bunga misol qilib, korxona- tashkilotlarning kassa tushum rejasini bajarishi ustidan qattiq nazorat o'rnatish, barcha savdo shoxobchalarini inkassatsiyaga tortish, aholining o'z daromadini davlat banklarida saqlashga targ'ib qilish va ishontirish, qimmatli qog'ozlar bozorini kengaytirish, hisob cheklaridan keng foydalanish, bank tizimini takomillashtirish, ya'ni elektron kartochkalarini joriy qilish va boshqalar bularning hammasi muomaladagi pul massasining kamayishiga, emissiya miq-dorining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

YUqorida ko'rsatib o'tilgan usullar ko'pgina davlatlarda qo'llaniladi. Davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib boshqa selektiv usullardan ham foydalanish mumkin. Bu usullarning maqsadi kreditlash hajmiga va umumiy pul massasiga ta'sir o'tkazib borishdir. Bu usullarni har bir davlat o'zining rivojlanish dara-jasiga qarab qo'llashi mumkin.

Masalan, rivojlangan davlatlarda asosan ochiq bozorda opera-siyalar o'tkazish usulidan foydalaniladi. YUqoridagilarni tahlil qilsak, har bir usul u yoki bu yo'l bilan (bevosita yoki bilvosita) muomaladagi pul massasining kamayishiga yoki ko'payishiga ta'sir qiladi.

4-§. Pul islohotlari va uning pul muomalasini barqarorlashtirishdagi o'rni

Pul islohoti deb pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. Pul islohoti metall pul muomalasi davrida, II Jahon urushidan keyin - oltin deviz, oltin dollar muomalasi davrida o'tkazildi.

Sobiq SSSRda pul islohoti 1922 – 24 yillarda va 1947 yillarda o'tkazildi.

O'zbekistonda pul islohoti 1994 yilda o'tkazildi va respublika mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkaz-masdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirish-ning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan vaziyatda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin. Pul islohoti, ya'ni nullifikatsiyada kuchli qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi. Masalan, sobiq SSSRda 1922-24 yillarda sovnaklarning kuchli qadrsizlanishi natijasida 1 rubl 50 mlrd. sovnakga almashtirilgan. Urushdan keyingi Germaniyada giperinflyasiya natijasida 1924 yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadrsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan ibo-rat. Masalan, I jahon urushidan keyingi 1925-1928 yillarda o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. II Jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollar-ning valyuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971 yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el vayutasiga nisbatan tushishidir. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya oltin miqdori tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971 yilda AQSH dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973 yil fevralda 10% ga kamaytirilgan. Suzuvchi valyuta kurslariga o'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valyuta kurslari asosida olib boriladi.

Denominatsiya – baholar masshtabini yiriklashtirish, yani pul birligidagi «0»larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsa-tilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sovet pul tizimi qaror topa boshlagan davr – 1921 -1922 yillarda ikki marta denominatsiya o'tka-zilgan. Birinchi denominatsiyada muomalaga «1922 yil pul birlik-lari» chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000 : 1 nisbat-da almashtirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga «1923 yil pul birligi» chiqarilgan va 1922 yil pul birligiga» 100 : 1 nis-batda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflyasiya suratlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflyasiya suratlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi.

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiri-lishi mumkin:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyasiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish:

- aholi va korxonalarining banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish):

- ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda «shok yo'li» bilan davolash nomi bilan mashhurdir. Bu usul 1948 yilda G'arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiyotga o'tishda qo'llanilgan. «SHok yo'li» bilan davolashda ish haqini to'lashni to'xtatib qo'yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o'tkazish, ish o'rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo'llanilishi mumkin. Masalan, G'arbiy Germaniyada 1948 yilning iyun oyida o'tkazilgan pul islo-hotida aholining naqd pullari va jamg'armalari 6,5 yangi nemis markasiga 100 eski reyxsmarka nisbatan almashtirildi. Aholining pul jamg'armalarini to'lash vaqtincha to'xtatilgan, keyinchalik faqat 30 foiz atrofida to'langan va har bir kishiga 60 nemis markasi miqdorida nafaqa ajratilgan. Natijada

davlatning reyxs marka-sidagi qarzi, mamlakatda bo'lgan disbalans tugatilgan va shu yo'l bilan inflyasiyaning o'sish sur'atlari to'xtatilgan.

«SHok yo'li» bilan davolash YAponiyada 1949-50 yillarda o'tkazilgan va u «Dodj rejasi» degan nomni olgan.

Bu rejaga asosan YAponiyada inflyasiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirildi. Erkin bahoga o'tish bilan bir vaqtning o'zida er islohoti o'tkazildi, byudjet kamomadini yo'qotish yo'llari ishlab chiqildi. YAponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxona-larga davlat tomonidan beriladigan subsidiya bekor qilindi, kor-xona, tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg'armalari ishlatilmasdan qotirib qo'yildi.

Iqtisodiyotni «shok yo'li» bilan davolash SHarqiy Evropa mam-lakatlari - YUgoslaviya, Polsha kabi mamlakatlarda ham qo'llanil-gan. «SHok yo'li» bilan davolash iqtisodiy siyosati 1989 yilning oxirlarida Polshada qo'llanilgan bo'lib, ish haqi vaqtinchalik qo-tirib qo'yilgan holda, baholar erkinlashtirilgan. Natijada 1990 yilning boshlariga kelib, Polshada tovarlar mo'l-ko'lchiligi vujud-ga kela boshladi va tovarlar bahosining bir necha barobar oshishi na-tijasida inflyasiya sur'atlari sekinlashishiga erishildi. Polshada bu iqtisodiy tadbirning o'tkazilishi aholining yashash sharoitini ancha qiyinlashtirdi va ishsizlar sonini ko'paytirdi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Inflyasiya.	9. Devalvatsiya.
2. Sudraluvchi inflyasiya.	10. Denominatsiya.
3. Suzib yuruvchi inflyasiya.	11. Revalvatsiya.
4. Giperinflyasiya.	12. Dezinflyasiya.
5. Deflyasiya.	13. Baholar indeksi.
6. Pul massasi.	14. Inflyasiya sur'ati.
7. Pul islohoti.	
8. Pul muomalasi qonuni;	

Mavzuga oid savollar

- Inflyasiya qanday hollarda yuzaga keladi?
- Pulning qadrsizlanishi deganda nimani tushunasiz?
- Inflyasiyaning qanday turlarini bilasiz?
- Pul massasini boshqarish usullari?
- Inflyasiyaning ichki va tashqi omillari deganda nimani tushunasiz?
- Inflyasiyaning namoyon bo'lish shakllarini keltiring?
- Inflyasiyani keltirib chiqaruvchi omillarni sanang?
- Inflyasiyaga qarshi kurashishning qanday yo'llari mavjud?
- Pul muomalasini barqarorlashtirish deganda nimani tushunasiz?
- Pul islohotining qanday turlarini bilasiz?

V bob. Pul nazariyasi

1-§. Pul nazariyalari to'g'risida umumiy tushuncha

Pul nazariyalari - pul tabiati va pulning ishlab chiqarishni shakllantirishga ta'siri haqidagi nazariyalardir. Bu nazariyalar kapitalistik ishlab chiqarish usuligacha bo'lgan davrda vujudga keldi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli davrida, pul-tovar mu-nosabatlari xo'jalik sohasining hamma tarmoqlarini qamrab olgan davrdagina pul nazariyasi keng tarqaldi.

Pul va uning sotib olish quvvati orasidagi munosabat pul nazariyalarining markaziy masalalaridan biri bo'lib kelgan. Xul-las, iqtisodchilarning pulning mohiyati, uning funksiyalari va pul muomalasiga bo'lgan qarashlari pul nazariyalarini keltirib chiqardi.

Ilk tarixiy pul nazariyalari sifatida nominallik va metallik nazariyalarni keltirish mumkin. Kapitalizm taraqqiyoti bilan birga bu nazariyalar ham o'zgarib yangi, miqdoriy nazariyaning paydo bo'li-shiga asos bo'ldi.

Hozirgi kunda monetarizm va iqtisodiyotni pul-kredit munosa-batlari orqali tartiblashtirish nazariyalari ham mavjud. Ammo eng asosiy pul nazariyalari sifatida metall, nominal va miqdoriy pul nazariyalari tadqiqot qilib kelinmoqda.

Pul nazariyalarining kelib chiqishiga asosiy sabab ishlab chiqa-rishning taraqqiy etishi va pul muomalasining taraqqiyotdan ma'-lum darajada oqsashini oldini olish va uni rivojlantirish masa-lasi hisoblanadi.

Qo'l mehnatidan manifakturaga, manifakturadan sanoat ishlab chiqarishiga o'tilishi bilan xalq xo'jaligida mehnatning integra-siyalashuvi ham kuchaydi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar orasidagi pullik munosabatlar ham murakkablasha boshladi. Feodalizmgacha bo'lgan naqd pullik munosabatlar bu davr talablariga javob bera olmay qoldi. Buni biz Evropadagi XV asr-dagi «pul tanqisligidan» dan ko'rishimiz mumkin. Xuddi shu davrdan boshlab pul nazariyalari to'g'risidagi ilk fikrlar yuzaga keldi. Bu nazariyalarning o'sha davrdagi muammolarni echishda o'rni beqiyos bo'ldi. Ilk bor vujudga kelgan pul nazariyalari bu metallik va nominallik pul nazariyalari hisoblanadi. Quyida biz pul nazariyalarining ba'zi birlariga qisqacha ta'rif berib o'tamiz.

2-§. Pulning metallik nazariyasi

Pulning metallik nazariyasi kapital harakatining dastlabki davrida taraqqiy etdi. Moneta tarkibini buzish (monetaning og'ir-lik miqdorini kamaytirish)ga qarshi kurashda progressiv rol o'ynadi. Bu nazariyalar o'sha davr ruhi va tuzilayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metall pullar tarafdori bo'lib chiqdilar. Bu nazariya o'sha davr kapitalizmining eng rivojlangan davlati Angliyada maydonga keldi. Metallik nazariyaning asoschilaridan biri U. Stefford (1554-1612 y.) edi. U o'z qarashlarini o'zining Londonda 1581 yilda chop etilgan «Vatan-doshlarimizning ba'zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T. Men (1571-1641y.), D. Nors (1641-1691y.), Fransiyada bu ta'limotni A. Monkreten (1575-1621y.), Italiyada F. Tamani (1728-

1787y.) va boshqalar rivoj-lantirdi.

Ularning fikricha, barqaror metall valyuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a'zolarining jamg'arishga bo'lgan intilishi iqtisodchilarning boylik manbaini o'rganishlariga sabab bo'ladi. Ular bu manbani savdodan izladilar. Ularning e'tirof etishlaricha, aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta'minlaydi.

SHunday qilib, ilk metallik nazariya tarafdorlari jamiyat boyligini qimmatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funksiyalarini bajaradi, deb hisoblar edilar. Ilk metall nazariya tarafdorlarining asosiy kamchiliklari quyidagilardan iborat edi:

- ilk metallchilar haqiqiy pullarni qiymat belgilari bilan almashtirish zarurligi maqsadga muvofiq kelishini tushunib etma-dilar;
- ilk metallchilar pulning jamiyat taraqqiyotida tovar muomalasi asosida yuzaga kelgan tarixiy kategoriya ekanligini tushun-madilar;
- ular jamiyat boyligi deb qimmatbaho metallarni jamg'a-rishni tushundilar va «bunday boylik manbai savdodir» degan no-o'rin fikrga keldilar.

Ular jamiyat boyligi mehnat natijasida vujudga keladigan moddiy va ruhiy qadriyatlar yig'indisi ekanligini tushuna olma-dilar. Ilk metallik nazariya targ'ibotchilari savdo burjuaziyasi manfaatlarini himoya qilib chiqqan edilar.

XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmiga kelib sanoat burjuaziyasi manfaatlarini qondira olmagan metallik nazariya o'z mavqeini yo'qotdi. Ammo XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab vakili K. Knis (1821-1898 y.) bu naza-riyani himoya qilib chiqdi. Bu g'oyaning qayta tiklanishiga 1871-1873 yillar. da Germaniyaga kiritilgan oltin tanga standarti sabab bo'l-di. K. Knis targ'iboti metallchilar nazariyalarini yangi sharoitga moslashtirdi. Knis pul sifatida faqatgina metallni emas, balki Markaziy bank banknotalarini ham e'tirof etdi. Bu paytga kelib xo'jalikda kredit asosiy mavqega ega bo'la boshladi va bu oltin monetalar bilan birga muomalada bo'lib, ularga almashtiri-ladigan banknota emissiyasining asosini tashkil etdi. K. Knis banknota-larni tan olgan holda, hech nima bilan ta'minlanmagan qog'oz pullarga qarshi chiqdi. Uning fikricha, pul muomalasi metall bilan ta'minlangan banknotalar va metall monetalarga asoslanishi shart. Qog'oz pullar xuddi «qog'oz bulka» kabi ma'nosiz narsadir. K. Knis ta'kidlashicha, oltin o'z tabiatiga ko'ra puldir.

I Jahon urushidan so'ng metallizm tarafdorlari oltin moneta standartini qayta tiklash mumkin emasligini tan olib, o'z naza-riyalarini himoya qilish maqsadida oltin quyma standart va oltin deviz standartga asoslangan banknota ishlab chiqarishni yoqlab chiqdilar.

1. Oltin tanga standarti

Oltin standarti birinchi marta XVIII asrda Angliyada va XIX asrning oxirlarida boshqa mamlakatlarda joriy etildi. Bu standart oltin monometalizmi deb ham ataldi. Oltin tanga standarti oltin standartining ilk ko'rinishidir. Bu standart I Jahon urushi bosh-lanishiga qadar hukm surdi.

Oltin tanga standartiga xos bo'lgan belgilar quyidagilardan iborat bo'lgan: tovarlarning baholari faqatgina oltinda o'lchanishi; oltin tanganing muomalada bo'lishi; davlat xazinasi tomonidan cheklanmagan miqdorda moneta zarb qilinishi;

kredit pullarni ularning nominali bo'yicha oltinga erkin almashtirilishi; oltinni olib kirish yoki olib chiqishning taqiqlanmaganligi; ichki bozorda oltin moneta va banknotalar bilan birga haqiqiy qiymatga (ya'ni, to'la haqiqiy qiymatga) ega bo'lmagan chaqalar va ma'lum kursga ega bo'lgan davlat qog'oz pullarining muomalada bo'lishi.

Bu tizim mustahkam pul tizimi bo'lib, inflyasiyani inkor etar edi. Muomala uchun zarur bo'lmagan oltin miqdori yana xazina ko'rinishiga qaytar edi. Ammo kapitalizmning krizisi davrida bu muvozanat izdan chiqdi. II Jahon urushi davrida AQSHdan boshqa urushayotgan davlatlar banknotalarni oltinga almashtirishni va oltinni chetga olib chiqishni bekor qilishdi. Oltin muomaladan surib chiqarilib xazinaga aylantirildi. AQSHda esa oltin moneta-lar 1934 yilga qadar muomalada bo'ldi.

2. Oltin quyma standarti

I Jahon urushidan keyin, 20-yillarda ba'zi mamlakat-larda oltin quyma standarti joriy qilindi. Bu standartning oltin tanga standartdan asosiy farqi shunda ediki, muomaladagi bankno-talar 12-12,5 kg. atrofidagi oltin quymalarga almashtirilardi. 12,5 kg. lik quymaga banknotani almashtirish uchun Angliyada 1700 ft. st., Fransiya 215 ming fr. talab qilinar edi. Bu bilan oltin muomala-dan xalqaro aylanmaga chiqarildi. Ichki aylanmada esa bunday imko-niyatga faqatgina yirik firmalar va puldorlar ega bo'lib qoldilar, xolos.

3. Oltin deviz standarti

Oltin quyma standartga kirmagan mamlakatlarda banknota-larni bevosita oltinga almashtirish tiklanmadi. Bu mamlakatlar o'z kredit pullarini oltin quyma standartga kiruvchi mamlakatlarning deviz-lariga (ya'ni valyutalariga) almashtirishni mo'ljallangan edilar. Bu bir mamlakat valyutasining ikkinchi davlat valyutasiga bog'liq-ligini keltirib chiqarar edi. Pul tizimining bu ko'rinishi oltin deviz standarti nomini oldi.

1929-33 yillardagi jahon krizisidan keyin barcha mamlakat-larda oltin deviz standartning ba'zi elementlarini oltin dollar standart o'zida olib qoldi. Bu standartning o'ziga xos xususiyati shunda ediki, birinchidan, bu standartdan foydalanish huquqi fa-qatgina chet el emission banklari uchungina saqlab qolingan edi, ikkinchidan, bu standartda faqatgina AQSH dollarigina oltin bilan aloqasini saqlab qolgan edi, xolos. 1971 yil dekabr oyidan boshlab dollarning oltin pariteti bekor qilinishi bilan oltin stan-dartning barcha ko'rinishlari o'z kuchini yo'qotdi.

Oltin standarti barbod bo'lishi va iqtisodiyotni davlat ish-tirokida boshqarilishiga o'tilishi bilan metall pul nazariyasi boshqa nazariya bilan almashtiriladi. Neometalizmoimining asosiy kamchiligi shundaki, ular iqtisodiyotni davlat tomonidan bosh-qarilishi bilan oltinga almashtirilmaydigan kredit pullar ora-sida ichki bog'liqlikni e'tiborga olmadilar.

3-§. Pulning nominallik nazariyasi

Nominalizm quldorlik tizimi davridagi faylasuflar ta'limo-tida yuzaga kelgan bo'lib, bu ilk nominalizmdir. Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish (tanganing og'irlik miqdorini kamaytirish)ni ko'r-ko'rona madh etuvchilar bo'lganlar. Emirilib ketgan

tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metall miqdori emas, balki nominali muhimdir deb da'vo qilib chiqdilar.

Nominalizm XVII-XVIII asrlarda pul muomalasi to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar bilan to'lgan davrda shakllandi. Xuddi shu to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar (qog'oz pullar emas) ilk nominalizm asosida yotar edi.

Xuddi metallizm nazariyasi singari ilk burjua nominalizm vakillari ham Angliyadan chiqdi. Bular episkop, faylasuf-idealist J.Berkli (1683-1753y.) va iqtisodchi J.Styuart (1712-1780 y.) lardir.

Nominalistlar quyidagicha xulosaga keldilar: pulni davlat bunyodga keltiradi; pulning qiymati uning ko'rsatilgan nominali bilan aniqlanadi. Yangi paydo bo'lgan bu nazariya nominalizm deb atala boshlandi.

Nominalizmning asosiy xatosi shundaki, bu nazariya bo'yicha pulning qiymati davlat tomonidan aniqlanar edi. J. Berkli, pul aslini olganda marka, uning qanday materialdan yasalganligining va nimani aks ettirishining qanaqa ahamiyati bor, degan g'oyani oldinga surdi. U mehnat qiymat nazariyasini va pulning tovarlik tabiatini rad etdi. Pulning umumiy qiymat ekvivalenti sifatida ob'ektiv ravishda paydo bo'lish mohiyatini tushunmay, nominalistlar uning qiymati davlatning sub'ektiv xohishi va irodasiga bog'liqligini ilgari surdilar.

Nominalistlar pulning qiymat o'lchovini va baholar massh-tabini aralashtirib yubordilar. J. Styuart pulni teng bo'lgan bo'lak-lardan iborat masshtab sifatida aniqladi. SHu bilan birga, agar buning asosida masofa mavjud bo'lsa, geografik masshtabni tushu-nish va ishlatish mumkin. Agar u qandaydir og'irlikka ega bo'lsa, mahsulot og'irligini o'lchash mumkin. SHu kabi pul ham qiymat o'lchovi funksiyasini bajarishi uchun tovar bilan qandaydir jins-doshlikka ega bo'lishi kerakligini qayd qilib o'tdi.

Nominalizmning keyingi rivojlanishi (asosan Germaniyada) XIX asrning oxiri va XX asrning boshiga to'g'ri keladi. Bu davr nominalistlarning asosiy namoyandalardan biri G.Knap (1842-1926 y.) edi. G.Knap o'zining «Davlat pul nazariyasi» (1905) asarida aytishicha, pulning davlat tomonidan belgilanadigan sotib olish qobiliyati mavjud. SHu sababli ham, pul davlat tomonidan yaratiladi. Bu nazariyani esa davlat pul nazariyasi deb ataydi.

Knap va uning izdoshlari oldingi nominalistlardan farqli o'laroq o'z nazariyalarini to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalarga emas, balki qog'oz pullarga asoslagan edilar. Knapp pul massasini tahlil qilishda davlat xazina biletleri va almashinadigan tangalarnigina e'tiborga oldi. Kredit pullari (veksel, chek, banknota)ni alohida tushuncha deb qarab, ularni o'z tadqiqotlaridan doirasidan chiqarib tashlaydi. Bu ularning katta xatosi edi. Nominalistlarning asosiy kamchiligi shundaki, ular pulning mohiyatini uning huquqiy asosidan izladilar.

4-§. Pulning miqdoriy nazariyasi

Miqdoriy nazariya XVI-XVIII asrlarda merkantilistlarning konsepsiyasiga javoban paydo bo'ldi. Bu nazariyaning asoschisi fransuz iqtisodchisi J.Boden (1530-1596) edi. U birinchi bo'lib Evropada o'sha davrda yuz bergan «baholar revolyusiyasi»ni ochib berishga harakat qildi. Baholarning sakrashiga sabab,

Evropaga Amerika qit'asidan oqib kelgan qimmatbaho metallar bo'lganligini tushuntirdi. XVI-XVIII asrlarda Evropada oltin miqdori 1500 yil-da bo'lgan oltin miqdoridan 16 marta ko'payib ketgan edi. J.Boden baholarning o'zgarishi muomaladagi pul miqdori bilan aniqlandi deb tushuntirdi. SHu sababli ham, bu nazariya miqdoriy nazariya degan nom oldi. Ammo ilk miqdoriy nazariya tarafdorlari pul miq-dorining bahoga bo'ladigan ta'sirini buni qanday yo'llar bilan va qaysi hollarda bo'lishini aniq ochib bera olmadilar.

XVIII asrga kelib bu nazariyani inglizlar D.YUm (1711-1726) va J.Mill (1773-1836) hamda fransuz SHarl Monaskyo (1689-1755) rivojlantirdilar. Ingliz iqtisodchisi, faylasuf, psixolog va tarixchi D.YUm o'zining sub'ektiv idealistik qarashlari bilan qiy-mat substansiyasi tushunchasini rad etdi. Amerikadan qimmatbaho metallarning oqib kelishi va baholarning oshishi orasidagi to'g'ri proporsional bog'lanishni ko'rsatmoqchi bo'lib, «pul qiymatini uning miqdori belgilaydi» degan fikrni ilgari surdi. YUmning fikricha, tovarlarning bahosi va pulning qiymati muomalada bo'lgan tovar va pul hajmi bilan aniqlanadi. Muomaladagi pulning ko'pa-yishi dastlab bir tovar bahosining oshishiga, so'ngra ikkinchi tovar-ning va oxir-oqibatda barcha tovarlar bahosining muomaladagi pul miqdoriga proporsional ravishda oshishiga olib keladi. Mana shu pulning miqdoriy nazariyadagi pul massasi o'rtasidagi bog'liqni ko'rsatadi:

Pul massasi Baholar darajasining
o'sish sur'atlari = o'sish sur'atlari

Demak, tovarlar bahosi hamisha pul miqdoriga to'g'ri propor-sional bo'ladi. Haqiqatda esa, yangi oltin va kumush konlarining ochilishi bilan bu metallar kamroq ijtimoiy mehnatni o'zlarida aks ettira boshladilar.

SHunday qilib, miqdoriy nazariya vakillarining fikrlari shunda ediki, pulning sotib olish qobiliyati xuddi baho kabi (yangi tovar bahosi kabi) bozorda aniqlanadi; muomalada barcha chiqarilgan pullar bo'ladi; pulning sotib olish qobiliyati pul miqdoriga tes-kari proporsional va baholar o'zgarishi pul miqdoriga to'g'ri proporsional tarzda gavdalanadi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlari pulning faqat muomala vosi-tasi ekanligini ko'ra oldi, xolos. Ularning ta'kidlashicha, pul va tovar massalarining to'qnashishi natijasida baholar belgilanadi hamda pulning qiymati aniqlanadi. K. Marks YUmni tanqid qilib: «Uning asosiy xatosi shundaki, u «pul muomalaga kirayotganda qiy-matga ega emas, tovar esa bahoga ega emas»—degan noto'g'ri taxminda edi», deb yozgan edi.

Ularning ikkinchi xatosi shunda ediki, ular hamma pul massasi faqat muomalada bo'ladi, deb qarashgan. Aslida, qiymat qonuniga muvofiq muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlovchi iqtisodiy qonun mavjud. Muomalada bo'lgan haqiqiy naqd pulga, har qanday pul miqdori emas, balki shu davr uchun zarur bo'lgan, to'lov muddati uzaytirilgan, hisob-kitoblar va pul birikmalarining ayla-nishida band bo'lgan pullar kiradi.

Miqdoriy nazariya xazinaning metall pul muomalasida stixiyali regulyator ekanligini rad etadi.

5-§. Pul nazariyasining yangicha talqin qilinishi

Zamonaviy miqdoriy nazariya qog'oz pullar muomalasiga asoslanadi. Bu nazariya A. Marshall, amerikalik I. Fisher, shvedlar G. Nassel va B. Xansen, iqtisodchi A. Pigu, monetarist M. Fridmen tadqiqotlarida o'z aksini topdi.

Amerikalik iqtisodchi, statistik va matematik I. Fisher (1867-1942yy) pulning miqdoriy nazariyasiga yangi sifat kiritdi. U pul-ning mehnat qiymatini rad etdi va pulning «sotib olish quvvati»ga asoslandi.

Miqdoriy nazariyani matematik yo'l bilan isbotlamoqchi bo'lgan I. Fisher pulning «sotib olish quvvatiga» ta'sir etuvchi olti omil-ni ko'rsatdi:

M—muomaladagi naqd pul massasi;

V—pulning aylanish tezligi;

R—o'rta (tortilgan) baho;

Q—tovarlar miqdori;

M^I—bank depozitlari yig'indisi;

V^I—depozit-chek muomalasi tezligi.

Tovarlar uchun to'langan pul yig'indisi, tovarlar yig'indisining tovarlar bahosiga ko'paytmasiga teng:

$$MV = RQ$$

Bu tenglamani Fisher «almashinuv tenglamasi» deb atadi. YUqo-ridagi formula asosida muomaladagi pul massasini topish mumkin.

$$M = \frac{RQ}{V}$$

Endi, Fisher nazariyasining ba'zi kamchiliklarini ko'rib chiq-sak. Birinchidan, u tovarlar baholari yig'indisi o'rniga, barcha tovarlar miqdorining o'rtacha tortilgan baholarini oladi. (RQ). Uning fikricha, tovarlar bozorga bahoga ega bo'lmagan holda kirib keladi. Qiymat nazariyasiga ko'ra esa, tovar bozorga baho bilan kira-di. Demak, bahoni tovardan ajratish mumkin emas. Ikkinchidan, Fisher uzoq vaqt oralig'idagi V va Q o'zgaruvchilarni o'zgarmas (bir maromli) deb oldi. Buning natijasida esa ikkita erksiz o'zgaruvchi – pul miqdori va baho qoladi.

Uchinchidan, bu ikki o'zgaruvchilarning o'zaro bog'liqligidan ke-lib chiqib, Fisher baholar ko'lam natija bo'lib, u boshqa omillar o'zgarishiga sabab bo'la olmaydi, degan bir tomonlama xulosa chiqa-radi. Pulning miqdoriy nazariyalaridan biri Kembrij yoki kassa qoldiqlari nazariyasidir. Bu nazariyani A. Marshall, A. Pigu keyin-chalik J. Keyns targ'ib qilgan. Bu g'oya bo'yicha pul harakatining boshi bo'lib jismoniy va huquqiy shaxslarning xo'jalik aylanmada bo'lgan pullar (kassa qoldiq pullari) hisoblanadi. Kassa qoldiqlaridan A. Pigu fikri bo'yicha iste'mol fondlaridan tashqari sug'urta fondi, investitsiya bo'yicha jamg'arma fondi tashkil qilinishi kerak. Pigu tenglamasi «almashuv tenglamasi»dan farq qiladi. YA'ni unda yangi ko'rsatkich «jamg'arma koeffitsienti» qo'llanilgan bo'lib quyidagi ko'rinishda ifodalanadi.

M = K x R x P bir qismi (pul shaklida)

Bu erda, K – koeffitsient yoki RP ning bir qismi (pul shakli-da), kassa qoldig‘i.

R – ma‘lum davr ichida ishlab chiqarilgan real mahsulot hajmi. Masalan, RP – 800 mlrd. dollar bo‘lsa, K uning 1/8 qismini tashkil qiladi. U vaqtda M q 800 mlrd. : 8 q 100 mlrd. dollar. Demak, yaratilgan yalpi mahsulotni ko‘rsatilgan bahoda joylashtirish uchun RP dan 8 marta kam bo‘lgan pul massasi zarur.

Hozirgi zamon monetarizmi. Monetarizm pul nazariyasi 50 yil-lar o‘rtasida paydo bo‘lgan. Bu oqimning ko‘zga ko‘ringan namoyondasi M. Fridman hisoblanadi, u CHikago universitetining professori, iqtisod sohasi bo‘yicha Nobel mukofoti sohibi. Bu oqimga M. Fridmandan tashqari, K. Brunner, A. Molser, D. Leydler, F. Keygen va boshqa iqtisodchilar kiradi.

Pul nazariyasida katta muvaffaqiyat qozongan g‘oya – Fridman-ning pulning miqdoriy nazariyasi bo‘lib, u muomaladagi pul miqdori o‘zgarishi bilan tovar baholari o‘zgarishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni, monetar siyosat nazariyasi, ya‘ni jamiyatda bo‘lgan iqtisodiy tebranishlar pul massasining o‘zgarishi tufayli bo‘lishi, pulning iqtisodiy samaradorlikka ta‘siri kabilarni yoqlab chiqadi. Hozirgi zamon monetarizmiga bir guruh iqtisodchilar qalamiga mansub «Pulning miqdoriy nazariyasiga oid tadqiqotlar» (1956 yil) deb nomlangan asar bilan asos solindi. Uning bosh g‘oyasi iqtisodiy o‘rishni bozor mexanizmi ta‘minlaydi, bu mexanizming asosiy vositasi pul hisoblanadi degan xulosadan iborat. Monetarizm pulni olqishlovchi nazariyadir. Monetaristlar iqtisodiy o‘rishning eng muhim sharti inflyasiyani daf etish va pulni sog‘lomlashtirish, pulni xo‘jalik muomalasi vositasiga aylantirish, deb qaraydilar. Ularning fikricha, davlatning iqtisodiyotga aralashishi pul muomalasini tartibga solish bilan cheklanishi kerak.

Monetaristlar ilgaridan ma‘lum bo‘lgan pulning miqdoriy nazariyasiga borib tutashadigan «barqaror pul» nazariyasini olg‘a suradilar. Ular pul va iqtisodiy faollik o‘rtasida uzviy bog‘lanish borligini qayd qilib, iqtisodiy krizislarning sababini pul muomalasidagi buzilishlardan axtardilar. Pulning etishmay qolishi iqtisodiy o‘rishni susaytira borib, turg‘unlik holatini kel-tirib chiqaradi, bu esa avval yuzaroq tanglikka, so‘ngra esa chuqur iqtisodiy tanglikka olib keladi. Binobarin, iqtisodiy sikl pul miqdoriga bog‘liq, bu, o‘z navbatida, pul emitenti bo‘lgan Markaziy bank faoliyatiga bog‘liq. Pul-kredit siyosatini o‘zgartirib tanglikdan chiqish va iqtisodni rivojlantirish mumkin. Monetaristlar iqtisodiyotda bosh masala ishlab chiqarish va pul massasining tengligi bo‘lib, shu orqali makroiqtisodiy muvozanat hosil etish mumkin deb hisoblaydilar.

M. Fridman kassa qoldig‘i talabi milliy daromad, depozit baho qog‘ozlar, tovarlar bahosining o‘rishi va boshqa omillarga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi va uni quyidagi formula bo‘yicha ifodalaydi.

$$M_s = f(Y \times X)$$

Bu erda:

M_s – rejalashtirilayotgan kassa qoldig‘i,

f – Y , X larning o‘zgaruvchan funksiyasi,

Y – milliy daromad,

X – yuqorida keltirilgan jami omillar
h, p, y, u – boshqa ta'sir etuvchi omillar.

Faqat monetarizm emas, balki boshqa nazariyalar ham pul massasi bilan ishlab chiqarish o'rtasida bog'lanish mavjudligini tan oladi. Farqi shundaki, monetarizm bu bog'lanishni bosh masala deb qaraydi. Uning namoyandalari pul massasiga ta'sir etuvchi chora-tadbirlar davlat investitsiyasidan farqliroq darhol iqtisodiy vaziyatiga ta'sir etadi, deb qaraydilar.

Monetaristlar iqtisodiyotga amaliy jihatdan yondashib, pul massasini yiliga o'rtacha 3% oshirishni tavsiya etishadi.

Ammo monetaristlar keyingi paytlarda iqtisodiyotda yuz bergan o'zgarishlarni inobatga olib, pul massasini doimiy ravishda va bir me'yorda olib borishni ma'qul deb bildilar. Bu me'yor shundayki, pul miqdorining o'sishi mehnat unumdorligining o'sishi sur'atiga nisbatan 1-2% yuqori bo'lishi kerak. Buning bir me'yorda o'sib borishi iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va davriy tebranishlarni cheklashga imkon beradi. Monetaristlar tavsiyalariga binoan bir qator mamlakatlarda qonun yo'li bilan pul massasi aniq belgilanadi yoki yuqori, quyi chegarasi ko'rsatiladi. Monetarizm uchun bosh masala antiinflyasion siyosatni asoslashdir. Monetarizm tavsiyasiga asoslangan ba'zi mamlakatlarda pul miqdori ustidan qattiq nazorat o'rnatish, inflyasiyaning oldini olish iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang.

1. Pul nazariyasi.	7. Qimmatbaho metall.
2. Metall pul.	8. Xazina biletlari.
3. Qog'oz pul.	9. Kredit pul.
4. Oltin tanga standarti.	10. Nominalizm.
5. Quyma oltin standarti.	11. Monetarizm.
6. Oltin deviz standarti.	

Mavzuga oid savollar

1. Pul nazariyasining kelib chiqish sabablari qaysilar?
2. Metallik nazariyaning vujudga kelishi va ularning namoyandalari qanday g'oyani ilgari surishgan?
3. Metallik pul tizimi qanday ko'rinishlarda yuzaga kelgan?
4. Pulning nominallik nazariyasi va uning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Pulning nominallik nazariyasi asoschilari kimlar?
6. Pulning miqdoriylik nazariyasi va uning namoyandalari.
7. Hozirgi zamon pul nazariyalaridan qaysilarni bilasiz?
8. M. Fridman va Keyns g'oyalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
9. Hozirgi zamon monetarizmi haqida nimalarni bilasiz?

VI bob. Pul tizimining mohiyati, turlari va elementlari

1-§. Pul tizimi va uning asosiy elementlari

Pul tizimi—bu mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shaklidir. Pul tizimlari XVI-XVII asrlarda ishlab chiqarish kapi-talistik usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo'lsa ham, uning ayrim element-lari bundan ancha oldin paydo bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning kapitalistik usuli rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga bog'liq, ya'ni umumiy ekvivalent - tovar sifatida yoki qiymat belgisi sifa-tida bo'lishiga qarab quyidagicha pul tizimlar mavjud bo'lgan.

1. Metall pul muomalasi tizimlari. 2. Qog'oz va kredit pullar muoma-lasi tizimlari.

Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo'ladi va pul-ning barcha funksiyalarini bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin;

Kredit va qog'oz pullar muomalaga kiritilishi bilan qog'oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan me-tallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetalizm va monometalizm pul tizimlariga bo'linadi.

Bimetalizm – pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko'pincha oltin va kumush) bajargan, bu tizimda ikkala metallardan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan.

Parallel valyuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metall-ning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida dav-lat metallar orasidagi mutanosiblikni o'rnatib qo'ygan. Oltin va ku-mush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan.

Bimetalizm XVI-XVII asrlarda keng tarqalgan bo'lib, G'arbiy Evropaning qator mamlakatlariga XIX asrda etib kelgan.

1865 yili Fransiya, Belgiya, SHveysariya va Italiya mamlakat-lari bimetalizmni xalqaro sulh – Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konvensiyada ikkala metallardan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush o'rtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini o'rnatish shartlari ko'zda tutilgan.

Biroq bimetallik pul tizimining qo'llanilishi rivojlangan kapitalistik xo'jalik ehtiyojlariga mos emas edi, chunki qiymat o'lchovi sifatida bir vaqtning o'zida ikki metall - oltin va kumush-ning qo'llanilishi pulning ushbu funksiyasi tabiatiga to'g'ri kel-magan. Umumiy qiymat o'lchovi sifatida faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, ikki metall orasidagi davlat tomonidan o'rnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga to'g'ri kel-mas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadrini yo'qotishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, ya'ni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tash-lagan.

Kapitalizm taraqqiyoti mustahkam pul, yagona umumiy ekvivalent bo'lishni talab qildi, shuning uchun bimetalizm o'z o'rnini monometalizmga bo'shatib berdi.

Monometalizm – bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush) umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qim-matbaho metallarga almashiniladi.

Kumush monometalizmi Rossiyada 1843-1852 yillarda, Gollandiya-da – 1847-1875 yillarda mavjud bo'lgan.

Rossiya imperasida kumush monometalizmi tizimi 1839-1843 yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli bo'lgan. Keyinchalik, muomalaga kredit bilet-lari ham chiqarilgan, ular kumush tanga bilan teng muomalada qat-nashgan va erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot so'natotgan krepostnoylik tizimi davlat byudjeti va tashqi savdo balansi taqchilligi sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola olmagan. 1853-1856 yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va amal-da ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometalizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816 yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda bu tizim XIX asr-ning oxirlarida joriy qilingan: Germaniyada – 1871-1873 yil-da, SHvetsiya, Norvegiya, Daniyada – 1873 yilda, Fransiyada – 1876-1878 yilda, Avstriyada – 1892 yilda, Rossiya va Yaponiyada – 1897 yilda, AQSHda - 1900 yilda.

Qiymat belgilarining oltinga almashinishiga qarab oltin mono-metalizm uch ko'rinishga ajratiladi: oltin tanga standarti, oltin g'isht standarti, va oltin valyuta standarti.

Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan, ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan. Bu standart quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- mamlakat ichki muomalasida to'laqonli oltin tanga mavjud bo'ladi, oltin pul barcha funksiyalarni bajaradi;

- xususiy shaxslarga tangalarni erkin zarb qilishga ruxsat etiladi (ko'pincha mamlakat zarbxonasida);

- muomaladagi to'la qiymatli bo'lmagan pullar (banknota, kredit pullar) erkin va cheksiz tarzda oltin pullarga almashiniladi;

- oltin va chet el valyutasini erkin tarzda olib chiqish va olib kirishga hamda erkin oltin bozorlarining amal qilishiga yo'l qo'yiladi.

Oltin tanga standartining amal qilishi Markaziy emissiya bank-larida oltin zaxiralari bo'lishini talab qilgan. Bular tanga muomalasining zaxirasi bo'lib xizmat qilgan, banknotalarning oltinga almashinishi ta'minlangan va jahon pullari zaxirasi bo'lgan.

I Jahon urushi davrida byudjet taqchilligining o'sishi, uning zayomlar chiqarish va tobora o'sib borayotgan pul emissiyasi bilan qoplanishi muomalada pul hajmining ortib ketishiga olib kelgan. Bu pul massasi emissiya hajmi va banklarning oltin zaxiralaridan anchagina ustun edi. Bu hol esa qog'oz pullarning oltin tangalarga erkin almashinishini xavf ostiga qo'ydi. Bu davrda oltin tanga standart urushda qatnashgan davlatlarda, keyinchalik esa ko'pchilik boshqa mamlakatlarda ham (AQSHdan tashqari, unda 1933 y. gacha bu tizim amal qilgan) hayot davrini o'tab

bo'ladi: banknotalarning oltinga almashtirish tugatildi, uni chegaradan olib chiqish man qilindi, hamma oltin tangalar xazinaga qaytarildi. I Jahon urushi tugagandan so'ng kapitalizmning umumiy inqirozi sharoitida hech qanday kapitalistik mamlakat o'z valyu-tasini barqarorlashtirishni oltin tanga standartiga qaytish aso-sida amalga oshira olmadi. Oltin qolip standartida, oltin tanga standartidan farqli o'laroq, muomalada oltin tanga va uning erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. Banknota va boshqa to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar oltin quyilmalarga almashiladi. Angliyada standart 12,4 kg oltin quyil-masi 1700 f. st., Fransiya esa 12,7 kg oltin quyilmasi 215 ming frankka tenglashtirilgan.

Avstriya, Germaniya, Daniya, Norvegiya va boshqa mamlakatlarda oltin deviz standarti o'rnatilgan, bunda ham oltin tangalar muomala-lasi va erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. To'la qiymati bo'lmagan pullarni oltinga almashish oltin qo'yilma standarti bo'l-gan davlat valyutasiga almashish orqali amalga oshirilgan. Bu yo'l bilan oltin valyuta standarti o'rnatilgan davlat pul birligini oltin bilan bilvosita aloqasi saqlanib turilgan.

SHunday qilib, oltin deviz standartida bir mamlakat valyutasi boshqa davlat valyutasiga bog'liq bo'lgan.

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin standart barcha mamlakatlarda bekor qilindi (masalan, Buyuk Britaniya – 1933 yilda, AQSHda – 1933 yilda, Fransiya – 1936 yilda) va banknotalar muomalasi qaror topdi.

1944 yilda tashkil qilingan Brettonvud Jahon valyuta tizimi o'zi bilan davlatlararo oltin-valyuta standarti tizimini, boshqacha qilib aytganda, o'z mohiyati bo'yicha erkin konvertatsiyalanadigan valyuta assosida davlatlar uchun oltindollar standarti tizimini qaror toptirgan. Oltin-dollar standartining mohiyati shundaki, u faqat markaziy banklar uchun o'rnatilgan va bunda faqat bitta valyuta - AQSH dollari oltin bilan aloqador bo'lgan. Oltin zaxira salmog'ining susayib ketishi sababli qo'yilmalarini dollarga sotish to'xtatildi va oltin-dollar standartiga ham yakun yasaldi.

Rivojlangan kapitalizm sharoitida banknotalar kredit tabia-tini saqlab qolgan, ular iqtisodiyot, davlatni kreditlash uchun mo'l-jallangan bo'lib, rasmiy chiqariladi va qog'oz-pul muomalasi qo-nuniyatlariga bo'ysunadi.

Pul tizimining holati mamlakat iqtisodiyotga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga uzviy bog'liq bo'ladi. Pul tizimi ishlab chiqarish sur'atlarini ushlab turish yoki tezlashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

2-§. Rivojlangan mamlakatlar pul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Zamonaviy pul tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: pul birligi, valyuta kursini o'rnatish qoidalari, baholar masshtabi, pul ko'rinishlari, emissiya tizimi, davlat yoki kredit apparati.

milliy valyuta tizimidir nisbatan mustaqil bo'lsa ham pul tizimining tarkibiy qismi.

Pul birligi – qonuniy tarzda o'rnatilgan pul belgisi bo'lib, barcha tovarlar bahosini o'zaro solishtirish va ifodalash uchun xiz-mat qiladi. Ko'pincha pul birligi mayda bo'linuvchi qismlarga ajra-ladi. Ko'pchilik mamlakatlarda o'nlik bo'linish tizimi o'rnatilgan. Masalan, 1:10:100 (AQSH dollari 100 sentga 1 funt sterling - 100 pensga, 1 indoneziya rupiyasi - 100 senga teng va h.k.)

Rasman baholar masshtabi o'zining iqtisodiy ma'nosini davlat-monopolistik kapitalizmi rivojlanishi va kredit pullarni oltin-ga almashinishi to'xtatilgandan so'ng yo'qotdi. 1976-1978 yilda o'tka-zilgan YAmayka valyuta islohoti natijasida oltinning rasmiy narxi va pul birliklarining oltin tarkibi bekor qilindi.

Qonuniy to'lov vositasi bo'lgan pul ko'rinishlari - bular asosan bank kredit biletlari, qog'oz pullar (xazina biletlari) va tangalardir. Masalan, AQSHda muomalada quyidagi pullar mavjud: 100, 50, 20, 10, 5 va 1 dollar, bank biletlari. Xazina biletlaridan tashqari kumush-mis va mis-nikel tangalar (50,20, 10, 5, 1 sentli) chiqariladi, Buyuk Britaniyada muomalada 50, 20, 10, 5, 1 f. st. banknotalar: 1 f. st – 50, 10, 5, 2 pennli, 1 va 1/2 pensli tangalar amal qiladi. YAna eski 2 va 1 shilling tangalari yuritiladi, ular yangi 10 va 5 pensga teng. Agar rivojlangan mamlakatlarda asosan bank biletlari chiqarilsa, qator rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'p-roq xazina biletlari chiqarish keng tarqalgan. Masalan, Indone-ziyada 50, 25, 10, 5, 1 sen qiymatli, Hindistonda – 1 rupiya qiymatli xazina biletlari chiqariladi.

Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlarining emissiyasi Mar-kaziy banklar tomonidan, xazina biletlari va tangalar qonunda belgilangan emissiya huquqiga asosan xazina muassasalari tomoni-dan chiqariladi. Bu mamlakatlarda pul emissiyasining asosiy kanali – depozit chek emissiyasidir. Mijoz hisob raqamlaridagi depozit-larga muvofiq tarzda to'lov aylanmasini ta'minlaydigan chek mas-sasi ko'paytiriladi. Unda tijorat banklari va boshqa kredit muas-sasalari ishtirok etadi.

Pul siyosati kredit siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lgani uchun bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotni davlat pul-kredit siyosati bilan tartibga solib turadi. Ko'pgina rivojlangan mamla-katlarda 70–yillardan monetarlashtirish siyosati kiritilgan. Bu siyosatga asosan Markaziy banklar muomaladagi pul massasining o'sishi va kreditlarni tartibga solishda maqsadli mo'ljallarni o'rna-tishi lozim. 1975 yildan boshlab Germaniya Markaziy banki (davlat banki) kelasi 12 oyga rejalashtirayotgan muomaladagi pul massasi-ning o'sish yoki qisqarish sur'atlari to'g'risida kongressga hisobot beradi.

Rivojlangan mamlakatlarning zamonaviy pul tizimi quyidagi xususiyatlarga ega.

– pul birligining oltin tarkibi, banknotalarini oltin bilan ta'minlash va unga almashishning bekor qilinishi;

- oltinga almashinmaydigan, keyinchalik qog‘oz pulga aylanadi-gan, kredit pullarga o‘tish;
- pulni muomalaga nafaqat xo‘jaliklarni banklar tomonidan kreditlash, balki davlat xarajatlarini qoplash uchun chiqarish;
- pul muomalasida naqdsiz pul aylanmasi ustunligi;
- pul muomalasini davlat tomonidan tartibga solishning kucha-yishi.

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi davri va undan keyin yuzaga kelgan valyuta bloklari, rivojlanayotgan mamlakatlarda emissiya institutlari va ularning operatsiyalarini nazorat qilib turgan metropoliyalarga bog‘liq bo‘lgan pul tizimlari saqlanib qoli-shini ta‘minlaganlar. Emissiya miqdori xo‘jalik ehtiyojlari bilan emas, to‘lov balanslari holati bilan belgilangan. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi davrda urushgacha bo‘lgan valyuta bloklari asosida alohida valyuta zonalar yaratildi. Bu valyuta zonalar asosiy valyutaga nisbatan boshqa valyutalarning qat‘iy kursini ushlab turish; milliy valyutalarni gegemon – davlat banklarida saqlash; zona ichida valyuta hisob-kitoblarning imtiyozli tartibi kabi xususiyatlarga asoslanib faoliyat olib boradi.

Quyidagi tayanch soʻzlarni taʼriflang

1. Metal pul.	8. Valyuta masshtabi.
2. Qogʻoz pul.	9. Baholar masshtabi.
3. Banknota.	10. Oltin.
4. Bimetalizm.	11. Tangalar.
5. Monometalizm.	12. Xazina biletlari.
6. CHek.	13. Emissiya tizimi.
7. Veksel.	14. Pul birligi.

Mavzuga oid savollar

1. Pul tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Bimetalizm pul tizimining oʻziga xos xususiyatlari?
3. Nima uchun monometalizm pul tizimiga oʻtildi?
4. Metall pul tizimidan qogʻoz va kredit pullar tizimiga oʻtishning asosiy sabablari?
5. Kredit pullarning turlari va ularni izohlang?
6. Pul tizimining asosiy elementlariga nimalar kiradi?
7. 1976-1978 yillarda YAmaykada oʻtkazilgan davlatlararo kelishuvning maqsadi?
8. Oltinni demonetizatsiya qilish deganda nimani tushunasiz?

VII bob. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi

1-§. O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi

O‘zbekiston zamini va xalqi oldindan mukammal tarixga, soha-lar bo‘yicha o‘z mustaqil tizimiga ega bo‘lgan. SHuning uchun biz qisqacha pul tizimimizning tarixi to‘g‘risida to‘xtalmoqchimiz.

Ba’zi manbalarda keltirilishiga qaraganda, O‘rta Osiyoda bi-rinchi pullar Iskandar Zulqarnayn davrida miloddan avval 261 - 250 yillarda chiqarila boshlangan.

O‘zbekiston Respublikasi zaminida, ya’ni Buxoro davlatida birinchi metall pullar zarb qilingan. Metall pullar zarb qilingunga qadar Buxoro davlatida savdo-sotiqda pul birligi sifatida bug‘doy va qog‘oz material ishlatilgan.

Birinchi metall pullar Buxoro davlatida 700 yillarda zarb qilingan. Bu pullar kumush tangalar bo‘lib, Buxoro davlati shohi Kana Buxoro xudot tomonidan chiqarilgan. Tanga yuqori sifatga ega bo‘lgan toza kumushdan zarb qilingan. Tanga o‘rtasida shohning tas-viri va uning atrofiga Qur’on oyatlaridan yozilgan. Bu kumush pul-lar «dirham» deb atalgan. Buxor xudot 40 yil davlatni boshqargan-dan keyin, taxtga xalifa Abu Bakr Siddiq o‘tirgan. Abu Bakr, keyin-chalik shoh Horun ar-Rashid davrida Buxoro davlatida pul tizimi barqaror bo‘lib, savdo ko‘proq dirhamlarda olib borilgan. Bu orada Xorazm davlati ham o‘zining kumush tangalarini muomalaga kirit-gan. Lekin aholi ko‘proq dirhamlar bilan savdo olib borishni afzal ko‘rgan. Dirhamlarga bo‘lgan talabning oshishi, Buxoro davlatining ko‘pgina boshqa mamlakatlar bilan savdo olib borishi hamda dirham-larning juda yuqori proba va sifatga ega bo‘lishi asta - sekinlik bilan ularning muomaladan yo‘qolishiga olib kelgan.

801 yilning kuzida taxtga Gidrif kelgan va u pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida muomalaga 6 turdagi oltin, kumush, teri, temir va mis, har xil metall qorishmasidan zarb qilingan pul birliklarini chiqargan. Bu pullar xalq orasida «gidrifi»lar degan nom olgan. Kumush gidrifilar dirhamlarga qaraganda sifati past va kumush temir qorishmasi natijasida qoramtir rangda bo‘lgan. Bu pullar aholi orasida muomalada yaxshi qabul qilinmagan, shuning uchun davlat oldingi pulga nisbatan yangi kumush gidrifining majburiy kursini belgilab qo‘ygan, ya’ni 6 gidrifi 1 dirhamga teng-lashtirilgan va asta-sekinlik bilan soliq va to‘lovlarni faqat gidrifida olishni joriy qilish orqali 1 gidrifini 1 dirhamga tenglashtirishga erishilgan. Davlat tomonidan har xil soliq va to‘lovlarni faqat gidrifida to‘lashni joriy qilish natijasida 822 yillarga kelib 100 kumush dirham 70 gidrifi, 1 gidrifi tillo 7,5 gidrifi kumushga tenglashtirilgan. Gidrifilar Buxoroda Mahak Qasrida zarb qilingan.

SHuni ta’kidlamoqchimizki, birinchi rus davlatida muomalada paydo bo‘lgan metall pullar dirhamlar hisoblanadi. Rus davlatida dirhamlar bir necha bo‘laklarga bo‘linib muomalada ishlatilgan. Topilmalar shuni ko‘rsatganki, rus davlatida IX-X asrda savdoda qo‘llanilgan dirhamlar 40 bo‘lakka bo‘linib, har bir kumush bo‘lak-chasi pul birligi sifatida ishlatilgan. Keyinchalik rus davlatiga, Evropa davlatlari metall pullari kirib kelgan va faqat X asrning oxiridagina Kiev knyazi Vladimir tomonidan birinchi rus tangalari «grivni» zarb qilingan.

X asrning o'rtalari (943-954 yillar)da Ismoil Somoniy davri-da Buxoro davlati maydoni kengayib hozirgi O'rta Osiyo davlatlari-ni qariyb barcha maydonini o'z ichiga olgan va u uch hamda undan ortiq Evropa mamlakati maydoniga teng kelgan.

Somoniy davrida pul tizimi juda yuqori darajada rivoj-langan. Muomalaga yana sifatli kumush tangalar – dirhamlar, oltin pullar kiritilgan. Bu pullar muomalada donalab va og'irligi o'lchab, qabul qilingan. Buxoro davlati Evropa davlatlari bilan keng savdo-sotiq olib borishi natijasida yuqori sifatli kumush tangalar Evropa va Rus davlatiga oqib o'tgan va biz yuqorida ta'kidlaga-nimizdek, Rus davlati bu dirhamlarni bo'laklarga bo'lib, pul birli-gi sifatida muomalada ishlatgan.

XI asrda somoniy davlatidan turklarning o'rin olishi pul muomalasini ham o'zgartirsa-da, oltin va kumush tangalar pul tizi-mining asosiy elementi sifatida saqlanib qoldi.

XII-XIII asrlarda Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, keyinchalik Temuriylar davrida muomalada asosan oltin, kumush, mis tangalar ko'plab zarb qilingan. SHayboniyxon davrida (1507 yilda) pul islo-hoti o'tkazilib, cheklangan miqdorda muomalaga oltin, kumush, mis, mis va kumush qorishmasidan tanga pullar chiqarilgan. Oltin tanga-lar «tillo», kumush tanga «tanga», mis tanga «dinor» deb nomlangan va eng mayda tanga dinorning 1/6 qismiga teng bo'lib «pul» deb nomlangan.

Temuriylar davrida «amiri» dirhamlari muomalaga chiqaril-gan. Ularning vazni 5,7-6,0 gr. atrofida bo'lgan va keyinchalik dirhamlarda kumush miqdorini kamaytirilgani uchun tangalar vazni ham kamayib borgan.

O'zbekiston pul tizimining yana bir muhim sanasi bu 1708-1709 yillarda Buxoroda o'tkazilgan pul islohotidir. Bu islohot shoh Ubaydullaxon tomonidan o'tkazilgan bo'lib, muomalaga past sifatli tangalar chiqarilgan. Bu tangalarda kumush miqdori oldingi tanga-larga nisbatan kam bo'lgan va ular davlatning urush bilan bog'liq harbiy xarajatlarini qoplash uchun zarb qilingan. Oldingi 1 kumush tanganing og'irligi 1 misqolga teng bo'lgan. Pul islohotiga asosan 1 kumush tanga 4 ga bo'linib, endi to'rt kumush tanga zarb qilingan va ularni har birining vazni 1 misqolga teng bo'lgan. Natijada kumush tanganing sifati tushgan. Muomaladagi pullar «yaxshi» va «yomon» pullarga bo'lingan. 1 misqol 24 nuxudga tenglashtirilgan, ya'ni 24 nuxud = 1 misqol, 1 misqol = 4,8 gr. kumushga teng bo'lgan.

Ubaydullaxon o'tkazgan pul islohotining xususiyati shundaki, u tangadagi kumush miqdorini eng minimal darajagacha kamaytirgan, bunday hol ungacha va undan keyin amaliyotda qo'llanilgan emas. Bu to'g'rida quyidagi jadval ma'lumotlariga murojaat qilishimiz mumkin.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tanganing kumush miqdori 90 foizdan Ubaydulla – Bahodirxon davrida 22,5 foizgacha tushgan, ya'ni tangalarning sifati tushib borgan.

2-jadval

	Yillar	Tangadagi kumush miqdori - %
	1608-1610	90
2	1615-1623	80

3	1617-1678	70
4	1699-1700	35
5	Ubaydullaxon davrida	22,5

Qariyb yuz yillardan keyin, XVIII asr o'rtalarida Muhammad Rahimxon davrida tangadagi kumush miqdori 30%gacha oshirilgan. XVIII asrning oxiri XIX asrni boshlariga kelib, Buxoro davlati yana yuqori sifatli pul tizimiga ega bo'lgan.

Rossiyaning O'rta Osiyoga yurishi natijasida, 1865 yilda Tosh-kent ruslar qo'liga o'tgan. Keyinchalik Buxoro davlatining O'ra tepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Urgut kabi shaharlari Rossiya tasarrufi o'tgan. Buxoro amiri Rossiya bilan do'stlik shartnomasini tuzgan va yarim mustaqil davlat bo'lib o'zining mustaqil pul tizi-mini saqlab qolgan hamda mustaqil pul siyosatini olib borgan. O'sha davrda muomalaga oltin, kumush, mis tangalar chiqarilgan. 1 tillo Rossiyaning 6 rubl 80 kopeek, 1 tanga (kumush) 15 kopeekka, 1 mis tanga - (mira) 4 kopeekka, pul 1/4 kopeekka tenglashtirilgan. Muoma-lada ko'proq kumush tanga ishlatilib, uning kursi 1 tangaga 12 kopeekdan 20 kopeekkacha o'zgarib turgan. O'tgan asrning 90-yillarida Rossiya Toshkent va Qo'qonda, keyinchalik, Buxoroda o'z banklarini ochgan. Muomalaga rus oltin, kumush tangalari va kredit biletlari kirib kelgan. Buxoroda rus oltin, kumush tangasidan ko'ra kredit biletlari juda mashhur bo'lgan. Buxoro beklariga amirga to'laydigan soliq va boshqa to'lov, in'omlarini kumush tangada karvonlarda olib kelgandan ko'ra, kredit biletlarda olib kelish arzon va oson bo'lgan. SHuning uchun kumushlar rus kredit biletlariga almashtirilgan. Rus banklarida kumush tangalar qaytib muomalaga chiqmagan. Ular Rossiyaga jo'natilgan va Peterburgdagi zarbxonada qayta ishlatilib rus kumush tangasi sifatida muomalaga chiqarilgan. Buxoro tangasi 84 foizli probadagi kumushdan tayyorlangani uchun rus kumush tanga-sidan ancha sifatli bo'lgan va u qayta ishlanganda bir Buxoro tanga-sidan bir necha rus tangasi zarb qilingan. Bu esa Rossiya xazinasiga juda katta foyda keltirgan. Hisob-kitoblarni olib borishda, til-loni rublga aylantirishda qiyinchiliklar bo'lgani uchun Rossiya davlati Buxoro davlati pul tizimini Rossiyaga birlashtirish to'g'risidagi masalani qo'ygan. Rossiya Moliya vazirligi tomonidan Buxoro davlati pulining loyihasi ishlab chiqilgan. Unga asosan chiqariladigan pul 15 kopeekka teng bo'lib, uning bir tomonida Ros-siya hukumat belgisi tasviri ikkinchi tomonida Buxoro davlati bel-gisi, tasviri, bo'lishi kerak edi. Lekin Buxoro amirining xizmati tufayli bu ish amalga oshmasdan qolib ketgan. 1923-24 yillargacha Buxoro o'zining pul birligini saqlab qolgan. Turkistonning Rossiya tomonidan istilo etilishi natijasida XX asrning boshlarida Tur-kistonda rus kredit biletlari, mahalliy veksellar, keyinchalik sovznaklar, «Turkbon»lar, chervonetslar muomalada bo'lgan. 20-yil-larining o'rtalaridan boshlab yagona pul tizimi barpo qilinib, Sobiq SSSR hududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mustaqillikacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

2-§. O'zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi

Ma'lumki, har bir davlat o'zining pul tizimiga ega bo'ladi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo'lishini taqozo qildi. Mustaqil pul tizimi joriy qilinishining I bosqichi 1993 yildan boshlab «so'm-kupon»larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O'zbekiston pul tizimini qurish-ning ikkinchi bosqichi – 1994 yil iyuldan boshlab milliy valyuta—«so'm»ning muomalaga chiqarilishi bo'lib, u O'zbekiston tarixida juda katta ahamiyatga ega.

Har bir davlatning pul tizimi ma'lum elementlardan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi.

O'zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari - qog'oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valyuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to'lov aylanmasi va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valyutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalar;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;
- milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan o'rnatilgan valyuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi o'z xususiyatlariga ega bo'lib, uning elementlari u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin.

Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko'zgusi hisoblanadi, desak xato bo'lmas kerak. SHuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini ob'ektiv talablar, ya'ni pul tizimining yagona bo'li-shi, pul birligi qiymatining doimiyligi va pul muomalasining talabga qarab o'zgarib turishi kerakligini qo'yadi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqalib ketishi markaz-lashgan pul tizimining ham tugashiga olib keladi. Natijada ba'zi respublikalar rublni milliy valyutasi sifatida ishlatib turgani holda, o'z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo'lib rubl zonasidan chiqib o'z milliy valyutasini qabul qilishdi. Keyinchalik, Ozarbayjon, Qirg'iziston va Moldaviya respublikalari bu yo'nalishni davom ettirdilar. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valyutalar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul–rubl zonasining tugashiga, uning har xil kursga ega bo'lishiga olib keladi.

1992 yil oxiriga kelib Rossiyada tovarlar bahosining oylik o'sishi 25-30 foizgacha ko'tarildi. Moskva valyuta birjasida rubl-ning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, 1992 yil dekabrda 485 rublgacha, 1993 yil martda 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi. Pul qadrining tushishi, naqd pul etishmovchiligiga, oxiri esa ish xaqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. SSSR davridagi oxirgi banklar to'g'risidagi qonunga asosan davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

3-jadval

Sobiq Sovet ittifoqi davlatlari valyutalari 1993 yil, aprel

Respublikalar	Pul birligi va uning kursi
Armaniston	Rubl

Ozarbayjon	Manat va rubl (1manat=10 rubl)
Belarussiya	Rubl va B. Rubli (1 B. Rubli=10 rubl)
Estoniya	Krona (8 kron=1 nemis markasi)
Gruziya	Rubl va kupon
Qirg'iziston	Som (3 may 1993 yildan)
Latviya	Latviya rubli (130 l.r. = AQSH dollari)
Litva	Talonlar (505 talon = 1 AQSH dollari)
Moldaviya	Rubl va kupon
Rossiya	Rubl
Tojikiston	Rubl
Turkmaniston	Rubl
Ukraina	Korbonavets (1 korbonavets=0,3 rubl)
O'zbekiston	Rubl va so'm kupon

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'liga oldi. Bundan tashqari, davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joy-lashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarining pul muoma-lasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklagan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keldi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muoma-laga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991 yil dekabrda 64 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 1992 yil iyunga kelib emissiyaning 77 foizi Rossiyani naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha Respublikalarni naqd pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 foizigacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan ta'minlash salmog'i tushib ket-gan. Masalan, Belorussiya, Gruziyaning salmog'i 3 foizdan 1,5 foizga-cha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'p-roq qisqargan. O'zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo'lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo'lgan. SHu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo'yicha mustaqil davlatlar oldida ikki muayobil yo'l turardi.

– YAgona pul tizimi zonasi – rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;

– O'z milliy valyutasini muomalaga chiqarib, o'z pul tizimiga ega bo'lish va qo'shni mamlakatlar inflyasiyasidan o'zini himoya qilish.

Pul taqchilligi davom qilayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo'lmagan sharoitda pul taqchilligini yo'qotish maqsadida ko'pgina respublikalar, jumladan, O'zbekistonda ham mustaqillikning birinchi yillarida pul tizimini shakllantirish loyihasi tuzildi. YUqorida ta'kidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyincha-lik O'zbekiston o'zining milliy valyutasini muomalaga chiqardi.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. SHuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan ibo-rat. Bu juda mas'uliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga

qara-tishi, bozor iqtisodiyotiga o'tishda mamlakatimizning o'ziga xos xusu-siyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

Hozirgi kunimiz, iqtisodiyotimizning rivojlanishida amalga oshirilayotgan iqtisodiy jarayonlar, katta qurilishlar va moliyalash-tirishlar O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun to'g'ri yo'l tanlaganini ko'rsatib turibdi. Zero, mustaqil pul tizimiga ega bo'lmasdan iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat barpo etish mumkin emas.

3-§. Pul tizimining baqarorligi va milliy valyutaning konvertabelligini ta'minlash yo'llari

«Milliy valyuta – milliy iftixor, davlat mustaqilligi-ning ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir»¹

Har bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va ijtimoiy o'sishni rag'batlantiradi, pul qadrlining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida bosh-qa to'qinliklar bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Pulning barqarorligi deganda, pulning sotib olish qiymati-ning o'zgarmasligi va valyuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluv-chi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pul-ning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi «ko'rsatkich» tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi bar-qaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatini oshganligidan dalolat beradi.

Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional – narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa pul-ning qadri tushadi.

Pul tovar bo'lganligi uchun ham unga talab va taklif ta'sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullar-ning yig'indisi bo'lib, u talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o'zgarib turishi mumkin.

Pulga bo'lgan talab mamlakat pul aylanmasi asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanma uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik sub'ektlari - ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rta-sida bo'ladigan pullik jarayonlarning ko'lamiga va tezligiga bog'liq. Pulni qo'llash yo'li bilan bajariladigan jarayonlarning ko'lami qancha keng bo'lsa, pulga bo'ladigan talab shuncha ko'p bo'ladi. Agar pul bilan bog'liq operatsiyalar tez bajarilsa, pulga bo'lgan talab shuncha kam bo'ladi demak, muomalaga kam pul chiqarish kerak bo'ladi.

Pulga bo'lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo'lgan taklif, unga bo'lgan talabdan oshmasa pul barqaror deb xulosa qilish mumkin, aksincha bo'lsa, pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni

¹И. Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида» Т.: «Ўзбекистон» 1995, 217 бет.

boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg'argandan ko'ra uni tovarlarga aylantirib qo'yish yoki boshqa bir qadrliroq valyutani jamg'arish qulay bo'lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari-dan yana biri byudjet taqchilligining bo'lmasligidir. Davlat byudje-ti xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan byudjet taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta'minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta'minlangan pulning ko'payishiga, oqibatda pul qadrining tushib ketishiga olib keladi. SHuning uchun har bir mamlakat pul taqchil-ligi bo'lmasligiga yoki uning salmog'i sezilarsiz bo'lishiga erishishi kerak.

Pulning barqarorligini ta'minlashning yana bir yo'nalishi bu oltin va valyuta zaxiralarining mavjudligi va ularning ko'payishi-dir. Oltin valyuta zaxiralarining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

Milliy valyutani mustahkamlashning yana bir sharti – inflyasiya-ga qarshi puxta o'ylangan siyosat yuritishdir. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorimizni tovarlar bilan to'ldirish, aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham mil-liy valyutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang.

1. Kupon.	7. Pul islohoti.
2. Pul tizimi.	8. Milliy valyuta.
3. Qog'oz pullar.	9. Konvertatsiya.
4. Kredit pullar.	10. Milliy valyuta konverta-siyasi.
5. So'm-kupon.	11. Pul barqarorligi.
6. Rubl zonasi.	

Mavzuga oid savollar

1. Sobiq Ittifoq pul tizimi haqida nimalarni bilasiz?
2. MDH davlatlarining Moskvada bo'lib o'tgan davlatlararo Maj-lisida qanday masalalar ko'rilgan edi (1992 yil 6 sentyabr)?
3. Rossiya Hukumati MDH davlatlarining rubl zonasida qolishi uchun qanday shartlar qo'ygan?
4. Nima uchun O'zbekiston o'z milliy pul tizimiga o'tishga qaror qildi?
5. O'zbekistonda pul islohoti necha bosqichda amalga oshirildi?
6. Rublni kuponga almashtirish qanday tartibda o'tkazilgan?
7. So'm-kupon qachon muomalaga kiritilgan?
8. O'zbekiston milliy valyutasi "so'm" qachon va qanday tartibda muomalaga kiritilgan?
9. O'zbekiston Respublikasi pul tizimining asosiy elementlari nimadan iborat?
10. O'zbekiston milliy valyutasining ichki va tashqi konvertatsiya-siga qanday erishish mumkin?

VIII bob. Xalqaro valyuta munosabatlari

1-§. Xalqaro iqtisodiy aloqalar – valyuta munosabatlarining asosi sifatida

Valyuta munosabatlarining ba'zi bir elementlari qadimiy Rimda veksellar asosida va bir mamlakat savdogarining pulini ikkinchi bir mamlakat savdogariga almashtirib berish zaminida vujudga kelgan. Valyuta munosabatlarining rivojlanishining keyingi bosqichi qadimiy Lionda va boshqa G'arbiy Evropa mamla-katlarida o'tkaziladigan tratta operatsiyalarining rivojlanishi hi-soblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, jahon bo-zorining barpo bo'lishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurla-shuvi va jahon xo'jalik tizimining rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlari rivojlanishining asosidir. Valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir bo'lagi hisoblanib, uning holati milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga, siyosiy ahvolga, mamlakatning iqtisodiy potensialiga, uning jahondagi o'rniga va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

2-§. Valyuta tizimi va uning asosiy elementlari

Valyuta tizimi davlatlararo bitim yoki milliy qonunlarga muvofiq valyuta munosabatlarini tashkil qilish va boshqarish shakllarini o'z ichiga oladi. Valyuta tizimining quyidagi turlari mavjud. Bular – milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimlaridir.

Sanoati rivojlangan davlatlar iqtisodiyotlari o'rtasidagi integratsiyaning chuqurlashuvi sharoitida valyuta tizimi jahon xo'ja-lik aloqalarida muhim va mustaqil o'rin tuta boshlayapti. Valyuta tizimi mamlakatning iqtisodiy holatiga bevosita ta'sir etadi (ya'ni ishlab chiqarish omillari, sur'atlariga, narxga, ish haqiga va boshqalarga).

Milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimlari tushunchalari bir-biridan farqlanadi.

Milliy valyuta tizimi – tarixan yuzaga kelgan bo'lib, alohida_olingan davlatning valyuta munosabatlarini qonun asosida tashkil qilish va boshqarish munosabatlarini o'z ichiga oladi. Milliy valyu-ta tizimining elementlari milliy valyuta, valyuta zaxiralari haj-mi va tarkibi, valyuta pariteti va milliy valyuta kursi, valyutani konvertirlash shartlari, mamlakat valyuta munosabatlarini boshqa-ruvchi milliy mahkamalar va tashkilotlar maqosi, valyuta va oltin milliy bozorlarining faoliyat yuritish shartlari, valyuta nazorati, valyutaviy cheklanishlar bor-yo'qligi qoidalarini, xalqaro kredit vositalarini milliy pul aylanishida qo'llash qoidalari va boshqa-lar hisoblanadi. Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining asosiy qismini tashkil qiladi.

Mintaqaviy valyuta tizimi elementlari tegishli shartnoma shartlari asosida aniqlanadi.

Jahon valyuta tizimi quyidagi elementlarini, ya'ni xalqaro to'lov vositalarining ma'lum bir yig'indisi, valyuta kurslari va valyuta pariteti, konvertirlash shartlari, xalqaro hisob-kitob shakllari, xal-qaro valyuta va oltin bozorlari rejimi, xalqaro va milliy bank

tash-kilotlari, xalqaro kredit vositalarini muomalada qo'llash qoida-larini, valyuta cheklovlarni davlatlararo boshqarish usullari va bosh-qalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro va mintaqaviy valyuta tizimlarining asosi xalqaro mehnat taqsimoti, tashqi savdo hisoblanadi.

Jahon valyuta tizimi o'z ichiga valyuta instrumentlari (vosi-talari)ning amal qilishini ta'minlovchi xalqaro kredit – moliya muassasalari va xalqaro bitim hamda davlat huquqiy me'yorlari majmualarini o'z ichiga oladi.

Mintaqaviy valyuta tizimi rivojlangan davlatlarning jahon valyuta tizimi chegarasida tashkil etiladi. Masalan, Evropa valyuta tizimi – EVT bir qator Evropa davlatlarining valyuta sohasidagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlari shakli sifatida namoyon bo'ladi va faoliyat ko'rsatadi.

Valyuta mexanizmi samaradorligi, davlatning va xalqaro valyuta-moliya muassasalarining valyuta, pul va oltin bozorlariga aralashish darajasi iqtisodiy o'sish, davlatning tashqi iqtisodiy strategiya-siga ta'sir etadi.

Valyuta tizimi ahamiyatining o'sishi rivojlangan mamlakatlar-ning milliy va mahalliy doirada valyuta sohasida davlat monopo-listik boshqaruvining yangi usuli va vositalarini izlashga majbur etmoqda.

Jahon valyuta tizimi (JVT) va uning evolyusiyasi

Rivojlangan davlatlarning valyuta tizimi nafaqat ular o'rtasi-dagi pul hisob-kitob munosabatlarini, balki ichki pul muomalasi-ning katta qismini ham o'z ichiga oladi. JVT oltin standartga asoslangan tizimdan asta-sekin maqsadli boshqariladigan, qog'oz-kredit pullariga asoslanadigan tizimga aylandi. SHu bilan birga, uning rivojlanishi (o'n yilliklar farqi bilan) milliy pul tizimining rivojlanish bosqichlarini takrorlaydi. Ichki iqtisodiyotda pul tizimi oltin tanga standartidan oltin quyma va oltindeviz, undan kredit-qog'oz pul muomalasiga o'tdi va oxirgi bosqichda ko'proq e'ti-bor kredit vositalariga qaratiladigan bo'ldi.

Jahon miqyosida bu holat keyinroq maxsus shakllarda namoyon bo'ldi. Bunda oltin-tanga standarti mutlaqo bo'lmagan, oltin quyma standarti asrlar davomida mavjud bo'lgan; oltin bilan bir qatorda yordamchi kredit pullari veksell, chek va boshqa ko'rinishida rivojlangan. Ammo XX asr boshiga kelib, bu tizim xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yangi shakliga javob bermay qoldi. Bu davrning eng asosiy belgilaridan biri kapitalni eksport qilish – JVT ning yangi oltin standart shakllari bilan qarama-qarshilikka uchradi. Bundan tashqari, oltin zaxiralari tez rivojlanib borayotgan davlatlar xazinasida to'plana bordi. SHuning uchun ham, davlatlar o'rta-sida yangi boshqariladigan valyuta tizimi zarur edi. 30-yillarining ikkinchi yarmida oltin standart shakllari o'rniga qog'oz-kredit pul muomalasi keldi. U davlatga emissiya mexanizmidan iqtisodiyotni boshqarish vositasi sifatida foydalanish imkonini berardi.

Jahon valyuta tizimi rivojlanishining muhim bosqichi Ikkinchi Jahon urushidan keyin boshlandi.

Ikkinchi Jahon urushi oltin zaxiralarining yangi taqsimotiga olib keldi:

barcha davlatlarning deyarli 4/5 oltin zaxiralari AQSHda to'p-landi. Dollarning JVTda etakchi o'rindaligi, oltindeviz standarti-ning oltin dollar shaklini olganligidan dalolat berardi.

Bu holat rasmiy ravishda 1944 yil iyulda Brettonvudsdagi (AQSH) BMT Konferensiyasida tasdiqlangandi. Unda urushdan keyingi Jahon valyuta tizimiga asos solindi.

JVTining tashkiliy va faoliyat tamoyillari quyidagilar qilib belgilandi:

- oltin JVTining asosi sifatida tan olindi;
- dollar va funt-sterlingga xalqaro hisob-kitoblarda va chet el valyuta zaxiralarida asosiy o‘rin berildi va ularni oltin o‘rniga taqdim etilishi mumkinligi tasdiqlandi;
- dollarga nisbatan barcha mamlakat valyutalarining qat’iy pari-teti o‘rnatildi, dollar orqali esa – oltinning va chet el valyutalari-ning bir-biriga nisbatan bahosi aniqlanadigan bo‘ldi;
- valyuta kursining dollar paritetiga nisbatan tebranishi = 1 % darajasida belgilandi;
- JVT ni boshqarish maqsadida Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) va Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki (XRTB) tashkil etildi;
- valyuta cheklovi tizimi bekor qilinib, milliy valyuta kon-vertatsiyasi tiklandi.

Bu shaklda tuzilgan, II Jahon urushidan keyingi JVT xalqaro valyuta-moliya munosabatlaridagi tartibsizlikni yo‘qotishga imkon berdi.

Ammo Brettonvuds tizimining qarama-qarshiligi – tartibsiz bozor (oltinstandart) va boshqariladigan dollar tizimi bo‘yicha ish yuritish quyidagilarga olib keldi:

- o‘zgarmas oltin narxi va narxi o‘svuchi tovar va xizmatlar orasida farq yuzaga kelishiga;

AQSHdan ko‘p miqdordagi kapitalning boshqa davlatlarga oqib ketishiga (1957-1971 yillarda 54,2 mlrd. dollar miqdorida to‘g‘ri investitsiyalar tarzida AQSHdan boshqa davlatlarga oqib o‘tgan);

- chet ellardagi katta harbiy xarajatlarga;
- AQSHning to‘lov balansi taqchil bo‘lishiga (uning miqdori 1953-1972 yillarda – 69 mlrd. dollarni tashkil qilgan);
- dollarning real kursi va uning oltin pariteti orasida uzulishning bo‘lishiga va boshqalar.

Bundan tashqari, 60-yillarning ikkinchi yarmida G‘arbiy Evropa va YAponiya AQSHdan o‘z oltin zaxiralari va eksport hajmi bo‘yicha ikki baravar oshib ketdi. Natijada, hatto oltindeviz standarti taya-nadigan umumiyqtisodiy asos o‘z umrini tugatdi. Oltindollar standartining buzilishi valyuta bozorlarida dollarning «tushishi» va «valyuta isitmasi» degan iboralar tarzida o‘z aksini topdi.

SHuning uchun 1970 yilda XVF chegarasida maxsus hisob va to‘lov birligi (SDR) kiritildi va u a‘zo - davlatlarning valyuta zaxiralari to‘ldirish uchun mo‘ljallangandi. SDR jahon pulining bir qator funksiyalarini bajaradigan bo‘ldi. U XVF a‘zolarining kvotalariga proporsional tarzda taqsimlanadi, shuning uchun uning asosiy qismi (2/3 dan 3/4 gacha) rivojlangan davlatlarga, 1/4 qismi rivojlanayotganlariga to‘g‘ri keladi. SDR ning boshlang‘ich kursi AQSH dollarining rasmiy oltin miqdoriga tenglashtirilgan.

Keyinchalik uning qobiliyati 16 valyuta savati bo'yicha, hozirda esa 5 asosiy milliy valyutalar bo'yicha aniqlanadi. SDR JVTning asosiy zaxira vositasiga aylanmokda.

Bu sharoitda AQSH ikki marta dollar devalvatsiyasini o'tkazdi (1971 va 1973 yillarda). Natijada oltinning rasmiy kursi troya unsiyasi 42,22 dollargacha qilib belgilab berildi. Bu davrda ko'p-chilik rivojlangan davlatlar o'z valyuta kursini ma'lum darajada ushlab turish (dollarga nisbatan) majburiyatlaridan voz kechibdi. 1973 yildan oltin - maxsus oltin va tovar birjalaridagi narx asosida sotiladigan va sotib olinadigan bo'ldi. Oltin narxi JVTga bevosita ta'sir o'tkazmaydigan bo'ldi.

Bu sharoitda xalqaro valyuta munosabatlarini qayta tashkil qi-lish muammosi vujudga keldi. 1976 yil yanvarda XVFnig Vaqtlı Qo'mitasi XVFNizomiga bir qator o'zgarishlarni kiritdi. Bu o'zgarishlar XVFTi faoliyatini rasmiy ravishda qayta taqsimlashni bildirardi (Yamayka kelishuvi, 1976-1978 yy.). Valyuta munosa-batlari mexanizmidagi o'zgarishlar 1978 yil 1 apreldan kuchga kirdi va u quyidagilardan tarkib topgandi:

– oltinning rasmiy narxi bekor qilindi (XVFnig mavjud oltin zaxirasi 33 foizining 1/6 qismini ochiq auksionlarda sotib va yana 1/6 qismini a'zo davlatlarga tarqatish yo'li bilan hisobdan chiqarishgandi);

SDR JVTning asosiy zaxira aktiviga rasmiy ravishda aylan-tirildi.

Valyuta kurslarining «suzuvchi» tizimi qonunlashtirildi. A'zo davlatlar o'z valyuta paritetini SDR yoki boshqa chet el valyutasida ifodalay olishi mumkin edi (ammo oltinda emas).

Xalqaro valyuta boshqarish sohasi kengaytirildi. Buning uchun XVFN qoshida iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish bo'yicha a'zo-davlatlar vazirlari darajasida qo'mita tashkil etildi.

Tashkil topgan valyuta tizimi ko'p jihatdan XX asrning 70-yil-laridagi jahon xo'jaligining o'zgargan sharoitlariga javob berardi.

Mintaqaviy valyuta tizimi (MVT)

G'arbiy Evropa valyuta integratsiyasining chuqurlashuvi Evropa valyu-ta tizimining (EVT) vujudga kelishiga olib keldi. Bu valyuta tizimi mintaqaviy valyuta tizimi (MVT) bo'lib, u JVTning elementlaridan biridir.

EVT 1979 yili tashkil etildi. Bu MVTning asosiy belgisi EKYU mexanizmidir. EKYU - maxsus Evropa hisob birligi bo'lib, GFR (1/3 qismi) markasi boshchiligidagi G'arbiy Evropaning 10 mamlakati valyu-tasining «savati»ga asoslangandir. SDRdan farqli ravishda EKYU bank va firmalarning xususiy operatsiyalarida qo'llaniladi. Milliy valyu-talar kvotasi - EKYUning tashkil etuvchilari - mamlakatning iqtisodiy potentsiali bilan aniqlanadi va har 5 yilida qayta ko'rib chiqiladi. «Savat»ni qayta ko'rib chiqishda hamma aktiv va passivlar yangi kurs bo'yicha qayta baholanadi. Oxirgi marta EKYU 1989 yilda belgilangan bo'lib, valyutalar ulushi (% larda):

GFR markasi – 30,1
Fransiya franki – 19,0
Golland guldeni – 9,4
Belgiya franki – 7,6
Ispaniya pesetasi – 5,3

va boshqalar – 5,45 ni tashkil qilgan.

EI chegarasida yagona pul birligiga o'tilishi EKYUni asosiy valyutaga aylantiradi.

Yamayka valyuta tizimidan farqli ravishda, EVT oltindan EKYU-ning ta'minoti sifatida kisman foydalanadi va a'zo mamlakat-larning rasmiy oltindollar zaxiralarining 20 foizini birlash-tiradi.

Valyuta kurslari rejimi valyutalarning belgilangan chegarada suzishiga asoslangan (asosiy kursdan = 2,25 %, Italiyada beqarorlik tufayli 6 %).

EVT mamlakatlararo mintaqaviy valyuta boshqarishini Evropa valyu-ta hamkorligi fondi (EVXF) orqali amalga oshiradi. U Markaziy bank-larga qisqa va o'rta muddatli kreditlarni valyuta intervensiyasi bilan bog'liq to'lov balansini taqchilligini qoplash uchun beradi.

Valyuta sohasida yagona pul asosi - jahon puli mavjud emas.

Erkin konvertatsiya qilish va kapital oqib o'tishi sharoitida mamlakatlarda ichki pul muomalasi va xalqaro to'lov aylanmasi o'rta-sidagi chegaralar yo'qolmoqda:

Milliy va xalqaro pul-kredit bozorining birgalashishi tenden-siyasi milliy pul-kredit bozorlarining o'ziga xosligi, ixtisosligini saqlagan holda rivojlanmoqda.

Hatto AQSH, GFR, Angliya, SHveysariya va boshqa bozorlarda ope-ratsiyalarni erkinlashtirgan davlatlarda ham xalqaro va milliy kapital bozorlari farq qilmoqda. Masalan, AQSHning evrodollar va milliy kapital bozorlarini olaylik. AQSHda sotuvga qo'yilgan rezident va rezident bo'lmaganlarning obligatsiyalari ro'yxatdan o'ti-shi lozim. Bunday holat xalqaro bozorda mavjud emas.

Bundan tashqari, xalqaro bozorda chiqarilganiga bir oy bo'lmagan qimmatli qog'ozlar AQSHning investorlarga taqdim etilishi mumkin emas. Boshqa ko'pchilik davlatlarda bunday holatlar erkinroq namoyon bo'ladi (Fransiya, Belgiya, Italiya, Yaponiya va boshqalar).

Valyuta sohasining xalqaro ayirboshlash munosabatlaridagi mavqei-ning oshish tendensiyasi JVT rivojining hamma bosqichlarida (oltin standartdan boshlab) kuzatiladi. Milliy xo'jalik jahon xo'jalik aloqalariga qanchalik ko'p jalb etilgan bo'lsa, mahalliy qo'mitalar iqtisodiyotni tashqi nomaqbul ta'sirlardan holi etishga harakat qiladi. Bu ziddiyat har bir davlatning oltin standartdan boshlab, to hozirgi kungacha bo'lgan evolyusiyasini belgilab berdi. Masalan, oltin standart davridagi oltinning tartibsiz oqimi (davlatlar o'rtasida) oxir-oqibatda ularning ishlab chiqaruvchi kuchlariga salbiy ta'sir etdi. 1929-1933 yilgi iqtisodiy krizis valyuta mexanizmining oltin standart davridagi holatiga putur etkazdi: erkin valyuta almashinuvi qattiq valyuta chek-lovlari bilan almashdi, valyuta bloklari va zonalari tashkil topdi, baynalmilallashuv jarayoni to'xtatildi. Brettonvudsda tuzilgan xalqaro hisob-kitoblar modeli valyuta mexanizmini tiklashga qaratilgan qadam bo'ldi. U aniq belgilangan tamoyillar asosida ish yuritir, uning ustidan nazoratni XVF o'z bo'yniga olgandi.

Bretton-Vuds valyuta mexanizmi XX asrning 70-yillari bosh-larigacha faoliyat yuritdi, u milliy manfaatlarni xalqaro maj-buriyatlar bilan birlashtirdi: davlatlarning nisbiy mustaqilligi (ichki iqtisodiy siyosatni o'tkazish sohasida) xalqaro kredit tizimi ishtiroki bilan ta'minlanardi. U o'z ichiga XVF krediti, zayomlar to'g'risida bosh

kelishuv (1961 yil), Markaziy banklar o'rtasidagi svop kreditlari va boshqalarni olar edi.

O'tgan asrning 70-yillari boshida rivojlangan davlatlar iqtisodiyoti shunday chegaraga yaqinlashdiki, bunda keyingi iqtisodiy o'sish butun bazasini yangilash, valyuta ta'minotining samarador-ligini oshirishni talab etardi. SHuning uchun 1971-1973 yillardagi «suzuvchi» valyuta kurslarining kiritilishi JVTning evolyusiya-sining qonuniy bosqichi edi. Hozirgi suzuvchi valyuta kurslari tizi-mi asosida xalqaro hisob-kitob tizimida chuqur tarkibiy o'zgarish-lar bo'lishiga olib keladi. Ular nafaqat moliyaviy opera-siyalar hajmining o'sishida (ular savdo operatsiyalari bilan 10:1 nisbatni tashkil etishdi), balki moliyaviy oqimlar harakatining davlat byud-jeti, soliq va kredit siyosatidagi farqlarda o'z aksini topadi. Va shu munosabat bilan mamlakatlar o'z milliy valyutasi kursini mustaqil belgilash imkonini oldilar.

SHunday qilib, hozirgi valyuta tizimida, xalqaro va baynan-minallik o'rtasidagi nisbat milliy omillar tomoniga xal bo'ldi.

XX asrning 80-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab, EVTni valyuta hamjamiyatiga aylantirish yo'llari to'g'risidagi bahs faol-lashdi. Bu «CHegarasiz Evropa» yoki «Evropa-92» deb nom olgan jarayon bilan bog'liq edi. Masala yagona ET valyuta siyosatiga asta-sekinlik bilan o'tish ustida borardi. Valyuta integratsiyasi istiqbollari muhokama qilinganda asosiy e'tibor Evropa Markaziy banki, hamjamiyatning yagona valyutasi va valyuta hamjamiyatiga harakat yo'llariga qaratilgandi.

Birinchi masala bo'yicha ko'pchilik Evropa Markaziy banki ahamiyati AQSH Federal zaxira tizimi modelidek tuzish kerak, degan xulosaga keldi. Bunda xuddudiy zaxira banklari ancha mustaqil bo'lish, Markaziy boshqarish mahkamasi esa ularning faoliyatini tartibga soladi, boshqaradi. YAngi Markaziy bank uchun nom ham berildi—«Evrofed».

ETning yangi Markaziy banki masalasi bilan birgalikda yagona valyutani tashkil qilish muammosi ham bor. EKYUning rolini oshi-rish uchun eng asosiy qadamlardan biri «rasmiy» va «xususiy» EKYU orasidagi farqni yo'qotish, EVT markaziy kurslarning uzoq mud-datli barqarorligini ta'minlashdir. Ko'rsatilgan chora-tadbirlar yagona valyuta siyosatiga ega. ET Valyuta ittifoqining tuzilishini bildirar edi. Bu niyat 1991 yil Maastrixtda (Gollandiya) gi ET a'zolarining iqtisodiy va Moliya vazirliklari yig'ilishida tasdiq-lanib, Valyuta iqtisodiy hamjamiyatini (VIX) tuzishning uch bos-qichli rejasi tuzildi.

Rivojlangan mamlakatlar valyuta siyosati yagona va o'zaro bog'liq dunyoda amal qiladi. SHuning uchun uchinchi davlatlar omili unga qan-day darajada ta'sir etishini aniqlash lozim. So'z asosan rivoj-lanayotgan davlatlar to'g'risida bormoqda. Ko'pchilik SHarqiy Evropa va MDH davlatlari o'zida G'arbning valyuta siyosati ta'sirini sezmoqda. Hali xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etishning muqobil shakllarini qo'llash yo'llarini izlash lozim. Bunda esa rivojlanayotgan mamlakatlar malakasi qo'l keladi.

Rivojlanayotgan davlatlarga g'arb valyuta siyosati ta'siri haqida so'z borganda, shu davlatlar rasmiy invalyuta zaxiralarining 95 % olti davlat valyutasiga to'g'ri keladi:

AQSH dollari (67,5 %), GFR markasi, yapon ienasi, funt ster-ling, SHveysariya va Fransiya franki. 90 %ga yaqin rivojlanayotgan mamlakatlar o'z pul birligining AQSH dollari, Fransiya franki, SDRga nisbatan o'zgarish kursini ushlab turibdi. G'arb davlatlari foiz stavkasining xalqaro va milliy kapital bozoridagi darajasi rivojlanayotgan davlatlarning tashqi qarzlar bo'yicha to'lovlariga ta'sir etadi. YUqoridagi misollardan ma'lum bo'ldiki, rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning milliy valyuta ko'rsatkichlarining barqarorlashuvidan manfaatdor. Bunda asosiy konvertirlanadigan valyutalarning milliy valyutani siqib chiqarish jarayoni kuzatiladi. Bunda rivojlangan davlatlar valyuta siyosatining rivojlanayotgan davlatlar valyuta siyosatiga kirib borishi kuzatiladi. Bu jarayon albatta, rezidentlarga chet el valyutasida shartnomalar tuzish ruxsat etilgan davlatlardagina amalga oshadi.

Bu valyuta o'rin almashinuvinining eng salbiy oqibatlaridan milliy byudjet, pul va kurs siyosatining ta'sirchanligining kamayishidir.

Ammo bu degani, rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning passiv ob'ekti, degani emas.

3-§. Valyuta kursi va unga ta'sir qiluvchi omillar, valyuta kurslarining turlari

Valyuta kursining kelib chiqishi mamlakatlar iqtisodiy faoliyatining muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan xalqaro savdoni rivojlantirish bilan bog'liq. Valyuta kursi xalqaro savdoni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish bilan ichki iqtisodiyotga ham ta'sir ko'rsatadi. Bunga sabab valyuta kursi holati bilan mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarining holati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir.

Valyuta kursi, asosan, kapital va kredit harakatida, tovar va xizmatlar savdosida valyutalarni o'zaro ayirboshlash kabi jarayonlarni amalga oshiradi. Masalan, eksport qiluvchi chet el valyutasidan olgan tushumini o'z milliy valyutasiga aylantiradi, chunki boshqa davlatning valyutasi uning o'z davlatida qonuniy ravishda xarid qilish va to'lash vositasi sifatida amal qila olmaydi. Import qiluvchi chetdan sotib olgan tovarlarni to'lovni amalga oshirish uchun milliy valyutada olgan tushumini chet valyutasiga almash-tiradi. Jahon bozori va milliy bozor narxlarini hamda turli mamlakatlarning milliy va chet el valyutasida ifodalangan qiymat ko'rsatkichlarini taqqoslaydi.

SHuningdek, firma va banklarning chet el valyutasida mavjud bo'lgan davriy qayta baholash va boshqa jarayonlar uchun. Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro pul birliklarida (SDR, EKYU) ifodalangan bahosidir. Tashqi jihatdan valyuta kursi jahon bozoridagi talab va taklif asosida aniqlangan bir valyutani boshqa bir valyuta-ga nisbatan hisoblab chiqilgan koeffitsienti sifatida namoyon bo'ladi. Ammo valyuta kursining qiymat asosi valyutani xarid qilish qobiliyati hisoblanadi. Bu iqtisodiy tushuncha tovar ishlab chiqarishda ishtirok etadi va tovar ishlab chiqaruvchilar bilan jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy sharoitlarining barcha jihatlari ifodalaydi. Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligiga taqqoslanishi ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida yuzaga keladigan qiymat munosabatlariga asoslanadi. Ishlab

chiqaruvchilar va xaridorlar valyuta kursi yordamida tovar va xiz-matlarning milliy narxlarini boshqa davlatlar narxlari bilan solishtiradi. Bunday solishtirish natijasida ishlab chiqarishni mam-lakat ichkarisida rivojlantirish yoki chet elga investitsiya qilishni rivojlantirishga asoslangan foydalilik darajasi yuzaga keladi.

Valyuta kursi boshqa iqtisodiy tushunchalar bilan uzviy bog‘-liqdir. Valyuta kursining o‘zgarishiga bir qancha omillar ta’sir etadi. Bu omillar iqtisodiy, siyosiy, struktura, huquqiy yoki psixo-logik xarakterga ega bo‘lib, valyuta kursiga to‘g‘ri yoki teskari ta’sir ko‘rsatadi. Valyuta kursiga ta’sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

1. Valyuta kursining dinamikasini bevosita aniqlovchi yoki xalqaro iqtisodiy ayirboshlash jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan omillar:

- xalqaro ayirboshlashda qatnashuvchi mamlakatlarning yalpi mil-liy mahsulotining (YAMM) to‘lov balansi;
- pulning ichki va tashqi taklifi;
- foiz stavkalari.

Bu ko‘rsatilgan omillarni sabab (uyushgan) sifatida ko‘rsatish mumkin.

2. (Uyushgan) sabab-omillarning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi va valyuta kursini o‘rnatish mexanizmida boshqaruvchi sifatida ta’sir etuvchi omillar.

3. Iqtisodiy tizimni dinamik tizim tengligidan chiqib ketishi natijasida yuzaga keladigan omillar:

- iqtisodiy tanglikning namoyon bo‘lishi;
- davlat byudjeti taqchilligi
- nazoratsiz emissiya;
- inflyasiya;
- ichki va tashqi baholar o‘rtasidagi farq.
- monopol ishlab chiqarish;
- pullarning xorijiy valyuta funksiyasini bajarishi.

a) To‘liq hajmda to‘lov vositasi;

b) jamg‘arish vositasi;

v) Kapitalning chetga oqib ketishi;

- investitsiyani qisqartirish;
- ishlab chiqarish hajmining pasayishi.
- resurslar aylanmasida qatnashmaslik;
- iste’molchilar foydalarining pasayishi;
- valyuta birjasidagi o‘yin;
- tovarlarning «yuvilishi»;

– demping baholaridan foydalanish orqali ayrim firma-larning olib borayotgan tashqi savdo faoliyati.

4. Siyosiy omillar;

- mamlakat pul tizimiga bevosita o‘zgarish kirituvchi siyosiy qarorlar;
- boshqaruv tuzilmasining barqarorlik darajasi;
- iqtisodiy tizimni boshqarishda ishonchlilik darajasi;
- iqtisodiy va siyosiy struktura vakillarini bir-birini tushuna olish darajasi;
- qonunlarni bajarilish darajasi;
- iqtisodiyotda davlat ulushining miqdori;

- mamlakatdagi siyosiy kuchlar oʻrtasidagi kelishmovchiliklar darajasi;
- iqtisodiyotni koʻtarish boʻyicha aniq ishlangan dasturning yoʻqligi;
- aholining boshqaruv strukturasiga ishonchlilik darajasi;
- xususiy kapitalning himoyalanganlik darajasi.

Qonuniy meʼyorlarga va amaliyotga mos holda birjada chet el valyu-tasining kursini, qimmatli qogʻozlar kursini yoxud tovarlar baho-sining oʻrnatilishi, qisqacha qilib aytganda, valyuta kursini oʻrnatish kotirovkalash deb ataladi. Jahon amaliyotida kotirovkalash-ning 2 xil usuli mavjud;

- Toʻgʻri kotirovka. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada koʻrsatilsa, yaʼni milliy valyutada xorijiy valyu-taning bir birligiga toʻgʻri keladigan miqdorda koʻrsatilsa, toʻgʻri kotirovka deb ataladi. Masalan, 2006 yilning 30 sentyabrida 1 AQSH dollariga nisbatan oʻzbek soʻmining kursi 1250.00 soʻmni, 1 Rossiya rubliga nisbatan 47.00 soʻmni tashkil etdi. Bunday kotirovka ho-zirgi vaqtda jahondagi koʻpchilik mamlakatlarda qoʻllanilib kelin-moqda.

- Egri (teskari) kotirovka. Bunda bir birlik milliy valyuta-ning xorijiy valyutalardagi miqdori oʻrnatiladi, yaʼni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi koʻrsatiladi, masa-lan;

$$1 \text{ soʻm} = \frac{1}{1250.00} \text{ AQSH dollari yoki } 1 \text{ AQSH dollari } 1250.00 \text{ soʻm}$$

$$1 \text{ soʻm} = \frac{1}{47.00} \text{ Rossiya rubli yoki } 1 \text{ Rossiya rubli} = 47.00 \text{ soʻm}$$

Buyuk Britaniyada funt sterling, Avstraliya dollari va EKYU-ning kursi teskari kotirovkalash yordamida oʻrnatiladi. Agarda ikki valyuta oʻrtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni «kross-kurs» deb ataladi.

Masalan: 1 AQSH dollari = 30.00 Rossiya rubli

1 AQSH dollari = 5.00 Ukraina grivna

1 Ukraina grivnasi = 6.00 Rossiya rubli

Koʻrinib turibdiki, (kross-kurs) yuqorida keltirilgan nisbat Ukraina grivnasining Rossiya rubliga nisbatan aniqlangan kross-kursidir. Ushbu misolda AQSH dollari uchinchi valyuta sifatida gav-dalanadi. Jahon amaliyotida asosan uchinchi valyuta sifatida AQSH dollari qoʻllaniladi, yaʼni barcha valyutalar jahon ayirboshlashida aynan shu valyutaga nisbatan kotirovka qilinadi.

Kross-kursdan foydalanish ancha ogʻir va tavakkaldir. Ammo ularni qoʻllash quyidagi 2 holatda zarur va foydalidir;

- sizning talabingizdagi valyutaga ega boʻlgan sotuvchilarda sizning valyutangizga talab mavjud emas. (Masalan, soʻmni YAponiya ienasiga almashtirish kerak. Bu erda uchinchi valyuta AQSH dollari boʻlsin. YAponiya ienasi sotayotganlar ichida sizning valyutangizni sotib olishni xohlaydiganlar yoʻq).

Oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirishda valyuta bozorida quyidagi valyuta kurslarining ko‘rinishlaridan foydalaniladi;

«Spot-kurs» bu naqd (kassa) bitimlarning kursidir. Spot-kurs bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o‘rnatilgan baho bo‘yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi. «For-vard» kurs—bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir.

Forvard kursi valyutani kelajakda aniq bir kunga etkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o‘zida ifoda etadi.

Forvard bitimlari, odatda, valyuta kurslarining o‘zgarishi natiijasida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forvard kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo‘yicha valyuta sotiladi yoki sotib olinadi. Agar shartnoma muddati tugagan kunda kurs shartnoma kursidan farq qilsa, unda bir tomon foyda ko‘radi ikkinchi tomon esa zarar ko‘radi. Masalan, siz 2003 yil 1 yanvarda 1\$=965 so‘m kursida sotib olish bitimini tuzdingiz. Ammo 2003 yil 1-iyun kuni 1\$=970 so‘mni tashkil etdi, natijada siz har bir dollarga 5 so‘m miqdorida qo‘shimcha foyda ko‘rdingiz.

Agar 1-iyun kuni 1\$=963 so‘mni tashkil etsa, unda har bir dollardan 2 so‘mdan zarar ko‘rasiz.

Muddatli bitimlar bo‘yicha valyuta kurslari (report) ustama yoki dastxat metodi bo‘yicha kotirovka qilinadi va «autrayt» kurslari, deb ataladi.

Forvard kurs + Spot kurs + Ustama Forvard kurs + Spot kurs-Diskont.

Misol.

Bitim summasi - 1 mln

Bitim muddati - 90 kun

Bitim valyutasidagi kreditning % stavkasi (USD) - 3,5 % Baho-lovchi valyutadagi depozitlarga to‘lanadigan % stavkasi (DEM) - 5,5 % Spot kurs 1 = 1,5210-1,5220 DEM

SK x FSF x BM

Ust/Disk = ----- =

(360x100)=(BVFS x BM)

1,5210x(5,5-3,5)x90 273,78

----- = ----- = 0,0075

(360x100) + (3,5x90) 36315

Forvard kurs = 1,5210 + 0,0075 = 1,5285 (ustama).

Ustama yoki diskont ekanligi foiz stavkalari o‘rtasidagi farqdan bilish mumkin. Agar valyuta bitimi bo‘yicha foiz stavkasi baholovchi valyutaning foiz stavkasidan past bo‘lsa, bu valyuta yuqori kursda kotirovka qilinadi va chiqqan ko‘rsatkich ustama sifatida sotiladi. Agar valyuta bitimining foiz stavkasi yuqori bo‘lsa, bu ko‘rsatkich diskont bo‘ladi. Agar milliy valyutadagi depozitlarning % stavkasi bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan yuqori bo‘lsa, olingan natija diskont hisoblanadi aksincha bo‘lsa ustama hisoblanadi.

Banklar valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda valyutani so-tish va sotib olish kursini o'rnatadi. Bu kurslar sotuvchining va xaridorning kursi deb ataladi.

Sotuvchi kursi – bankning valyutani sotish kursi.

Xaridor kursi – bankning valyutani sotib olish kursi.

Bu kurslar o'rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarini qoplashga va ma'lum darajada foyda olishga sarf-lanadi.

Valyutaning eng muhim xarakteristikasi uning konvertirlan-ganligidir.

Konvertirlanganlik darajasiga ko'ra valyuta kursi 3 ga bo'linadi.

– erkin «suzib» yuruvchi;

– cheklangan darajada «suzib»yuruvchi;

– qayd etilgan valyuta kurslari.

Valyuta kursi tovar bahosi kabi shu guruhlariga bo'linadi.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi ma'lum valyutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi. SHu bois, bu valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

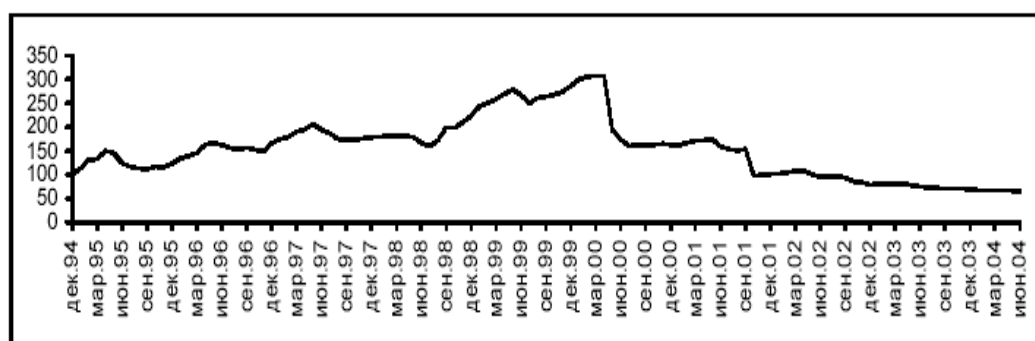
CHeklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o'zga-rishi ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun «Uchinchi dunyo»ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSH dollariga, Evropa mamlakat-larining EURO ga va boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Sobiq sotsialistik mamlakatlar valyuta kurslarini valyuta savatiga nisbatan hisoblaydilar. EKYU ham xuddi shunday tartibda hisobla-nadi. CHeklangan darajada “suzib” yuruvchi valyuta kurslari kiri-tilgan mamlakatlar o'z valyutalarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan ba-hosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zga-rishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy tashqi bozorga etarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatchilaridan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

Real samarali ayirboshlash kursi dinamikasida pasayish sodir bo'-ladi. Agar 2000-2002 yillarda real samarali ayirboshlash kursi dina-mikasida keskin pasayish sodir bo'lgan bo'lsa, 2003 yildan boshlab kurs ancha barqarorlashdi. 2003 yil davomida real samarali ayirboshlash kursi 12,1%ga pasaygan va 2004 yilning dastlabki yarim yilida 6,6%ga pasaydi. Milliy valyuta real almashinuv kursini barqaror-lashuvi O'.R. MBning qattiq monetar siyosati natijasidir.

5-jadval

Real samarali ayirboshlash kursi(1994 yil dekabr = 100%)

Манба: Ўз.Р. Марказий банки, International Financial Statistics (IFS), IMF;

Barcha mamlakatlar ma'lum muddatda o'z valyutalari kurslari to'g'risidagi axborotni e'lon qilib boradilar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi ish yakunlari matbuotda, televide-nieda e'lon qilib boriladi. Bunda nominal valyuta kursi belgi-lanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflyasiya jahon bozorida milliy mahsulotga bo'lgan talabni, uni raqobatbardoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o'rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo'ladi. YA'ni milliy valyutaning real almashtirish kursini hisoblab chiqish kerak. Real valyuta kursini hisoblashni O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqariladigan gazlama misolida ko'rsatish mumkin. Masalan, 1m gazlamaning bahosi respublikamizda 1000 so'm, Rossiyada 35 rubl. Valyutalarning amaldagi nisbati 1 Rossiya rubli = 35 so'm yoki 1so'm = 0,032 Rossiya rubli bo'lganda, 1 m o'zbek gazlamasining bahosi Rossiya rublida $0,032 \cdot 1000 = 32$ rubl turadi. Bunday holda O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqarilgan 1 m gazlama baholari nisbati teng

$$\frac{0,032 \times 1000}{35} = \frac{32}{35} = 0,9$$

bo'ladi. Demak, ushbu nisbat o'zbek gazlamasining bahosi Rossiya gazlamasi bahosidan 0,9 va undan arzon ekanligini ko'rsatadi. SHun-day qilib, real valyutadagi bahosiga va nominal almashtirish kursiga bog'liq bo'lib, quyidagi tenglik bilan izohlanadi:

Real kurs = nominal kurs O'z mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar-lar bahosi xorijiy tovarlar bahosi. Bu tenglikni umumiy ko'ri-nishda shunday yozish mumkin: Real valyuta kursining nominal valyuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qim-matroq turadi. SHuning uchun eksport o'sib boradi, import esa qis-qarib boradi, va aksincha, yuqori real valyuta kursida milliy tovar-lar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o'sib, eksport qisqarib boradi.

Quyidagi tayanch soʻzlarni taʼriflang

1. CHet el valyutasi.	8. Valyuta tavakkalichiligi.
2. Xalqaro valyuta tizimi.	9. Valyuta chegaralari.
3. Jahon valyuta tizimi.	10. Valyuta tengligi.
4. Valyuta savati.	11. Xalqaro valyuta bozori.
5. SDR.	12. Zaxiradagi valyuta.
6. EKYU.	13. Eksport operatsiyasi.
7. Evro.	14. Import operatsiyasi.

Mavzuga oid savollar

- 1 Valyuta tizimining asosiy elementlari.
2. YAmayka valyuta tizimining asosi nima?
3. Parij valyuta tizimini asosi nima?
4. Evrovalyuta tizimining tashkil topishi?
5. Xalqaro valyuta fondiga izoh baring.
6. Nima maqsadda Evro muomalaga kiritildi?
7. Xalqaro valyuta tizimining elementlari.

IX bob. Xalqaro hisob-kitob operatsiyalari

1-§. Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari nafaqat mamla-kat ichkarisida, balki boshqa mamlakatlar bilan ham turli xil ope-ratsiyalarni olib boradilar. Tijorat banklarining boshqa mamla-katlar bilan olib boruvchi operatsiyalari ularning xalqaro opera-siyalari deb yuritiladi. Tijorat banklarining xalqaro operatsiya-lari o‘z ichiga xalqaro savdoda ishtirok kiluvchilar o‘rtasidagi muno-sabatlarni, ssuda kapitali bozorida investitsiya faoliyatini yuri-tuvchi, turizm, xorijiy qimmatli qog‘ozlarni sotib olish va sotish, valyutani ayirboshlashi chek, veksels, inkassatsiya uchun bank aksept-larini qabul qilish bilan shug‘ullanuvchi mijozlar tomonidan ta-lab qilinadigan xizmatlarni o‘z ichiga oladi.

Xalqaro operatsiyalardan bankka tushadigan daromadning eng asosiy qismini kredit berishdan tushadigan daromadlar tashkil qiladi. Xalqaro savdoni bank tomonidan kreditlash tovar va tovar hujjatlarini garovga olish asosida kredit berish, veksels bo‘yicha va aksept kreditlarni, bank ssudalarini berish shaklida amalga oshiriladi. Tashqi savdoni kreditlashning yangi shakllariga lizing, faktoring va forfetirlash kabilarni kiritish mumkin. O‘rta va uzoq muddatli xalqaro bank kreditlari evro kredit shaklida ham beriladi.

Banklar xalqaro operatsiyalarining yana bir turi bu banklar-ning valyuta operatsiyalari hisoblanadi. Bankning bir valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog‘liq xalqaro operatsiyalari valyuta operatsiyalari deyiladi. Ularni amalga oshirish zaruriyati mavjudligining asosiy sababi xalqaro savdo, xalqaro kredit va xizmatlar bo‘yicha hisoblashishlarda yagona to‘lov vositasiga ega bo‘lish zarurligi hisoblanadi.

Turli xil valyuta operatsiyalari yig‘indisi jahon ssuda kapi-tali bozorining asosiy qismlaridan biri bo‘lgan valyuta bozorini hosil qiladi. Valyuta bozorida xorijiy valyutaga talab va taklif mujassamlashtiriladi. Taklif sotilgan tovar va xizmatlar uchun da-romad olgan eksport qiluvchidan, talab esa sotib olingan tovar va xizmatlarni to‘lash uchun xorijiy valyutaga muhtoj import qiluv-chilardan kelib chiqadi. Valyuta operatsiyalari asosini tovarlar va xizmatlar, kapital va kreditlarning xalqaro harakati tashkil etadi.

Valyuta bozorida operatsiyalarni alohida olingan banklar, kom-paniyalar va jismoniy shaxslar amalga oshiradilar. Birja ichida va undan tashqaridagi valyuta bozorlari bir-biridan farq qiladi. Valyuta operatsiyalarining ko‘pchiligi birjadan tashqaridagi bozor-larda tijorat banklari orqali amalga oshiriladi.

Banklar bir-biri bilan (bevosita yoki brokerlar orqali), mi-jozlari bilan valyuta operatsiyalarini xalqaro banklararo valyuta bozorida va birjalarda olib boradi. Valyuta shartnomalarining asosiy qismi xalqaro banklararo valyuta bozorida tijorat banklari o‘rtasida imzolanadi.

Valyuta cheklovleri yo‘q yoki sezilarli bo‘lmagan davlatlarda (AQSH, YAponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Gonkong, BAA va boshq) valyuta muomalalarini ixtiyoriy bank amalga oshirishi mumkin. Milliy valyu-ta konvertirlanmagan davlatlarda valyuta operatsiyalarini faqatgina davlat ruxsat bergan banklar amalga oshiradi.

Bankning valyuta bozoridagi faolligi bankning yirikligiga, uning obro'siga, xorijiy bo'limlari va filiallari tarmoqlarining rivojlanganlik darajasiga, EHM bilan ta'minlanganligiga, tele-fon va telegraf aloqalarining rivojlanganligiga bog'liq. Valyuta operatsiyalarining asosiy qismi yirik tijorat banklariga to'g'ri keladi. Ular nafaqat valyutani sotadi va sotib oladi, xalqaro hi-sob-kitoblarni bajaradi, balki xorijiy valyuta zaxiralarini saq-laydi va valyuta kurslarini aniqlaydi. Boshqa banklar ularga koti-rovka yuzasidan murojaat qiladi va o'z mijozlari uchun valyutani sotib oladi.

Ko'pchilik mamlakatlarda (YAponiya, GFR, Fransiya, Italiya, Avstraliya, Niderlandiya) yaxshi taraqqiy qilgan maxsus valyuta bir-jalari mavjud. XX asrning 70-yillaridan boshlab, fond va tovar birjalarida valyuta bilan savdo qilish tarqalgan.

Banklar tomonidan valyuta operatsiyalari bankning o'z hisobi-dan yoki mijozlar hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Valyuta operatsiyalari xorijiy valyutada ifodalangan naqdsiz to'lov vosi-talari: bank depozitlari, cheklar veksellar, o'tkazmalar hisobiga amalga oshiriladi. Naqd xorijiy valyutasi hisobiga amalga oshiri-ladigan operatsiyalar hajmi ancha kichikdir.

2-§. Xalqaro hisob-kitob shakllari

Tijorat banklarining xalqaro hisob - kitob operatsiyalarida turli hisob shakllari qo'llanilishi mumkin. Bular qatoriga bank buyrug'iga asosan pul o'tkazish, bank cheki, bank vekseli, akkreditiv, inkasso shakllari va boshqalarni kiritish mumkin.

O'tkazma – bu bankni o'z mijozining talabiga asosan, uning mablag'i hisobidan to'lanishi zarur bo'lgan mablag'ni pochta yoki telegraf yo'li bilan o'tkazib qo'yish to'g'risidagi boshqa mamla-katdagi bank-korrespondentga bergan buyrug'i hisoblanadi. Valyu-tani olishning eng tez va ishonchli vositasi telegraf o'tkazmasidir. Bank-korrespondentlar tomonidan maxsus kodning qo'llanishi valyu-ta mablag'lari bo'yicha zarar keltirish va o'z mijozlariga mablag'-larni o'tkazishda bank tomonidan xatolarga yo'l qo'yishdan saqlaydi. O'tkazmada bank ikki operatsiyani bir vaqtning o'zida bajaradi. Milliy valyuta hisobiga mijoziga xorijiy valyutani sotadi va xorijiy valyutani chet elga o'tkazib beradi.

Bank cheki – bu bankning xorijiy bank-korrespondentga ma'lum miqdordagi pulni chek egasiga, uning shu bankda mavjud bo'lgan korrespondentlik varaqasidan to'lash to'g'risidagi yozma buyrug'idir.

Bank vekseli - bu o'tkazma veksell (tratta) bo'lib, bank tomonidan xorijiy bank korrespondentiga to'lash uchun beriladi.

Xalqaro hisob-kitob deganda biz talablar va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirish tizimi tushunamiz. Xalqaro hisob-kitoblarni tijorat bank-korrespondentlari orqali o'tkazma, cheklar, veksellar, o'zaro talab va majburiyatlarni tenglashtirib voz kechish yo'li bilan naqd valyutasiz amalga oshiriladi.

Xalqaro hisob-kitoblarni shakllarining ba'zilar o'tkazilish yo'llari bilan ichki hisob-kitoblarga o'xshash bo'lsa-da, ammo ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlarni quyidagicha ta'riflash mumkin.

Birinchidan, odatda, ular hujjat tarzida, ya'ni moliya (chek, veksel) va tijorat (konosament, nakladnoy) hujjatlari yordamida amalga oshadi.

Ikkinchidan, xalqaro hisob-kitoblarni unifikatsiyalashgan (bir shaklga keltirilgan). Bunday hisob-kitoblarni amalga oshirishda aksariyat mamlakatlarning banklari, shu jumladan, MDH veksel va chek konvensiyalariga amal qilishadi. Jenevada 1930 va 1931 yil-larda kabul qilingan va Parij xalqaro savdo palatasi e'lon qilgan «Hujjatli akkreditivlar bo'yicha unifikatsiyalashgan qoida va an'ana-lar» va «Inkasso bo'yicha unifikatsiyalashgan qoidalar»ga muvofiq xalqaro miqyosda hisob - kitob operatsiyalari olib boriladi. Bu hujjatlarga tashqi savdo aloqalarida bankka akkreditiv to'g'risida buyruq berilganda va inkasso topshiriqnomalari berilganda muro-jaat etish lozim bo'ladi.

Hujjatli akkreditiv va hujjatli inkasso klassik va eng keng tarqalgan hujjatli hisob-kitob shakli bo'lib hujjatli akkreditiv va hujjatli inkasso hisoblanadi.

Akkreditiv bu bank (bank-emitent) majburiyati bo'lib, mol sotib oluvchi (import qiluvchi) ko'rsatmasiga binoan mol sotuvchi (eksport qiluvchi) varag'iga mablag'ni o'tkazish yoki trattani tegishli summada (xizmat yoki tovar) akseptlashni sotuvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatga muvofiq amalga oshirishni ifodalaydi. Akkreditiv shaklidagi hisob-kitoblarda bir qancha banklar ishtirok etishi mumkin: akkreditivni ochuvchi bank-emitent, sotuvchiga akkreditiv ochilgani to'g'risida xa-bar beruvchi

bank, akkreditivni to'lovchi yoki trattani akseptlovchi bank. SHu bilan birgalikda bank emitentda boshqa banklar o'rnida bir bankning o'zi ham ishtirok etishi mumkin.

Akkreditiv operatsiyalari to'rt asosiy bosqichni bosib o'tadi.

Birinchi bosqich. Import qiluvchi tovarning jo'natishga tayyor-ligi to'g'risida xabar olgandan keyin o'z bankiga (bank-emitent) eks-port bankida ma'lum summa va muddatga akkreditiv ochish topshi-rig'ini beradi. Akkreditiv ochish topshirig'i bilan birga akkreditiv berilishi uchun talab qilinadigan hujjatlar ro'yxati ko'rsatiladi.

Ikkinchi bosqich. Bank-emitent tegishli bankda akkreditiv ochiladi va eksport qiluvchiga bu haqda xabar qilinadi, zarur bo'lsa akkreditiv ochilganligi tasdiqlanadi.

Uchinchi bosqich. Tovarni jo'natgan eksport qiluvchi bankka ta-lab etilgan hujjatlarni taqdim etadi va tovar uchun tegishli to'lov-ni oladi (odatda u eksport qiluvchining hisobvaraqasiga o'tkazi-ladi).

To'rtinchi bosqich. Eksport qiluvchi banki tovar hujjatlarini bank-emitentga yuboradi, u, o'z navbatida, bu hujjatlarni import qiluvchiga taqdim etadi va akkreditiv summasini qoplaydi (import qiluvchi bu summani to'lab beradi).

Majburiyat turiga ko'ra bank akkreditivi «chaqirib olinadi-gan» va «chaqirib olinmaydigan» bo'ladi. «CHaqirib olinadigan» ak-kreditiv muddatdan ilgari import qiluvchi yoki bank-emitent ko'r-satmasiga binoan bekor qilishi mumkin. Bunday akkreditiv eksport qiluvchi manfaatlariga javob bermaydi va amaliyotda kam uchraydi. «CHaqiril-maydigan» akkreditiv eksport qiluvchi ruxsatisiz bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin emas. U bank-emitentning eks-port qiluvchiga to'lovni amalga oshirish yoki trattani akseptlashning qat'iy majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Eksport qiluvchi uchun «chaqirilmaydigan» akkreditiv qo'llanilishi jihatdan afzal hisob-lanadi. Agar bank - emitent akkreditivni ochuvchi bankka valyuta qop-lamasini jo'natsa, akkreditiv ta'minlangan, aks holda ta'minlan-magan deyiladi.

Hujjatli inkasso operatsiyasida eksport qiluvchi o'z bankiga inkasso topshiriqnomasini beradi va tashqi savdo shartnomasida ko'rsatilgan hujjatlarni taqdim etish bilan import qiluvchidan ma'lum valyuta miqdorini olish lozimligini ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, eksport qiluvchi o'z banki orqali import qiluvchi bankiga inkassatsiya uchun hujjatlarni jo'natadi. Inkassatsiya opera-siyasi to'rt asosiy bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqich. Eksport qiluvchi o'z bankiga inkasso top-shiriqnomasi va unga ilova qilingan hujjatlarni beradi.

Ikkinchi bosqich. Eksport qiluvchi banki import qiluvchi mamlakatdagi bank-korrespondentga inkasso topshiriqnomasi va hujjatlarni yuboradi.

Uchinchi bosqich. Bank-korrespondent import qiluvchiga huj-jatlarni taqdim etadi va inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan summani oladi yoki trattani akseptlaydi.

To'rtinchi bosqich. Olingan to'lov miqdori import qiluvchi bankidan eksport qiluvchi bankiga, undan esa eksport qiluvchi schyo-tiga o'tkaziladi.

Valyuta operatsiyalarini valyutalar o'rtasidagi nisbatni aniq-lamasdan va ularni almashmasdan o'tkazish mumkin emas. Bu nisbat-lar valyuta «kotirovka»lari yordamida o'rnatiladi. **Valyuta kotirov-kasi** deganda almashtirish uchun taqdim etilgan valyutalar kursini o'rnatish va ular orasidagi nisbatni o'rnatish tushuniladi.

Valyuta kotirovkasi rasmiy va bozor kotirovkasiga bo‘linadi. **Rasmiy valyuta kotirovkasini** davlat amalga oshiradi (asosan Markaziy bank). Rasmiy valyuta kursidan davlat valyuta operatsiya-larida, bojxona ishlarida, to‘lov balansini tuzishda foydalani-ladi.

Valyuta kursini aniqlash usullari valyuta tizimlarining xu-susiyatlariga ko‘ra turli mamlakatlarda turlichadir. Qattiq valyuta cheklanishlari mavjud davlatlarda valyuta kursi ikki usulda o‘rna-tilishi mumkin. Birinchisi - sof boshqaruv usuli. Hukumat yoki Mar-kaziy bank talab va taklifdan qat’iy nazar milliy valyuta kursini belgilaydi. Bunda valyuta kursi boshqa valyuta yoki bir qancha valyu-talar(valyuta savati)ga nisbatan belgilanadi. SHu bilan birga, ko‘p-chilik Markaziy banklar turli operatsiyalarda turlicha valyuta kurs-larini belgilashadi.

Ikkinchi usul Polsha, CHexiya, Slovakiya, Bolgariya, Ruminiya kabi davlatlarda ko‘proq qo‘llaniladi. Bu usulda Markaziy bank rasmiy valyuta kursini birja kursi darajasida belgilaydi va bir-ja kursining rasmiy valyuta kursiga nisbatan o‘zgarish chegarasini belgilab beradi. Valyuta kursining shu o‘zgarish chegarasini belgilab berish bank ishida valyuta koridori deb ham yuritiladi. Amaliyotda valyuta birja kursining rasmiy kursga nisbatan o‘zgarish xavfi ku-zatilsa, Markaziy bank valyuta intervensiyasini amalga oshiradi, ya’ni xorijiy valyutani sotadi yoki sotib oladi.

Valyuta cheklovlari yo‘q yoki sezilmas darajada bo‘lgan dav-latlarda Markaziy bank talab va taklif (milliy valyutaning erkin suzib yurishida) hamda valyuta intervensiyasi (boshqariluvchi suzish-da)dan kelib chiqqan holda valyuta kursini belgilaydi. Valyuta birjalari faoliyat ko‘rsatuvchi davlatlarda valyuta kursi qariyb har kuni birja makleri va Markaziy bank tomonidan valyutani sotish va sotib olishga berilgan arizalar, Markaziy bank intervensiyasi siyo-sati bo‘yicha faoliyatini inobatga olgan holda o‘rnatiladi.

Bozor kotirovkasi talab va taklif asosida nobirjaviy valyu-ta bozorida amalga oshiriladi.

Qattiq valyuta cheklovlari mavjud mamlakatlarda bozor koti-rovkasi deyarli mavjud emas. Hamma operatsiyalar rasmiy kurs bo‘yicha amalga oshadi. Valyuta cheklovlari qisman mavjud (sezilarsiz) yoki yo‘q mamlakatlarda bozor kursini bir-biri bilan doimiy muloqotda bo‘lgan yirik tijorat banklari o‘rnatadi. Bu banklarni **market-meykerlari** deb ataydilar. Boshqa banklar kotirovka yuzasidan ularga murojaat qilishadi. Banklararo valyuta kotirovkalari mar-ket - meyerlar tomonidan har bir valyuta bo‘yicha mavjud bo‘lgan yoki kutilayotgan talab va taklifni taqqoslash (bu operatsiya amaliyotda fiksing deb ataladi) asosida belgilanadi.

Valyuta birjasi yo‘q davlatlarda valyuta bozori qatnashchilari banklararo kurslardan foydalanadi. Banklararo bozordagi o‘rtacha kurs bank mijozlari uchun valyuta kursini o‘rnatishning asosi bo‘lib xizmat qiladi. Valyuta birjalari mavjud davlatlarda banklararo kotirovkalar banklarning to‘lov aylanishi, to‘lovga layoqatlilikini hisobga olgan holda, rasmiy birja kotirovkalari atrofida o‘zgarib turishi mumkin. Bunday banklarda rasmiy birja kotirovkasi ular-ning mijozlari uchun valyuta kurslarining asosi bo‘lib xizmat qila-di. Erkin valyuta bozorida uning har bir elementlari (birjadagi va birjadan tashqaridagi) bir-biriga ta’sir etadi va ulardagi valyuta kotirovkalari o‘zaro bog‘liq bo‘ladi.

Valyuta bozorida valyutani kotirovka qilishning ikki usuli mavjud: to'g'ri va egri. Ko'pchilik davlatlarda to'g'ri kurs qo'llaniladi. Bu usulning mohiyati shundaki, xorijiy valyuta birligining kursi to'g'ridan-to'g'ri milliy valyutada ifodalanadi. Egri kotirov-kada milliy valyuta birligi ma'lum miqdordagi xorijiy valyutada ifodalanadi. Bu usul (egri kotirovka) Buyuk Britaniyada, 1987 yil-dan esa qisman AQSHda qo'llaniladi. Banklararo valyuta bozorlarida valyuta kursining kotirovkasi ko'proq AQSH dollariga nisbatan belgilanadi. Bu hol dollarning xalqaro to'lovlarda ko'p qo'llanilishi va zaxira vositasi sifatida saqlanishi bilan bog'liq. Savdo-sanoat sohasida faoliyat olib boruvchi mijozlar uchun valyuta koti-rovkalari amalga oshirish kross-kursga asoslanadi.

Kross-kursda ikki valyutaning kursga asoslangan nisbati uchinchi valyutaga nisbatan aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston Marka-ziy banki so'mning yapon ieniga nisbatan kursini aniqlamoqchi deylik. Bu holda ienaning so'mga nisbatan kursi dollarga asoslangan holda aniqlanadi. Aytaylik,

1250 so'm -----1 dollar

1 dollar -----115 yapon ieni desak,

u holda kross kursda 1 yapon ien necha so'm turishini

1 yapon ien ----- $1250 \text{ so'm} \times 1 \times 1 / 1 \times 115 = 10,87 \text{ so'm}$, yoki 10 yapon ieni 100 so'm 87 tiyinga teng.

XX asrning 70-yillari oxirlaridan boshlab, G'arbiy Evropada valyutalarni sotish va sotib olishda Amerika dollaridan ko'ra, Germaniya Federativ Respublikasining markasi ko'p qo'llanila bosh-ladi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarda Germaniya markasi-ning obro'sining oshishiga olib keldi.

Ko'pgina valyutasi konvertatsiya qilinmaydigan, valyutaviy chekla-nishlar mavjud bo'lgan davlatlarda rasmiy valyuta bozori bilan birga norasmiy valyuta bozori, ya'ni qora bozor ham mavjud. Hamma banklar ham bozor(oldin aytib o'tganimizdek market-meykerda)da aktiv valyuta kotirovkasini olib bora olmasligi mumkin. Buning uchun banklar ma'lum miqdorda o'zlarining valyuta zaxiralariga ega bo'lishlari lozim. Banklar valyuta bitimlarining salmog'i ular fao-liyatining salohiyatiga bog'liq bo'ladi. Masalan, jahonda yirik bank-lardan sanalmish Doyche Bank, Barklays Benk kabi banklarning valyu-ta bitimlarining summasi 6-10 mln. dollarni tashkil qilsa, ba'zi bir kichik banklar valyuta bitimining eng yuqori hajmi 3-5 mln. dollarni tashkil qilishi mumkin. Marja hajmi turli omillarga bog'liqdir. Odatda, beqaror kon'nyuktura davrida, valyuta kurslari-dagi farqdan zarar ko'rishi ehtimoli yuqori davrlarda marja oshadi. Marja miqdoriga shartnoma hajmi ham ta'sir etib, u kichik bo'lsa, marja yuqori bo'ladi. Rasmiy axborotnomalarda ikkala kurs, ulardan biri yoki o'rtacha kurs ko'rsatishi mumkin. **O'rtacha kurs** - sotuvchi va sotib oluvchi kurslarining o'rta arifmetigi. **Sotuvchi o'rtacha kursi** – sotuvchi va o'rtacha kursning o'rta arifmetigi. **Xaridor o'rtacha kursi** – xaridor va o'rtacha kursning o'rta arifmetigi.

Xalqaro to'lov aylanmasida xorijiy valyuta naqd emas, balki naqdsiz holatda amal qiladi. Tabiiyki, turli xil to'lov vositalari kurslari turlicha, chunki ularda ishonchlilik va valyuta tavakkalchi-ligi darajalari turlichadir. Telegraf o'tkazmasi kursi eng yuqori-dir, chunki unda xorijiy valyuta shu zahoti yoki kelasi kuni to'la-nadi. Bu valyuta tavakkalchiligini deyarli chetlab o'tish imkonini beradi. Odatda,

ularning kurslari rasmiy byulleten va kotirovka jadvallarida e'lon qilinadi. Boshqa to'lov vositalari kursi u asosida aniqlanadi.

Valyuta bozorida turli xildagi shartnomalar amal qiladi. Ularning ko'pchiligi **spot** shartlari asosida amalga oshiriladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, bitimni imzolash va bajarish vaqtlari qariyb mos keladi. Bitimning bunday turida valyuta sotuv-chidan sotib oluvchiga shartnoma imzolanishi bilanoq etkaziladi (ko'pi bilan ikki ish kuni ichida). Spot shartnomalariga jami valyu-ta shartnomalarining 90 % to'g'ri keladi.

Ikkinchi valyuta shartnomasi turi – **muddatli** shartnoma. Bun-day shartnomalarning ikki xususiyati bor. Birinchidan, shartnoma imzolanishi va bajarilishi orasida ma'lum vaqt intervali bor: bir haftadan olti-o'n ikki oygacha.

Ikkinchidan, valyuta kursi shartnoma imzolangan davrda bel-gilangani bo'yicha qabul qilinadi. Valyuta kurslarining o'zgarish-lari unga ta'sir etmaydi. Muddatli shartnomalar valyuta tavakkal-chiliklaridan sug'urtalanish yoki valyuta spekulyasiyasi maqsadida amalga oshiriladi. Eksport qiluvchi o'zini xorijiy valyuta kursi-ning tushishidan sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta daromadini muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Import qiluvchi xorijiy valyuta kursi oshuvidan o'zini sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta tushumini ma'lum muddatga muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Rivojlangan davlatlar valyuta bozorlarida valyuta kursining o'zga-rishiga qarab ishlovchi valyutachilar faoliyati to'g'risida qisqacha to'xtalish mumkin. Bu valyutachilarning asosiy maqsadi valyuta bozorlarida valyuta kurslarining o'zgarishi asosida katta foyda olishdan iborat. Valyuta kursining oshishi yoki pasayishiga qarab faoliyat ko'rsatuvchilarni xalqaro amaliyotda «ayiq-lar» va «buqalar» deb atashadi. Ular faoliyatining mohiyati quyidagilardan iborat. Agar amaliyotda valyuta kursi tushishi kutilsa, valyuta kursi pasayishiga o'ynovchilar (ularni xalqaro valyuta bozorlarida «ayiq-lar» deb atashadi) valyutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar bu muddatda valyuta kursi tushsa, «ayiq-lar» valyutani bozordan pasay-gan kursda sotib olib, uni muddatli kurs, ya'ni oldingi shartnomada ko'rsatilgan yuqori kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Valyuta kursining ko'tarilishiga o'ynovchilar («buqalar») esa valyuta kursi oshishi kutilganda, valyutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo'yicha sotib olishga kelishilgan muddatli shartnoma tuzadilar. Kurs oshganda esa valyutani muddatli shart-nomada belgilangan (oldingi) narx bo'yicha sotib oladilar va oshgan - yuqori narxda sotib foyda ko'radilar.

Banklar tomonidan amalga oshiriladigan muddatli operatsiyalar **forvard** operatsiyalari deb yuritiladi.

Forvard operatsiyalaridagi valyuta kursi spot shartnomasi bo'yicha kursdan farqlanadi. U mukofot va chegirma usuli bilan o'rna-tiladi. Mukofot forvard kursi spot kursidan ko'pligini bildi-radi. Forvard marjasi, ya'ni spot va forvard orasidagi farq jahon kapitali bozoridagi depozitlarning fond stavkalariga bog'liq bo'la-di. Depozit foizi kam davlatlarda valyuta kursi mukofot bilan, depozit foizi katta davlatlarda valyuta kursi chegirma bilan belgi-lanadi.

Kassa va forvard operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchi valyuta shartnomalaridan biri **svop** shartnomasidir. Bu shartnoma ikki valyuta savdo-sotig'ini darhol amalga oshirish sharti (spot) va shu bilan birga unga qarshi muddatli shartnomani tuzishni anglatadi. Masalan, dollarni markaga spot shartida sotish va shu zahoti uni sotib olish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish yoki unga teskari operatsiya dollarni markaga sotib olish spot shartnomasi va uni sotish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish kiradi.

Forvard shartnomasi turlaridan biri opsion shartnomasidir. Opsion shartnomasining o'ziga xos xususiyati bu sotib oluvchining valyutani emas, balki uni sotib olish huquqini sotib olishidir. Bunda sotuvchi ma'lum valyutani ma'lum miqdorda sotish yoki sotib olish majburiyatini oladi. Sotib oluvchi esa shu miqdordagi valyutani sotish yoki sotib olish huquqidan foydalanmaslik huquqiga ham ega. U bu uchun sotuvchiga opsion mukofotini to'laydi. Agar sotib oluvchi o'z huquqidan foydalanmasa, u mukofot summasida zarar ko'radi.

«Spot», forvard va opsion shartnomalari banklararo bozorlarda va birjalarda amalga oshiriladi. Birjada amalga oshirila-digan ixtisoslashgan shartnomalarga **fyuchers** shartnomalari kira-di. Fyuchers operatsiyalari fyuchers shartnomalarini sotish va sotib olish bo'yicha tuziladi. Fyuchers operatsiyasi valyutani sotib olish yoki unga qarama-qarshi operatsiya bilan tugaydi. Fyuchers operatsiya-sining natijasi bu yutqizgan tomonning yutgan tamonga shartnoma tuzilgan va amalga oshirilgan vaqt orasidagi kurs farqini to'la-shidir. Bu farqni birjaning hisob-kitob (kliring) palatasi to'lab beradi. Fyuchers shartnomalari imzolanishi zahoti birjaning hisoblash markazida ro'yxatdan o'tadi.

Fyuchers va boshqa muddatli shartnomalarining maqsadi valyuta operatsiyalarini xedjirlash yoki chayqovchilik asosida foyda olish-dir. Banklar o'z mijozlarining valyuta tavakkalchiliklarini o'z zim-masiga olsalar (forvard operatsiya o'tkazganda), unga teskari fyuchers bitimi yordamida bu tavakkalchiliklarni kamaytiradi (yo'qotadi-lar). Fyuchers bitimi tugaganda esa ular real tovarlar bitimidan ko'rgan zararni, valyuta kursi orasidagi farq orqali qoplash im-koniyatiga ega bo'ladilar.

Valyuta kursi orasidagi farq tufayli foyda olish maqsadida banklar **valyuta arbitrajini** o'tkazishadi. Bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim qilib, valyuta kurs-lari farqi yordamida foyda olish maqsadida o'tkazishni ifodalay-di. Arbitraj ikki xil, ya'ni joylashuvga ko'ra va vaqtli bo'ladi. Joylashuvga ko'ra arbitraj banklarning turli valyuta bozorlari-dagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valyuta tavakkalchiligi bilan bog'liq emas, chunki valyuta savdosi bir vaqtning o'zida amalga oshadi. Masalan, bank vakili Gongkokda valyutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o'zida u o'zining Nyu-Yorkdagi korrespondenti orqali shu valyutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o'tishi bilan valyuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valyuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valyuta tavakkalchiligi mavjud bo'ladi.

Bank valyuta operatsiyalarini bajarganda unga o'z valyuta resurs-larining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valyuta-lar bo'yicha majburiyat va talablari orasidagi nisbat o'zgaradi. Bankning xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish

jarayonida valyutalar bo'yicha talab va majburiyatlar nisbatining holati bank-larning valyuta holati deyiladi. Valyuta bo'yicha majburiyatlar va talablar teng bo'lgan holat yopiq, teng bo'lmagani ochiq valyuta holati deyiladi.

Ochiq valyuta holatida – bank valyuta bo'yicha qarshi bitimni amalga oshirganda valyuta kursining o'zgarishi natijasida oldingi sotgan valyutasiga nisbatan kam valyuta olishi, ya'ni zarar ko'rishi mumkin. SHuning uchun bu holatda valyuta kursining o'zgarishi valyuta-tavakkalchiligidan vujudga kelishiga olib keladi.

Ochiq valyuta holati uzoq yoki qisqa bo'lishi mumkin.

Qisqa valyuta holatida sotilgan valyuta bo'yicha majburiyatlar, sotib olingan valyuta bo'yicha talablardan oshadi, ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'ladi. **Uzoq holatda** esa aksincha xorijiy valyutani sotib olish uni sotishdan yuqori bo'ladi, ya'ni sotib olingan valyuta bo'yicha talablar uni sotish majburiyatlaridan ko'p bo'ladi. Bu holatlarni quyidagi misollar bilan yaqqol-roq tushuntirish mumkin.

Masalan, ertalab bankda yapon ieni va funt sterling bo'yicha yopiq valyuta holati bo'lsin. Bank ochilishi bilan mijoz bankka iena evaziga funt sterling sotish to'g'risida murojaat qilsin. Agar shu paytda 1funt sterling kursi = 172 iena bo'lsa, bank mijozga 172 valyuta kursi bo'yicha 1 million funt sterling sotsin. Bunda bank ochiq valyuta holatiga ega bo'ladi.

Angliya funt sterlingi bo'yicha qisqa holati = 1000000 funt sterling.

YAponiya ieni bo'yicha uzoq valyuta holat = 172000000 YAponiya ieni.

Banklar har bir valyuta holati bo'yicha tavakkalchiligi daraja-sini belgilaydilar.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida valyuta holatini doimiy ravishda nazorat qilish uchun ular bilan bog'liq jarayonlar EHM lariga kiritiladi va undagi ma'lumotlar bo'yicha valyuta tavakkalchiliklarining oldini olish choralari ko'rib boriladi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. O'tkazma.	6. Valyuta koridori.
2. Bank cheki.	7. Kross-kurs.
3. Bank vekseli.	8. Forvord.
4. Hujjatli akkreditiv.	9. Svop.
5. Hujjatli inkasso.	10. Fyuchers.

Mavzuga oid savollar

1. Valyuta ayirboshlash deganda nimani tushunasiz?
2. Valyuta savati nima?
3. Hujjatli akkreditivning o'ziga xos xususiyatlari?
4. Valyuta birjasi faoliyati va uning operatsiyalari?
5. Bank cheki deganda nimani tushunasiz?
6. Bank vekseli nima?
7. O'zbekistonda Xalqaro hisob-kitoblarning tashkil etilishi.
8. Xalqaro hisob-kitob shakllarini qo'llash imkoniyatlari.

9. O'tkazma deganda nimani tushunasiz?

X bob. Savdo, to'lov va hisob-kitob balanslari
1-§. Hisob-kitob balansi va uning tashqi iqtisodiy aloqalardagi o'rni

Xalqaro iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar tegishli davlat-ning xalqaro hisob-kitob balanslarida o'z aksini topadi. U yig'ma iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida muhim rol o'ynaydi, chunki davlatlarning milliy daromadini qayta taqsimlanishini ifoda-laydi. SHuning uchun YAMM va MDni aniqlashda xalqaro talab va majburiyatlarning sof qoldig'i hisobga olinadi.

Xalqaro hisob-kitob balanslari – bir mamlakatning boshqa mamlakatga nisbatan pul majburiyatlari va talablari, tushumlari va to'lovlari nisbatidir. Bunday balanslarning asosiy turlari:

– to'lov balansi, xalqaro qarzdorlik balansi va hisob-kitob balansidir.

Hisob-kitob balansi – mazkur davlatning, to'lov muddatidan kat'iy nazar, boshqa davlatlarga nisbatan o'zaro talab va maj-buriyatlarining ma'lum vaqtdagi nisbatidir. Bunday talab va maj-*buriyatlar tovar va xizmatlarni eksport (import) qilish, kredit, zayom berish (olish) natijasida vujudga keladi.

Hisob-kitob balansining aktiv moddalari – bu tegishli kalen-dar davrdagi bir davlatning boshqa davlatlarga yangi talablari (da'volari) va investitsiyalari yig'indisidir.

Balansning passiv moddalari yangidan vujudga kelgan maj-buriyatlar va shu davlatga xorijdan qilingan investitsiyalari miq-doridir.

Davriy hisob-kitob balansi o'zaro talab va majburiyatning dina-mikasinigina (ma'lum bir davrdagi) ko'rsatadi. U orqali davlatning valyuta - moliyaviy holatiga baho berib bo'lmaydi.

Davlatning xalqaro hisob-kitoblar bilan holatini bilish uchun ma'lum fursatdagi (yil oxiri yoki boshi) hisob-kitob balansi muhimdir. U o'zaro talab va majburiyatlarni kelib chiqish mudda-tidan mustasno tarzda umumiy summani tavsiflaydi. Balansning ak-tiv saldosi davlatning boshqa davlatlardan kreditni va investi-siyani jalb etganiga nisbatan ularga ko'proq kredit berganini, investitsiya qilganini (sarflanganligini) bildiradi. Passiv saldo esa davlatning qarzdorligidan dalolat beradi.

Xalqaro qarzdorlik balansi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar statistikasida keng qo'llaniladi. U hisob-kitob balan-siga o'xshaydi, ammo undan moddalari va turli davlatlardagi hisob-lash uslublari bilan farq qiladi. Masalan, AQSHda quyidagi mod-dalardan iborat xalqaro investitsiyalar balansi ishlatiladi:

	(mlrd. dollar)	
	1981 yil	1992 yil
AQSHning xorijiy aktivlari. Rasmiy oltin-valyuta zaxiralari	719,6	1253,7
Boshqa davlat aktivlari, (uzoq va qisqa muddatli zayomlar bilan birgalikda)	68,7	85,5
AQSHning xorijdagi xususiy aktivlari	620,8	1120,4

shu jumladan:		
to'g'ri investitsiyalar	228,3	326,9
portfel investitsiyalar	63,1	156,8
AQSH nobank korporatsiyalarining xorijiy aktivlari	35,9	32,9
AQSH banklarining xorijiy aktivlari	293,5	603,8
Xorijiy investorlar oldida AQSHning majburiyatlari	578,7	1786,2
Xorijiy hukumat qo'yilmalari (asosan AQSH qimmatli qog'ozlariga)	180,4	322,1
Boshqa majburiyatlar (asosan xususiy)	398,3	1464,1
shu jumladan:		
Tug'ri investitsiyalar	108,7	328,9
portfel investitsiyalar	93,6	490,2
AQSH nobank korporatsiyalarining majburiyatlari (xorijiy)	30,6	35,5
AQSH banklarining xorijiy majburiyatlari	165,4	609,5
AQSH xalqaro investitsiyalar balansi	140,9	- 532,5

Manba : International Financial Statistics, Feb. 1993.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, AQSH XX asrning 80-90 yillarda kreditordan netto-qarzdorga aylangan. Bu «portfel investitsiya-lar» va «AQSH banklarining xorijiy majburiyatlari» moddalari bo'yicha majburiyatlarning ortishi hisobiga bo'lgan. Bu asosan, AQSH qimmatli qog'ozlari va banklarga qo'yilgan «issiq pullar» dir. (Bu-lar bir mamlakatdan boshqasiga oson o'tkaziladigan, valyuta kursi va foiz stavkasi o'zgarishi natijasida foyda olish maqsadidagi mab-lag'lardir.)

Ko'pchilik rivojlanayotgan davlatlar ham netto-qarzdordir. Ammo «issiq pullar» oqimi sababli emas, balki chet el qarzlari va zayom-lariga ko'p murojaat qilish natijasidir. Bu shu guruh davlat-larida tashqi qarz muomalasining chuqurlashuviga olib keldi. 90-yillari boshida shu davlatlarning qarzida 1,5 trln. dollarni tashkil etdi.

2-§. To'lov balansi, uni tuzish tamoyillarining asosiy bo'limlari

To'lov balansi – xalqaro hisob-kitob balanslarida markaziy o'rin-ni egallaydi. U mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining masshtabi, tar-kibi va xususiyati to'g'risida miqdor va sifat tavsifini beradi. To'lov balansi – aniq bir vaqt mobaynidagi chet eldan kelgan tushumlar va chet elga qilingan to'lovlar miqdorining nisbatidir.

To'lov balansi davrli va fursatli bo'ladi. Davrli to'lov balansi aniq bir vaqt (yil, oy, chorak) oralig'ida tushumlar va to'lovlarning o'zgarishini va davlatning tashqi iqtisodiy faoliyati sohasidagi o'zgarishlar va iqtisodning holati, rivojlanishini ifodalaydi. Fursatli (aniq bir muddatdagi) to'lov balansi statistik ko'rsat-kichlarni chop etish shaklida e'lon qilinmasa ham, ma'lum bir vaqtda bajarilishi lozim bo'lgan kunlik to'lov va tushumlar nisbatini ifodalaydi.

Agar valyuta tushumlari to'lovlardan oshsa balans aktiv, aks holda passivdir. Hisob-kitob balansi va to'lov balansi orasidagi farqlar quyidagidir:

- to'lov balansida mamlakatning valyuta tushumlari va to'lovlari o'z ifodasini topadi, hisob balansida esa, davlatning tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha talab va majburiyatlari hisobga olinadi;

- to'lov balansi faqat real tushum va to'lovlarni ifodalaydi, hisob-kitob balansi esa hali to'lanmagan qarz va majburiyatlarini ham o'z ichiga oladi;

- to'lov balansining hisob-kitob balansida o'z ifodasini top-gan hali «uzilmagan», berilgan va olingan kreditlar hisobga olin-maydi;

- to'lov va hisob-kitob balanslarining oxirgi saldolari-aktiv yoki passiv bo'lishi mohiyati jihatdan mos kelmaydi va qara-ma-qarshidir. CHunki kreditor davlatlarning hisob-kitob balanslari asosan aktiv, to'lov balanslari esa passiv (AQSH, GFR, YAponiya va boshqalar) bo'lishi mumkin. Qarzdor mamlakatlarda esa passiv hisob-kitob balansi saldosi ba'zi vaqtlarda aktiv to'lov balansi saldo-siga to'g'ri keladi;

- to'lov balansi faqat to'langan eksport va importni o'z ichiga oladi, hisob-kitob balansi esa hali to'lanmagan, kreditga berilgan tovaro obortni ham o'z ichiga oladi.

SHunday qilib, to'lov va hisob-kitob balanslari orasidagi farq xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanishi bilan aniqlanadi. E'lon qilinuvchi to'lov balanslari operatsiyalari xususiyatiga ko'ra ikki asosiy bo'limni o'z ichiga oladi:

1 - bo'lim - joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi:

- tashqi savdo operatsiyalaridan tushumlar va savdo balansi;

- xizmatlar (xalqaro yuk tashishlar, fraxt, sug'urta va boshqalar) va notijorat (patentlar bo'yicha hisob-kitoblar, texnik yordam) balansi, investitsiya bo'yicha daromad va to'lovlar.

2 -bo'lim - kapital va kredit harakati balansi (qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar).

Tarixan tashqi savdo xalqaro iqtisodiy aloqalarni olib borish va rivojlantirishning boshlang'ich nuqtasi hisoblangan. SHuning uchun ham, tashqi savdo to'lov balansida asosiy o'rinni egallaydi. Tovarlarni eksport va import qilish jarayoni tashqi savdo balan-sida o'z ifodasini topadi. Alohida olingan davlatning tashqi savdo balansi aktiv yoki passiv bo'lishi mumkin. Bu hol mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasiga mamlakat-ning jahon bozoridagi mavqeiga, uning eksport qudratiga va boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi. Ba'zi YAponiya, Germaniya kabi rivo-lan-gan mamlakatlarning tashqi savdo balansi aktiv qoldiqqa ega bo'li-shi bu davlatlarning boshqa xorijiy mamlakatlar zaminida iqti-sodining rivojlanishiga asos bo'lmoqda.

Xizmatlar balansi yuklarni etkazib berish, sug'urtalash, elekt-ron, telegraf, telefon - aloqaning boshqa turlari, halqaro turizm, tajriba almashish, diplomatik xizmatlar, ilm-madaniyat sohasida anjumanlarni o'tkazish, yarmarka, reklamalar

o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar bo'yicha bo'ladigan chet el valyu-tasidagi to'lovlarni va tushumlarni o'z ichiga oladi.

Kapital va kreditlar harakati balansini davlat va xususiy kapitalning kirib kelishi va chiqib ketishi hamda xalqaro kreditlar berish va olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni ifoda qiladi. O'zining muddatlilikiga qarab kapital va kreditlar oqimi qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Kapital va kredit oqimi balansiga «xatolar va hisobga olin-magan» moddasi birlashtiriladi. U qisqa muddatli kapitalning hisobga olinmagan harakatini ifodalaydi. Valyuta zaxiralarining o'zgarishi Markaziy banklarning Xalqaro valyuta operatsiyalarini belgilaydi, ular to'lov balansini tenglashtirish va milliy valyuta kursini ushlab turish bilan bog'liqdir. AQSHda joriy to'lov balansini «doimiy» passivdir. Manfiy saldo 1988-94 yillari 100 mln. dollar (yiliga) atrofida bo'ldi, Tashqi qarzni tabiiy to'planishi yuz bermoqda. SHu bilan birga, AQSHda boshqa mamlakatlarning majburiyatlari yig'ilmoqda. Bir qator davlatlarda (GFR, Yaponiya, SHveysariya) aktiv saldo ko'zga tashlanadi. SHu davr ichida yillik sof aktiv GFRda 51 mln. dollar, Yaponiyada 40,8 mln. dollardir. SHi-mol va Janubning o'zaro moliyaviy aloqalari natijasida «uchinchi dunyo» mamlakatlarining qarzi XX asrning 90-yillari boshida 1,5 trln. dollarga etdi.

To'lov balansining saldosi aniqlanganda, uning moddalari asosiy va balanslovchilariga bo'linadi. Asosiy moddalarga to'lov balansini saldosi ta'sir etadigan va nisbiy mustaqillikka ega operatsiyalar kiradi:

- joriy operatsiyalar va uzoq muddatli kapital harakati.

Balanslovchi moddalarga mustaqillikka ega bo'lmagan yoki cheklangan mustaqillikka ega operatsiyalar kiradi.

Bular:

- to'lov balansini saldosi tugatish manbalari va vositalari.
- valyuta zaxiralari harakati;
- qisqa muddatli aktivlarning o'zgarishi;
- xorijiy yordamning ba'zi turlari;
- tashqi davlat zayomlari va boshqalar.

Asosiy va balanslovchi moddalarning yakuniy ko'rsatkichlari bir - birini qoplaydi, ya'ni to'lov balansini rasman muvozanatlashadi.

Agar to'lovlar tushumlardan oshsa, taqchillikni qoplash muammosi paydo bo'ladi. Buning uchun an'anaviy manbalar va usullar, ya'ni zayom va tadbirkorlik kapitalini kiritishdan foydalaniladi. Bu vaqtinchalik usuldir. Chunki qarzdor davlat foiz, dividend va zayom summasini to'lab berishi lozim.

Passiv saldo balansini qoplashning yangi usuli Markaziy bank-larning milliy valyutada beradigan svop kelishuvi bo'yicha qisqa muddatli kreditidir.

To'lov balansining vaqtinchalik taqchillikni qoplash uchun XVF a'zo davlatlarga zaxira (shartsiz) kreditini beradi (kvotaning 25% chegarasida).

Rivojlangan davlatlar o'z to'lov balansini taqchillikni qoplash uchun bank konsorsiumlari kreditlari, obligatsiyali zayomlardan foydalanadi.

To'lov balansi taqchillikni vaqtinchalik qoplash usullariga shu-ningdek «xorijiy yordam» liniyasidan olingan imtiyozli kreditlar kiradi.

To'lov balansini balanslashning oxirgi usuli bu rasmiy oltin valyuta zaxiralardan foydalanishdir.

To'lov balansini yakuniy balanslashning asosiy usuliga chet el konvertirlanadigan valyuta zaxirasi kiradi.

XX asrning 70-yillaridan boshlab to'lov balansi taqchillikni qoplash uchun xorijiy valyutani sotib olishda SDRdan foydalanila boshladi. 1979 yildan boshlab EVT davlatlari bu maqsadda EKYUdan ham foydalanadi. To'lov balansi taqchillikni qoplashning oxirgi vositasi subsidiya va beg'araz yordamlar tarzidagi xorijiy yordam hisoblanadi.

To'lov balansini muvozanatlashning yordamchi usullariga chet el va milliy qimmatli qog'ozlarni chet el valyutasiga sotish kiradi.

Masalan, AQSH passiv saldoni qoplash maqsadida xazina obligasiyalarini xorijiy davlatlar Markaziy banklarida saqlaydi.

To'lov balansini tuzish uslubi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar natijasini baholash va ko'lamini hisoblashga urinishlar XIV asr oxirlariga to'g'ri keladi.

XX asr boshlarida AQSH va Angliyada to'lov balansini tuzish usullari keng rivoj topdi. 1923 yilda AQSHda 1922 yilgi ko'rsat-kichlar natijalari bo'yicha to'lov balansini tuzish va uni e'lon qilishga urinish bo'lgan. 1943 yili amerika iqtisodchisi X. Leri AQSHning 1919-1939 yilgi to'lov balansini tuzdi. Uning asosida I Jahon urushidan keyin to'lov balansi tuzildi. 1946 yildan boshlab chorak va yillik to'lov balanslari hisobotlari AQSH savdo vazir-ligi jurnali «Survey of current business»da chop etila boshladi.

1947 yili BMT hujjati sifatida to'lov balansi sxemasi yaratil-di. U XVFnining to'lov balansini tuzish shakllari va tamoyillarini ishlab chiqishga asos bo'ldi. XVF «to'lov balansi bo'yicha qo'llanma» chiqarib rivojlantirishni davom ettirdi. Ular o'z sxemalarini universallashtirishga harakat qilishadi, chunki bu rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar balanslarini solishtirish imkonini beradi. Joriy ma'lumotlarni qayta ishlab, XVF ekspertlari aniq-liklar kiritadi, norasmiy ma'lumotlardan foydalanishadi, to'lov balanslari moddalarini qayta guruhlashadi va boshqa ishlarni baja-rishadi. Bu tekshirilayotgan jarayonning ko'lami to'g'risida fikr yuri-tish imkonini beradi.

XVF qo'llanmasiga binoan, to'lov balansi moddolari tasnifi.

A. Joriy operatsiyalar.

- Tovarlar.
 - Xizmatlar.
 - Investitsiyalardan daromadlar.
 - Boshqa xizmatlar va daromadlar.
 - Xususiy bir tomonlama o'tkazmalar.
 - Rasmiy bir tomonlama o'tkazmalar.
- Jami A: joriy operatsiyalar balansi.

V. To'g'ri investitsiyalar va uzoq muddatli kapital

- To'g'ri investitsiyalar.
- Portfel investitsiyalar.
- Boshqa uzoq muddatli kapital.

Jami: $A+V$ (AQSHning bazis balans konsepsiyasiga muvofiq)* *

S. Boshqa uzoq muddatli kapital.

D. Xato va hisobga olmaydigan qismlar.

Jami: $A+V+S+D$ (AQSH likvidlik konsepsiyasiga muvofiq)*

E. Balanslovchi moddalar.

- Oltin – valyuta zaxiralarining qayta baholanishi, SDRning taqsimlanishi va ishlatilishi.
- Oltin – valyuta zaxirasi harakati.

10. Caldoni qoplashning favqulotdagi manbalari

11. Xorijiy rasmiy qo'mitalarning valyuta zaxiralarini tashkil etuvchi

majburiyatlar.

Jami: $A+V+S+D+E+F+G$ (AQSHning bazis balans konsepsiyasiga muvofiq)*

N. Rezervlarning yakuniy o'zgarishlari.

- Oltin.
- SDR.
- XVF ning zaxira holati.
- Xorijiy valyuta.
- Boshqa talablar.
- XVF kreditlari.

Milliy va xalqaro darajada to'lov balansini boshqarish.

To'lov balans davlat boshqaruvi talab qiladigan ob'ektlar-dandir. To'lov balanslari o'z tabiatiga ko'ra, doimiy aktiv va passiv bo'la olmasa ham, ularning o'zgarishi valyuta kursi va kapital oqimi, ayniqsa, «issiq pullar» oqimining beqarorligini kuchaytiradi. Bu o'z navbatida pul muomalasiga, oxir-oqibatda esa iqtisodiyotga sal-biy ta'sir etadi. Bunda to'lov balansini narx boshqaruvi avtomatik jarayoni orqali stixiyali tenglashtirish mexanizmi juda kuchsiz ta'sir etadi. SHuning uchun xalqaro hisob-kitoblar muvozanatini tiklash maqsadli davlat tashkiliy ishlarini talab qiladi.

Xalqaro hisob-kitoblarni muvozanatlashtirish masalasi davlat-ning asosiy iqtisodiy maqsadlari qatoriga kiradi (iqtisodiy o'sishni ta'minlash, inflyasiya va ishsizlikka qarshi kurash bilan birgalikda). To'lov balansini davlat tomonidan boshqarish – to'lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy, shu jumladan, valyuta, moliya, pul-kredit chora-tadbirlari yig'indisidir. To'lov balansini boshqarishning ko'plab usullari bor: bular xalqaro hisob-kitoblarning valyuta-iqtisodiy ahvoliga muvofiq tashqi iqtisodiy operatsiyalarni

rag'batlantiruv-chi yoki chegaralovchi usullardir. To'lov balansi defitsit davlatlar eksportni rag'batlantirish, importni cheklash, chet el kapitalini jalb etish, kapitalning chiqib ketishini cheklash uchun quyidagi-lardan foydalanadi:

Defilyasion siyosat, devalvatsiya, valyuta cheklovlari, moliya va pul-kredit siyosati, to'lov balansiga ta'sir etishning maxsus usul-lari(uning asosiy moddalarini tashkil etish chog'ida).

Aktiv saldoni to'lov balansida boshqarish bu ortiqcha aktiv saldoni yo'qotishga qaratilgan. Bunda moliyaviy, kredit, valyuta usullari va revalvatsiya importni kengaytirish, eksportni cheklash, kapital eksportini oshirish va importni kamaytirishda qo'lla-niladi. Aktiv saldo tashqi qarzni to'lash, xorijiy davlatlarga kredit berish, oltin-valyuta zaxiralarini oshirishda foydalaniladi.

To'lov balanslarini xalqaro usullarda boshqarishga:

- eksport kreditlari shartlarini kelishish;
- ikki tomonlama davlat kreditlari, svop kelishuviga muvofiq Markaziy banklarning milliy valyutadagi qisqa muddatli kreditlari;
- Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlarining (avvalom- bor XVF) kreditlari va boshqalar kiradi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Savdo balansi.	7. Xalqaro qarzдорlik balansi.
2. To'lov balansi.	8. Kapital va kredit harakati
3. Hisob-kitob balansi.	9. Balansi.
4. Aktiv balansi.	10. Defilyasion siyosat.
5. Passiv balans.	11. Devalvatsiya.
6. Taqchillik.	12. Valyuta cheklovlari.

Mavzuvsiga oid savollar

1. Savdo balansining o'ziga xos xususiyatlari?
2. Passiv savdo balansi nima?
3. Aktiv savdo balansi nima?
4. To'lov balansiga ta'sir qiluvchi omillar?
5. To'lov balansining taqchillikgiga barham berish usullari.
6. Xalqaro hisob-kitob balanslari.
7. To'lov balansiga ta'sir etish usullari.

XI bob. Kreditning zarurligi, mohiyati va funksiyalari

1-§. Ssuda kapitali harakati, uning xususiyatlari, ssuda kapital bozori

Iqtisodiy nazariyada ssuda kapitali deganda foiz to'lash sharti bilan vaqtincha foydalanishga beriladigan yalpi pul mablag'lari tushuniladi. Ssuda kapitalining mohiyatini to'la tushunish uchun avvalo uning aylanma va savdo kapitallaridan farqini, xarakterli xususiyatini aniqlash kerak. Ssuda kapitali kapital bozorida muhim o'rin tutib, milliy iqtisodiyot ehtiyojlarini qondiradi.

Ssuda kapitalining o'ziga xos xususiyatlari, uning kreditordan qarz oluvchiga bo'lgan harakatida va aksincha jarayonda ko'proq ko'rinadi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Ssuda kapitali kapital sifatida – bu mulk uning egasi qarz oluvchiga kapitalini doimiy egalikka emas, balki vaqtincha foydalanish uchun beradi. Bu holda kapitalga bo'lgan egalik kapital harakatidan ajraladi. Kapital korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishning boshidan oxirigacha qatnashib, uning hajmi ortib borsa-da, belgilangan kapital miqdori oxir-oqibatda o'z egasi – kreditorga qaytib to'lanishi lozim.

2. Ssuda kapitalining o'ziga xos xususiyati, uning tovar sifatida ekanligidir. Kreditör tomonidan pul mablag'lari qarzör korxonaga «sotiladi». Korxonalar bu kapital hisobidan ishlab chiqarish vositalari va ish kuchini sotib oladilar. Ssuda kapitalining tovar sifatidagi iste'mol qiymati – qarz oluvchi tomonidan uning samarali ishlatilishi natijasida qarzör oladigan foyda hisoblanadi. Ssuda kapitalining iste'mol qiymati oddiy tovarning iste'mol qiymatidan farq qiladi. Ssuda kapitali bo'yicha olingan foydaning bir qismi ssuda foizini to'lash uchun ishlatiladi.

3. Ssuda kapitalining yana bir xususiyati, kreditör va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabatning uzoq davom qilishidir. Ssuda kapitalining kreditordan qarz oluvchiga o'tish jarayoni davrlar bo'yicha tarqatilgan to'lov mexanizmining bosqichlarida ifodalanadi. Masalan, oddiy savdo sotiq jarayonida sotilgan tovarning narxi shu zahotiyoq to'lanadi. Kredit resurslari va ulardan foydalanganlik uchun to'lovlar, odatda, ma'lum vaqt o'tgandan keyin to'lanadi.

4. Ssuda kapitali harakatining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ssuda kapitali harakati sanoat va savdo kapitali harakatidan farq qilib, «sotuvchi» (kreditör) va «xaridor» (qarz oluvchi) o'rtasidagi iqtisodiy munosabat, ya'ni kapital harakati, pul (P-P') ko'rinishida bo'ladi.

Sudxo'rlik kapitalidan farqli o'laroq ssuda kapitali avvalo davlat, yuridik va jismoniy shaxslar, kredit tashkilotlaridan jalb qilingan moliyaviy resurslar hisobiga shakllanadi (bu banklarning ssuda kapitali bozorida ixtisoslashgan vositachilik o'rnini aniqlab beradi). Moliyaviy resurslarning ssuda kapitaliga aylanishi-ning ikki asosiy manbasini ko'rsatish mumkin.

a) kredit munosabatlari rivojlanishining birinchi bosqichida ssuda kapitali shakllanishining yagona manbai sifatida davlat, yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari manbai sifatida namoyon bo'ldi. Ular moliyaviy vositachilarga ixtiyoriy ravishda vaqtincha foydalanishga, mavjud mablag'ni kapitalga aylantirish va ulardan foyda olishga beriladi. Bu mablag'lar kredit

tashkilotlariga tegishli bo'lgan depozit hisoblarda qayd qilinib, o'zlarining birinchi egalari shu qo'yilmalar bo'yicha foiz ko'rini-shidagi daromad keltirishni ta'minlaydi. Bu manba o'zining ahamiya-tini hozirgi, rivojlangan davlatlar sharoitida ham yo'qotgan emas;

b) naqd pulsiz hisob-kitoblarning bank orqali o'tishida ishlatiladigan mablag'lar ham ssuda kapitali shakllanishining yangi manbai bo'lib, bu mablag'lar aylanma mablag'larning doiraviy aylanish jarayonida yuzaga keladi. Korxonalarda moliyaviy resurslarning vaqtincha bo'sh bo'lib qolishining quyidagi asosiy sabablarini ko'rsatib o'tish mumkin;

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish vaqti bilan olingan xom ashyo, materiallar, ishchilarga ish haqi va boshqa to'lovlar vaqti-ning mos kelmasligi;

- asosiy fondlarning eskirishini qoplash uchun mo'ljallangan pul ajratmasi, ya'ni amortizatsiya fondining shakllantirilishidir.

Amortizatsiya fondi mablag'lari ham ssuda kapitali manbasi sifatida ishlatilishi mumkin.

Korxonalaridagi faoliyat natijasida yuzaga keluvchi taqsimlan-magan foyda yoki uning ishlatilish jarayonida paydo bo'lgan bo'sh mablag'lar (masalan, yil oxirida to'lanadigan dividend shaklida) yuridik shaxslarning ularga xizmat ko'rsatuvchi kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob hujjatlarida jamg'ariladi.

Bu mablag'lar bank tomonidan korxona va tashkilotlarning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun ma'lum muddatga o'tkaziladi.

Ssuda kapitali bozorining tarkibi. Ssuda kapitali bozori moliyaviy bozorning tarkibiy qismi hisoblanadi va uning holati ssuda kapitalining doiraviy aylanish jarayoni bilan bog'liq.

Ssuda bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib:

- * dastlabki investorlar, ya'ni turli banklarda saqlanuvchi, ssuda kapitaliga aylanuvchi bo'sh moliyaviy resurslarning egalari;

- * ixtisoslashtirilgan vositachilar, pul mablag'larini bevosita jalb qiluvchi, ularni ssuda kapitaliga aylantiruvchi va foiz ko'ri-nishida haq to'lash va qaytarish sharti bilan vaqtinchalik foydalanishga qarz oluvchiga beruvchi kredit-moliyaviy tashkilotlari bo'lishi mumkin;

- * moliyaviy resurslarda etishmovchilik his qiluvchi va ixtisoslashgan vositachilarga ularning bo'sh mablag'larini vaqtinchalik ishlatib turganligi uchun to'lov to'lay oladigan davlat tashkilotlari, yuridik va jismoniy shaxs ko'rinishidagi qarz oluvchilar bo'lishi mumkin.

Banklardan beriladigan kredit resurslarning maqsadli yo'nalishidan kelib chiqqan holda ssuda kapitali bozori quyidagi asosiy segmentlarga bo'linishi mumkin:

pul bozori – aylanma mablag'larning harakatini ta'minlovchi qisqa muddatli kredit operatsiyalarning yig'indisi;

kapital bozori – asosiy mablag'lar harakatini ta'minlovchi qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar to'plami;

fond bozori – qimmatbaho qog'ozlar bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami;

ipoteka bozori – ko'chmas mulk bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami va boshqalar.

Har bir sanab o'tilgan bozor segmentlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu esa amaliyotda moliya-kredit institutlarining maxsus turi ixtisoslashtirilgan tijorat banklarining tashkil topishiga olib keladi.

Zamonaviy ssuda kapitali bozori asosiy ikki bo'g'in kredit tizimi va qimmatli qog'ozlar bozori (birlamchi va ikkilamchi bozorlar) bo'lishini taqozo qiladi. Ssuda kapitali bozorining tarkibini quyidagi chizmada keltirish mumkin.

Keltirilgan sxemadan ko'rinib chiqadi, kredit tizimi kredit- moлия institutlarining yig'indisidan iborat. Qimmatli qog'ozlarning birinchi bozorida yangi muomalaga chiqarilgan qim-matli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi. Ikkilamchi bozorda (fond birjasida) oldindan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar soti-ladi va sotib olinadi. Birjadan tashqarida qimmatli qog'ozlarning sotilishi va sotib olinishi, odatda, birjadan tashqari savdo deb yuritiladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori va kredit tizimining mavjudligi hamda rivojlanish darajasiga qarab ssuda kapitali bozorining ri-vojlanishi to'g'risida xulosa qilish mumkin. Jahon amaliyotida ka-pital bozori AQSH, G'arbiy Evropa mamlakatlari va YAponiyada yuksak taraqqiy qilgan.

2-§. Fondlarning aylanishining o'ziga xos xususiyatlari va kredit zarurligining boshqa omillari

O'zining tarixiy rivojlanishida kredit bir necha bosqichlarni bosib o'tgan.

Ilk shakllanishi bosqichining asosiy belgisi ssuda kapitali bozorida maxsus vositachilarning yo'qligi edi. Kredit munosabat-lari, bo'sh pul mablag'larning egasi va qarz oluvchi o'rtasida bevosita amalga oshirilar edi. Bu erda kredit sudxo'rlik kapitali sifatida namoyon bo'ladi. Uning o'ziga xos belgilari sifatida quyidagilarni belgilab o'tish mumkin:

1. qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi, to'g'ridan-to'g'ri kelishuvga asoslangan qarz munosabatlarining to'liq markazlashma-ganligi;
2. mablag'larni taqsimlashning cheklanganligi;
3. qarz mablag'laridan foydalanganligi uchun juda yuqori foiz me'yorlarining belgilanganligi va boshqalar.

Bu bosqichning tugallanishi ishlab chiqarish maqsadlari uchun moliyaviy qarz resurslariga bo'lgan ehtiyojning keskin oshishiga olib kelgan kapitalistik ishlab chiqarish usuli bilan bog'liq. Alo-hida olingan sudxo'rlarning individual kapitallari ko'rsatilgan talablarni qondirish uchun etarli emas edi. Bu esa ba'zi mulkdorlar tomonidan boshqa mulqdorlar pul mablag'larini jalb qilish hiso-bidan o'z faoliyatini olib borishga majbur qilardi.

Tarkibiy jihatdan rivojlanish. Kredit rivojlanishining bu bosqichi ssuda kapitali bozorida kredit-moliya tashkilotlari ko'rinishidagi maxsus vositachilarining paydo bo'lishi bilan xarak-terlanadi.

Katta sudxo'rlik va sarroflik idoralari zaminida vujudga kel-gan dastlabki banklar o'z zimmasiga ko'pchilik kredit institut-lariga keyinchalik an'anaviy bo'lib qolgan, eng kerakli funk-siya-larni oldi. Bular:

- bo'sh moliyaviy mablag'larni foiz bilan vaktida to'lash majbu-riyati asosida qarz oluvchiga berishiga asoslanib jamg'arish;
- yuridik va jismoniy shaxslar uchun har xil to'lov va hisob-kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatishi (keyinchalik davlat uchun ham);
- qator maxsus moliyaviy operatsiyalarni o'tkazish (masalan, vek-sel munosabati mexanizmi bo'yicha xizmat ko'rsatish va boshqalar).

Maxsus vositachilarga ssuda kapitali bozorida bo'lgan talab, shuningdek, foydaning yuqori me'yori bank tizimining boshqa fao-liyat sohalaridan keladigan kapital oqimi hisobiga rivojlanishi-ni aniqlab beradi (yangi vujudga kelayotgan kredit tashkilotlari-ning tuzuvchilari sudxo'r va sarroflar bo'lmay, balki sanoat va savdo kapitalistlari edi). Rivojlanish bosqichida ssuda kapitali bozo-ridagi munosabatlar ma'lum darajada shakliy tus ola boshladi, kre-ditlashning malum bir turdagi jarayonlari o'rnatildi, ssuda kapi-talining o'rtacha mintaqaviy va milliy me'yorlari o'rnatildi va h.k. Biroq kredit tashkilotlarining faoliyati haligacha markazlashmagan edi. Bu esa ssuda kapitali bozorining rivojlanishiga to'sqinlik qilardi va iqtisodiyotning davriy rivojlanish sharoitlarida mo-liyaviy bozorning boshqa bo'g'inlarida nomutanosibliklarni kelti-rib chiqardi.

Hozirgi ahvoli. Bu bosqichning asosiy belgisi - iqtisodiyotda kredit munosabatlarini davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarilishidir. Davlat

miqyosida kredit munosabatlarining mar-kazlashuvi har bir davlatning Markaziy banki yordamida amalga oshiriladi. Dastlabki umummilliy davlat kredit institutlarining paydo bo'lishi naqd pulsiz hisob kitoblarni olib borish uchun qo'l keldi hamda tijorat banklarining operatsiyalari va xizmat ko'r-satish ko'laminig kengayishiga olib keldi, masalan, fond bozoriga xizmat ko'rsatish bo'yicha. Keyinchalik Markaziy banklar faoliyati bozor iqtisodiyotini barqarorlashtirishning samarali omili bo'lgan kredit dastaklarini ishlatish bo'yicha yo'naltirildi. Bu esa davlatniki bo'lmagan kredit tashkilotlarini nazorat qilishni kuchay-tirishni talab qildi. SHuningdek, iqtisodiyotda informatsion tex-nologiyaning rivojlanishi, global bank tarmoqlarining kompyuter kommunikatsiyalari va ma'lumotlar bazalarining shakllanishi kre-dit munosabatlarini yangi sifatli darajaga, ya'ni mijozga xiz-mat ko'rsatish bilan birga ularning moliyaviy faoliyatining hamma jab-halariga, shuningdek, xalqaro bozorga ham tarqalishiga olib keldi.

Jamiyat faoliyatining o'ta muhim jihati – bu ishlab chiqarish-dir. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi.

Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va meh-nat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarishning bu omillar bilan bir tekisda ta'minlanishi muammodir.

Bu muammo o'z echimini kredit orqali topadi.

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ish-lab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi. Kreditning vujudga kelishini nafaqat ichki iste'mol uchun tovar ishlab chiqarish doirasidan emas, balki asosan yuridik jihatdan mustaqil, bir-biriga mulkdor sifatida qarama-qarshi tu-ruvchi va iqtisodiy munosabatlarga kirishishga tayyor tovar egalari faoliyat ko'rsatayotgan muomala doirasidan qidirish kerak.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir.

Bizga ma'lumki, korxonalarning ishlab chiqarish fondlari (qiymat shaklidagi mehnat vositalari va predmetlari) muayyan bir muddatda pul (P), ishlab chiqarish va tovar (T) shakllarida bo'lishi mumkin. Korxona ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylani-shini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

P - T ... Ishlab chiqarish ... T^I - P^I

Fondlar doiraviy aylanishining birinchi bosqichida (P-T) pul fondlarining ishlab chiqarish fondlariga aylanishi sodir bo'ladi. Bunda mavjud pul mablag'lariga mehnat predmetlari va vositalari sotib olinadi.

Fondlar aylanishining ikkinchi bosqichida ishlab chiqarish ja-rayoni sodir bo'lib, bunda tayyor mahsulotni yaratish ro'y beradi, mah-sulot ko'rinishi tovar ko'rinishini oladi, ishlab chiqarish vosita-lari qiymatiga yangi qiymat qo'shiladi.

Uchinchi bosqichda (T^I - P^I) tayyor mahsulot sotiladi. Tovar o'zi-ning boshlang'ich pul shakliga o'tadi, lekin bunda tovar ham, pul ham o'zining ishlab chiqarish jarayonidan oldingi holatiga nisbatan qiymat jihatdan va miqdor jihatdan ortgan holda bo'ladi.

Mahsulotni sotgandan keyin olingan pul fondlari, o'z navba-tida, yana xarajat qilinadi, yani yangi ishlab chiqarish jarayoni uchun yangi ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi, ish haqi to'lanadi va boshqa xarajatlarga sarflanadi. SHunday qilib, aylanma mablag'-larning aylanishi qayta-qayta takrorlanaveradi va fondlarning doiraviy aylanishi vujudga keladi.

Fondlarning har bir individual doiraviy aylanishi ijtimoiy takror ishlab chiqarishning bir qismi sifatida boshqa doiraviy aylanishlar bilan uzviy bog'langan.

Ma'lumki, 1-bo'lim korxonalari tomonidan yaratilgan mahsulot 2-bo'lim korxonalari va noishlab chiqarish sohasi tomonidan iste'mol qilinadi. O'z navbatida, 2-bo'lim mahsuloti nafaqat o'z iste'molchilari ehtiyojini, shuningdek, 1-bo'lim istemolchilarining ham ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi.

Bularning hammasi aylanma fondlarining doiraviy aylanishi uzluksizligidan va fondlarning individual aylanishlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi.

Asosiy fondlar qiymati harakati jarayonida resurslarni ish-lab chiqarishdan bo'shatilishi ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ishlab chi-qarish vositalari ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat xizmat qiladi va ularning qiymati tovar mahsuloti qiymatiga

asta-sekin o'tib boradi. Asosiy fondlarning asta-sekin eskirish qiymati o'z o'lchami bo'yicha korxonaning yangi vositalar sotib olish hajmini ta'minlay olmaydi.

Fondlarning aylanishida asosiy fondlarning o'zgaruvchan harakati ro'y beradi. SHuni ta'kidlab o'tish lozimki, bunda ba'zi korxonalarda bo'sh pul mablag'lari to'planib qoladi, boshqalarida esa katta xarajatlarga ehtiyoj tufayli mablag'lar etishmovchiligi yuzaga keladi.

Xuddi shunday vaziyat aylanma fondlari harakatida ham vujudga keladi. Bu erda ularning uzluksiz aylanishidagi tebranishlar yanada xilma-xildir. Dastavval bu tebranishlar ishlab chiqarishning mavsumiyligi, mahsulot ishlab chiqarish davri bilan mahsulotni sotish vaqti bir-biriga mos kelmasligi tufayli vujudga keladi.

Mablag'lar harakatidagi tebranishlar tovar mahsulotini jo'na-tish bilan bog'liq xarajatlar tufayli ham vujudga keladi. Ma'lum-ki, mahsulotni jo'natish vaqti bilan uni sotishdan olinadigan tushumning korxona hisob raqamiga kelib tushish vaqti ko'p hollar-da to'g'ri kelmaydi. Bu hol turlicha sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Masalan, mahsulotni ishlab chiqaruvchi korxona bilan uni iste'mol qiluvchi korxona bir-biridan muayyan masofada joylash-ganligi, mol sotib oluvchi korxonaning ayni vaqtda tovar va xizmatlarga to'lash uchun hisob-kitob raqamlarida pul mablag'larining etarli emasligi va boshqalar tufayli kelib chiqadi.

Fondlarning doiraviy aylanishidagi tebranishlar zaminida ishlab chiqarish vaqti bilan mahsulotlarni sotish vaqtining mos kel-may qolishidan vujudga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etuv-chi munosabatlarning paydo bo'lishi tabiiy holga aylanadi. Bu muno-sabatlar mablag'larning vaqtincha bekor turib qolishi bilan bu mab-lag'larga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf eta-di. Bunday munosabatlar odatda, kredit munosabatlar deb yuritila-di va kredit munosabatlar asosida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan **kredit** tushunchasi yuzaga keladi.

Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin:

birinchidan, fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib, bo'sh qolgan mablag'larning harakatsiz turib qolishining oldi olinadi;

ikkinchidan, takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Kreditning vujudga kelishi reallikka aylanishi uchun muayyan sharoitlar bo'lishi zarur. SHu masala bo'yicha ba'zi iqtisodiy ada-biyotlarda keltirilgan fikrlarni tahlil qilib, iqtisodchilar to-monidan kredit yuzaga kelishining quyidagi shartlariga ko'proq e'tibor berilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Kredit munosabati bo'lishi uchun:

birinchidan, kredit munosabati ishtirokchilari – qarz beruvchi va qarz oluvchi – huquqiy jihatdan mustaqil sub'ekt bo'lishi kerak. Mustaqil sub'ekt sifatida har ikkala tomon bir-biri bilan o'zaro aloqalardan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarishini moddiy jihatdan kafolatlay olishi kerak. Majburiyatlarni bajara olish qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil huquqiy sub'ekt sifati-da tomonlar iqtisodiy munosabatga kirishishlari kerak.

ikkinchidan, qarz beruvchi va qarz oluvchi manfaatlari bir-biriga mos tushgan taqdirdagina kredit zaruriyatga aylanadi. Bu manfaatlar, avvalambor, ob'ektiv jarayonlar, o'zaro manfaatlarni taqozo etuvchi aniq vaziyat bilan bog'liq.

Kreditor(qarz beruvchi) tomonidan pul mablag'larini qarzga be-rish bo'yicha, qarz oluvchi tomonidan esa shu mablag'larni olish bo'yi-cha qiziqish tug'ilgan taqdirdagina kredit munosabatlari vujudga keladi.

Kreditning vujudga kelishi kredit munosabatlari ishtirok-chilari manfaatlarining yo'nalishiga bog'liq. Tomonlar manfaat-larining mos kelishi kredit shartnomasi tuzilishini ta'minlaydi. Lekin kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaati nafaqat vaqt va makon jihatdan, shuningdek, sifat jihatdan ham mos tushgan taqdirdagina bu munosabatlar realikka aylanadi. SHu bilan birga, kreditning bu muhim sifatlari kredit munosabatlari sodir bo'li-shining asosiy sababi bo'lolmaydi. Kredit vujudga kelishi uchun, yuqorida aytilgandek, aniq bir iqtisodiy asos - fondlarning doiraviy aylanishi va shunga o'xshash boshqa aniq sharoitlar bo'lishi zarur. Faqatgina ana shu ta'sir etuvchi omillar bo'lgan taqdirdagina kreditning vujudga kelishi realikka aylanadi.

Ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda kreditning zarurligi xususida bir necha boshqa fikrlar ham uchraydi. Masalan, kredit korxonalar faoliyatini nazorat qilishni amalga oshirish uchun zarur, deb ta'kid-lanadi. Agar bu fikr to'g'ri deb qaraydigan bo'lsak, kreditning zarurligi faqat kreditor uchun tushunarli bo'ladi, chunki u qarz berish orqali qarz oluvchi faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bunday sharoitda kreditning chegarasi ishlab chiqarish fond-larining doiraviy aylanishiga asoslangan ob'ektiv jarayonlarga emas, balki bankning kredit operatsiyalari orqali qarz oluvchining faoliyatini nazorat qilish istagiga bog'liq bo'lib qoladi.

Bu mulohazalardan kelib chiqqan holda xulosa qilib aytish mumkinki, kreditning ob'ektiv zarurligi takror ishlab chiqarish jarayonida fondlarning doiraviy aylanishi qonuniyatlariga asos-langandir.

Kreditga zarurat tug'ilganda quyidagi manbalardagi bo'sh mablag'lardan kredit resurslar sifatida foydalanish mumkin. Bu manbalar asosan quyidagilardir:

- asosiy fondlarni tiklash, kapital tamirlash uchun ajrati-ladigan amortizatsiya sifatidagi pul mablag'lari;
- tovarlarni sotish va yangi moddiy resurslarni sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli yuzaga kelgan bo'sh pul mablag'lari;
- tovarlar realizatsiyasidan tushgan tushum bilan ish haqini to'lash vaqtlari orasida vaqtincha bo'sh turib qolgan pul mablag'lari;
- kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig'iladi-gan va kapitallashtirish uchun mo'ljallangan qo'shimcha mablag'lar;
- shaxsiy sektor daromadlari, jamg'armalari va boshqa bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning zarurligini ifodalovchi omillar mohiyatini ochish-da, ularning har birining ahamiyatini kredit shartnomasini tuzish darajasigacha olib kelish xato hisoblanadi. Alohida olingan bir omilning o'zi kredit berilishi uchun u yoki bu darajada etarli bo'l-masligi mumkin.

Masalan, aytaylik korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi jarayonida ularda kreditga ehtiyoj tug'iladi. SHunga asosan kredit takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksiz-ligini ta'minlash zarurligidan kelib chiqadi, degan shartga asos-langani holda kredit berilishi kerak. Ammo bunda qo'shimcha resurs-larga muhtojlik o'z-o'zidan avtomatik tarzda kredit berilishi kerak-ligini

ifodalamaydi. Buning uchun kreditning zarurligini ifoda-lovchi boshqa sharoitlar ham mavjud bo'lishi kerak.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri kredit munosabatlarini rivojlantirishda banklar kredit uchun xarakterli muhim shartlar va qonunlarga asoslangan holda kreditlash jarayonini amalga oshirishlari zarur.

Xulosa qilib aytganda, korxonalarning xo'jalik hisobida ish yuritishida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'min-lash, korxonaning asosiy va aylanma fondlarining doiraviy aylanishining to'xtab qolishiga yo'l qo'ymaslik, korxonalarning moliya-viy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasining maromiy-ligini saqlash, korxonalar tomonidan tovar mahsulotini sotganda sotilgan tovar uchun to'lov summasini olish ob'ektiv va sub'ektiv sabablar tufayli kechiktirgan holda kreditning zarurligi kelib chiqadi.

Ammo kredit berish uning zarurligi bilangina kifoyalanib qolmasdan uning maqsadli ishlatilishi shart-sharoitlari bilan ham belgilanadi.

Iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ijtimoiy ishlab chiqarish ta'minlaydi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini esa kredit vositasida uzluksiz davom ettirib, bir zum bo'lsa-da, to'xtab qolishiga yo'l qo'yilmaydi.

Demak, kredit iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ta'minlovchi dastaklardan biri degan xulosaga kelishimiz mumkin.

3-§. Kreditning mohiyati va uning funksiyalari

Bizga ma'lumki, pul mablag'lariga ko'p hollarda kreditlarni, korxonalarning hisobvarag'dagi mablag'larini va naqd pullarni, aylanma mablag'larini va moliyaviy resurslarni kiritadilar.

Bu iqtisodiy kategoriyalar tashqi tomondan o'xshagani bilan, ularning ichki xususiyatlari juda xilma-xil va bir-biriga o'xsha-maydi.

Kredit - bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini pul egasi yoki boshqalar tomonidan ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy muno-sabatlar yig'indisidir.

Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilar mablag'lari etarli bo'l-magan sharoitda to'lovni kechiktirib, tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'la-dilar.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy munosabatlar-ning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish – bu uning sifatlarini, muhim tomonlarini, iqtisodiy munosabatlar tizimining bir ele-menti sifatida ko'rsatuvchi asoslarini bilish demakdir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning mohiyati ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilib chiqilgan va ular tomoni-dan kreditning mohiyati bo'yicha turlicha fikr bildirilgan.

Masalan, E. Voznesenskiy, A. Zverev, D. Allaxverdyan kabi olim kredit maxsus kategoriya hisoblansa-da, u moliya tarkibiga kiradi, deb hisoblashadi.

V. Zaxarov, O. Lavrushin, M. Pessel, I. Levchuk, V. Rybin, A. Qodirov, T. Qoraliev kabi olimlar esa kreditni moliya bilan parallel ravishda faoliyat ko'rsatuvchi alohida mustaqil iqtisodiy kategoriya, deb hisoblaydilar.

Kreditning mustaqil kategoriya sifatida mohiyatini aniqlash murakkab savollardan biridir.

Kredit qarzga beriladigan qiymatning harakati sifatida tushunish mumkin.

Zaxarov V. «Kredit vaqtinchalik foydalanishga beriladigan qiymat bo'yicha bo'ladigan ijtimoiy munosabatdir» deb xulosa qil-gan bo'lsa, Qodirov A., Pessel M. esa kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, unda ishlab chiqarish munosabatlari o'z aksini topadi va davlat, xo'jalik tashkilotlari, korxonalar, muassasalar bir-biriga qiymatni ma'lum vaqtga, qaytarib berish va to'lash sharti bilan beradilar, deb uqtiradilar.

YUqoridagi fikrlarga asoslangan holda kreditning ba'zi mu-him tomonlari aniqlanadi:

birinchidan, uning ijtimoiy mahsulot yaratish, milliy daromad va pul resurslarini qayta taqsimlashga bog'liqligi;

ikkinchidan, kreditning harakat shakliga (tovar yoki pul tarzi-da) ega ekanligi;

uchinchidan, takror ishlab chiqarishdagi harakatning asosiy hal etuvchi belgisi (qarz) ekanligi va h. k.

Berilgan kredit qaytuvchanlik xarakteriga ega. U xuddi shu sifati bilan moliyadan farq qiladi.

Ssuda kapitali manbalarining tahlili kreditning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini aniqlashga asos bo‘lib xizmat qildi.

Bir qator iqtisodchilarning fikricha, kredit jamiyatdagi vaq-tincha bo‘sh pul mablag‘larini yig‘ish va ularni taqsimlash shaklidir.

Bu nuqtai nazardan, kredit vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini qarzga berish bo‘lib, muayyan belgilangan muddatdan so‘ng bu mablag‘-lar o‘z manbasiga qaytib kelishi kerak.

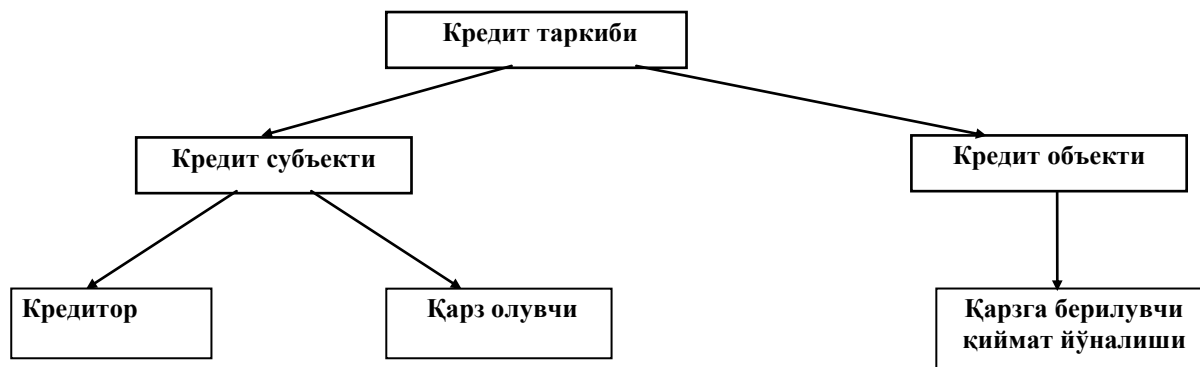
Kreditning mohiyatini yanada aniqlashtirish uchun uning tar-kibini, harakat bosqichlarini, iqtisodiy tushuncha sifatidagi mu-him belgilarini va ijtimoiy - iqtisodiy xarakteristikasini ko‘rib chiqamiz. Kreditning mohiyatini tushunish uchun, avvalambor, uning tarkibi nimadan iborat ekanligini tushunib olish zarur. Kredit munosabat bo‘lishi uchun uning zarur elementlari – kredit-ning ob’ekti va sub’ekti bo‘lishi zarur.

Kredit munosabatlarida sub’ektlar ikki xil bo‘ladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi)

2. Qarz oluvchi

Bundan tashqari, kredit munosabatlari tarkibining elementi sifatida kreditning ob’ekti yuzaga keladi.

Кредит munosabatlarning ob'ektlari va sub'ektlari.

Кредит ob'ekti - bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan kreditor (qarz beruvchi)ga qaytib beriladigan qiymatdir.

Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishi kreditning asosiy sifati hisoblanadi.

Кредит tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Кредитning harakat bosqichlari ham uning muhim belgisi hisoblanadi. Qarzga beriluvchi qiymat harakatini quyidagi sxemada ifodalash mumkin:

$$B_k - O_{kz} - I_k \dots V_r \dots Q_k - F_{ks}$$

B_k – kreditning berilishi;

O_{kz} – kreditning qarz oluvchi tomonidan vaqtinchalik ehtiyoj-larini qondirish uchun olinishi;

I_k – kreditning ishlatilishi qarz oluvchining kreditni nima maqsadda olganligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi;

V_r – qarz oluvchining xo'jaligida qarzga olingan qiymat aylan-masi tugallanishini resurslarning aylanmadan chiqarilishini ifodalaydi;

Q_k – kreditni qaytarish;

F_{ks} – vaqtinchalik berilgan qiymatni kreditor qo'liga qaytib kelishi (% bilan).

Кредитning mohiyatini malum vaqtdan keyin qaytarib berish va foiz bilan qaytarish sharti yanada kengroq ochib beradi. Bu har ikkala shartdan tashqari, kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida harakat qilishini asoslash uchun iqtisodiy munosabatlarning chuqur ijtimoiy - iqtisodiy belgilarini hisobga olish zarur.

Кредит mohiyatining tahlili uzluksiz jarayon. Tahlil jarayoni-da yangidan yangi belgilar, xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin.

Har qanday iqtisodiy kategoriya o'zining funksiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir qator funksiyalariga ega. Ij-timoiy iqtisodiy tizimda kreditning o'rni va ahamiyati baja-rayotgan funksiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funksiyasi – bu kreditning iqtisodiyotdagi faoliyati konkret ravishda namoyon bo'lishidir.

Кредитni tahlil qilishda, funksiya, uning mohiyati va ahamiyati o'rtasidagi oraliq bo'g'in sifatida ko'rib chiqiladi.

Кредитning funksiyalari haqida olimlar o'rtasida yagona izchil-lik yo'q.

I. Lavrushinning fikricha, kreditning funksiyalarini tahlil qilishda ikkita echilmagan muammo mavjud:

1. Funksiyani tushunishning uslubiy asoslari.

2. Funksiyalarning tarkibi va strukturasi.

Kreditning tarkibiy qismidan kelib chiqqan holda unga quyi-dagi munosabatlarga xos funksiyalar taalluqli:

a) kreditorning qarz oluvchi va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

b) qarz oluvchining kreditor va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

v) qarzga beriluvchi qiymat bilan kreditor va qarz oluvchining munosabati orqali.

Kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabat shunday aniq-lanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurslarni taklif qiladi, qarz oluvchi bu resurslarni ishlatadi va bunda qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o'rtasida aylanadi. Bu erdan kredit-ning birinchi funksiyasi kelib chiqadi:

Qarzga beriluvchi qiymatni vaqtincha foydalanishga berish funksiyasi.

Kredit va pul mablag'lari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqqan holda, kreditning haqiqiy pullarni kredit pullari bilan almashtirish funksiyasi oldinga surilgan. Lekin bu funksiya hozir-gi kunda iqtisodiy munosabatlar «sahnasidan» chiqib ketgan.

Kreditning tashqi muhit bilan aloqasi uning ikkinchi funk-siyasini keltirib chiqaradi.

2. Qayta taqsimlash funksiyasi.

Kredit takror ishlab chiqarish jarayonining barcha fazalariga - ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste'molga xizmat ko'rsa-tadi.

Takror ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda kredit, ishlab chiqarish, taqsimlash yoki iste'mol jarayonida kechadigan funksiyalardan farqli o'laroq qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ssuda kapitali bozori vaqtincha bo'sh moliyaviy resurslarni bir faoliyat jabhasidan boshqasiga yo'naltiruvchi va natijada yuqori foydani ta'minlovchi o'ziga xos dastak sifatida namoyon bo'ladi.

Qayta taqsimlash funksiyasi yordamida korxonalar, tashkilot-lar, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari va daromad-lari ssuda kapitaliga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga, muayyan to'lov asosida beriladi. Bu funktsiya yordamida ishlab chiqarishdagi proporsiyalar va pul kapitali harakati boshqarilib turi-ladi.

O'zining turli tarmoqlar va mintaqalarda tabaqalanish daraja-siga tayanib, kredit iqtisodning stixiyali makroboshqaruvchisi sifa-tida namoyon bo'ladi. Bazi hollarda bu funktsiyaning amalga oshirilishi bozor tizimida nomutanosiblikning chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday holat MHD davlatlarida bozor iqtisodiga o'tish bosqichida namoyon bo'lmoqda. SHuning uchun kredit tizi-mini davlat tomonidan boshqarishning muhim vazifalaridan biri bu iqtisodiy ustunlikni oqilona tavsiflash va kredit resurslari-ni u yoki bu tarmoqqa jalb qilishni rag'batlantirishdan iboratdir.

3. Muomala xarajatlarini tejash funksiyasi.

Kredit vujudga kelish davridan boshlab haqiqiy pullarni (oltin, kumush) kredit pullari – veksellar, banknotalar, cheklar bi-lan almashinishini ta'minlab kelgan. Lekin, oltinning monetar ahamiyati yo'qolishi tufayli kredit shu funktsiyasi yordamida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirib, hisob-kitoblarning tez-ligini va kam xarajatligini ta'minlamoqda. Kapitalning muomala-lada bo'lish vaqtining iqtisod qilinishi uning ishlab chiqarishda bo'lish vaqtini oshiradi va bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, foydaning ortishiga olib keladi.

Bu funktsiyaning amalga oshishi kreditning iqtisodiy mohiya-tidan kelib chiqadi. Uning manbai sanoat va savdo kapitalining doiraviy aylanishi jarayonida vaqtincha bo'shagan moliyaviy mablag'lar hisoblanadi. Xo'jalik sub'ektlari pul mablag'larining ke-lib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt bo'yicha farq faqatgina ortiqcha mablag'lar hajmini emas, balki moliyaviy mablag'larning etishmovchiligini ham aniqlab beradi. SHuning uchun korxona va tashkilotlarning o'z aylanma mablag'larining vaqtinchalik etishmov-chiligini to'ldirish uchun ssudalar berish keng tarqalib borgan.

4. Kapital to'planishining jadallashuvi va konsentratsiya-lashuvi funksiyasi.

Kapital to'planishi jarayoni iqtisodiy rivojlanishning barqarorlashuvi va xo'jalik yurituvchi har bir sub'ektning maqsadga erishishining muhim sharti hisoblanadi. Bu masalani hal qilishga va ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuning bilan birga qo'shimcha foyda olishga qarz mablag'laridan foydalanish yordam beradi. SHuni ta'kidlab o'tish zarurki, iqtisodiy inqiroz davrida bu resurs-larning qimmatligi ko'pchilik xo'jalik faoliyati jabxalarida kapital to'planishini jadallashtirish masalasini

xal qilishda to's-qinlik qiladi. SHunga qaramasdan, ko'rib chiqilayotgan funksiya xozirgi sharoitda rejali iqtisodiyot davrida rivojlanmagan va mablag'lar bilan ta'minlanmagan faoliyat jabhalarini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlanish jarayonini sezilarli tezlashtirdi.

5. Muomalaga to'lov vositalarini chiqarish funksiyasi.

Bu funksiyaning amalga oshishi jarayonida kredit faqatgina tovar emas, balki pul muomalasining jadallashuviga, undan naqd pullarni siqib chiqarib, to'lovlar aylanishining tezlashuviga ijo-biy ta'sir ko'rsatadi. Kredit tufayli pul muomalasi doirasiga veksell, chek, kredit kartochkalari kabi vositalar kiritilib, naqd pulli hisob-kitoblarni naqdsiz operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmini osonlash-tiradi va tezlashtiradi. Bu masalani hal etishda tijorat krediti zamonaviy tovar almashinuvining kerakli elementi sifatida muhim o'rin tutadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi ham kredit orqali samaraliroq amalga oshirilishi mumkin. Urushdan keyingi yil-larda fan-texnika taraqqiyoti har bir mamlakat yoki alohida xo'jalik yurituvchi sub'ekt iqtisodiy rivojining hal qiluvchi omiliga ay-langan. Kreditning fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdagi o'rnini fan-texnika tashkilotlarining faoliyatini moliyalashti-rish jarayoni orqali kuzatish mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi markazlarning normal ishlab turishini ta'minlash uchun ham, ular faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. SHuningdek, kredit innovatsion jarayonlarda ishlab chiqarishga ilmiy tadqiqot natijalarini joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirish bilan bog'liq xarajat-larni moliyalashtirish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur.

Albatta, korxonalarining mablag'lari etarli bo'lgani holda, bu turdagi xarajatlar dastlab korxonalarining o'z mablag'lari hisobi-dan moliyalashtiriladi, shuningdek, o'z mablag'lari etarli bo'lmagan sharoitda bankning maqsadli o'rta va uzoq muddatli ssudalari hiso-bidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Kreditni ishlatish samaradorligi uni pozitiv ravishda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga va mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishiga ta'siri bilan aniqlanadi.

Ko'rib o'tganimizdek, kredit xo'jalik sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarish va sotuv, to'lov jarayonidagi mablag'lar etishmov-chiligini qoplash uchun olinadi. Agar korxona ishlab chiqarish zahi-ralarini sotib olish uchun kredit mablag'lardan foydalanadigan bo'lsa, shu kredit fondlar aylanishining barcha bosqichlarini bosib o'tadi va miqdoriy jihatdan o'sgan holda aylanishdan chiqariladi va qarz beruvchiga qaytariladi.

Kredit resurslaridan korxona quyidagi hollarda foydala-nishi mumkin:

1. Korxona kreditni xarajatlarning biron turini amalga oshirish uchun, masalan, xom ashyo, materiallar sotib olish, tugal-lanmagan ishlab chiqarish uchun yoki jo'natilgan tovarlar uchun olishi mumkin.

2. Korxona aylanma fondlarning doiraviy aylanishining bar-cha bosqichlariga kreditni jalb qilishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish zaxiralari sotib olishga, tugallanmagan ishlab chiqarishga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga va boshqa xarajatlar uchun.

3. Korxonani kompleks kreditlashtirish zarur bo'lganda amalga oshiriladi.

YUqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda xo‘jaliklar tomo-nidan kreditdan foydalanish variantlarini quyidagicha sxema ko‘rinishida ifodalash mumkin:

I variant

kreditning chiqarilishi

k
P - ICH₃ . . . TICH . . . TM - JT - P aylanishi

k
kreditning kiritilishi

II variant

$k_1 k_2 k_3 k_4$ kreditning chiqarilishi

P - ICH₃ . . . TICH . . . TM - JT - P aylanishi

$k_1 k_2 k_3 k_4$ kiritilishi

III variant

▲k ▲k ▲k ▲k kreditning chiqarilishi

P - ICH₃ . . . TICH . . . TM - JT - P aylanishi

▲k ▲k ▲k ▲k kiritilishi

P – dastlabki pul mablag‘lari;

ICH₃ – ishlab chiqarish zaxiralari;

TICH – tugallanmagan ishlab chiqarish;

TM – tayyor mahsulot;

JT – jo‘natilgan tovarlar;

P – aylanishdan bo‘shagan pul mablag‘lari;

K – kredit.

YUqoridagi hollardan ko‘rinib turibdiki, har bir korxona o‘z faoliyati davomida kredit resurslariga muhtoj bo‘lishi mumkin.

4-§. Kreditlash tamoyillari

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asos-larga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo‘lgan ssuda kapitali bo-zori operatsiyalari ma’lum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit rivojlanishining birinchi bosqichida ko‘zga tash-langan edi, keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol o‘z aksini topdi. Iqtisodiy tushuncha sifatida kredit bir necha tamoyillarga ega. Bular kreditning qaytib beri-lishi, kreditning muddatliligi, kreditning ta’minlanganligi, maq-sadliligi va to‘lovlilik tamoyillaridir. Quyida biz har bir tamo-yilning mazmunini qisqacha ta’riflab o‘tamiz.

1. Kreditning qaytib berish tamoyili

Bu tamoyil kreditning mustaqil iqtisodiy tushuncha ekanli-gining shartidir. Qaytib berish kreditning umumiy belgisi hi-soblanadi. Qaytib berish o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi: u moddiy jarayonlarga, qiymat aylanishining tugashiga

asoslanadi. Ammo aylanma harakatning tugashi bu – qaytarib berish emas, faqat qaytarib berish uchun zamin tayyorlashdir. Kreditni qaytarish aylanma-dan chiqqan mablag‘lar qarz oluvchiga pul mablag‘larini qaytarish imkoniyatini bergan taqdirda amalga oshiriladi. Qaytarib berish layoqati ikkiyoqlama jarayonni ifoda etadi, u kreditor uchun ham, qarz oluvchi uchun ham bir xil darajada muhimdir.

Qiymatning qaytuvchi harakatining huquqiy tomoni ham mu-himdir. Muayyan bir muddatga beriladigan qiymatga egalik huquqi kreditoridan qarz oluvchiga o‘tmaydi.

Qarzga beriladigan qiymat faqat muayyan bir muddatgagina o‘z egasi qo‘lidan uzoqlashadi, lekin egasini o‘zgartirmaydi.

Bo‘sh turgan resurslarni akkumulyasiya qiluvchi banklar bu re-surslardan xususiy resurslar sifatida foydalana olmaydi. Bank qarzga beruvchi mablag‘ning egasi bo‘lib, korxona, tashkilot, alohida shaxslar hisoblanadi.

Qaytarib berish muayyan shartnomada aks ettiriladi.

Qaytarib berish ob‘ektiv belgi hisoblanadi. Kreditni qay-tarib beruvchi tomon uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan, jumla-dan, moliyadan farq qilish imkoniyatini beradi.

Kreditdan samarali foydalanish asosida qaytarib berish – butun bank faoliyatining markaziy punkti hisoblanadi. Kreditning bu tamoyili kredit va undan foydalanganlik uchun foiz summasini kredit bergan muassasa hisobiga ko‘chirish yo‘li bilan ifodalanadi. SHu yo‘l bilan banklar kredit resurslarining qayta tiklanishini ta‘minlaydilar. Bizning amaliyotimizda markazlashgan rejali iqti-sodiyot sharoitida kreditlashning «qaytarilmaydigan ssuda» degan norasmiy tushunchasi bor edi. Kreditlashning bu shakli xalq xo‘ja-ligining ko‘p tarmoqlarida, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi sohasida keng tarqalgan edi. Kredit davlat banki tomonidan qarz oluvchining moliyaviy ahvolini hisobga olmagan holda berilar edi. O‘zining iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra, qaytarilmaydigan ssudalar byudjet subsidiyasining qo‘shimcha shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida «qaytarilmas kredit» tushunchasi bozor iqtisodiyoti tamoyillari uchun begona hisoblanib, bunday kredit-ning amaliyotda bo‘lishi iqtisodiyot uchun juda xavflidir.

2. Kreditning muddatliligi

Bu tamoyil kredit beruvchidan olingan kreditni o‘z vaqtida qay-tarib berish muddatini, ya‘ni kreditning qanday muddatga beril-ganligi bilan tavsiflanadi. Bunda shu muddatlilik tamoyiliga ko‘ra, kredit uzoq va qisqa muddatli kreditlarga bo‘linadi.

Kreditning muddatlilik tamoyili qarzдор uchun qulay bo‘lgan har qanday vaqtda emas, balki kredit bitimida ko‘rsatilgan malum muddatda kreditning qaytarilishi zarur ekanligini bildiradi. Kreditning muddatliligi har ikkala tomon, kreditor va qarz oluvchi uchun muhimdir. Agar kreditor qarzni foizi bilan o‘z vaqtida qaytib olsa, uni egasiga o‘z vaqtida qaytarish yoki yana kreditga berish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Qarz oluvchi kreditni samarali ishlatib, uni o‘z vaqtida kreditorga qaytarish va shu bilan shartnomadagi jazo choralaridan qutilishidan manfaatdor. Kreditning muddati bo‘yicha kredit shartnomada ko‘rsatilgan shartlarning buzilishi natijasida qarz beruvchi qarz oluvchiga iqtisodiy choralar (jarimalar shaklida, kredit bo‘yicha foiz darajasini oshirish, kreditning muddatini qisqartirish va boshqalar)ni qo‘llashi mumkin. Bu choralar ham yordam bermagan hollarda qarz beruvchi moliyaviy

talablarni xo‘jalik sudi orqali undirib olishi mumkin. Kreditning muddatliligi kelib tushuvchi boyliklarni tejamli va qayta ishlatish, ishlab chiqarilgan mahsulotni jo‘natish, tovarlarni sotish muddatlariga va pirovard natijada aylanma fondlarining doiraviy aylanishining tezligiga bog‘liqdir.

3. Kreditning ta‘minlanganlik tamoyili

Bu tamoyil yordamida iqtisodiyotning rivojlanishida qiymat va moddiy ishlab chiqarish o‘rtasida bo‘lishi zarur bo‘lgan propor-siyalarning bir me‘yorda bo‘lishi rag‘batlantiriladi. Bu tamoyil-ning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo‘jalik aylanmasida ishtirok etuvchi bank mablag‘larining har bir so‘miga muayyan moddiy boylik-larning bir so‘mi qarama-qarshi turishi kerak. Banklar tomonidan xalq xo‘jaligi tarmoqlariga berilgan kreditlar to‘liq tovar moddiy boyliklari va malum xarajatlar bilan ta‘minlangan bo‘lishi ke-rak. Tarmoqlarga ta‘minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos hisoblanadi. Bu, o‘z navbatida, bankning likvidliligiga va pul muomalasiga katta ta-sir ko‘rsatadi. SHuning uchun ham, bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar moddiy boy-liklar va xarajatlar bilan ta‘minlangan bo‘lishiga muhim e‘tibor berilmoqda. Hozirgi sharoitda bu jarayonning amalga oshirilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit olayotgan korxona bankka tovar yoki tovar hujjatlarini, boshqa biror shakldagi mulkni garovga qo‘yadi. Agarda bank bergan kredit qarz oluvchi tomonidan o‘z vaqtida bankka qaytarilmasa, bank tovarni sotish hisobidan qarz o‘rnini qoplash huquqiga ega bo‘ladi. Ba’zida kredit warrant asosida ham berilishi mumkin. (Warrant –garov uchun xizmat qiluvchi hujjat). Bunda kreditor berayotgan kre-diti tovar - moddiy boyliklar bilan ta‘minlanganligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Bank ssudalarining tovar - moddiy boyliklar bilan to‘liq ta‘minlanganligi pul muomalasining barqarorligini ta‘minlaydi, chunki bank aylanmasidagi pullar naqd pulga transformatsiyalanib turadi.

Xulosa qilib aytganda, kreditning ta‘minlanganlik tamoyili qarz oluvchi o‘ziga olgan majburiyatlarni buzish sharoitida qarz beruvchining mulkdorlik manfaatlarini himoya qilishni ta‘min-laydi va kreditni biror garov yoki moliyaviy kafolat asosida berishda o‘zining amaliy aksini topadi. Bu umumiy iqtisodiy bar-qarorlik davrida, ayniqsa, muhimdir.

4. To‘lovlilik tamoyili

Bu tamoyil aylanma fondlarining doiraviy aylanishini, ken-gaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ta‘minlovchi to‘lov resurslari summasini avanslashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Bu tamoyilga asosan korxonalar foydalanilgan qarz mablag‘-lari uchun kreditorga foiz shaklida to‘lovni o‘tkazadilar. Kredit-ning to‘lash uni to‘liq summada o‘z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to‘lov bilan qaytarilishini ifodalaydi. Demak, kreditor o‘z mablag‘larini hech vaqt o‘z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag‘ni qarzga berganligi uchun muayyan to‘lov talab qiladi (foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to'lovi nafaqat banklar xo'jalik hisobi maqomiga, shu bilan birga, korxonalarni bevosita foydasi bilan bog'liq xo'ja-lik hisobiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Kredit uchun haq to'lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi qo'shimcha olingan foydaning taqsimlanishi qayd qilishda namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotda uchta asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi me'yori-ni o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi:

- yuridik shaxslar foydasining va jismoniy shaxslar daro-madining taqsimlanishi;

- ishlab chiqarishni tartibga solish va ssuda kapitalining taq-simlanishi orqali tarmoq, tarmoqlararo va xalqaro miqyosda ayla-nishi;

- iqtisodiyot rivojining inqirozli bosqichida bank mijozlari-ning pul mablag'larini inflyasiyadan himoyalash va boshqalar.

Ssuda foizining stavkasi ssuda kapitalidan olingan yillik daromad summasining berilgan kredit summasiga nisbati bilan aniqlanib, kredit resurslarining bahosi sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqa tovarlar bahosi belgilanishining an'anaviy mexaniz-midan farqli o'laroq, kreditning bahosi, ssuda kapitali bozoridagi talab va taklifning nisbatini o'zida aks ettiradi va u bir qator omillarga bog'liq bo'ladi:

- bozor iqtisodiyotining davriy rivojlanishi (inqiroz dav-rida ssuda foizi o'sadi, yuksalish davrida esa pasayadi);

- inflyasiya jarayoni sur'atlari (amaliyotda ssuda foizining inflyasiya o'sish sur'atlaridan orqada qolishi uchrashi mumkin);

- tijorat banklarni kreditlash jarayonini amalga oshiruvchi Markaziy bank orqali davlat kreditini tartibga solishning sama-radorligi;

- xalqaro kredit bozoridagi holat (masalan, biror mamlakatda kredit bo'yicha foiz stavkasining oshishi shu mamlakatga chet el kapi-talining oqib kelishiga olib keladi va bu milliy bozorlar hola-tiga ta'sir ko'rsatadi.);

- jismoniy va huquqiy shaxslar pul jamg'armalarining dina-mikasi (ularning hajmi qisqargan holda ssuda foizi o'sadi);

- potensial qarz oluvchilarning kredit resurslariga bo'lgan ehtiyojini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish dinamikasi;

- ishlab chiqarishning mavsumiyligi (chet el amaliyotida bank-lar mavsum davrida kreditlar bo'yicha foizlarni oshiradilar);

- davlat tomonidan beriladigan kredit miqdori bilan davlat-ning ichki qarz-lari o'rtasidagi nisbat (ssuda foizi ichki davlat qarz-lari o'sishi bilan birga o'sib boradi).

5. Kreditning maqsadli bo'lishi

Bu tamoyilning mohiyati shundaki, qarz oluvchi tomonidan olin-gan kreditlar aniq bir maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Kreditning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, masa-lan, tovar-moddiy boyliklar sotib olishga yoki biror ishlab chiqa-rish xarajatlarini qoplashga va hokazo aniq biror ob'ektga maq-sadli yo'naltirilganligi korxona bilan bank o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi. Korxona olgan kreditini faqatgina kredit shartnomada ko'rsatilgan ishni bajarishga sarf-lashi kerak . Bunda kredit muayyan, aniq ob'ektga:

ishlab chiqarish xarajatlariga, ishlab chiqarish zaxiralariga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga, hisob-kitob hujjatlariga va hokazolarga beriladi.

YUqorida keltirilgan tamoyillar kreditning iqtisodiy kate-goriya sifatida mavjud bo'lishi va harakat qilishining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha, bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning yuqorida keltirilgan tamoyillaridan tashqari, kreditdan oqilona foydalanishni ifodalovchi tamoyil kreditning samaradorligi ta-moyilini kiritishimiz zarur. Bu tamoyil nafaqat kredit va foiz summasini bankga qaytarib to'lashni, bundan tashqari, shu kredit yordamida kreditlanadigan yoki moliyalashtiriladigan soha, tarmoq, korxona qancha samaradorlikka erishishini ifodalashi zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida beriladigan kreditlar ma'lum bir loyiha-larning bajarilishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Banklar loyihalarni kreditlash yoki moliyalashtirishdan oldin loyihani bajarish uchun yo'naltiriladigan mablag'larning samaradorligini hisoblab chiqish-lari zarur. Agar biz bozor iqtisodi yuqori rivojlangan mamlakat-larda kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish amaliyotiga e'ti-bor beradigan bo'lsak, bu mamlakatlarda korxona, tashkilotlarga kredit berishdan oldin qo'yiladigan mablag'larning samaradorligi hisob-kitob qilib chiqadi. Agarda loyihaga qo'yiladigan mablag'lar samara beradigan bo'lsagina, shu loyiha uchun mablag' ajratiladi. Har bir korxona va tashkilot uchun kreditdan foydalanishda uning samaradorligiga alohida e'tibor berish foydadan xoli emas, chunki samaradorlik kreditning zaruriy shartlaridan biri hisob-lanadi. Kreditning samaradorligi ishlab chiqarish va savdo hajmiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Samaradorlik tamoyilining mavjudligi va unga rioya qilish kreditning boshqa tamoyillarining bajarilishi uchun asos hisoblanadi. Samaradorlik kreditdan aniq, maqsadli foydalanishni taqozo qiladi. SHunga asoslangan holda kreditning samaradorligini sodda qilib quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\text{Samaradorlik} = \frac{\text{Sotilgan tovar mahsulot hajmi}}{\text{Kredit qo'yilmalarining o'rtacha qoldig'i}}$$

Bu ko'rsatkich kredit qo'yilmalar o'rtacha qoldig'ining 1 so'miga to'g'ri keladigan sotilgan tovar-mahsulotning hajmini ko'rsatadi. Kreditni jalb qilish yordamida ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi, tovarlarni sotish hajmining oshishi kreditning samara-dorligini belgilab beradi. Korxona kam kredit resurslar hisobiga ko'p mahsulot sotuviga erishadigan bo'lsa, kreditning sama-radorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Kreditlashning yuqori samaradorligi minimal mehnat xarajat-lari orqali maksimal foydaga erishadigan korxonalar uchun xarak-terlidir.

Agar kredit samaradorligiga ta'sir qiluvchi boshqa omillarni ham hisobga oladigan bo'lsak, kreditning samaradorligini kengroq olgan holda quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin.

R

R

$$S_{kr} = \frac{R}{OF_k = K} - \frac{OF_k = K \times O_{of}}{OF_k = K} * O_{kr}$$

S_{kr} – kredit qo'yilmalarining samaradorligi;

R – to'la tannarxida realizatsiya qilingan tovar mahsuloti;

OF_k – kreditor qarzdorlikni hisobga olgan, lekin qarz mab-lag'larini hisobga olmagan holdagi aylanma fondlarining o'rtacha qoldig'i;

K – qisqa muddatli kredit qo'yilmalarining o'rtacha qoldig'i;

O_{kr} – hisobot davridagi qisqa muddatli kreditning aylanish soni;

O_{of} – hisobot davridagi aylanma fondlarining aylanish soni;

Formuladan ko'rinib turibdiki, kredit resurslarning sama-radorligi asosan ikki omil: sotilgan mahsulotning hajmi va kre-dit resurslarining aylanish davriga bog'liq. Savdo hajmi qanchalik katta bo'lsa va kredit resurslarining aylanish davri qanchalik qisqa bo'lsa, kredit qo'yilmalarining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Bank tomonidan berilgan mablag'lar xo'jalik aylanmasida, ishlab chiqarishga tezroq joriy qilinsa va kredit mablag'lar ishlab chiqarish va muomala jarayonini tezroq bosib o'tsa, ular keltiradigan samaradorlik shunchalik yuqori bo'ladi. Bank krediti mablag'lar doiraviy aylanishining biror bosqichida ushlanib qoladigan bo'lsa, bu hol kreditni to'lash muddatining kechiktirilishiga olib keladi. Bu, albatta, kreditning samaradorligi pasayganligidan dalolat berishi mumkin.

Kreditning samaradorligini ta'minlash maqsadida g'arb mamla-katlari amaliyotida kreditlashning biz uchun yangi qoidasi qo'lla-niladi. Bu qoida kreditlashda «5 «S»lar qoidasi» deb yuritiladi.

«5 «S» lar qoidasi»ga asosan har bir «S» bo'yicha korxonaning faoliyati tahlil qilib chiqiladi va korxona faoliyati talabga javob bersagina korxonaga kredit beriladi. Qoidaga asosan «S» harflari korxonalarning xo'jalik faoliyatining quyidagi jihatlarini ifo-dalaydi.

Character – qarz oluvchining xarakterini baholash, uning avval-gi qarzlari; qarzni to'lay olish qobiliyati hamda bozordagi obro'si;

Sapacity –qarz oluvchining boshlagan ishni oxiriga etkaza olish, tegishli daromad olish hamda bank kreditlarini qaytara bilish qobiliyati;

Sapital – qarz oluvchi sarmoyasining etarliligi;

Conditions – shartlar. Bunda iqtisodiy muhim va mazkur biz-nesning rivojlanishi nazarda tutiladi;

Colotal – garov (kafolat, kafillik, sug'urta polisi, tovar-mod-diy boyliklar) va boshqalar.

Rejali iqtisodiyot davrida kreditlashning bu tamoyillaridan tashqari yana bir necha boshqa tamoyillar qo'shimcha ravishda amal qilar edi. Sotsialistik xo'jalik davrida yuqoridagi tamoyillar ikkinchi darajali hisoblanar edi. Quyidagi tamoyillar esa asosiy, birinchi darajali tamoyillar bo'lib, kreditlash jarayonida banklar ko'proq shu tamoyillarning bajarilishiga e'tibor berar edi.

Kreditni rejaning bajarilganligiga qarab berish

Bu tamoyilning mohiyati shunda ediki, bank kreditlarining umumiy hajmi va shakllari banklarning kredit rejalari asosida oʻrnatiladi. Bunda korxona va tashkilotlarga beriladigan kreditlar ularning ishlab chiqarish rejalarini bajarishlariga qarab beriladi. Undan tashqari, kredit hajmi boʻyicha muayyan reja tuzilar va shu rejaga asosan kredit berilishi, uning hajmi va shakli belgilardi va bu bank tomonidan boshqariladi.

Bu tamoyilga asosan, kredit rejasida koʻzda tutilgan bank ssudalari kvartal yoki oyiga bir marta emas, balki tovar-moddiy boyliklarini yaratish jarayoniga va ularni ishlab chiqarish maqsadlariga sarflash yoki sotishning maʼlum bosqichlarida bank tomonidan oʻrnatilgan miqdorda beriladi.

2. Differensiyalashtirish (kreditlashda har xil yondashish) tamoyili.

Bu tamoyil ijtimoiy zaruriy meʼyorlarga mos holda ishlab chiqarish va mahsulotni realizatsiya qilish asosida korxona va tashkilotlarning qanday moliyaviy natijaga erishganligiga qarab belgilangan. Xoʻjalik faoliyatining natijalariga qarab korxonalar «yaxshi ishlaydigan» va «yomon ishlaydigan» korxonalarga boʻlib kreditlangan. Bu tamoyilga asosan ijobiy moliyaviy natijalarga erishgan korxona va tashkilotlarga kreditlash jarayonida malum engilliklar berilgan. Korxonalarda moliyaviy qiyinchiliklar boʻlganda ishchilarga ish haqi toʻlash uchun yoki boshqa toʻlovlarni amalga oshirish uchun kreditlar berilgan. Undan tashqari, yaxshi ishlaydigan korxonalarga engil sharoitda kreditlar berilgan, masalan, kreditning foiz stavkasi kamaytirilgan, korxona uchun zarur boʻlganda kreditning muddati uzaytirilgan va hokazo.

Agar korxona ishlab chiqarish rejasini bajarmasa yoki bankdan olingan kreditlar boʻyicha oʻz majburiyatlarini vaqtida amalga oshirmasa, bunday korxona yomon ishlovchi korxonalar qatoriga kiritilgan va bank tomonidan bunday korxonalarga iqtisodiy choralar qoʻllanilgan. Yomon ishlovchi korxonalarga kreditlashda bank qattiq yondashgan, yaʼni kreditlarni juda qisqa muddatga, yuqori foiz stavkalari boʻyicha bergan. Baʼzida bank oldindan bergan kreditlarini muddatidan ilgari undirib olgan, korxona yuqori tashkilotining kafolati asosida kredit bergan yoki baʼzi hollarda kredit berishni umuman toʻxtatib qoʻygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu tamoyillarning barchasi ham oʻrinli boʻlmashligi mumkin.

5-§. Kreditning shakllari va turlari, ularning tavsifi

Kreditga boʻlgan talab qaysi usulda va muddatda, kim tomondan qondirilishiga va qarz oluvchilarga taklif qilinishiga qarab, kredit bir necha tur va shakllarga boʻlinadi.

Uzoq davrlardan buyon kreditning quyidagi turlari qoʻllanilib kelinmoqda.

1. Qisqa muddatli kreditlash;
3. Uzoq muddatli kreditlash.

Qisqa muddatli kreditlashda kreditlar bir necha oylardan bir yilgacha boʻlgan muddatga beriladi. Bu turdagi kreditlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va muomala fondlarining doiraviy aylanishining uzluksizligini taʼminlaydi. Bizga malumki, aylan-

ma fondlarning doiraviy aylanishi deyarli barcha ishlab chiqarish sohalorida bir yil va undan kamroq vaqt davom qiladi. Bir yil fondlar aylanishining tabiiy o'lchovi sifatida xizmat qiladi. SHuning uchun ham, bir yil qisqa va uzoq muddatli kreditlashning chegarasi bo'lib xizmat qiladi. Qisqa muddatli kreditlar o'z tabiatiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Kreditlash ob'ektlarining iqtisodiy mohiyatiga qarab:

- * tovar moddiy boyliklari uchun beriladigan kreditlar;
- * ishlab chiqarish xarajatlari (mahsulotning yangi turini o'zlash-tirish, mavsumiy xarajatlarni amalga oshirish bilan bog'liq xara-jatlarni) uchun beriladigan kreditlar;
- * hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun beriladigan kreditlar (akkreditiv ochilganda, tayyor mahsulotni jo'natganda va boshqa hol-larda).

2. To'lash muddatiga qarab:

- * muddatli, muddati kechiktirilgan va muddati o'tib ketgan kre-ditlar.

3. Kreditni to'lash manbalariga qarab:

- * qarz oluvchining o'z mablag'lari hisobidan;
- * grant mablag'lar hisobidan;
- * yangi kreditlar jalb qilish hisobidan.

4. Ta'minlanganlik tamoyilining amal qilishiga qarab:

- * to'g'ridan-to'g'ri ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar;
- * egri (biror korxona va tashkilot vositasida) ta'minlangan-likka ega bo'lgan kreditlar;

- * ta'minlanmagan kreditlar.

5. To'lanadigan foiz darajasiga qarab:

- * o'rtacha (normal) foiz stavkali;
- * yuqori foizli;
- * past foiz stavkali;
- * foizsiz kreditlarga bo'linadi.

Uzoq muddatli kreditlashda, kreditlar bir yildan ortiq muddatga beriladi. Uzoq muddatli kreditlar asosan, asosiy fond-larni takror ishlab chiqarish va ular bilan bog'liq sohalarni ta'minlashda ishlatiladi. Hozirgi davrda uzoq muddatli kreditlar banklar tomonidan juda kam miqdorda berilsa-da, ular kapital qo'yilmalarini, loyihalarni moliyalashtirishning asosiy manbai sifatida davlatimiz iqtisodini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Uzoq muddatli kreditlar xo'jalik tashkilotlari tomonidan quyidagi ob'ektlar uchun jalb qilinishi mumkin:

- qayta tiklashga kapital xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- harakatdagi asosiy fondlarni kengaytirish va moderniza-siya qilish bilan bog'liq xarajatlar uchun;
- yangi qurilish va qo'shimcha yuqori samarali tadbirlar bo'yicha xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- yangi fan, ilmiy texnika sohasida tadqiqotlar olib borish va yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish uchun va boshqalar.

Kredit munosabatlarining sub'ektlari va ob'ektiga, foiz stav-kasiga va kreditning harakat doirasiga qarab, kreditning quyidagi mustaqil shakllari amaliyotda qo'llanilishi mumkin. Bular bank kre-diti, tijorat krediti, iste'mol krediti, davlat

kredit, xalqaro kredit. Amaliyotda kreditning har bir shakli ham o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bir necha bo'laklarga bo'linishi mumkin.

Bank krediti. Iqtisodiyotda keng tarqalgan kredit munosabatlarining shakllaridan biridir. Uning ob'ekti pul mablag'larini bevosita ssudaga berish jarayoni hisoblanadi. Bank kreditini beruvchi kredit muassasalari kreditlash jarayonini amalga oshirish uchun Markaziy bankdan maxsus litsenziya (ruxsatnoma) olgan bo'lish-lari zarur. Qarz oluvchi sifatida yuridik shaxslar, aholi, davlat, xorijiy davlat mijozlari ishtirok qilishlari mumkin. Kredit munosabatlarining vositasi bo'lib, kredit shartnoma yoki kredit kelishuvi hisoblanadi. Bu kredit turi bo'yicha olinadigan daromad yoki stavka tomonlar bilan kelishiladi va bank foizi yoki ssuda foizi ko'rinishida bo'ladi.

Jahon amaliyotida bank kreditidan foydalanishda uning turli xil xususiyatlari hisobga olinadi.

Qisqa muddatli bank kreditlari qarz oluvchi korxonaning xo'jalik faoliyatida aylanma mablag'lar etishmovchiligini to'ldirish uchun qo'llaniladi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos keluvchi bunday jarayonning bo'lishi ssuda kapitali bozorida mustaqil segment pul bozorining yuzaga kelishiga olib keladi. Qisqa muddatli kreditlar fond bozorida, savdo va xizmatlar ko'rsatishda, bank-lararo kreditlash rejimida ko'proq qo'llaniladi.

Hozirgi sharoitda qisqa muddatli kreditlar quyidagi ko'rsat-kichlar bilan xarakterlanadi:

- kreditlarning juda qisqa muddatlarga (ba'zida bir oygacha muddatga) berilishi;
- kreditning muddati va foiz stavkasining bir-biriga teskari proporsional (kreditning muddati juda qisqa bo'lsa-da, foiz stavkasi juda yuqori) bo'lishi;
- ishlab chiqarish sohasidan ko'proq muomala sohasiga xizmat ko'r-satish.

Hozirgi vaqtda bir yil muddatga beriladigan kreditlardan tijorat xarakteridagi faoliyatni amalga oshirish, agrar sektorda va investitsiyalarni talab qiluvchi innovatsion jarayonlarni kredit-lashda keng foydalanilmoqda.

Uzoq muddatli kreditlar asosiy fondlar harakatini ta'min-laydi va ular kredit resurslarning katta hajmi bilan ajralib turadi. Uzoq muddatli kreditlar 1 yildan ortiq muddatga, davlat tomonidan tegishli moliyaviy kafolatlarni olgan holda, kreditning muddati 10 yil va undan ortiq muddatga uzaytirilishi mumkin.

Qarzni to'lash usuli. Qarzdor tomonidan to'liq summada to'la-nadigan kreditlar. Bu usul qisqa muddatli kreditlarni qaytarish-ning an'anaviy usuli hisoblanib, huquqiy jihatdan rasmiylash-tirilishi juda sodda mexanizmga ega bo'ladi, chunki bu usulda tabaqalashtirilgan foiz stavkasini hisoblash mexanizmini qo'llash talab qilinmaydi.

Kreditni to'lashda kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bo'lib to'lanadigan kreditlar bo'lishi mumkin. Qarzni to'lashning bu usulida kreditni qaytarishning aniq shart-lari kredit shartnomada keltirilgan bo'ladi. Kreditni bo'lib - bo'lib to'lash usuli ko'pincha uzoq muddatli kreditlarni to'lashda ishla-tiladi.

Kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli Amaliyotda olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini to'lashning bir necha xil usullari mavjud:

* Kreditni to'lash muddati kelganda, foiz stavkasini ham qo'shib to'lash usuli. Bu usul bozor iqtisodi yaxshi taraqqiy qilgan mamlakatlarning xo'jalik tashkilotlari faoliyatida keng qo'llani-ladigan an'anaviy usul bo'lib, u hisob-kitob xarakteri

jihatidan oddiy bo'ladi. Bu usul ko'proq qisqa muddatli ssudalarni to'lashda qo'llaniladi.

* Kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bir tekis-da qarz oluvchi tomonidan to'lanadigan kredit bo'yicha foizni undi-rib olish usuli. Amaliyotda bu usul uzoq muddatli kreditlarni to'lashda qo'llaniladigan an'anaviy usuldir va tomonlar kelishgan holda kredit bo'yicha foizlarni to'lashga har xil yondashishlari mumkin. Masalan, kredit uzoq muddatga berilgan bo'lsa, kredit bo'yicha foiz stavkasini to'lashni kreditdan foydalanib boshlaganidan bir yoki ikki yil o'tgandan keyin belgilab berish mumkin.

* Qarz oluvchiga kredit berilayotgan vaqtda kredit uchun to'lanadigan foiz bevosita bank tomonidan ushlab qolinadigan kreditlar. Kredit uchun foiz stavkasini bu usulda to'lash rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos kelmaydi va u uchun xarakterli emas. Bu usul faqat sudxo'rlik kapitalida ishlatiladi. Mamlakatda iqtisodiy holat nobarqaror bo'lganida banklar qisqa muddatli kreditlashni va kreditlar bo'yicha foizlar to'lashni shu usulda olib bor-ganlari ular uchun qulay hisoblanadi va amaliyotda shu usuldan keng foydalanadilar.

Ta'minlanganlikning mavjudligi. Ishonchli kreditlar va ularning qaytarilishini ta'minlovchi birdan-bir garov shakli bevosita kredit shartnomasi hisoblanadi. Kredit shartnomasi shart-larining bajarilishini kredit ta'minlanganligining sharti sifa-tida qabul qilish, xorijiy banklar tomonidan cheklangan hajmda, ishonchga sazovor bo'lgan doimiy mijozlarni qisqa muddatli kreditlash jarayonida qo'llaniladi. Uzoq muddatli kreditlashda ham beril-gan kreditlarni sug'urta qilish sharti bilan istisno tariqasida qo'llanilishi mumkin. Odatda, sug'urta qilish, qarz oluvchi hisobidan amalga oshiriladi. Bizning amaliyotimizda bu bazi hollarda ti-jorat banklari tomonidan o'z sho'ba-larini va muassasalarini kreditlashda qo'llanilishi mumkin.

Yaxshi ta'minlangan kreditlar. Bunday kreditlar zamonaviy bank kreditining asosiy turi sifatida ta'minlangan ssudalar hisoblanadi. Ta'minlanganlik sifatida qarz oluvchining har xil shakl-dagi mulki, ko'proq - ko'chmas mulki va uning ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk shakllari bo'lishi mumkin. Qarz oluvchi o'z majburiyatlarini bajara olmagan hollarda ta'minlanganlik asosi bo'lgan mulk bank ixtiyoriga o'tadi va bank uni sotib etkazilgan zararlarni qoplash huquqiga ega bo'ladi. Bank tomonidan berilayotgan kredit miqdori taklif etilayotgan ta'minlanganlikning o'rtacha bozor narxidan past bo'ladi va mulk bahosi tomonlarning kelishuvi natijasida aniqlanadi.

Kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilinadigan mulk tez sotiladigan, oldin biror majburiyat bo'yicha garovga qo'yilmagan, korxonaga tegishli bo'lgan mulk bo'lishi kerak.

Uchinchi shaxsning moliyaviy kafolati yoki kafilligi bilan beriladigan ssudalar. Kredit boshqa bir tashkilotning kafolati asosida beriladi. Kafolat beruvchi korxona yoki muassasa, agar qarz oluvchi kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarni vaqtida bajar-masa, shu tufayli bank ko'rgan zararlarni qoplashga kafillik bera-di va faoliyat davomida haqiqatda shunday ahvol ro'y bersa o'z mablag'lari hisobidan zararni qoplab beradi. Moliyaviy kafillik beruvchi tomon sifatida yuridik shaxslar, shuningdek turli daraja-dagi davlat hokimiyati organlari ishtirok qilishlari mumkin.

Bank kreditining maqsadliligi. Jahon amaliyotida umumiy biror ehtiyojni qoplash uchun ishlatiladigan kreditlar mavjud. Bunda bank tomonidan beriladigan kreditlar qarz oluvchining moliyaviy resurslarga bo'lgan turli ehtiyojlarini qondirish uchun o'z ixtiyori bo'yicha ishlatiladi. Hozirgi sharoitda ular qisqa muddatli kreditlash sohasida cheklangan tarzda qo'llaniladi, o'rta va uzoq muddatli kreditlashda umuman qo'llanilmaydi. Bizning amaliyoti-mizda banklar tomonidan biror maqsadni amalga oshirish uchungina kreditlar beriladi.

Kreditning qaysi maqsad uchun berilayotganligi kredit shartno-masida ko'rsatiladi va bank tomonidan berilgan resurslar qarz oluvchi tomonidan faqatgina shartnomada ko'rsatilgan masalani hal etish uchun ishlatiladi. (masalan, olinayotgan tovarlar bo'yicha hisob-lashish, ish haqi to'lash va h.k. uchun) Qarz oluvchi tomonidan ko'r-satilgan majburiyatlarning buzilishida bitimda ko'rsatilgan jari-malar qo'llaniladi.

Qarz oluvchilarning kategoriyalari. O'zining faoliyat doirasiga qarab, qarz oluvchi korxona va tashkilotlar bir necha guruhlariga bo'linishi mumkin. Masalan, agrar sohada kredit oluv-chilar. Bu sohaning bo'lishi – maxsus kredit muasasalari – agrobank-larning, keyinchalik qishloq xo'jaligi sohalariga xizmat ko'rsatuvchi boshqa banklar Paxtabank, G'allabank va boshqa shu turdagi bank-larning tashkil topishini belgilab beruvchi asos hisoblanadi. Bu banklar faoliyatining o'ziga xos xususiyati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan mavsumiylikni e'tiborga olgan holda kreditlash hisoblanadi.

Tijorat sohasi uchun kreditlar berish. Bu soha bo'yicha kreditlar savdo va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik sub'ektlariga beriladi. Bu kreditlar tez aylanib kelish xususiya-tiga ega bo'lib, tijoratchilar ehtiyojini qondirishda katta ahamiyat-ga egadir.

Bank tomonidan kreditlar qimmatli qog'ozlar bo'yicha oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshiruvchi, fond birjasi vositachilari: broker, makler, diler firmalariga beriladi.

Ko'chmas mulk uchun ipoteka kreditlari berilishi mumkin. Ular ham oddiy, ham ixtisoslashgan ipoteka banklari tomonidan berila-di. Bu hozirda xorij amaliyotida keng tarqalgan bo'lib, hatto ba'zi manbalarda kreditning alohida shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bizning amaliyotimizda esa bu faqatgina 1996 yildan boshlab keng tarqala boshladi. Xususiylashtirish jarayonining rivojlanishi, mulkka egalik asoslarining qonunlashtirilishi ipoteka kreditini yanada ravnaq topishiga olib keldi.

Banklararo kreditlar – bank kreditining keng tarqalgan shakl-lardan biri. Banklararo kreditning joriy stavkasi ma'lum bir tijorat bankning boshqa turlardagi ssudalar berish siyosatini aniq-lab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Bu me'yorning aniq miqdori (hisob stavkasi) Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Tijorat krediti. Iqtisodiyotda kredit munosabatlarining vujudga kelishining birinchi shakllaridan bo'lib, veksell muomala-lasini vujudga keltirgan va naqd pulsiz hisob kitoblarning rivoj-lanishiga yordam bergan. Tijorat kreditining sub'ektlari sifatida yuridik shaxslar: mol etkazib beruvchi va mol sotib oluvchi korxona-lar, kreditning ob'ekti sifatida sotilayotgan tovar ishtirok qila-di. Tijorat krediti o'zining amaliy ko'rinishini huquqiy shaxslar o'rtasida tovar va xizmatlarning to'lov muddatini cho'zish orqali sotish shaklidagi moliya xo'jalik munosabatlarida topadi.

Bu kredit shaklining asosiy maqsadi tovarlarni sotishni tezlashtirish va shu orqali foyda olishdan iborat.

Tijorat kreditning an'anaviy vositasi bo'lib, qarz oluvchining qarz beruvchiga nisbatan moliyaviy majburiyatlarini aks ettiruvchi veksel hisoblanadi. veksel bu qarz majburiyati bo'lib, qarz oluvchi o'z zimmasiga qarzni ko'rsatilgan summada, ko'rsatilgan joyda, belgilangan muddatda to'lash majburiyatini oladi.

Amaliyotda vekselning ikki turi qo'llaniladi. Oddiy va o'tkazma veksel. Oddiy vekselni qarz oluvchi korxona qarz beruvchi korxonaga beradi va tovarlar hamda ko'rsatilgan xizmatlar uchun unga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

O'tkazma vekselda kreditor tomonidan belgilangan tovar va xizmatlar summasi uning topshirig'iga asosan uchinchi shaxsga yoki vekselni ko'rsatuvchiga o'tkazilishi zarur. Kreditorning vekselda ko'rsatilgan summani uchinchi shaxsga to'lash to'g'risidagi buyrug'ini ifodalovchi hujjat amaliyotda tratta deb ham yuritiladi.

Tijorat krediti bank kreditidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi) rolida maxsus kredit-moliya tash-kilotlari emas, balki tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda sotish bilan shug'ullanuvchi turli yuridik shaxslar ishtirok qiladi.

2. Tijorat krediti faqatgina tovar shaklida beriladi.

3. Tijorat kreditida ssuda kapitali, sanoat va savdo kapitali bilan integratsiyalashgan holda harakat qiladi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida turli ixtisosdagi va faoliyat yo'nalishdagi korxonalarni o'z ichiga oluvchi xolding, moliyaviy kompaniyalarning vujudga kelishida o'z aksini topadi.

4. Berilgan vaqt oralig'ida tijorat kreditining o'rtacha qiymati doimo bank foizining o'rtacha stavkasidan kichik bo'ladi.

5. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnoma huquqiy rasmiylashtirilganda tijorat krediti bo'yicha to'lov (foiz stavka-si) alohida aniqlanmaydi. Foiz to'lovi tovar bahosiga qo'shilgan holda rasmiylashtiriladi.

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida tijorat krediti keng tarqalgan. MDH davlatlari bank amaliyotida tijorat krediti qo'llanilmaydi. Sobiq ittifoq davrida kredit munosabatlarining rivojlanishiga nazar soladigan bo'lsak, 1930-32 yillardagi kredit islo-hotigacha amaliyotda tijorat kreditidan foydalanilgan. Bu kredit tovarlar ishlab chiqarishning mo'l-ko'pchiligi sharoitida tovarlarni sotish jarayonini tezlashtirishda qulay hisoblanadi. O'tgan asrning 30- yillarda kreditning bu shaklidan foydalanishda malum kamchi-liklarga yo'l qo'yilgani uchun kredit islohoti o'tkazish davomida bu kreditdan foydalanish bekor qilindi va xo'jaliklar to'g'ridan-to'g'ri bank tomonidan kreditlashga o'tkazilgan.

Hozirgi sharoitda jahon amaliyotida tijorat kreditning, asosan 3 turi qo'llaniladi:

- * qayd qilingan to'lov muddati bo'yicha kredit;
- * tovarlarni sotgandan keyingina qarzni to'lash bo'yicha kredit;
- * ochiq hisobvaraqa bo'yicha kreditlash.

Bunda tijorat krediti shartlari bo'yicha, keyingi tovar partiya-sini jo'natish, oldingi jo'natilgan tovarlar bo'yicha qarzlarni to'lash muddatigacha amalga oshirilishi zarur.

Korxonalar tomonidan tijorat kreditidan foydalanish ular tomonidan bank kreditidan foydalanishni inkor qilmaydi. Tijo-rat krediti bank kreditidan farq qilsa-da,

ularning harakati bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishi mumkin. Korxonalar tijorat kreditidan foydalanganda, bank krediti korxona faoliyatiga to'g'ri-dan-to'g'ri ta'sir qiladigan kredit sifatida namoyon bo'la olmaydi. Tijorat kreditida korxonalarning hisob raqamlarida mablag'lari bo'lmagan sharoitda korxonalar tovarlarni kreditga sotib oladilar. SHuning uchun iste'molchi korxonalar bank kreditiga ehtiyoj sezmasligi mumkin. Ayni vaqtda mol sotuvchi korxona faoliyatida tovar-larini kreditga sotganligi uchun mablag'ga muhtojlik sezilishi mumkin. Mana shu sharoitda mol etkazib beruvchi korxona pul mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qoplash maqsadida kredit olish uchun bankga murojaat qilishi mumkin. Bu hol, o'tgan asrning 30-yillar amaliyotida bank tomonidan egri kreditlash deb yuritilgan. Egri kreditlash deb yuritilishining sababi shundaki, kreditni haqiqatda mablag'i etarli bo'lmagan korxona, mol sotib oluvchi korxona olishi zarur edi. Mol sotib oluvchining xo'jalik faoliyatidagi mablag'lar etishmovchiligi mol etkazib beruvchiga bank tomonidan kredit berish yo'li bilan qoplangan.

YUqorida ko'rsatilgan kamchiliklarni hisobga olmagan holda ti-jorat krediti tovarlar sotish jarayonini tezlashtirishda va kor-xonalarning aylanma mablag'larini xo'jalik faoliyatidan tezroq bo'shashini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Iste'mol krediti. Iste'mol krediti o'zining maqsadi bilan kreditning boshqa shakllaridan farq qiladi. Uning farqli belgisi jismoniy shaxslarni kreditlash hisoblanadi. Kreditning bu shak-lida kredit beruvchi sifatida maxsus kredit muassasalari bilan birga tovar va xizmatlarni sotishni amalga oshiradigan jismoniy shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Iste'mol krediti ikki shaklda: pul shaklida yoki tovar shaklida berilishi mumkin. Jismoniy shaxslarga ko'chmas mulkka egalik qilish uchun, qimmat bo'lgan davolanishni to'lash, har xil tovarlar va uy jihozlari sotib olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun iste'mol kreditlari berilishi mumkin. Pul shaklida iste'mol kre-diti banklar tomonidan, tovar shaklida esa tovarlar chakana savdosi jarayonida to'lov muddatini cho'zish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda hozirgi kunlarda uy-joy sotib olish, uy-joy qu-rish uchun pul shaklidagi, uzoq muddatli iste'mol krediti va tovar shaklida avtomobil kredit berilmoqda.

Davlat krediti. Kreditning bu shaklining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat krediti-da davlat bir tomondan qarz beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida ishtirok qilishi mumkin. Qarz beruvchi vazifasini bajara turib, davlat, davlat kredit institutlari, jumladan, Mar-kaziy bank orqali iqtisodiyotning har xil sohalarini kreditlashni o'z zimmasiga oladi. Davlat tomonidan:

- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini kreditlash;
- moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezayotgan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan aniq tarmoq yoki mintaqalarga, agar byudjetdan moliyalash-tirish imkoniyati tugagan bo'lsa, vaqtincha foydalanishga mablag' ajratilishi mumkin.

Undan tashqari, tijorat banklariga banklararo kreditlar bozo-rida kredit resurslarni kim oshdi savdosi yo'li bilan yoki to'g'ridan-to'g'ri sotish jarayonida davlat tomonidan mablag'lar vaqtincha foydalanishga berilishi mumkin.

Davlatning qarzlari ko'paygan hollarda davlat byudjeti kamoma-dini moliyalashtirish maqsadida, davlat qarz oluvchi sifatida, davlat qarzlarini joylashtirish jarayonini amalga oshiradi.

Davlat kreditining xarakterli xususiyati shundaki, davlat tomonidan olingan qarz mablag'lar ishlab chiqarish fondlari aylanishi-da yoki moddiy boyliklar yaratishda ishtirok qilmaydi. Bu mablag'lar davlat qarzlarini qoplash uchun ishlatiladi.

Davlat xazina majburiyatlarini chiqarish, moliya bozorlarida davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirish, davlat zayomlarini chiqarish va sotish yo'li bilan banklar aholining va boshqa moliya - kredit institutlarining pul mablag'larini yig'adi va ularni davlat qarzi va byudjet kamomadini qoplashga (moliyalashtirishga) sarf-laydi.

SHuni ta'kidlash zarurki, o'tish davrida davlat krediti faqat-gina moliyaviy resurslarni jalb qilish manbai sifatida emas, balki iqtisodni markazlashgan kredit tizimi orqali tartibga solish-ning samarali vositasi sifatida ishlatilishi kerak.

Xalqaro kredit. Kredit munosabatlarining xalqaro miqyosda (davlatlar o'rtasida) amalga oshirilishi xalqaro kreditning yuzaga kelishiga olib keladi. Xalqaro kreditga xalqaro miqyosda xarakat qiluvchi kredit munosabatlari to'plashi sifatida qarash zarur. Kreditning bu shaklini bevosita ishtirokchilari millatlararo moliya-kredit institutlari, tegishli davlat hokimiyati, kredit tash-kilotlari va alohida yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit bir davlat, shu davlat banki, yuridik shaxsi tomonidan ikkinchi bir davlatga, uning banklariga, boshqa yuridik shaxslariga muddatlilik va to'lovlilik asosida beriladigan kredit hisoblanadi.

Xalqaro kredit davlat va xalqaro institutlar ishtirok etgan munosabatlarda pul (valyuta) shaklida, tashqi savdo faoliyatida esa tovar shaklida bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

- qarz oluvchi va qarz beruvchi sifatida davlat tashkiloti va muassasalari, banklar, kompaniyalar, xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari qatnashadilar;

- qarzga olingan mablag'lar qarz oluvchi mamlakat tomonidan daromad keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;

- qarz beruvchi mamlakatga to'lanadigan ssuda foizining manbasi qarz oluvchi mamlakat aholisi tomonidan yaratilgan milliy daromad hisoblanadi.

Xalqaro kredit mahalliy kredit bilan bir qatorda fondlar aylanishining barcha bosqichlarida qatnashadi.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- * mamlakatlar o'rtasida kapitalning qayta taqsimlanishini ta'minlaydi;

- * kapitalning konsentratsiyalashuviga va markazlashuviga sharoit yaratadi va bu jarayonni tezlashtiradi;

- * har xil valyutalarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borishda muomala xarajatlarini qisqartiradi.

Xalqaro kreditlar xarakteri bo'yicha – davlatlararo, xususiy, firma kreditlariga;

- shakli bo'yicha – davlat, bank, tijorat;

- tashqi savdo tizimida tutgan o'rnini bo'yicha – eksportni kreditlash, importni kreditlashga;

- muddati bo'yicha – qisqa muddatli-1 yilgacha, uzoq muddatli -5 yildan ortiq muddatga;
- ob'ekti bo'yicha – tovar va valyuta;
- ta'minlanganligi bo'yicha – tovar-moddiy boyliklar bilan yoki hujjatlar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Tovar shaklida beriladigan xalqaro kredit yoki firma kredit-lari tijorat kreditining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida qo'llanilishi hisoblanadi va bir mamlakat firmasining tovari ikkinchi mamlakat firmasiga kreditga - to'lov muddati kechiktirilib sotiladi. Bu jarayon, odatda, tratta (o'tkazma veksel) bilan rasmiy-lashtiriladi. Eksportni kreditlashda davlat tomonidan subsidiya ajratilganligi uchun firma kreditlari bo'yicha foiz stavkalari, odatda, foiz stavkalarining bozor bahosidan past bo'ladi.

Xalqaro bank kreditlarining bank eksport kreditlari (xorijiy import qiluvchilarga xususiy tijorat banklari, maxsus tashqi savdo bank-lari tomonidan beriladigan kredit), evrokredit (yirik tijorat banklari tomonidan evrovalyuta bozori resurslari hisobi-dan evro-valyutada, 2 yildan 10 yilgacha bo'lgan muddatga, o'zgaruvchan foiz stavkada kreditlar berish) kabi turlari mavjud.

Xalqaro davlat krediti ikki tomonlama kelishuv asosida rivoj-langan mamlakatlar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga tovar yoki valyuta shaklida, foiz to'lash yoki foiz to'lamaslik sharti bilan, uzoq yoki qisqa muddatga beriladi.

Xalqaro valyuta - kredit tashkilotlarining kreditlari qisqa muddatli – 1 yilgacha (xalqaro valyuta fondining kreditlari), o'rta muddatli – 5 yilgacha (Jahon tiklanish va taraqqiyot banki) va uzoq muddatli – 20 yilgacha (Evropa tiklanish va taraqqiyot banki va boshqalar) kreditlar berishi mumkin. Xalqaro valyuta-kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar xususiy tijorat banklaridan olingan kreditlardan (bu kreditlar bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi yiliga 7-9% ni tashkil qiladi) arzonaga tushadi.

Sudxo'rlik krediti. Kreditning o'ziga xos shakli. Xorijda bu tarixan keng tarqalgan kredit hisoblanadi. Amalda sudxo'rlik krediti Markaziy bank tomonidan tegishli litsenziyaga ega bo'lmagan jismoniy shaxslar, shuningdek xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan mablag'larni vaqtincha foydalanishga berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Sudxo'rlik krediti ssuda foizining yuqori stavkasi bilan xarakterlanadi (120-180%). Milliy kredit tizimi infra-strukturasi rivojlanishi va hamma turdagi potensial qarz oluv-chilarga kredit resurslardan foydalanish huquqini ta'minlash natijasida sudxo'rlik krediti ssuda kapitali bozoridan yo'qoladi.

5-§. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyati

Kreditning ahamiyati uning mohiyati va funksiyalari orqali aniqlanadi.

Kreditning ahamiyatini kreditni intensivlashtirish dastagi va rag'batlantiruvchisi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda bajaradigan funksiyalarining natijasi sifatida aniqlashtirish mumkin.

Kredit takror ishlab chiqarish jarayonini tezlashtiradi va ijtimoiy ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi.

Korxonalarga beriladigan kredit ularning vaqtinchalik moliya-viy resurslarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi va takror ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz davom etishini ta'minlaydi.

Pul mablag'lariga ehtiyoj ishlab chiqarishning nafaqat mavsumiy, shuningdek, boshqa sabablariga ham bog'liq. Barcha hollarda kreditni jalb etish asosiy va aylanma fondlarining uzluksiz - doiraviy aylanishini, ishlab chiqarish jarayoni va tovarlar muomalasini tezlashtirishni ta'minlaydi.

Boshqa iqtisodiy kategoriyalar singari kredit mahsulot ishlab chiqarish va muomala sohasini rag'batlantiradi. SHuningdek, kredit ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishga, iqtisodiy va-zifalarni bajarishga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi sharoitda ishlab chiqarishni intensivlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muammolari echilayotgan bir davrda kreditning ilmiy-texnik yutuqlarni ishlab chiqarishga jalb etishdagi ahamiyati ortib bormoqda.

Kreditning ilmiy-texnika taraqqiyotiga ijobiy ta'siri jahon talablariga mos mahsulot ishlab chiqarish, mehnat xarajatlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beruvchi yangi texnika va texnologiyalarni kiritish jarayon-larini imtiyozli kreditlashda ko'rinmoqda.

Hozirgi kunda ko'pgina korxonalarda chuqur tarkibiy o'zgarishlar tufayli ishlab chiqarishni rivojlantirish fondi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni yangi texnik asosdagi asosiy fondlar bilan ta'minlash ehtiyojini qondira olmaydi. Bunday sharoitda korxonalar texnik qayta qurollanish uchun kreditga ehtiyoj sezadi. Bundan ko'rinib turibdiki, kreditni paydo bo'lish shart-sharoit-lariga nafaqat unga bo'lgan ehtiyoj, shuningdek, bo'sh pul mablag'-larining mavjudligi, ularni vaqtinchalik foydalanishga berish imkoniyatiga bog'liq.

Kredit texnologik jarayonlarni takomillashtirish, asbob-usku-nalarni modernizatsiya qilish, asosiy fondlar parkini yangi mashinalar bilan ta'minlash asosida, minimal kapital xarajatlar hisobiga xalq xo'jaligiga kerak mahsulotning hajmini oshirishda korxonalarning samarali yo'llarni tanlashida ularga iqtisodiy turtki beruvchi vositadir.

Samarali tadbirlarni amalga oshirish uchun beriladigan kredit fond qaytimi va kapital xarajatlar samaradorligini oshirishga, asosiy fondlar strukturasini yaxshilashga va ishlab chiqarish quvvat-larini o'z vaqtida ishga tushirishga yordam beradi.

Kreditning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirishga ta'siri fondlar va mehnat unumdorli-gini qiymat shakllari o'sish sur'atlarini bir-biriga munosabatini ifodalaydi va o'z navbatida, ishlab chiqarish fondlari samarador-ligi darajasini xarakterlaydi.

Kredit shunday ishlab chiqarish vositalari sotib olish va kiri-tishga ishlatilishi kerakki, bunda bu vositalar asosida mehnat unumdorligini va mehnatning fond bilan qurollanish darajalari oshsin.

Kreditning muhim vazifasi sof daromadni ishlatishda vosita-chilik mexanizmini ta'minlashdan iborat. Sof daromadni kengay-tirilgan takror ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun avval uni pul ko'rinishida jamg'arish kerak.

Kreditning o'rnini to'g'ri aniqlash uchun uni ishlatish maqsad-larini, shu jumladan, umumiy va xususiy maqsadlarini yoritish kerak.

Kreditning umumiy maqsadi bu ijtimoiy ishlab chiqarishni dinamik va proporsional rivojlanish asosida aholining moddiy va madaniy turmush darajasini oshishini ta'minlaydi.

Kreditning asosiy maqsadi ishlab chiqarishni rivojlantirish-ning intensiv omillarini qo'llash asosida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdir.

Kredit davlatning iqtisodiy dastaklaridan biri sifatida butun iqtisodiyotning rivojlanishiga va alohida korxona faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Kredit ishlab chiqarishga ijtimoiy xarajatlarni iqtisod qilish yo'li bilan ta'sir etadi.

Ammo kredit tovar-moddiy boyliklardagi jonli yoki buyumlash-gan mehnatni bevosita iqtisod qila olmaydi, chunki uning o'zi ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi.

Kreditning ahamiyati uni xalq xo'jaligiga ta'sir etish mexanizmi va yo'nalishida ifodalangan nazariy tushunchadir.

Kreditning iqtisodiyotni va ilmiy texnika taraqqiyotini rivojlanishiga ta'siri uni xo'jalik hisobini mustahkamlanishidagi mavqeini oshiradi.

Xo'jalik hisobida qarz oluvchi yuridik mustaqil shaxs sifatida kreditor bilan kredit shartnomasi tuza oladi.

Kreditning xo'jalik hisobiga ta'siri quyidagicha amalga oshiriladi:

- qarz maqsadli yo'nalishiga ega bo'ladi;
- qarzni qaytarib berish va muayyan to'lov to'lash majburiyati qarz oluvchini olingan qarzni samarali ishlatishga undaydi.

Kreditning hozirgi sharoitdagi mavqeini oshirish uchun banklar kredit resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash-lari, likvidlik qobiliyatiga ega bo'lmagan zaxiralar va xarajat-larga kreditlar bermasliklari, kreditni muomala xarajatlarini iqtisod qilishda keng qo'llashni hisobga olishlari zarur.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida kreditning ahamiyati ortib bormoqda.

Hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida respublikamiz xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasiga kirib bormoqda va bunda kredit ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kredit mamlakatlararo o'zaro hamkorliklarni amalga oshirish-da, xususan qo'shma korxonalar qurishda va ularning faoliyatini tamin-lashda muhim o'rin tutadi.

Respublikamizning ichki kredit tizimida kreditning ahamiyati yanada muhimroq bo'lib ko'rinadi.

Buni respublikamizning kredit tizimiga taalluqli qonunlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlari orqali ko'rish mumkin.

Respublikamizning «Korxonalar to'g'risidagi qonun»ida, «Fer-mer xo'jaliklariga kredit berish va ular bilan hisob-kitob qilish qoidalari», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonuni va boshqa shunga oid qonunlar davlatimiz olib borayotgan pul-kredit siyosatini rivojlantirish istiqbollari belgilashda muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda.

6-§. Ssuda kapitali jahon bozori (SKJB) haqida tushuncha va uning evolyusiyasi

Ssuda kapitalining jahon bozori (SKJB)ning mohiyatini tushunish uchun uni keng va tor ma'noda ko'rib chiqamiz. Tor ma'noda SKJB deganda – xalqaro kredit operatsiyalari ro'y beradigan bozor yoki ssuda kapitalining xalqaro bozori tushuniladi. U o'z ichiga chet el kreditlari va zayomlar bozorini oladi. Bu bozor, o'z navbatida, ssuda kapitali (SK) milliy bozoridagi xalqaro operatsiyalarini keltirib chiqaradi. Evrovalyuta bozori yoki evrobozor bu chet el valyutasida mamlakat tashqarisida naqd pulsiz depozit – ssuda operatsiyalari ro'y beradigan bozordir. Evrovalyuta operatsiyalari SKJ bozorini deyarli qamrab olganligi tufayli ba'zi adabiyotlarda SKJB sinonimi sifatida evrobozor tushunchasi ham ishlatiladi. (Ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda SKJB dagi 70-90% operatsiyalar evrovalyuta operatsiyalariga to'g'ri keladi). Keng ma'noda SKJB deganda ssuda kapitalining jahon miqyosida taqsimlanishi va kayta taqsimlanishining iqtisodiy mexanizmi tushuniladi. YA'ni bu ja-rayon ssuda kapitali milliy bozorini va evrobozorni muvofiq-lashtirishga asos bo'ladi.

SKJB evolyusiyasi jahon iqtisodiyotining baynalminallashuv jarayoni dinamikasida o'z aksini topadi. Bu rivojlanish bosqich-larini quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchi bosqich rivojlanishining monopol darajasi, SKJB ko'p tarqalgan SK milliy bozorlarining muvofiqlashuvi sifatida ko'-ringan.

Ikkinchi bosqich, yuqori rivojlanish davrida xo'jalik aloqa-larinish baynalminallashuvi va xalqaro kreditning rivojlanishi asosida SKJB shakllanadi. Dastlab xalqaro kreditning rivoj-lanishi milliy bozorlarda faqat xalqaro operatsiyalar shaklida namoyon bo'lgan. Asta-sekin yirik bozorlar (London, Parij, N'yu-Yorkda) jahon moliya markazlariga aylanadi. Bu moliya markazlarida o'tkazilgan operatsiyalar jahon bozorining ikkinchi sektorini shakl-lantirdi. Bu markazlar offshoring. Off-shore – mamlakat tashqari-sida ma'lum bir masofada joylashgan. Jahon moliya markazlariga banklar va kredit-moliya institutlari jamlangan. Xalqaro kredit oltin va chet el valyutasida operatsiyalar olib boradigan bu muas-sasalar SKJB ning tashkiliy markazlari bo'lib qoldi. 1929-1933 yillarda jahon iqtisodiy tanazzuli, undan keyin depressiya va II Jahon urushi davrida tashqi savdo hajmi shuningdek, jahon mar-kazlarida ham, milliy bozorda ham xalqaro operatsiyalarning soni qisqarib bordi. Keyingi bosqichlarda SKJBning rivojlanishining 50-yillardagi evrobozorning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Valyuta munosabatlarini olib borishda valyuta cheklovlarining yuzaga kelishi va SK milliy bozorlari orasidagi farqlanish mavjudligi sharoitida xalqaro moliya kapitalining harakati va rivojlanishi yagona, milliy davlat boshqaruvidan yetunroq boshqariluvchi bozorni talab qildi. Evrobozor shunday bozor sifatida vujudga keldi. U milliy bozorlar o'rtasida o'ziga xos faoliyat olib boruvchi vositachi hisoblanadi. Chunki bunda operatsiyalar milliy davlat tashkilotlari tomonidan boshqarilmaydi. Evrobozorlar dastlab evrodollar bozori shaklida rivojlana bordi. Evrodollarning paydo bo'lishi dollar-ning chet el banklarida jamg'arilishiga va ularning kredit opera-siyalarda ishlatilishiga olib keldi. 60-yillarning ikkinchi yarmi-dan boshlab evrobozor operatsiyalari evromarka, evrosterling evro-franklar kabi boshqa valyutalarda olib borila boshlandi. Evrobozor ta'sirida Evropada yirik jahon moliya markazlari vujudga keldi. Londonda, Syurixda, Parijda va boshqa rivojlangan davlatlarda moliyaviy markazlar paydo bo'lib bordi. «Evrobozor» terminidagi evro

qo'shimchasi shu bilan izohlanadi. 60- yillar iqtisodiyotining yana bir xususiyati shundaki, bu davrda Amerika dollar bozori paydo bo'ldi, 70-yillardan boshlab esa, YAqin sharq dollar bozori tarkib topdi. SHuning uchun «evro» qo'shimchasi o'zining dastlabki geografik chizimini yo'qotdi.

«Evrovalyuta» geografik jihatdan nafaqat G'arbiy Evropa mam-lakatlariga, balki bundan tashqaridagi mamlakatlarga ham tegish-lidir. SKJB rivojlanishining zamonaviy bosqichi 80-yillardan boshlandi. Bu davrga kelib baynalminallashuv va integratsiyaning chuqurlashuvi SKJBlarida valyuta chegaralarining susayishi yoki bekor qilinishiga, milliy kredit mexanizmining mukammallashu-viga, milliy bozorlar orasidagi farqlarning kamayishiga olib keldi.

Endi, SKJBning tarkibini ko'rib chiqadigan bo'lsak u tarkibiy jihatdan 2 xil bo'lib, ular institutsional va operatsiondir. Ins-titutsional tarkibiy qismi rasmiy institutlar (markaziy banklar, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari), xususiyl moliya-kredit muassa-salari (tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari. pensiya fondlari), birjalar, firmalarni o'z ichiga oladi. Bu erda transmilliy banklar va korporatsiyalar acociy o'rin tutadi.

Ssuda kapitalining harakat qilish muddatiga qarab xalqaro bo-zor 3 sektorga bo'linadi. Jahon pul bozori, o'rta va qisqa muddatli chet el va evrokreditlar bozori, va moliya bozori. Jahon pul bozori bu qisqa muddatli (1 kundan 3 oygacha) chet el va evrokreditlar bozori bo'lib, bu bozor operatsiyalarining aksariyati banklararo ssudalar yoki banklararo depozitlarga asoslanadi. Bu depozitlarni (bank depozitlarini boshqa banklardagi schyotlarga qo'yish) depozit sertifikatlari, veksellar, bank akseptlari tashkil qiladi. Jahon bozorining 2-sektorida 70-yillarda operatsiyalar sonining keskin o'sishi revolver kredit texnikasining rivojlanishi bilan bog'liq. Bu davrdagi bozorni ko'pincha sindikatlash yoki sindikatlashtirilgan bozori deb ham ataladi. Bank sindikatlari sindikatlashtirilgan asosda kreditlar taklif qiladilar. SKJBda 50-70-yillar oxir-larida korporatsiyalar tomonidan 3-6 oy muddatga «suzuvchi» stav-kalarda chiqaraladigan qimmatli qog'ozlar-evronotalar tarqatildi. Evronotalar qisqa muddatli qog'ozlar bo'lishiga qaramasdan ular o'pta va uzoq muddatli kredit sifatida berilgan. Banklar zayom chiqaruvchi (firmalardan evronotalarni sotib olib ularni ikkilam-chi bozorda sotish bilan shug'ullandilar.

Jahon moliya bozori – obligatsiya zayomlari bozori 80-(yillardan boshlab shakllana bordi. Uning paydo bo'lishi bilan SKJB da 2 ta parallel bozor faoliyat ko'rsata boshladi:

– an'anaviy xorijiy zayomlar bozori va evrozayomlar bozori.

90-yillar boshlarida jahondagi zayomlarning 80%i evrozayomlar hissasiga to'g'ri keldi. Evrozayomlarning asosiy ustunligi shundaki, ular kreditor va qarzdorlar uchun ham valyuta zayomi mavqeiga ega bo'ladi. Zayomlarning bu turlari Buyuk Britaniya, AQSH tarqalgan. YAna boshqa bir farqi an'anaviy xorijiy zayomlar biror mamlakat milliy bozorida chiqarilsa, evrozayomlar esa bir paytda bir necha davlatlarda tarqatiladi. Evroobligatsiya, odatda, 7 yildan 15 yil muddatga chiqariladi. 80-yillarda 30 va hatto 40 yil muddatli obligatsiyalar chiqarildi. Asosiy zayom chiqaruvchilar bo'lib, davlat, xalqaro tashkilotlar mahalliy hokimiyat organlari, davlat tash-kilotlari faoliyat ko'rsatgan. Evrozayomlar, odatda, yirik banklar tomonidan chiqarilgan. Bu yirik banklar evrozayomlarni xalqaro konsorsiumlar va sindikat tashkilotlari sifatida

chiqardilar. Konsorsiumlar faoliyatiga banklar, har xil moliya-kredit institutlari: pensiya fondlari, cyg'ypta va investitsion kompaniyalarni jalb qildilar. Jahon moliya bozorida har xil turdagi oddiy yoki «doimiy», «suzuvchi» foiz stavkali, nol foizli (kupon bilan), konvertirlangan obligatsiyalar kabilar amal qiladi. Bu obligatsiyalarning 60% ini oddiy obligatsiyalar tashkil qiladi va bu bo'yicha obligatsiya emitenti zayom muddati tugaguncha mustaxkam (o'zgarmas) foiz to'laydi. «Suzuvchi» stavkali obligatsiyalar stavkasi va daro-madi ham bozor foizlari o'zgarishiga bog'liq holda tebranib turadi.

Obligatsiyalar bo'yicha suzuvchi foiz stavkalari Libor stavkasida ifodalanadi. O'zgaruvchi stavkali obligatsiyalar farqli ravishda indeksatsiyalangan foizli obligatsiyalar hisoblanadi. Bu obligatsiyalar foizi kapital bozoridagi foiz stavkalarining o'zgarishiga emas, balki ma'lum bir tovar bahosi indeksiga bog'liq bo'ladi. Kelishuvga binoan bu obligatsiyalar foiz stavkalari u yoki bu tovar bahosi o'zgarishiga qarab o'rnatiladi. Masalan, 80-yillarda mis, neft yoki oltin bahosiga asoslangan bir necha obligatsiyalar mashhur bo'lgan. Bunda «suzuvchi» foizli obligatsiyalarning foiz stavkasi baholarga qarab o'zgarib turadi va ma'lum bir darajaga etganda barqaror foyda keltira boshlaydi yoki obligatsiyaning boshqacha bir turi mustahkam (o'zgarmas) foizli obligatsiya bo'lib, bunda obligatsiya chiqarilganidan keyin birinchi besh yil davomida bir foizdan ma'lum darajaga etguncha daromad to'langan. Nol kuponli obligatsiya har yili emas, balki faqat bir marta obligatsiya qayta sotib olinganida foiz olish imkonini beradi. Bu obligatsiyalarga foiz ularning emis-siyasi kursi bo'yicha to'lanadi. Emissiya bahosi nominal bahoda amalga oshirilishi tufayli obligatsiya egasi emission va nominal kurs summolari orasidagi farq miqdorida daromad oladi. Bu obligatsiyalar bo'yicha investorlar foydadan soliq to'lashdan ozod qilinishi mumkin. SHu tufayli bu obligatsiyalarga bo'lgan talab yuqoridir. Konvertirlanadigan obligatsiyalar 80-yillarda keng tarqaldi. Bu turdagi obligatsiyalar kamroq foyda keltiradi. Bu obligatsiyalarning ijobiy tomoni shundaki, agarda zayom chiqaruvchi kompaniya aksiyalariga to'lanadigan dividend obligatsiya foizidan katta bo'lsa, konvertirlanadigan obligatsiyalarni aksiyaga almashtirib olishga imkon beradi.

80-yillarda evroobligatsiya bozorida paydo bo'lgan yana bir yangi-lik auksionli obligatsiyalar joylashuvini ta'minlash, ya'ni investorga har xil shartnoma variantlaridan o'ziga qulay bo'lgan turini tanlab olish huquqini bergan. Bu usulning mohiyati shundaki, oldin-dan o'rnatilgan baho bo'yicha obligatsiya egasiga 1 troya unsiya oltin sotib olish imkonini beruvchi zayom chiqariladi. Agar oltinning bozor bahosi o'rnatilgan bahodan yuqori bo'lsa, bunday obligatsiyani sotib olish qiziqish uyg'otadi. Boshqa opsiyonli obligatsiyalar bir qimmatli qog'ozni boshqasiga almashtirish imkonini beradi. Masa-lan, obligatsiyani – aksiyaga, «suzuvchi» stavkali obligatsiyani qat'iy belgilangan stavkali obligatsiyaga almashtirish imkonini berish va turli xil obligatsiyalarni chiqarish shubhasiz, investor va kreditorgalarni jalb etadi. Mablag'larni evrozayom bozoriga jalb etishda zayom chiqaruvchilar tomonidan turli xil qimmatli qog'ozlarni turli xil shartlarda chiqarishga yoki obligatsiyalarning kechiktirib sotishi yordam beradi. Sotib oluvchi obligatsiyaning kurs qiymatini dastlab bir qismini to'laydi. Ma'lum vaqtdan keyin qolgan qismini to'laydi.

80-yillar o'rtalarida SKJBni qamrab olgan «sekyuritizatsiya» ning paydo bo'lishi bilan obligatsiyalar bilan bo'ladigan operatsiya-lar soni keskin oshib ketdi va bank operatsiyalarining soni qisqardi. Rivojlanayotgan mamlakatlar – Bagami orollari, Panama, Singapur, Gonkong va boshqa davlatlardagi xalqaro moliya markazlari nisbatan yosh va yangi xalqaro moliya-kredit bozorlaridandir. Rivojlangan mamlakatlardagi kredit-moliya markazlarining shakllanishi va keskin o'sishi SKJB rivojlanishidagi qonuniy bosqichdir. Oxirgi yillarda dunyo mamlakatlarining jahon xo'jaligi strukturasi va xalqaro mehnat taqsimotiga kirib kelishi kengaymoqda. Rivojlangan mamlakatlarning yirik transmilliy banklarining rivojlanayotgan mamlakatlarda xalqaro biznes va milliy bank kapitaliga xizmat ko'rsatish faoliyatini kengaytirib yubordi. Lotin Amerikasi, Janubi-sharqiy Osiyo va Yaqin Sharqdagi ssuda kapitaliga bo'lgan taklif bu hududlarda tashqi milliy mintaqaviy evrobozorlarning rivojlanishiga olib keldi. Ularning vujudga kelishi tufayli kapital haqiqiy global ahamiyat kasb etdi. U o'z ichiga rivojlangan mamlakatlar, rivojlanayotgan mamlakatlar markazlarini va o'zaro to'ldiruvchi hamda almashinuvchi mintaqaviy xalqaro moliya kom-plekslarini oldi. 70-yillardan boshlab xalqaro moliyaviy markazlarda xalqaro moliya-kredit faoliyati bo'yicha ixtisoslashuv boshlandi. G'arbiy Evropa doirasida London, avvalo, o'zining evrovalyuta operatsiyalari bozori, turli xil fondlari, oltin, fyuchers bilet-lari bilan mashhurdir. Syurix xalqaro kapitallar, oltin bozori va uni saqlash joyi vazifasini bajaradi. Lyuksemburg o'zining fond birjalari va uzoq muddatli zayomlar markazi sifatida mashhur. SHunga o'xshash holat boshqa mintaqalarda ham yuz berdi. Singapur bosh fondlarni jamlash vazifasini bajardi. Gonkong xalqaro kreditlash markazi sifatida mashhur. Bahrayn Yaqin Sharqda qisqa muddatli kreditlarning asosiy markazi, shuningdek, valyuta, oltin bozori markazi sifatida mashhur. Yirik xalqaro sug'urta markazi Bermund orollari hisoblanadi. Bu yirik markazlar ko'prok Lotin Amerikasi davlatlari ehtiyojlariga xizmat qilishga yo'naltirilgan.

1. Xalqaro kreditlarning tasniflanishi.

Xalqaro kredit ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy aloqa-lardagi harakatini ifodalaydi. Xalqaro kredit XIV-XV asrlarda xalqaro savdo munosabatlari negizida paydo bo'lgan. Bu kredit qaytaruvchanlik, muddatlilik, to'lovlilik, ta'minlanganlik va maqsadlilik tamoyillariga asoslanadi.

Xalqaro kredit shakllarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- manbalariga ko'ra ichki va tashqi kreditlar;
- vazifasiga ko'ra tijorat (tashqi savdo va xizmatlar bilan bevosita bog'liq), moliyaviy (to'g'ri kapital qo'yish, ob'ektlar quri-lishiga, qimmatbaho qog'ozlar sotib olish, tashqi qarzdorlikni tuga-tish, valyuta intervensiyasini o'tkazishga), oraliq (kapital chiqari-shining turiga xizmat qiluvchi);
- ko'rinishiga ko'ra tovarlar shaklida (eksport qiluvchi tomonidan import qiluvchiga) valyuta (bank tomonidan pul shaklida) shaklida;
- valyuta turiga ko'ra qarzdor mamlakat valyutasida, kreditor mamlakat valyutasida, uchinchi mamlakat valyutasida, ma'lum davlat-lar pul birligida (EKYU, EVYU va boshqalar);
- muddatiga ko'ra juda qisqa (kunlik, haftalik, 3 oygacha) qisqa (bir yilgacha), o'rta (bir yildan 5 yilgacha), uzoq, (besh yildan oshiq) muddatli bo'lishi mumkin.

Qisqa va o'rta muddatli kreditlar uzay-tirilganda ular davlat kafolati bilan uzoq muddatli hisoblanadi;

- ta'minlanganligiga ko'ra ta'minlangan (tovar hujjatlari, veksellar, qimmatbaho qog'ozlar, ko'chmas mulk va boshqalar bilan), blankali-qarzdor javobgarligi (solo-veksel);

- taklif etilishi nuqtai nazaridan naqd akseptli (trattani bank yoki import qiluvchi tomonidan akseptlanganda), depozit sertifikatli obligatsiya zayomli kreditlarga bo'linadi;

Ssuda kapitalining harakati mobaynida tashqi savdoni kredit-lash jarayoni amalga oshiriladi.

Tashqi savdoni kreditlash deganda eksport va importni kredit-lash tushuniladi. Eksportni kreditlash quyidagi shakllarda olib boriladi.

- 1) Xaridor bo'naklari shaklida yuzaga keluvchi kredit muno-sabatlar bo'lib, bunda xaridor bo'naklari biror bir mamlakatga yoki eksport qiluvchiga beriladi. Xaridor bo'naklari mazmuni quyida-gicha: birinchidan, ular xorijiy buyurtmachining buyurtmasini ta'-minlashning asosi sifatida xizmat qiladi. Ikkinchidan, bo'nak summasi eksport qiluvchi kapitalining salmog'ini oshiradi.

- 2) Bank tomonidan kreditlash shakllariga ko'ra: eksport qiluvchi mamlakat garovi ostida kredit berish, import qiluvchi mamlakatdan tovar hujjatlari yoki tovarlarini garovga olgan holda kredit berish.

Bank bilan anchadan beri birga ishlab kelayotgan ishonchli yirik eksport qiluvchi firmalar tovarlarni garovga qo'ymasdan bank krediti olishlari mumkin.

Importni kreditlash ham tijorat va bank krediti shaklida bo'la-di. Tijorat yoki firma kreditlari 2 ga bo'linadi. Ochiq hisob bo'yicha kredit (eksport qiluvchi yuklangan tovarlarni import qiluvchi qarzi sifatida uning hisobiga yozib qo'yadi, import qiluvchi esa kreditni ma'lum bir muddatda to'lash javobgarligini oladi). Bunda qarz-dorlik davriy tugatib boriladi. Tovar ham, o'z navbatida, muntazam jo'natilib boriladi. Bu holatda banklar savdo kontragentlari hisob-kitoblarida vositachi funksiyasini bajaradi.

Xaridorning to'lovga layoqatsizlik tavakkalchiligini kamaytirish uchun tashqi savdoga beriladigan kreditlarni sug'urtalash usullari ishlab chiqilgan bo'lib, ular quyidagi shakllarda bo'ladi. Xusu-siy sug'urta, bunda maxsus sug'urta kompaniyalari xorijiy import qiluvchilarning to'lovga layoqatsizlik holatida ularning qarzlarini eksport qiluvchiga to'lash javobgarligini oladi. Bu davlat kafolati shaklida bo'ladi va tavakkalchilikning oldini olishni davlat o'z zim-masiga oladi. Buyuk Britaniyada eksport kreditlarini kafolatlay-digan davlat departamenti mavjud. U eksport qiluvchiga to'lanmagan kreditning 85- 100% ini qoplashni kafolatlaydi. AQSH da bu funksiyani eksport-import banki, Fransiyada tashqi savdo «Savdo uchun fransuz cyg'urta» agentligi, GFRda «Germes» aksionerlik jamiyati va xalqaro vazirlik qo'mitasi (eksport krediti bo'yicha) bajaradi. Eksport kreditini sug'urtalash cyg'ypta tashkiloti tomonidan eks-port qiluvchi xorijiy xaridorga kreditga sotgan tovarlari uchun o'z vaqtida to'lash javobgarligiga asoslanadi. Import qiluvchi kredit-ni to'lay olmaganda, sug'urta tashkiloti eksportga kafolatlangan summani qaytaradi.

Veksel kredit – bunda eksport qiluvchi tovarni kreditga sotish bitimini imzolab, tratta (o'tkasma veksel)ni import qiluvchiga taq-dim etadi. Oxirida tovar hujjatlarini

olgan shaxs trattani akseptlaydi, ya'ni veksel summasini ko'rsatilgan muddatda to'lash javobgarligini oladi. Ko'pincha, Anglosaksoniya davlatlarida firma kreditlarining hisob-kitobida akkreditiv shaklini qo'llash tez-tez uchrab turadi. Bu holatda import qiluvchi eksport qiluvchi bilan kelishgan holda akkreditiv hisob ochadi. Tovar yuklab jo'natilgan-ligi haqida hujjatlar taqdim etilganidan keyin eksportga akkre-ditiv hisobdan tovarlar uchun to'lov to'lanadi. Import bo'yicha bank kreditlari quyidagicha ham bo'lishi mumkin:

1) Akseptli kredit-aksept yoki import qiluvchi bankning eks-port qiluvchi trattasini to'lash roziligi bilan beriladi. Bunda import qiluvchi to'lov vaqti kelganda bankka qarz summasini ma'lum qiladi, bank uning eksport qiluvchi oldidagi javobgarligini yopadi.

Akseptli kredit nafaqat yirik banklar tomonidan o'zi uchun, balki xorijiy eksport qiluvchilarga ham taklif etiladi. Masalan, I Jahon urushigacha o'sha paytlarda jahon moliya markazi hisoblangan Londondagi banklar nafaqat Angliya tashqi savdosi uchun, balki boshqa davlatlar uchun ham xizmat qilganlar. II Jahon urushidan so'ng Amerika banklari orasida akseptli kreditlash operatsiyalari keng miqyosda qo'llanilgan.

2) Aksept to'lovli kredit import qiluvchi tomonga xizmat ko'r-satayotgan xorijiy bank tomonidan kafolatlash sharti bilan bank tomonidan vekselni akseptlash orqali amalga oshiriladi. Bu holda import qiluvchi trattani tugashi vaqtida o'z trattasini akseptlay-digan xorijiy bankka o'tkazish uchun o'z bankiga olib kelishi kerak. SHundan so'ng oxirgi shaxs eksport qiluvchiga trattani o'rnatilgan muddatda to'laydi. 50-yillar oxiri va 60-yillarning boshida rivoj-langan mamlakatlarda eksportni moliyalashtirishning yangi usullari paydo bo'ladi. Ular orasida xorijiy xaridorlarni bank to'g'ri kre-ditlashi alohida o'rin tutadi. Bunda bank firma krediti berishga oid o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Bank krediti kreditor-mam-lakat tovarini xarid qilib oluvchi tomonga qisqa o'rta muddatli kredit sifatida beriladi.

Ba'zi davlatlarda firma krediti uncha katta bo'lmagan summada qisqa muddatga beriladi. Agap 60-yillarning boshlarida Buyuk Bri-taniya va Fransiyada o'rta va uzoq muddatli kreditlashning umumiy hajmi bo'yicha bank va firma krediti orasidagi nisbat 1:2 bo'lgan bo'lsa, oxirgi yillarda bank krediti hissasiga eksport kredit-lashning 3/4 qismidan ortiqrog'i to'g'ri kelgan. Bankning bevosita kreditlashtirish mexanizmi rivojlanishida davlatning ahamiyati sezilarli ko'tarilgan. Davlat kafolati bo'yicha eksport krediti za-rur bo'lgan holda, davlat kredit institutlarida o'zining xorijiy aktivlarini imtiyozli stavkalarda moliyalashtiriladi. Banklar ma'-lum muddat ichida taklif qilinadigan kredit hajmini oshiradilar va qarz oluvchilar uchun keltirilgan qiymatini ta'minlaydilar. Dastlab import qiluvchilarni bevosita kreditlashtirishi kreditni bir shartli bitim bilan «bog'lash» orqali amalga oshirilgan. Keyin-gi paytlarda kredit liniyalari deb atalgan banklar tomonidan tak-lif qilingan yangilik keng tarqaldi. Bu liniyadan tashqi savdo bitimlarini to'lash uchun xorijiy qarzdorlar foydalanadi. Bundan tashqari, 70-yillarda eksportni kredit-moliyaviy rag'batlantirish-ning yangi shakllari paydo bo'ladi: qayta tuziladigan yoki revolver kredit liniyasi (evrovalyuta bozori operatsiyalarida qo'llaniladigan kredit liniyasi turi) kabilar paydo bo'ldi.

Faktoring – faktoring kompaniyalari tovarini kreditga sotgan eks-port qiluvchi uchun turli xizmatlar ko'rsatuvchi maxsus moliya muassasa-lari hisoblanadi. U qarzni undirish, eksport operatsiyalarini baholash, nazorat qilish va boshqalarni o'z zimmasiga oladi. Mijozning qarz-dorga bo'lgan talabini qabul qilib, firma qarzdordan undirilgan pullarni mijoziga to'lashga javobgar bo'ladi. Mabodo bitimda ko'r-satilgan bo'lsa naqd pulda ham qarzni to'lashi mumkin. Xaridordan qarzni undirish va kredit tavakkalchiligining oldini olish bilan birga (faktoring kompaniyasi sanoat firmasi eksport operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni) tijorat banki va sug'urta kompa-niyasi funksiyalarini ham bajaradi. Faktoring qiymati odatdagi bank ssudasidan qimmatroqdir. Berilgan qarz vositalari hajmida faktoring 20 % dan oshadi, shuni hisobga olish kerakki, unga nafa-qat olingan kreditni to'lash haqi, balki boshqa xizmatlar bahosi ham kiradi. SHunday qilib, faktoring tizimi eksport qiluvchilarning qisqa muddatli kredit berish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Forfeyting operatsiyasi. U 50-yillarda Fapbiy Evropada paydo bo'lib, aylanmani moliyalashtirish deb atalgan baza asosida rivoj-lanadi. Bu usul AQSHda veksellarni qayta moliyalashtirish nomi bilan kamroq tarqalgan. Bu operatsiyalarning mazmuni shundaki, eksport qiluvchi tomonidan import qiluvchiga talab huquqi bank-forfeytoriga beriladi, u esa bu huquqni saqlashi yoki xalqaro bozorda sotishi mumkin. Bank esa eksport qiluvchiga bu qimmatli qog'ozlarni qiymatini naqd pul bilan to'laydi. Bunda qat'iy hisob stavkasi, mukofot (bank tomonidan majburiyatlarni to'lamaslik xavfini olganligi uchun) chegirib tashlanadi. Forfeyting operatsiya-larida ishlatiladigan moliyaviy vositalar banklardagi an'anaviy savdo veksellari hisob-kitoblari kabi qo'llaniladi. Farqi shunda-ki, veksel egasi yagona import qiluvchi sifatida forfeytingda tavakkalchilik bilan bog'liq bo'ladi. Oddiy hisob-kitobda esa vek-sel qonunchiligiga binoan ko'pgina hollarda qarzdorlik javob-garligi eksport qiluvchining xaridorni kreditlashni uzaytirishiga imkon beradi. Bankning forfeyting operatsiyalari bo'yicha tavakkal-chilikni o'z zimmasiga olishi investorlar uchun o'z mablag'larini uzoq muddatga qo'shimcha joylashtirishga qiziqishni oshiradi. Forfey-ting operatsiyalarida ishtirok etuvchi banklar uchun evrovalyuta bo-zori, moliyaviy vositalar bozori bo'lib hisoblanadi. SHuning uchun forfeyting hisob stavkasi bu bozordagi o'rta muddatli kredit foiz stavkasi bilan chambarchas bog'liq. Asosiy valyuta bitimlari nisbati GFR markasi –50%, AQSH dollari 40% va SHvetsariya franki– 10 % miqdorida amalga oshiriladi.

Xalqaro lizing operatsiyalari xalqaro miqyosda mashina va jihoz-lar savdosining shakli bo'lib bormoqda. Lizing – ijara operatsiya-larining bir ko'rinishi bo'lib, bunda ijaraga beruvchining mulkka egalik huquqi saqlanib qoladi. Ijaraga oluvchi vaqti-vaqti bilan tovardan vaqtincha foydalanganligi uchun haq to'lab turadi. Lizing jihozlarini maxsus kredit muassasasining kompaniyasi tomonidan oldindan sotib olishni anglatadi. Bu kompaniya keyinchalik ijara beriluvchi tovar iste'molchisi bilan bilan bevosita aloqaga ki-rishadi. Bunday operatsiyalarning ob'ekti, asosan, turli xil jihoz-lar, transport vositalari, EHM va boshqalar hisoblanadi. Lizing operatsiyalarini sug'urtalash xarajatlari ijarachi zimmasida bo'ladi. Ijara kredit olishning o'ziga xos shakli bo'lib, eksport qiluvchi tovarining tashqi bozordagi harakatini engillashtiradi. Oddiy to-var krediti bilan lizing operatsiyalarini o'tkazish shartlarini bir-biriga yaqinlashtiradi. Ijaraga oluvchi o'z pul mablag'larini markaz-lashtirishdan xolos

bo'ladi. Ijara to'lovlari bo'lak-bo'lak shaklida butun ijara davrida to'lab boriladi. Ammo lizingning maqsadi tovarga egalik huquqini olish emas, balki tovarning iste'mol xusu-siyatlaridan foydalanish huquqini olishdir. Xalqaro savdoda ijara operatsiyalarining hajmining oshishi ko'plab moliya mablag'lari jalb etilishini taqozo etadi. SHuning uchun ham, ko'pchilik mamlakat-larning yirik tijorat banklari lizing kompaniyalarini moliyalash-tirishda faol ishtirok etadilar. Keyinchalik lizing kompaniyalari banklar ixtiyoriga o'tadi. Keyingi yillarda eksportni moliyalash-tirishning milliy tizimlarining baynal-minallashuv an'anasi nafaqat firmani kreditlash, balki forfeyting bozoridagi va bank krediti sohasidagi operatsiyalarni kengaytirishda ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Banklar kompensatsiya bitimlari bo'yicha uzoq muddatli kreditlarni taqdim (bu operatsiyalar bir xil qiymatda tovarlarni keltirishga asoslangan tez-tez uchrab turadi) qiladilar. Bunda qarz oluvchi davlat 15-20 yilga foydalanishga olingan materiallar, jihozlar, tabiiy resurslarni o'zlashtirish uchun olingan kredit bo'yicha qarzni tugatish maqsadida qarz evaziga qurilgan korxonalar ishlab chiqargan mahsulotidan kredit summasiga mos ravishda kreditorga etkazib beradi. Kompensatsiya bitimlarining o'ziga xos xusu-siyatlariga keng miqyosda uzoq muddatli va eksport-import bitim-larining o'zaro kelishilganligini kiritish mumkin. Multmilliy shartnomalar deb nom olgan yirik summadagi shartnomalar baja-rilishini mustaqil pudratchilar sifatida turli xil mamlakat fir-malari o'z zimmasiga oladigan shartnomalar keng tarqalgan. Bunday shartnomalar unda qatnashuvchi davlatlarining banklari va eksport-ni kreditlash milliy sug'urta muassasalari tomonidan sug'urtala-nadi. SHuni ta'kidlash joizki, bir necha mamlakatning firmalari tomonidan shartnomalarni moliyalashtirish maqsadida vaqtinchalik bank korporatsiyalari tuzilishi mumkin. Moliyalashtirish muammo-lari konsorsium ichida ya'ni qarz oluvchi uchun yagona muassasa sifatida ko'rinuvchi tashkilotda hal etiladi. Eksport kreditlari tushunchalari bilan bu shakldagi moliyalashtirishni birlashtiruvchi narsa – uning moliyaviy asosi emas, balki maqsadli xarakterda bo'li-shi va operatsiyalarning kafili sifatida tegishli davlatlarning hukumat tashkiloti ishtirok qilishidir.

Xalqaro uzoq muddatli kredit chetga kapital chiqarish, tadbir-korlikni qo'llash maqsadida ajratilgan va tashqi qarz ko'rinishidagi ssuda kapitalining harakati shaklida bo'ladi. Xalqaro qarzlar, avva-lo, kredit munosabatlarining sub'ektlari bo'yicha farqlanadi:

Tashqi qarzlariga ko'ra qarzdorlar: sanoat va boshqa xususiy korxo-nalar – hokimiyat, munitsipalitetlar va boshqa huquqiy muassasalar bo'lishi mymkin. Tashqi qarzlariga ko'ra kreditlar: xususiy ishlab chiqaruvchilar va banklar, obligatsiya zayomlari egalari, davlat, xal-qaro valyuta-kredit tashkilotlariga beriladigan kreditlarga bo'li-nadi. SHunga myvofiq ravishda xalqaro uzoq muddatli kredit xusu-siy, davlat va xususiy-davlat turlariga bo'linadi, 50-yillar oxir-laridan boshlab xalqaro xususiy kredit xalqaro kredit munosabat-larining ajralmas bir qismiga aylanadi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlar krediti o'z valyutasida to'lashni joriy qildilar. Xalqaro moliyaviy kreditlarning urushdan keyingi tez rivojlani-shiga ko'pchilik G'arbiy mamlakatlarda yuzaga kelgan iqtisodiy tang-lik asos bo'ldi. Urushdan keyingi vayron bo'lgan iqtisodiyotni tiklash uchun yirik moliyaviy xarajatlar zarur edi. Bu vaqtda yagona to'lovga qobiliyatli davlat AQSH bo'lib qoldi. Boshida ijaraga

oluvchi davlatlar AQSHdan kreditlarni shu davlatning o'zida tovar-larni sotib olish sharti bilan olishar edi. Lekin sekinlik bilan dollarning ko'proq miqdori boshqa davlatlarning tovarlarini sotib olish uchun sarflandi. Bu esa dollarning G'arbiy Evropa banklari hisoblarida to'planishiga olib keladi. SHunday qilib, evrodollar bozori vujudga keldi. SHu asosda esa xususiy moliyaviy kredit va qarz berish institutlari shakllandi. Xalqaro moliyaviy kredit va qarzlarning asosiy manbasi xalqaro depozitlar va evrodollar depo-zit sertifikatlari garovi ostidagi qo'yilmalar hisoblanadi. Ko'p-gina depozit va qo'yilmalar qisqa muddatli, shuning uchun banklar-ning dolzarb vazifasi ularni uzoq muddatga jalb qilishdan iborat edi. Uzoq muddatli ssudalar, odatda, obligatsiya ko'rinishida chiqa-rilib ular xorijiy va xalqaro obligatsiya zayomlariga bo'linadi. Xal-qaro obligatsiya 60-yillarda uzoq muddatli investitsiyalashda asosiy o'rin tutgan. Ular savdosi evrovalyuta bozorida o'tkazilganligi uchun evroobligatsiya ham deb ataladi. Oxirgi yillarda ularning miqdori oshib bormoqda. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro munosabatlar ins-*tituti ma'lumotiga ko'ra 1985 yilda obligatsiya hajmi 167,8 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lsa, 1989 yilda esa 254 mlrd.dollargacha oshgan. Davlatlararo zayomlar I Jahon urushi davrida AQSHda Evro-paga qurol-aslahalar etkazib berish bilan bog'liq ravishda keng rivojlangan. Bu davrda davlatlararo qarzlarning umumiy summasi 11 mlrd. dollarga etdi. 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy tanazzuli davrida Germaniya, Fransiya va boshqa bir qancha davlatlar qarzni to'lashdan bosh tortdilar. SHunga muvofiq, II Jahon urushi davrida AQSH kredit o'rniga qurol-aslaha, vositalarni qarzga berishga ko'proq e'tibor berdi. Urushdan keyin 50-yillar o'rtalari-gacha AQSH davlatlararo kredit berish bo'yicha monopol davlat edi. 1946 yildan 1950 yillar orasida AQSH va boshqa rivojlangan mamlakatlar qarzlari 30,2 mlrd. dollarini tashkil qildi. SHundan 2/3 qismi G'arbiy Evropa mamlakatlariga to'g'ri keladi. Ulardan eng kattasi Buyuk Britaniyaning AQSHga 3750 mln. dollar miqdoridagi qarzi edi. Bu qarz 50 yil muddatga 2% foiz olish sharti bilan berilgan. Qarzni bunday imtiyozli berish bilan birga, AQSH Buyuk Britaniyaga AQSH kapitalining sterling zonasiga kirishidagi to'siqlar va valyuta cheklovlari olib tashlanishini talab qildi. 1946 yil may oyida AQSH Fransiya-ga 650 mln. dollar miqdoridagi qarzni 35 yil muddatga foydalanishga berdi va bu summaning yarmidan urushdan so'ng Fransiya-da qolgan Amerika harbiylari bilan bog'liq xarajatlarni qoplashda foydalanish shartini qo'ydi. Davlatlararo kreditlar ba'zida moliyaviy yordam tariqasida ham beriladi. Masalan urushdan keyingi davrda «Marshal rejasi» doirasida iqtisodiyotni tiklash uchun moliyaviy yordam sifatida yirik kredit ajratildi. 1950-55 yillar-dagi AQSHning 17 ta G'arbiy Evropa davlatlariga bergan yordam hajmi 17 mlrd. dollarni tashkil etdi. Bu yordam asosan Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (OESR) davlatlaridan rivojlanayotgan dav-latlarga berildi. 70-80-yillarda valyuta intervensiyasi o'tkazish yo'li bilan valyutani qo'llab-quvvatlash maqsadida davlatlararo qarzlari sano-ati rivojlangan mamlakatlar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlar-ga berilgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin qarz berish xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari tomonidan amalga oshrila boshladi.

Xalqaro va mintaqaviy valyuta-kredit moliyaviy munosabatlar tashkiloti bu xalqaro iqtisodiy boshqaruv, shuningdek, valyuta-kre-dit va moliyaviy nazorat maqsadlarida davlatlararo kelishuvga binoan tuzilgan institutlardir. Bunday tashkilotlarga Xalqaro hisob-kitoblar banki, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro tiklanish

va taraqqiyot banki, shuningdek, mintaqaviy banklar kiradi. Xalqaro hisob-kitoblar banki (XHB)-birinchi davlatlararo bank bo'lib, 1930 yilda Markaziy banklarning xalqaro banki sifatida Bazelda tashkil topdi. Uning tashkilotchilari: Angliya, Fransiya, Italiya, Germaniya, Belgiya, Yaponiya emission banklari va Morgan bankir uyi boshchiligida bir guruh amerika banklari hisoblanadi. XHB ning asosiy vazifalaridan biri markaziy banklar va ular orasidagi hisob-kitoblarni muvofiqlashtirishdan iborat edi. XHB o'zining asosiy funksiyasidan biri hisoblanuvchi rivojlangan mamlakatlar Markaziy banklarining koordinatori funksiyasini haligacha saqlab turibdi. U, asosan, Evropa banklarini birlashtiradi. XHB Evropa valyuta tizimi mamlakatlari orasidagi hisob-kitoblarni ishlab chiqadi. Evropa ko'mir va po'lat uyushmasi depozitariyasi funktsiya-sini bajaradi, XHB depozit, ssuda, valyuta va fond operatsiyalarini bajaradi. Shuningdek, savdo-sotiq va oltin saqlash vazifalari bilan birga muayyan mamlakat Markaziy bankining agenti vazifasini bajaradi. XHB G'arbiy Evropa xalqaro bankining bo'limi sifatida valyuta-kredit munosabatlari boshqaruvini amalga oshiradi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) – BMTning maxsuslashtirilgan muassasasi maqomiga ega bo'lgan valyuta-kredit tashkilotidir. XVF Brutton Vuds (AQSH)dagi xalqaro valyuta-moliya konferensiyasida tuzilgan. U 1944 yilda tashkil qilingan bo'lsa-da, 1947 yilda faoliyat ko'rsata boshladi. XVF boshqaruvi 5 ta bosh departament-larda: Afrika, Evropa, Osiyo, O'rta SHarq va G'arbda tuzilgan. XVF kapitali uning mijozlariga o'rnatilgan kvotaga mos ravishda to'la-nadigan badallar hisobiga shakllanadi. Kvota mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga, jahon iqtisodiyoti va xalqaro savdo-dagi o'rniga qarab belgilanadi. 1947 yili fondga 49 mamlakat kirib, kvotaning umumiy summasi 7.7 mlrd. dollarni tashkil etgan. 1991 yilning o'rtalariga kelib XVF a'zolari 155 taga va uning kapitali 90 mlrd. dollarga etdi. SHundan 2/3 qismi sanoati rivojlangan mamlakatlarga (shu jumladan, AQSHga 1/5 qismi), 1/3 rivojlanayotgan mamlakatlarga (fondning 4/5 qismi) to'g'ri keladi. XVF boshqaruv organlariga kvotalar o'lchamiga qarab mamlakatlar orasida ovoz taqsimlandi. Barcha ovozning 46% i AQSH va Evropa Ittifoqi davlatlariga tegishli, qolgan ovozlar rivojlanayotgan davlatlariga tegishli. XVF boshqaruv organi bo'lib, boshqaruv kengashi hisoblanadi. U har yili bir marta qatnashuvchi mamlakat vakillari bilan birga to'planadi. Ijro etuvchi organ Direktorat bo'lib, u 6 ta a'zo-dan, ya'ni ko'proq kvota olgan mamlakat a'zolaridan tashkil topgan. SHuningdek, geografik belgisiga ko'ra tanlab olingan 6 a'zo ham shunga kiradi. Majlis o'tkazuvchi organ bo'lib boshqaruv qo'mitasi shu qo'mitasi hisoblanadi, uning tarkibiga 22 mamlakat Moliya vazirlari kiradi.

XVF kreditlari bir necha turlarga bo'linadi: 1) XVFning zaxira pozitsiyasi chegarasida turuvchi mamlakatlarga beriladigan kredit. To'lov balansi defitsitini qoplash uchun mamlakatlar valyuta fondidan qarz olishlari mumkin. Bu qarz milliy valyutani xorijiy valyutaga almashtirish yo'li bilan 3-5 yil muddatga olinadi. Ssuda-ni to'lanishi esa aksincha bo'ladi. Milliy valyuta erkin konver-tirlanadigan valyutada sotib olinadi. 25% kvota atrofida mamlakat kreditni cheklov-larsiz olishi mumkin. SHuningdek, oltin fond me'yorida belgilangan kredit hajmida xorijiy valyutada kredit olishi mumkin. Bu kredit salmog'i 200% kvotadan oshmasligi kerak; 2) yuqori zaxira ulushiga beriladigan kredit. Bunday ssudalar mamlakat

valyutasining iqtisodiy holatini o'rganib chiqib, XVFning barqarorlashtirish chora-tadbirlari talabini bajargandan so'ng beriladi. XVFning barqarorlashtirish dasturi ichki kreditlarni chegaralash, byudjet xarajatlarini kamaytirish kabi masalalarni hal qiladi. Biroq XVF dan kredit olish mamlakatlarga xususiy banklardagi kreditlarni hisob-kitob qilish imkonini beradi. XVF davlatlararo valyuta-kredit munosabatlarini boshqarishda asosiy o'rin egallaydi. Bretton Vudsdagi kelishuvga binoan, fond oldiga a'zo mamlakatlar valyuta paritetlarini boshqarish va qo'llab-quvvatlash, valyuta kurslarini boshqarish vazifasi qo'yilgan. Nizomga muvofiq a'zo-davlatlar mustahkam valyuta kurslari asosida joriy operatsiyalar o'tkazishi hamda valyuta chegaralarini bekor qilishga qaratilgan siyosat olib borishi lozim edi. Ammo amalda bu vazifa-larni ko'pgina davlatlar o'zlari mustaqil bajardilar. Valyuta chegaralari faqatgina 60 ta davlatda bekor qilindi. Natijada, 1973 yilda o'rnatilgan paritetlar va valyuta kurslari bekor qilinib, «suzuvchi» valyuta kurslari kiritildi. 1979 yil apreldan valyuta tizimida huquqiy jihatlar mustahkamlangandan keyin XVF a'zolari unga rasmiy oltin zaxiralari va valyuta zaxiralari, iqtisodiyotning holati, to'lov balansi, pul muomalasi, investitsiyalar haqida axborot berishi lozimligi to'g'risida yo'riqlar qabul qilindi. Bu ma'lumotlar qarz oluvchi mamlakatga qarz beruvchi xususiy banklar tomonidan ularning to'lovga layoqatliligi tekshirish uchun foydalanadi. SHuni ta'kidlash lozimki, XVF ga a'zo bo'lgan davlatlar uchun Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankiga murojaat qilib, uning sho'bbasi bo'lgan xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasidan imtiyozli kreditlar olish muhim hisoblanadi. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) BMTning maxsus muassasasi, davlatlararo investitsion instituti hisoblanadi. U Bretton-Vuds xalqaro konferensiyasidagi Qarorga binoan va XVF muassisligida tashkil topgan. XTTB nizomi rasmiy ravishda 1945 yilda kuchga kirdi. U Vashingtonda joylashgan bo'lib, 1946 yildan ish boshladi. XYOTTBning maqsadi a'zo davlatlar iqtisodiyotiga uzoq muddatli kreditlar va qarzlar berish, xususiy investitsiyalarini kafolatlash-dan iborat. Dastlab, XTTB kapitalistik davlatlardan yig'ilgan davlat byudjeti mablag'lari asosida boshladi. 50-yillar o'rtalarida G'arbiy Evropa davlatlari xo'jaligiga yordam berishdan keyin, XTTB faoliyati Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasiga qaratildi. XTTBning oliy organi Boshqaruv kengashi va ijro etuvchi Direktorat hisoblanadi. Bank a'zolari XVF azosi bo'lishi lozim, ovozlar ham mamlakatning XTTB kapitali (35,2 mlrd. dollar)dagi kvotasi ulushiga qarab belgilanadi. XTTBning 155 azosi bo'lishiga qaramay asosiy o'rinni etti yirik davlat: AQSH, Yaponiya, Buyuk Britaniya, GFR, Fransiya, Kanada va Italiya kabilar egallaydi. Bank resurslari manbasini aksionerlik kapitalidan tashqari amerika bozori hisobiga olingan valyutalar tashkil etadi. XTTB tomonidan kreditlar davlat kafolati ostida beriladi. XTTB, shuningdek, boshqa banklarning uzoq muddatli kreditlari bo'yicha kafolatlar beradi. SHuni qayd etish zarurki, bank o'zining krediti bilan ob'ektning 30% qiymatini qoplaydi. Kreditlarning qolgan qismi esa infrastrukturasining boshqa tarmoqlariga: energetika, transport, aloqaga sarflanadi. 80-yillar o'rtalaridan bank qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash va ta'lim sohasiga beradigan kredit hajmini oshiradi. Sanoatga 15% dan kamroq kredit sarflanadi. Oxirgi yillarda XTTB rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini boshqarishni kuchaytirish muammosi ustida ishlamoqda. Kreditlarning 1/3 qismi xamkorlikda moliyalashtirish shaklida beriladi. Bank iqtisodiyot strukturasini boshqarish, to'lov balansini holatini ijobiylashtirish uchun strukturaviy kreditlar

beradi. Xalqaro munosabatlarning rivojlanishi XYOTTBga qo'shimcha ravishda Xalqaro taraqqiyot uyush-masi, xalqaro moliya korporatsiyasi, ko'p qirrali investitsiyalar bo'yicha agentliklar kabi institutlar tuzildi. 1991 yilda bu tashkilotlarga 155 mamlakat a'zo edi. SHu davr mobaynida bank va uning tashkilotlari 245 mlrd. dollarlik 5 mingdan ortiq zayom chiqardi-lar. Deyarli 3/4 qism zayom XTTBga to'g'ri keldi, ya'ni ular uchun yili-ga 15 mlrd. dollar moliya bozori stavkasi darajasida foiz to'landi.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi – (XTA) 1960 yilda rivojlanayotgan davlatlarga imtiyozli kreditlar (0.75% yillik foiz stavkada) berish maqsadi tashkil etilgan. XTA yiliga 5 mlrd. dollargacha kredit ajratadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi – (XMK) 1950 yilda rivojlangan mamlakatlarga kapital qo'yishni kengaytirish maqsadida AQSH tashabbusi bilan tuzilgan. XMK XYOTTB dan farqli ravishda davlat kafolatisiz yuqori samarador xususiy korxonalarga kreditlar beradi. Kreditlar 15 yil muddatga loyihaning 20% igacha miqdorida beriladi. SHunday qilib, XMK xususiy sektor tomonidan tuzilgan loyihalarni qo'shimcha moliyalashtirishga hamkorlik qiladi.

Ko'p qirrali investitsiyalar bo'yicha agentlik kapital qo'yilma-larni siyosiy tavakkalchiliklar: urushlar, fuqarolar noroziligi va shartnomalar buzilishi kabilardan himoyalaydi. Bundan tashqari, 60-yillarda mintaqaviy taraqqiyot banklari paydo bo'ladi. Xususan, 1949 yilda amerikaaro taraqqiyot banki tashkil qilinib, unga mintaqaning 27 rivojlanayotgan va 16 rivojlangan mamlakatlari kirdi. 1964 yilda Afrika taraqqiyot banki tuzilib unga ham mintaqaning 50 ta rivojlanayotgan va 25 ta rivojlangan mamlakatlari kiritildi. 1966 yilda Osiyo taraqqiyot banki (31 ta rivojlanayotgan, 14 rivojlangan mamlakatlar) tuzildi. Mintaqaviy banklarning umumiyliigi ularning maqsadlari va moliyalashtirish uslublarida namoyon bo'lib, kreditlashtirish ob'ektlari: infrastruktura qurilishi, portlap, aeroportlar qurilishi sohalari, shuningdek, qo'shimcha va qayta ish-lash sanoati hisoblanadi. Mintaqaviy banklarning asosiy maqsadi, iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish, rivojlanayotgan mamlakat-lar integratsiyasini chuqurlashtirish orqali eski mustamlakachilik-dan xalos bo'lishdan iborat. Evropa investitsiya banki (EIB) 1958 yilda tuzilgan bo'lib, maqsadlari: qoloq tumanlarga 20 yildan 25 yil muddatgacha kredit berish orqali ularning iqtisodiy ahvolini tiklash, davlatlararo loyihalarni amalga oshirish ishlab chiqarish tariflari tuzilmasini zamonaviylashtirishdan iborat.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) 1990 yil 29 mayda tashkil qilindi. Bu tashkilot Parijda Markaziy va SHarqiy Evropa davlatlarining bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan hamkorlik qilish maqsadida ish boshladi. Bankning asoschilari 40 ta mam-lakat: Albaniyadan tashqari Evropaning barcha davlatlari, shuning-dek, AQSH, Kanada, Meksika, Venesuela, Marokash, Misr, Isroil, YAponiya, Janubiy Koreya, Avstraliya, YAngi Zelandiya va ikki xalqaro tashkilot – Evropa iqtisodiy jamiyati va Evropa investitsiya banki hisoblanadi. ETTB o'z faoliyatini 1991 yil apreldan boshladi. Uning 70 mlrd. dollarlik kapitali quyidagicha taqsim-lanadi: 50 % i Evropa hamjamiyati komissiyasiga va 12% – Evropa tizimi davlatlariga, 11,3% boshqa Evropa davlatlariga, 24% boshqa davlatlarga, shu jumladan: AQSH – 10%, YAponiya – 8,52%, SHarqiy va Markaziy Evropa davlatlariga – 13,7%, Rossiya Federatsiyasiga 6% miqdoridagi kapital to'g'ri keladi. ETTB ning maqsadi –

Markaziy va SHarqiy Evropa davlatlarida tarmoq infratuzilmasiga kapital jalb qilishni rag'batlantirishda etakchilik qilish, kreditlash bilan birga, bank G'arb sanoatchilariga SHarqdagi bozorlarni egallashda mavjud tavakkalchi-liklarni bartaraf qilishda ko'maklashishdan iborat. Bu, o'z navbatida, SHarqiy Evropa davlatlarining iqtisodiy va valyuta barqarorligiga erishish va uning mustahkamlanishiga yordam beradi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Kredit.	12. Sudxo'rlik krediti.
2. Qarz.	13. Kredit ta'minoti.
3. Ssuda.	14. Kredit varaqchasi (kartochkasi).
4. Foiz.	15. Kredit-nota.
5. Kredit uchun foiz.	16. Kredit xatari.
6. Kapital.	17. Kredit shartnomasi.
7. Kredit chegarasi.	18. Kreditorlik qarzi.
8. Ipoteka krediti.	19. Veksel.
9. Lizing.	20. Obligatsiya.
10. Faktoring.	21. CHek.
11. Iste'mol krediti.	

Mavzuga oid savollar

1. Kreditning zarurligini belgilovchi qanday omillarni bilasiz?
2. Kredit qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
3. Kredit ta'minotiga nimalar kiradi?
4. Kredit tavakkalchiligi va uni keltirib chiqaruvchi omillar?
5. Lizing va faktoring kreditining o'ziga xos xususiyatlari.
6. Kreditlash shartlariga nimalar kiradi?
7. Qayta taqsimlash funksiyasi nima?
8. Muomalaga kredit vositalarini chiqarish deganda nima tushu-niladi?
9. Tijorat kreditining asosiy quroli nima?

XII bob. Tijorat banklarining kreditlar bo'yicha foizlari va ularni hisoblash usullari

1-§. Tijorat banklarining foizlari to'g'risida tushuncha

Tijorat banklarining daromad olish sohasi faoliyati uning foiz siyosati orqali amalga oshiriladi. Bank kredit bera turib mijozning foyda olishi uchun shart - sharoit yaratar ekan, demak, o'zi-ning manfaatini ham amalga oshirgan bo'ladi. Banklar foiz siyosa-tini amalga oshirishda omonatlar bo'yicha to'laydigan foizni ular-ning o'zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Olingan va to'langan foizlarning sum-malari o'rtasidagi farq banklarning foydasini tashkil etadi. Unga boshqa xil operatsiyalardan ko'rilgan daromadlar ham kiradi. Bank foydaning bir qismini soliqlarni to'lashga, o'z xarajatlarini (bank xizmatlariga, xodimlariga ish haqi to'lash, binolarni saqlash, idora chiqimlari, reklama xarajatlari, transport xarajatlari va boshqa-lar uchun mablag' sarflash) qoplashga ishlatadi, qolgan qismi esa sof foydani hosil kiladi.

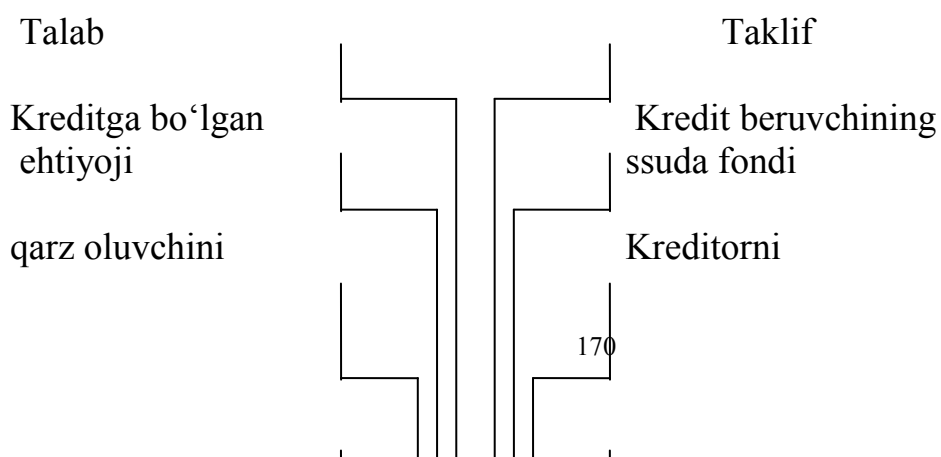
Tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida o'zlarining foiz siyosatini yuritadilar. Tijorat bankida ko'p foyda olish imko-niyatlari cheklangan. Birinchidan, katta marja ketidan quvish mijoz-lardan mahrum bo'lib qolishga olib kelishi mumkin, chunki ular haddan tashqari yuqori qo'yilgan foiz stavkali kreditdan voz kechish-lari mumkin. Ikkinchidan, banklararo raqobat sharoitida boshqa tijorat banklari orasidagi bir qadar samaraliroq ishlar uchun ancha arzon kreditlar taklif etilishi mumkin. Foyda olish qoida sifa-tida shuni anglatadiki, busiz bank mavjud bo'la olmaydi. Bank tijo-ratining bu qoidasi asosan "Arzonroq sotib olish, qimmatroq sotish" formulasi orqali amalga oshadi. Biroq bu qoidaga madaniy yondashmoq lozim. Demoqchimizki, har bir sharoitda mijozga berila-digan kredit u uchun qulay va samarali bo'lishi lozim. Mijoz uchun samara keltirgan kredit bank uchun ham samarali hisoblanadi. CHunki kredit uchun foizlar mijozning foydasi hisobidan to'lanadi.

Rossiyalik yirik iqtisodchi N.G.Antonovning fikricha, foiz stav-kasi bu tomonlarning kredit asosida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabat bo'lib, kreditning oqilona foydalanishini ta'minlaydi.

Kredit uchun foiz stavkalarining vujudga kelishi va kredit narxining shakllanishi.

Barcha tovarlarga bo'lgani kabi kredit uchun ham narx talab va taklif asosida vujudga keladi. Buni sxematik tarzda quyidagicha ko'rishimiz mumkin.

Alohida kelishuvlar bo'yicha foiz stavkasi vujudga keladi.

qoniqtiradigan
(istayotgan)

qoniqtiradigan (istayotgan)
foizlar

Foizlarning
o'zgarishi
(tendensiya)

Boshqa banklardagi
foizlar

Ssuda mablag'lari bozori

Yuqoridagi sxemani misol bilan tushuntiramiz. Faraz qilaylik, qarz oluvchi kredit hisobiga kichik bir g'isht ishlab chiqaruvchi korxona barpo etmoqchi. Samaradorlik uning hisobi bo'yicha 15 % ni tashkil etadi. YA'ni har bir so'm 1 so'm 15 tiyin bo'lib qaytib keladi. SHundan 32% turli soliqlarni to'lash uchun, 35 % ishchilarga ish haqi sifatida sarflaydi. Va u olinadigan kredit uchun 5 % miqdorida foiz to'lab berishga tayyor. Ammo kredit resurslari bozorida esa 3 ta holat sababli bu foiz tushiriladi yoki oshiriladi.

Kreditning asosiy sharti - bu qarz uchun haq to'lash. Bu haq qarz qilingan yig'indisiga nisbatan foiz hisobida olinganidan uni kreditning foiz stavkasi deb yuritiladi. Kreditning foiz stavkasi pul bozorida amal qiladi. Bozorga chiqarilgan pulning narxi foiz bo'ladi. Boshqa tovarlardan farqliroq qarz pulining narxi – bu uning ma'lum to'lov ehtiyojini qondirishdek xossasidan foydalanilganlik uchun beriladigan haq bo'ladi. Qarz puli kapital sifatida yoki odatdagi to'lov yoki xarid vositasida ishlatiladi. SHuning uchun ham qarzdor shaxs pul egasiga foiz stavkasini to'laydi.

Foiz miqdori yoki darajasi oldindan belgilanadi. Foiz darajasi (FD) qarz foizining (O'F) berilgan qarz miqdoriga (O'M) bo'l-gan foizlarda ifodalangan nisbatidir.

Kreditlarning foiz stavkasi mamlakatning ssuda kapitallari bozorida aniqlanadi. Bank daromadining asosiy manbai foiz hisoblanadi.

Umuman olganda kredit foizi ssuda foizining bir ko'rinishi hisoblanadi. Ssuda foizining o'zi esa tasniflanish belgilariga ega bo'lgan turli xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bunda ta'kidlash joizki, kredit muassasasi ssudaga asosan o'z mablag'larini emas, jalb qilingan mablag'larini joylashtiradi. Bank daromadi bo'sh turgan pul mablag'larini taqsimlash yuzasidan olinadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit munosabatlarida bank foizi-ning ahamiyati o'sib borayotganini ko'rish mumkin.

Umuman olganda, foiz siyosati nafaqat pul-kredit mablag'lari-ning boshqaruvchisi hisoblanadi, shu bilan birga, butun kredit munosabatlarini boshqarib turuvchi iqtisodiy usuli hamdir.

Tijorat banklari har bir aniq kelishuvlarida foiz me'yorini hisoblaganda quyidagilar e'tiborga olinadi:

ta'minlangan ssudalar bo'yicha eng kreditga layoqatli mijozlar uchun aniq muddatga beriladigan bazaviy foiz stavkasining darajasi;

har bir alohida kelishuvning shartlarini inobatga olgan holda tavakkalchilik uchun qo‘shimcha to‘lov.

Bazaviy foiz stavkasi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

bazaviy foiz stavkasi $S_1 + S_2 = P$

S_1 – kredit resurslarining o‘rtacha real bahosi;

S_2 – bank faoliyatining ta‘minoti bo‘yicha rejalashtiriladigan xarajatlarning kutilayotgan joylashtirilgan mablag‘larning hajmi-ning nisbati.

P – bankning ssuda operatsiyalari bo‘yicha rejalashtirilayotgan daromadlilik darajasi.

G‘arb mamlakatlarining pul-kredit munosabatlarida turli xil foiz stavkalari qo‘llaniladi. 1-darajali foiz stavkasi Markaziy bankning qayta moliyalash foiz stavkasi hisoblanadi. Bu muhim aha-miyatga ega. Stavkaning Markaziy bank tomonidan pasaytirilishi bozorda kredit resurslarining taklifini ko‘payishiga va arzonla-shishiga olib keladi. Bu foiz stavkasini pasaytirishdan maqsad - investitsiya harakatini tezlashtirish, mamlakatning iqtisodiy o‘si-shiga turtki berishdir.

Qayta moliyalash foiz stavkasini oshirish orqali pul-kredit haj-mining qisqarishiga, inflyasiya sur‘atining pasayishiga, shu bilan birga, iqtisodiyotga investitsiyalar hajmining qisqarishiga olib ke-ladi. Demak, Markaziy bankning qayta moliyalashtiruvchi foiz siyo-sati inflyasiya darajasini hamda iqtisodiy o‘shish harakatlarini hisobga olgan holda mamlakatning pul-kredit tizimining holatidan kelib chiqib amalga oshirilishi kerak.

Tijorat banklarining foiz siyosati ikki asosiy yo‘nalishni o‘z ichiga oladi. Birinchisi, bu bank resurslarini yaratishda mablag‘-larni jalb qilish jarayonida olib boriladigan foiz siyosati, ik-kinchisi, banklar tomonidan resurslarni joylashtirish sohasida olib boriladigan foiz siyosatidir.

Kreditlar va depozitlar bo‘yicha foizlar to‘lash vaqtida emas, balki foyda ko‘rish davrida hisoblanib, moliyaviy hisobotlarda dav-riylikka mos aks ettirilib borilishi lozim. Depozit va kreditlar bo‘yicha hisoblangan foizlarni ifodalash uchun har bir depozit turi va kredit bo‘yicha alohida hisobvaraqlar ochiladi.

Depozitlar va kreditlar bo‘yicha foiz stavkalari, ularning sum-masi, ularni to‘lash vaqti davri, to‘lash shartlari va boshqalar mijoz bilan bank o‘rtasida kelishib olinadi va to‘ziladigan shartnomada aks ettiriladi. Kreditlar bo‘yicha foiz stavkalar kreditning mud-dati, qarz oluvchi tomonidan tavsiya qilingan garov holati va qiy-mati, uning likvidliligiga, kredit resurslari bahosiga, kredit ta-vakkalchiligining darajasiga ko‘ra tijorat banki tomonidan mus-taqil belgilanadi va u kredit shartnomasida aks ettiriladi. Kredit bo‘yicha foizlar muddati kelganda, memorial order bilan rasmiy-lashtirilib, mijozning asosiy talab qilib olinguncha bo‘lgan depo-zit varag‘idan grafik bo‘yicha undirib olinadi.

Foizlarni hisoblash quyidagi formula bo‘yicha amalga oshiri-lishi mumkin.

Mikrokreditlar bo'yicha O'zbekistonda foiz stavkalar Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasidan yuqori bo'lmagan miqdorda, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qayta moliyalashtirish stavka-sining 50 % miqdorida imtiyozli foiz stavka o'rnatilishi mumkin.

Ta'lim va iste'mol kreditlari bo'yicha foiz stavkalar tomonlar kelishuviga asosan suzib yuruvchi foiz shaklida, lekin qayta moliya-lashtirish stavkasidan yuqori bo'lmagan summada belgilanadi.

Foiz stavkasi quyidagilarga bog'liq o'zgarib turadi:

1. Pul bozoridagi talab va taklifning nisbati, ya'ni bozorda qanday miqdorda qarz puliga talab bor va unga nisbatan qanday miqdorda qarz beriladigan pul chiqarilgan.
2. Moliyaviy resursning iste'mol qiymati, ya'ni uni ishlatish-dan keladigan naf darajasi. Agar u tadbirkorga ko'p foyda keltirsa, foiz yuqori, aksincha esa past bo'ladi.
3. Qarzni to'lash muddati va sharti.
4. Inflyasiya darajasi.
5. Pul egasining mablag'ini daromad keltiradigan boshqa so-halarning naflilik darajasi.
6. Qarz berishning xatar darajasi, ya'ni mablag'larning qaytib kelishi kafolati.

2-§. Foiz stavkasi va uning turlari

Foiz stavkasi kreditga berilgan mablag'lardan ma'lum bir miq-dorda foydalanilganligi uchun to'lanadigan foiz to'lovlarining nisbiy ko'rsatkichidir. Foizning bozor darajasi o'zgarishiga qarab, ta'sirlanish darajasi bo'yicha foiz stavkasining qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalari mavjud.

Qat'iy foiz stavkasi – qarz mablag'laridan foydalanish davrida qayta ko'rib chiqish huquqisiz o'rnatiladigan stavkadir.

Suzib yuruvchi foiz stavkasi – alohida vaqt o'tgandan keyin vaqti-vaqti bilan hajmi qayta ko'rib chiqiladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlarga qo'llanadigan stavkadir.

Suzib yuruvchi foiz stavkasi 2 qismdan tuzilgan. Birinchi qism pul-kredit bozori kon'yunkturasiga bog'liq ravishda o'zgaradigan harakatlanuvchi qismdir. Uning o'rnida, odatda, kredit resurslarini taklif etishning banklararo stavkalari qatnashadi: **LIBOR, PIBOR, FIBOR** va boshqalar. Ikkinchi qism bo'lib qat'iy o'rnatilgan hajm qatnashadi. U tomonlar kelishuvining predmeti hisob-lanib qoida bo'yicha, kredit shartnomasining amal qilish muddatida o'zgarmaydi. Qayd qilingan qo'shimchaning hajmi kelishuv shartlari va tavakkalchilik darajasiga bog'lik.

G'arb mamlakatlarining pul-kredit sohasida foiz stavkalari turli xil ko'rinishda ma'lum qilingan. Bularga rasmiy foiz stavkalari, banklararo bozorda taklif etish stavkasi, "Praym-reyt" stavkalari, korxona va xususiy shaxslarga beriladigan, tavakkalchilik darajasi yuqoriroq bo'lgan ssudalar bo'yicha stavkalar kiradi.

Alohida davlatlarning Markaziy banklari tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlar bo'yicha rasmiy foiz stavkalari o'rnatiladi. Bu stavkalar hisob stavkasi yoki qayta moliyalashtirish stavkasi nomiga ega. CHet el banklari amaliyotida tijorat

banklari-ni qayta moliyalashtirish Markaziy bank tomonidan vakillarni (trattalar) qayta hisobga olish bilan amalga oshiriladi, shuning uchun bu stavkalar hisob stavkalari nomini olganlar.

Etakchi banklar birinchi darajali banklarni evrovalyutada kre-ditlashda, ularda o‘z depozitlarini joylashtirib, kredit resurs-larini taklif etishning (banklararo bozorda) stavkalaridan foyda-lanadilar.

Bunday stavkaga **LIBOR (LIBOR)** – “London banklararo taklif etish stavkasi” misol bo‘la oladi. **LIBOR** stavkalari bir necha rivojlangan, mamlakatlar valyutalari bo‘yicha va davrlar (1 hafta, 1, 2, 3, 6, 9 va 12 oy) bo‘yicha aniqlanadi. Ko‘pdan-ko‘p hollarda “Libor stavkasi” terminida funt sterlingdagi depozitlar bo‘yicha stavka tushuniladi. U rasmiy qayd etilgan stavka emas. Har bir yirik tijorat banki har ish kunining ertalab soat 11:00 da holati bo‘yicha pul bozori konyunkturasiga bog‘liq ravishda stavkani qayd etadi.

Tijorat banklari birinchi darajali qarz oluvchilarga kredit-larni berishda “**PRAYM – REYT**” stavkalaridan foydalanadilar. Foiz stavkalarining keyingi darajasi bu korxona va jismoniy shaxslarga beriladigan, tavakkalchilik darajasi yuqoriroq bo‘lgan ssudalar bo‘yicha stavkalardir.

3-§. Foiz stavkalarini hisoblash usullari va metodlari

Bank amaliyotida foizlarni hisoblashning turli xil metod va usullari mavjud. Bank amaliyotida oddiy va murakkab foiz stavka-lar ko'llanadi.

Oddiy foizlar birinchi navbatda qisqa muddatli kreditlashda foydalaniladi. Unda shartnoma bo'yicha aniqlangan har chorak yoki boshqa muddatda foizlarni hisoblash va kreditorga to'lash amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda ko'pincha yuqorida ko'rsatilgan usuldan foydalaniladi. Bunda qarzning asosiy summasini hisobga olgan holda qarzdorning jami to'lovlari hajmi quyidagicha bo'ladi:

$$S = P * (1 + n * i);$$

Bunda:

S – boshlang'ich qarzni hisobga olgan holda kredit bo'yicha to'-lovlar summasi

P – boshlang'ich qarz

i – foiz stavkasi

n – ssudaning yillar yoki kunlar bo'yicha davom etishi.

Ko'pdan ko'p hollarda bank amaliyotida protsent hisoblash jarayoniga teskari bo'lgan operatsiyani bajarishga to'g'ri keladi. Bu hol, ko'pincha, diskont vakillariga murojaat qilinganda sodir bo'ladi. Bu holda, boshlang'ich qarzni aniqlashda maxsus formula qo'llanadi.

Veksellarni hisobga olish jarayonida, muddat o'tgach, ular taqdim qilinganda to'lov summasini aniqlash uchun quyidagi formula ishlatiladi:

$$S = P * (1 - n * d);$$

Bunda, d – oddiy hisob stavkasi.

Masalan, bank muddati kelmasdan turib majburiyatlarni to'lash bo'yicha 20 kunlik vekselni qayta hisobga oladi. Bunda vekselning nominal summasi 100 mln. so'm, hisob stavkasi – yiliga 130 %.

Bu holda, veksel hisobga olingandagi summa quyidagicha bo'ladi.

$$P = 100 (1 - 1,3 * 20 / 360)$$

Bank amaliyotida **murakkab foizlar** ham qo'llanishi mumkin. Ular, odatda, uzoq muddatli kreditlashda ishlatilib, hisoblangan protsent summaları shartnoma tugallanmaguncha kreditorga to'lan-maydi, balki qarzning asosiy summasini ko'paytiradi. Bizning bank amaliyotimizda murakkab protsent hisoblash metodi asosan yuridik va jismoniy shaxslarning depozit va omonat hisoblari bo'yicha qo'llanadi.

Bu metoddan foydalanganda hisoblangan mablag'lar hajmi qarzga qo'shiladi va ularga nisbatan foiz hisoblanib boraveradi.

Murakkab protsentlarni hisoblash va qarzning jami summasini quyidagi formulada hisoblash mumkin.

$S = P (1 + i)$; I - doimiy protsent stavkasi bo'yicha,

$S = P (1 + i) * (1 + i) \dots (1 + i)$ - suzib yuruvchi foiz stavkasi bo'yicha.

Bundan,

S – K yildan keyingi qarz summasi;

P – berilgan ssuda hajmi;

i – foiz stavkasi.

n – berilgan stavka qo'llanilgan qarzning yillar bo'yicha muddati shartli misolni ko'rib chiqamiz. Masalan, bank tomonidan qarz oluvchiga P 10000 so'm ssuda, 5 yil muddatga, yiliga 10 % stavkasi bilan berildi. 5 yildan keyingi qarz hajmini aniq-lash kerak.

$S = 10000 * (1 + 0,1) = 16105$ so'm ko'rsatilgan usulda hisoblangan 5 yil uchun foizlar jami summasi quyidagicha bo'ladi:

$$S - P = (16105 - 10000) = 6105 \text{ sum}$$

Agarda, bank oddiy foizlarni ishlatib, har yili talab qilganda, bu shartnomadan keladigan daromad:

$$R = 10000 * 10 \% * 5 = 5000 \text{ so'm ga teng bo'lar edi.}$$

Ko'rib turganimizdek, sezilarli farq vujudga kelib, u bank sof daromadini 1105 so'mga [6105 – 5000] ko'payishiga olib keldi.

Bir usulda foizlarni bir necha marta hisoblashda yuqoridagi murakkab foiz formulasi quyidagi ko'rinishga keladi:

$$S = P * (1 + i * m);$$

Bunda, m – bir yilda foiz hisoblash soni;

N – foiz hisoblash davrlarining jami soni.

Bank barcha holatlarni diqqat bilan qilishi kerak, chunki ular bank operatsiyalari daromadligiga oxirgi natijada ta'sir qilishi mumkin. Masalan, inflyasiya harakterini xisobga olish kerak va shu bilan bank uchun nima maqsadga muvofiqroq ekanligini aniqlashi kerak. Qarz summasini hisoblangan, lekin talab qilib olinmagan foizlar bilan o'stirish yoki kredit uchun yillik to'lovni olish.

Foiz hisoblashning turli usullari bo'lishi mumkin. Ular qarz-dan foydalanish kunlari sonini o'lchash xarakteri bilan va yilning kunlar bo'yicha tuzilishiga ko'ra aniqlanadi. Bundan qarz kunlari soni aniq yoki taxminan aniqlanib, har qaysi oyning davom etishi 30 kunga teng deb tan olinadi. Vaqtinchalik baza yilning aniq davom etishiga (365 yoki 366 kun) yoki taxminan 360 kunga tenglashtiriladi. Bularga muvofiq tarzda quyidagi murakkab foizlarni hisoblash variantlari qo'llanadi:

1. Qarz kunlarining haqiqiy soni bo'yicha aniq foizlar; bu usul eng aniq natijalarni beradi va ko'pgina markaziy va tijorat banklari tomonidan qo'llanadi. Uning ahamiyatli jihati shundaki, hisoblash uchun qarz kunining aniq soni, vaqtinchalik baza yilning haqiqiy davom etishiga tenglashtiriladi.

Masalan,

P – berilgan kredit summasi – 100000 so'm;

i – foiz stavkasi yiliga – 9 %;

K– qarz kunlarining aniq soni – 260 kun;

S - o'sgan qarz summasi.

Unda,

$$S = 100000 * (1 + 0,09 \% * 260 / 365) = 106411 \text{ co'm}$$

2. Qarz kunining haqiqiy soni bo'yicha oddiy foizlar. Bu holda, xuddi yuqoridagidek, hisoblash uchun qarz kunlarining aniq soni olinadi, lekin vaqtinchalik baza 360 kunga tenglashtiriladi. Agar kredit muddati 360 kundan ohsa, unda hisoblangan foizlar summasi ko'proq bo'ladi. Masalan, ssuda davri 364 kunga teng bo'lsa, unda $364 / 360 = 1,011$ foiz stavkasi bo'yicha qo'shimcha foiz to'lanadi. Bu usulni yuqoridagi namunada berilgan misol bilan ko'rib chiqamiz:

$$S = 100000 * (1 + 0,09 \% * 260 / 360) = 106499 \text{ so'm}$$

3. Qarz kunlarining yaqinlashgan soni bo'yicha oddiy foizlar. Bun-da ssudaning kunlar bo'yicha davom etishi yaqinlashish bilan aniq-lanadi, vaqtinchalik baza 360 kunga teng. Ko'p hollarda ssuda kun-larining aniq soni yaqinlashish sonidan katta bo'ladi, shuning uchun ham ssuda kunlarini aniq soni bo'yicha hisoblangan foizlar hajmi, odatda, yaqinlashish bo'yicha hisoblangandan katta bo'ladi.

Bizning misolimizda ssuda kunlarini yaqinlashish soni 257 kunga teng, buni hisobga olgan holda:

$$S = 100000 * (1 + 0,09 \% * 257 / 360) = 106424 \text{ so'm}$$

Amaliyotning ko'rsatishi bo'yicha foiz hisoblashning ikkinchi usuli, ya'ni ssuda kunlarini aniq soni bo'yicha oddiy foizlar usuli qolgan ikki variantga nisbatan kattaroq natijani beradi.

CHunki

$$S > S > S$$

Bun kreditor ssuda rasmiylashtirilishida inobatga olishi zarur.

4-§. Bank marjasi va foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi omillar

Bank kreditidan foydalanilgan vaqt uchun haq to'lash kredit narxini tashkil etadi, u hisobot oyi boshlangunga qadar bank bo'yicha yuzaga keladigan o'rtacha foiz stavkasi va marjani o'z ichiga oladi.

Bank oladigan va to'laydigan foiz o'rtasidagi farq marja deb yuritiladi. YA'ni foizli marja – bank aktivlaridan daromad keltiruvchi foizli daromad va bank majburiyatlari bo'yicha foizli xarajat o'rtasidagi farqdir. Foizli marjani foizlar bo'yicha keladigan sof daromad deb ham ataladi. U quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$M \text{ dalil} = * 100 \% \frac{Df - Rf}{Ad}$$

M fakt – dalillangan foizli marjaning hajmi;

Df – foizli daromad;

Rf – foizli to'lovlari bo'yicha xarajatlar;

Ad – foiz ko'rinishida daromad keltiradigan aktivlar.

Kredit narxi Markaziy bankning “qayta moliyalash” stavkalari-ning me'yorlari bilan tartibga solinadi hamda mahsulot va xizmat tannarxi darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan chegara ko'rsatkichlaridan oshmasligi lozim. Amalda qayta moliyalash stav-kasi “O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi qonun-ning tegishli moddasiga muvofiq, Markaziy bank tomonidan musta-qil ravishda belgilanadi.

Hozirgi kunda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish foiz stavkasi oyiga 1,167 % ni hamda yiliga 14 % ni tashkil etadi.

I. Demak, joriy davridagi qayta moliyalashtirish foiz stavkasi orqali Markaziy bank tijorat banklarining ortiqcha kredit narxini belgilaydi, ya'ni:

1) qayta moliyalashtirish foiz stavkasi – 1,167,0 %

2) kredit narxi $2,0 \% * 1,5 \% = 3,0 \% (1 \text{ oyga})$

II. Tijorat banklariga o'z muddatida qaytarilmagan kreditning narxi quyidagicha belgilanadi:

1) qaytarish muddati o'tgan 1 kundan 1 oygacha bo'lgan kreditlar uchun belgilangan kredit narxi 1,3 marta oshiriladi. Masalan:

a) muddatli kreditning narxi – 3 %

b) 1 kundan 30 kungacha muddati o'tgan kredit uchun:

$3,0 \% * 1,3 \% = 3,9 \%$;

2) qaytarish muddati o'tgan 31 kundan 90 kungacha bo'lgan kreditlar uchun o'rnatilgan kredit narxi 1,5 marta oshiriladi, ya'ni $3,0 * 1,5 = 4,5 \%$

2) agarda muddati o'tgan kreditlar 90 kun ichida qaytarilmasa, foiz hisoblanishi to'xtatiladi. Kreditning qaytarilishi esa o'rnatilgan tartib va qonun asosida xo'jalik sudi va boshqa ma'muriy tashkilotlar orqali amalga oshiriladi.

Kreditlarning foiz stavkasiga ta'sir etuvchi omillariga to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. Pul bozoridagi talab va taklifning nisbati, ya'ni bozorda qan-day miqdorda qarz puliga talab bor va unga nisbatan qanday miq-dorda qarzga beriladigan pul chiqarilgan. Talab oshsa, foiz ortadi taklif oshsa, u kamayadi.

2. Qarzga olinadigan pulni ishlatishdan kutiladigan naf darajasi, aniqrog'i shu pulning iste'mol qiymati. Qarz puli tadbirkor uchun ko'p foyda keltirsa yoki iste'molchi ehtiyojini to'laroq qondirsa, foiz yuqori bo'ladi, aks holda u pasayib ketadi.

3. Qarzni to'lash muddati va sharti. Agar qarz uzoq muddatga berilib, uni sekin-asta kichik-kichik qismlarga bo'lib, bimalol qaytarish mumkin bo'lsa, qarzdor yuqori foizga rozi bo'lishi mumkin. Agar qarz qisqa vaqtga berilsa, uni bir yo'la to'lash shart bo'lsa, qarzdor pay foizni ma'qul ko'radi. Demak, qarz qanchalik uzoq mud-datga berilsa, shuncha muddat uni ishlatib, ko'p marta daromad ko'rish mumkin va shuning evaziga foiz to'lash engil bo'ladi.

4. Qarzning qanday valyutada berilishi. Agar qarz erkin kon-vertirlangan valyutada berilsa, foiz yuqori belgilanadi, agar u milliy valyutada berilsa, foiz nisbatan past o'rnatiladi.

5. Inflyasiya darajasi. Inflyasiya yuz bersa, qarzga berilgan pul egasiga qaytib kelgunicha, o'z qadrini qisman yo'qotadi. Bunda pul egasi yutqazadi.

SHu sababli, foiz inflyasiya sur'ati hisobga olingan holda o'rnatiladi.

6. Pulni qarz berishdan ko'ra boshqa yo'l bilan ishlatishdan tushadigan daromad. Bunda pul egasining afzal ko'rish tamoyili amal qiladi. Agar aksiya dividendi yuqori bo'lsa, foiz pasayadi va aksincha, agar aksiya dividendi past bo'lsa, foiz undan yuqori bo'lishi shart. Aks holda, pul egasi uni qarzga bermay, aksiya sotib olishni afzal ko'radi.

7. Qarz berishning xatar darajasi. Agar qarzning qaytib keli-shi kafolatlansa, foiz past, agar bu xatarli bo‘lib, qarz qaytishi shubhali bo‘lsa, foiz yuqori bo‘ladi. YUqori va past foiz o‘rtasidagi farq pul egalari uchun ma’lum darajada qarz xatarini kamaytiradi, chunki bir erda foizning kamligi, boshqa erda uning ortiq bo‘lishi bilan qoplanadi.

5-§. Xorijiy davlatlar amaliyotida qo‘llaniladigan foizlar

Jahon amaliyotida foiz stavkalari quyidagi guruhlariga bo‘lina-digan turli xil suzib yuruvchi foiz stavkalaridan foydalaniladi:

A. Rasmiy foiz stavkalari (hisob stavkasi yoki qayta moliya-lashtirish stavkasi) har bir davlatda Markaziy bank tomonidan bel-gilanadi. Mana shu stavkalar bo‘yicha Markaziy banklar tijorat banklariga kredit berishadi. Markaziy banklarning kreditlash operatsiyalari tijorat veksellarini qayta hisoblash shaklida amalga oshiriladi.

B. Kredit resurslarini taqdim qilishning banklararo stavka-lari eng ko‘p qo‘llaniladigan bazis stavka sifatida **LIBOR** – London banklararo stavkasi hisoblanadi. Bundan tashqari, Frankfurtna-Mayn-da (**FIBOR**), Parijda (**PIBOR**), Madridda (**MIBOR**), Rimda (**RI-BOR**), Stokgolmda (**STRIBOR**), Gonkongda (Gribor) o‘ziga xos banklar-aro stavkalari ham mashhur.

V. “Praym – reyt” stavkasi (birinchi darajali stavka) – bu eng obro‘li qarz oluvchilarga beriladigan kreditlarga AQSH banklari tomo-nidan belgilanadigan stavkadir. U kredit qiymatining mo‘ljal bo‘lib xizmat qiladi va dastlabki ikki stavkadan 1 – 2 % ga yuqori bo‘ladi.

G. O‘rta va katta bo‘lmagan firmalar va xususiy shaxslarga beriladigan kreditlar stavkalari. Ular, odatda, “praym – reyt” dan ham yuqori bo‘ladi.

Hozirgi paytda eng muhim stavka **LIBOR** hisoblanib, evro-valyuta bozoridagi birinchi darajali banklar o‘rtasidagi kredit-lashda eng ko‘p qo‘llaniladigan stavkadir.

Odatda, “**LIBOR** stavkasi” deyilganda, funt sterling va AQSH dollaridagi depozitlar bo‘yicha foiz stavkalari tushuniladi.

Funt sterlingdagi **LIBOR** stavkasi har kuni ertalab 11:00 da (London vaqti) quyidagi banklarning qat’iy stavkalarining o‘rtacha arifmetik kattaligi sifatida hisoblanadi: Lloyds, Midlend, VOA, Barklayz, Sosete Jeneral va Netvest.

Mana shu tamoyil asosida AQSH dollaridagi **LIBOR** stavkasi aniqlanadi, bunda quyidagi banklar qat’iy stavkalari ishlatiladi: Barklayz, Benk of Tokio, Bankers Trast, Neshnl Vestminster bank.

Evrokreditlar bo‘yicha **LIBOR** stavkasi, odatda, 12 ta valyuta bo‘yicha va bir necha davrlar bo‘yicha (1 hafta, 1, 2, 3, 6, 9 oy va 1 yil) hisoblanadi.

Evrokredit – bu suzib yuruvchi stavkada evrovalyutalaridan birida beriladigan o‘rta muddatli bank kreditidir.

Banklar kredit bo‘yicha **foiz stavkalarini hisoblashda** turli xil usullardan foydalaniladi. Misol uchun, AQSHda eng ko‘p tar-qalgan usullar: yillik foiz stavkasi usuli, oddiy foiz usuli, diskont stavka usuli, qo‘shish usuli hisoblanadi.

Yillik foiz stavkasi usuli – kredit bo'yicha yig'ilgan to'lov-larni kredit summasiga bo'lgan nisbatini ko'rsatadi, ya'ni daromad-lilik stavkasini ifodalaydi. Bu usul kreditning qanchalik tez qay-tarilayotganligi va qarzdor kreditlash muddati davomida haqiqatda qancha summa ishlatayotganligini ko'zda tutadi.

Oddiy foizlar usuli ham haqiqatda ishlatgan kreditni ko'zda tutadi. Agar qarzdor kredit qaytarishni asta oshirsa, oddiy foizlar usuli qarzdorlik qoldig'i pasayishini va tegishli to'lanadigan foiz stavkalarini aniqlab beradi. Bu usulni qo'llashda qarzdor kredit qaytarilishi muddati yaqinlashgan sayin foiz to'lovlarida xarajat-larni tejashga erishadi.

Diskont stavka usuli. Kreditlarning asosiy qismi kreditlash muddati davomida qisman foiz va qisman asosiy qarzni to'lashni ko'zda tutadi, biroq diskontlash usuli foizlarning avans to'lovini ko'zda tutadi. Bu holatda qarz oluvchi kelishilgan kredit summasini foizlarni chegirishdan so'ng oladi. Muddat tugashi bilan kelishil-gan asosiy qarz summasini qaytarishi lozim.

Foiz oshirish usulida kredit qaytarish badallarini qarzdorga e'lon qilinguncha qadar foiz to'lovlari asosiy qarz summasiga qo'shib borilishi nazarda tutiladi. Agar kredit va foizlar muddat oxirida bir vaqtda qaytarilgan holatdagina foiz oshirish stavkasi oddiy foiz stavkasiga teng bo'ladi. Har qanday boshqa holatda qarz-dor shartnomada ko'rsatilgan stavkada emas, balki kredit bo'yicha yuqori bo'lgan real stavkani to'laydi.

Foiz stavkalarini hisoblashning boshqa usullari ham mavjud.

Kredit bo'yicha foiz stavkasi tebranib turadi.

1. Ba'zi bir boshqa loyihalarning samaradorligi bundan baland yoki past bo'lishi mumkin.

2. Ba'zi bir korxonalar o'z ishlab chiqarishini faqatgina kredit mablag'lar hisobiga tashkil qilmay, balki xususiy mablag'lariga ham tayanadi. SHunda xususiy mablag'lari aylanmasidan kelib tushgan foyda hisobidan bank krediti foizini to'lashga tayyor, bo'lgani uchun, foiz stavkasi 5 % dan oshishi mumkin.

3. Bozor iqtisodiyoti rivojlanmagan davlatlar iqtisodiyoti-ning xalq xo'jaligi juda notekis rivojlangan bo'ladi. SHu sababli, turli sohalarning samaradorligi turlicha bo'ladi. Oqibatda kimdir kredit uchun 100 % qo'shimcha to'lab berishga tayyor bo'lsa, kimdir uchun 5 % ham og'irlik qiladi. Demak, kredit foiz (qarz oluvchi istayotgan foiz stavkasi) quyidagicha aniqlanadi.

$$r = e - t - b$$

e – kredit hisobidan amalga oshirilayotgan faoliyat samarador-ligi;

t – samaradorlik hisobidan to'lanadigan soliqlar;

b – samaradorlik hisobidan amalga oshiriladigan ijtimoiy harajatlar.

Bizning misolimizda $r = 15 - 0,32 * 15 - 0,35 * 15 = 5 \%$

Kreditor ham xuddi shu yo'l orqali o'zi istagan foiz bilan kredit resurslarini taklif etadi. Faraz qilaylik, $r = 8 \%$, Ammo bu foiz qarz oluvchining ahvoli, kredit muddati, tavakkalchilik darajasi kabi omillarning ta'siri natijasida o'zgarishi mumkin. Bundan tashqari qarz beruvchi kredit resurslarini kredit bozoridan o'zi ham olishi mumkin. Masalan, jamg'arma banklardan, tijorat banki jam-g'arma bankiga $4,5 \% = r$ daromad to'lab berishga tayyor. Jamg'arma ban-ki o'z nabatida r dan kelib chiqqan holda omonat va depozitlar bo'yicha foiz stavkasini $r = 4 \%$ belgilaydi.

Davlat ham r dan kelib chiqib, o'z obligatsiyalariga foiz stavkasini belgilaydi. Agarda foiz stavkasini r dan tushirib yuborsa, aholi davlat obligatsiyalarini sotib olmaydi. Oshirish esa davlat uchun ortiqcha xarajatdir, chunki $r = r$ bo'lganda aholi asosan r ni harid qiladi. Sababi, davlat obligatsiyalari jamg'arma banklardagi depozitlarga nisbatan ishonchliroqdir.

Hissadorlik jamiyatlari ham o'z aksiyalari bo'yicha foiz stavka-sini $r > r$ kabi belgilaydi, chunki korxona aksiyalari davlat obligatsiyalariga nisbatan tavakkalchiliga yuqori hisoblanadi.

Markaziy bank, o'z navbatida, qayta moliyalashtirish stavkasini r dan kelib chiqqan holda belgilaydi. Sababi, Markaziy bank r va r orqali mamlakat ssuda kapitali bozoridagi ahvolni nazorat qiladi. Agar davlat investitsion faollikni kuchaytirmoqchi bo'lsa r tushadi va aksincha aktivlikni kamaytirmoqchi bo'lsa r ni oshiradi.

SHu orqali davlat kapital bozoridagi ssuda resurslarining taklifini boshqaradi, oqibatda esa kredit foiz stavkalari ham mos ravishda o'zgarib boradi.

Ba'zi bir aksiyalarni dividend olish maqsadida sotib oladilar, ba'zilar esa bu aksiyalar narxining o'zgarishi natijasida paydo bo'ladigan spekulativ foyda, ya'ni marja uchun xarid qiladilar. Aksiyani sotib olmoqchi bo'lgan kishi aksiyaning narxini u bo'yicha kutilayotgan yoki amaldagi dividend orqali hamda bu kishi uchun foyda me'yorisining qoniqtirish darajasiga asoslangan holda belgilaydi. YA'ni:

$$Pa = d / i$$

bunda d – dividend;

i - foyda me'yorining qoniqtirish darajasi.

Aksiya bo'yicha foyda me'yorisining qoniqtirish darajasi esa bir qancha ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Masalan, depozit va omonat-lar bo'yicha foiz, stavkasiga qarab r dan yuqori bo'lgan aksiya bo'yicha foiz bu aksiya egasi tavakkal qilgani uchun mukofotdir.

$$i = r + a$$

bunda a - tavakkalchilik uchun mukofot.

Demak,

$$Ra = d / r + a$$

Misol uchun, agarda dividend \$ 3 bo'lsa, omonotlar bo'yicha foiz stavkasi 4 % bo'lsa, tavakkalchilik uchun mukofot - 6 % bo'lsa, u holda xaridor uchun aksiyaning haqiqiy bahosi kelib chiqadi. $3 / (0,04 + 0,06) = 30$. Xuddi shu yo'l bilan foiz stavklar bilan davlat obligatsiya-larning o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqishimiz mumkin. CHunki $r = r$

YAna muhim bog'liqlardan biri bu – kapital qo'yilmalar samaradorligi bilan foiz stavkalari orasidagi bog'liqlikdir. Aksiya so-tib olayotgan kishi quyidagicha o'ylashi mumkin: "Aksiya sotib olmas-dan, pulimni kichik kafe ochishga yoki bo'lmasa bir-ikki kishini to'p-lab, bo'sh turgan pullarga zavod sotib olishga ham sarflashim mumkin. O'shanda kapital qo'yilmalarning samaradorligi miqdorida foyda olishim mumkin". Ammo shuni ta'kidlash kerakki, kapital qo'yilmalar bo'yicha foyda me'yorisining qiziqtirish darajasi uning bozordagi foyda me'yoridan past bo'ladi. CHunki kapital qo'yilmalar bo'yicha boshqaruv, tashkiliy va sotish kabi harajatlar mavjud. Ak-siya egasi esa bunday tashvishlardan ozoddir. SHu sababli, aksiya egasi ortiqcha tashvishlarsiz daromad ko'rishni tanlaydi, demak,

$$Ra = d / e - l$$

bunda e – kapital qo'yilmalarning samaradorligi

l - Biznesda ishtirok etmaganlik chegirmasi

misol uchun, e-15 % , l-5 % bo'lsa, aksiya sotib olmoqchi bo'lgan kishi uchun aksiyaning bahosi aniqlanadi.

$$Ra = 3 / 0,15 - 0,05 = \$ 30$$

Aksiyaning qayta sotishdan daromad ko'rmoqchi bo'lgan kishi uchun aksiyaning kechagi narxi bilan qiziqadi. Agarda bu narx oshishi mumkin bo'lsa, u aksiyalarni kechagi narxda sotib olishga harakat qiladi. YUqoridagilarni umimlashtirib, biz quyidagi tenglikka to'g'ri kela-miz.

$$Ra = d / i * \delta + P * \delta$$

bunda, i – aksiyadan keladigan foyda me'yori;

R – aksiyalarning kechagi narxi;

– dividend hisobida daromad ko'rmoqchi bo'lganlar salmog'i;

– narxlar orasidagi farq hisobida daromad ko'rmoqchi bo'lgan shaxslar salmog'i

Misol uchun, R – 28 \$, d – 3 \$, i – 10 %, δ - 60 % bo'lsa, u holda aksiya sotib oluvchi uchun aksiyaning narxi birinchi ko'rinishda quyidagicha bo'ladi.

$$Ra = 3 / 0,1 * 0,6 + 28 * 0,4 = 29,2 \$$$

Demak, umumiy qilib aytganimizda, ssuda kapitallarining baho-si va ularga to'lanadigan foiz stavkalari bozorda, raqobat muhitida vujudga keladi. Bunda ssuda kapitali auksioni boshlanadi. Bu auk-sionda kredit resurslari erkin, ochiq tarzda sotiladi. Ammo bu auk-sion bo'lganligi sababli bu resurslarga narx sun'iy tarzda oshib ketishi mumkin. Ammo bu iqtisodiyoti uncha rivoj topmagan dav-latlar uchun kredit resurslarining real bahosini aniqlashda eng oqilona yo'ldir. Yana kredit resurslarining real bahosini aniqlashda inflyatsiya ham e'tiborga olinadi. Bunda nominal va real foiz stavkalari vujudga keladi. Unga ko'ra

$$\text{Real inflyatsiya} = \text{nominal foiz stavka} - \text{inflyatsiya darajasi}$$

Bulardan tashqari, qat'iy belgilangan (fiksirlangan) va Suzib yuruvchi foiz stavkalari ham bordir.

Fiksirlangan foiz stavkasi bu – kredit shartnomasi bajaril-gunga qadar o'zgarmasdan qoluvchi foiz stavkasidir. Bu stavka tiyo-rat banki uchun noqulaydir, ya'ni bunda bank o'z aktivlarining ma'lum qismini yo'qotishi mumkin. Masalan, bank 30 % stavkada bir yillik kredit berdi. Uch oydan ssuda kapitali bozorida bir yillik kapitallarning foiz stavkasi 35% ga ko'tarilsa, bu bank uchun zarardir. Suzib yuruvchi foiz stavkasi bu ssuda kapitalidagi talab va taklifga nisbatan o'zgarib boradigan foiz stavkasidir. Suzib yuruvchi foiz stavkasi bank uchun zarar emas. Misol uchun, valyutadagi kreditlarni ko'rib chiqamiz. Agar Libor - 6 % bo'lsa, bank spreadi 1 % bo'ladi, demak kredit narxi 7%, agarda Libor 5 % ga tushsa ham, bank spreadi 1 % ligicha qoladi, ammo kredit narxi tushib, 6 % ni tashkil qiladi.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

1. Foiz siyosati.

8. Preym- reyt.

2. Foiz turi.
3. Foiz darajasi.
4. LIBOR.
5. FIBOR.
6. PIBOR.
7. MIBOR.

9. Marja.
10. Foizli marja.
11. Evrokredit.
12. Diskon.
13. Real foiz stavka.

Mavzuga oid savollar

1. Tijorat banklarining foiz siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Foiz stavkasi qanday o'rnatiladi va qaysi omillarga bog'liq?
3. Foiz darajasi qanday aniqlaniladi?
4. Kreditning bahosi deganda nimani tushunasiz va u qanday aniqlanadi?
5. Oddiy foizlar qanday aniqlanadi?
6. Murakkab foizlar qanday aniqlaniladi?
7. Bank marjasi qanday aniqlanadi va u qaysi omilarga bog'liq?
8. Xorijiy davlatlar foiz siyosatining qanday xususiyatlarini bilasiz?
9. Real foiz stavkasi qanday aniqlanadi va unga qanday omillar ta'sir qiladi?

XIII bob. Bankning mohiyati va bank tizimi

1-§. Banklarning kelib chiqishi va uning mohiyati

Bank deb pul mablag'larini yig'uvchi, saqlab beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasaga aytiladi.

Banklar paydo bo'lishining asosi tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovlar-pul munosabatlarining yuzaga kelishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda banklarning mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Banklar o'rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o'z bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida ularni vaqtincha foydalanishga mablag' zarur bo'lgan sub'ektlarga berishgan. Bu hol pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan.

Bank so'zi italyancha «banca» so'zidan olingan bo'lib «stol», aniqrog'i «pullik stol» degan ma'noni anglatadi. O'rta asrlarda italiyalik puldorlar hamyonlaridagi, idishlardagi monetarni stol ustiga qo'yib hisob-kitob qilganlar.

XII asrlarda Genuyada pul almashtiruvchilar «bancherii» deb atagan. Agar puldorlardan birortasi ishonchni oqlamasa va o'z ishiga mas'uliyatsizlik qilsa, u o'tirgan stolni sindirib tashlashgan va uni «Banco rotto», yani bankrot deb atashgan. YA'ni bizga ma'lum bo'lgan «bankrot» so'zi ham italyancha «banca» so'zidan olingan.

Banklar paydo bo'lishining boshlang'ich bosqich XVI asrda Flo-rensiya va Venetsiyada tashkil qilingan kichik jirobanklar hisoblanadi. Keyinchalik shunday banklar Amsterdamda (1605 y.), Gam-burgda (1618 y.), Milanda, Nyurnbergda, Genuyada vujudga kelgan. Bu banklar asosan o'z mijozlari-savdogarlarga xizmat qilgan, ular o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borgan. Bu banklar o'z mijozlarini monetalar tarkibi buzilishi tufayli zarar ko'rishdan himoya qilgan. Ular hisoblarni ma'lum summadagi qimmatbaho metallni ifodalovchi maxsus pul birligida olib borishgan. O'zlari-ning bo'sh pul mablag'larini jirobanklar davlatga, shaharlarga, chet el savdogarlariga ssudaga berishgan.

Tarixda birinchi yuzaga kelgan bank Angliya banki hisoblanib, u 1694 yilda aksionerlik banki sifatida tashkil bo'lgan. Bu bank aksioner-emission bank bo'lib, unga davlat tomonidan banknotlar chiqarishga ruxsat berilgan. Keyinchalik, sanoat rivojlanishi nati-jasida banklar boshqa mamlakatlarda ham tashkil qilinib borgan. Banklarning kelib chiqishi va rivojlanish ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar va talablarning oshishi, savdo kapitali aylani-shining tezlashuvi bilan bog'liq bo'lgan. Natural xo'jalik munosa-batlarining tugashi, savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi pullik hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo'l ochdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish yollanma mehnatni jalb qilishga olib kelgan. YOllanma mehnat uchun haqning pul shaklida to'lanishi, doimiy pul aylanishini yuzaga keltirdi. Pul aylani-shini esa bank tomonidan boshqarilishi zarur edi. SHunday qilib, banklar mablag'larni yig'ish va taqsimlash orqali ssuda kapitali

harakatini boshqara boshladi. Ssuda kapitalistidan farqli o'laroq bankir tadbirkor sifatida o'z ish faoliyatini olib borgan.

Agar sanoat sohasidagi puldor o'z kapitalini sanoatga, savdogar o'z mablag'ini savdoga qo'ysa, bankir o'z kapitalini bank ishiga qo'yadi. Ssuda kapitalisti asosan o'zining bo'sh kapitalini qarzga bersa, bankirlar asosan chetdan jalb qilingan mablag'larga tayanadi. Ssuda-ga mablag' beruvchi puldorning daromadi ssuda foizi bo'lsa, bankir-ning daromadi bank foydasi hisoblanadi. Banklar korxona, tash-kilot, davlat muassasalari, aholi bo'sh pullarini jalb qilish orqa-li katta hajmdagi kapitalni o'z qo'llarida jamlaydilar va daromad keltiruvchi kapital harakatini boshqarib boradilar. Banklarning yiriklashuvi va ular faoliyatining takomillashuvi ularning maxsus korxonalar – kredit muassasalariga aylanishiga olib keladi.

SHunday qilib, bank faoliyati xalq xo'jaligi mavjud bo'lgan bo'sh mablag'larni jalb qilish va ssuda kapitalini taqsimlashni o'z ichiga oladi. Bank o'z faoliyati davomida ma'lum daromadga ega bo'ladi. Bu daromad bank jalb qilgan resurslarga yo'naltirilgan foiz va joylashtirgan resurslar bo'yicha oladigan foiz o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi.

2-§. Banklarning funksiyalari

Bu bobda biz banklarga taalluqli bo'lgan umumiy funksiyalar to'g'risida gapirib o'tmoqchimiz. Keyingi boblarda biz alohida-alohida olingan holda birinchi va ikkinchi bo'g'in banklarining funk-siyalari to'g'risida fikr yuritamiz.

SHunday qilib, bank tizimi miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, banklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va kapitalga aylan-tirish;
- kredit munosabatlarida vositachilik qilish;
- to'lov jarayonlarida vositachilik qilish;
- muomalaga kredit vositalarini chiqarish.

Xalq xo'jaligidagi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish – banklarning ilk funksiyalaridan biri hisoblanadi. Bu funksiya amalga oshirilishi natijasida bir tomondan, huquqiy va jismoniy shaxslar jalb qilingan mablag'lari bo'yicha ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladilar, ikkinchi tomondan bu mablag'lar banklarning kreditlash salohiyatini tashkil qila-di va shu resurslarga asoslangan holda banklar ssuda operatsiyalari-ni olib boradi.

Vaqtincha bo'sh pul mablag'lar banklar ishtirokisiz bir korxona (tarmoq) tomonidan ikkinchi korxona (tarmoq)ga vaqtincha foydala-nishga beriladigan bo'lsa, bu munosabatlarni tashkil qilishda ma'-lum qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin:

– birinchidan, kreditga so'ralayotgan summa bilan kreditga beri-lishi mumkin bo'lgan summa o'rtasida nomutanosiblik bo'lishi mumkin;

– ikkinchidan, ortiqcha bo'sh mablag'ga ega bo'lgan korxonaning mablag'larni vaqtincha foydalanishga beradigan muddati mablag' zarur bo'lgan korxonani qoniqtirmasligi mumkin;

– uchinchidan, banklar ishtirokisiz korxonalarni to'g'ridan-to'g'ri kreditlashda qarz beruvchi qarz oluvchi korxonaning moliyaviy ahvo-lini to'liq o'rgana olmasligi mumkin. Qarz oluvchining to'lovga layo-qatsiz bo'lishi kreditor korxonaning ham

moliyaviy ahvolining yomonlashuviga va boshqa salbiy hollarga olib kelishi mumkin.

Xalq xo'jaligidagi barcha bo'sh mablag'larning bank tomonidan yig'ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslar hisobi-dan qarz oluvchi korxonaga zarur bo'lgan summada, zarur bo'lgan mud-datda kredit berishga imkoniyat yaratiladi. Undan tashqari, bank kor-xonalarning to'lovga layoqatliligini har tomonlama tahlil qilishi, ularning moliyaviy ahvolini yaqqolroq baholab bera olishi mumkin.

Iqtisodiyotning o'sishi bank kreditining qo'llanilish ko'lamini kengaytirib boradi. Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog'liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli eh-tiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo'lgan ehtiyoj-ni qoplashga yo'naltiriladi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, banklar yirik mijozlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslasha bordi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun banklar mablag'larni jalb qilish miqyosini, iste'mol uchun kreditlar berish ko'lamini kengaytirdi.

To'lovlarda vositachilik funksiyasida banklar o'z mijozlarining topshirig'iga asosan to'lov jarayonlarini amalga oshiradi, hisob varaqlariga mablag'larni qabul qiladi, pul tushumlarining hisobi-ni olib boradi, mijozlarga pul mablag'larini beradi.

Hisob-kitoblarning bank orqali olib borilishi muomala xara-jatlarining kamayishiga olib keladi. Mijoz mamlakat ichida va boshqa mamlakat bilan qiyinchiliksiz o'z mablag'larini bank orqali o'z hisobvarag'idan boshqa korxona hisobvarag'iga yoki boshqa mamlakat bankiga o'tkazishi mumkin.

Muomalaga kredit vositalarini chiqarish. Bank kreditining manbai faqat vaqtincha bo'sh mablag'lar va kapital bo'lib qolmasdan, kredit asosida chek-depozit emissiyasi ham amalga oshiriladi. Bank tomonidan beriladigan kredit miqdori mavjud jamg'armalardan ko'p bo'lsa, bank chek-depozit emissiyasini amalga oshirishi mumkin.

Undan tashqari, kredit yordamida muomalaga naqd pullar – bank-notalar chiqariladi.

Bank kredit pullar chiqarish, depozitlar yaratish yo'li bilan to'laonli pullar o'rnini bosuvchi kredit vositalarini vujudga keltiradi.

3-§. Kredit tizimi va uning tuzilishi

Kredit tizimi deb kredit munosabatlar majmuasi va kredit munosabatlarni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi kredit insti-tutlar yig'indisiga aytiladi. Kredit tizimi orqali huquqiy va jis-moniy shaxslarning vaqtincha bo'sh mablag'lari yig'iladi va korxona, tashkilotlarga, aholiga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit tizimi bir necha bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin. Mab-lag'larni jalb qilishi va taqsimlanishiga qarab kredit tizimi bo'g'inlari o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Jahon amaliyotida kredit tizimi o'zining tashkil qilinish turiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- Markaziy bank;
- tijorat banklar;
- maxsus-kredit institutlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog'onali kredit bank tizimi ko'p mamlakatlar iqtisodining asosi hisoblanadi. Bu Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir.

Bank institutlariga quyidagi banklar kiradi:

- tijorat banklar;
- investitsiya banklari;
- jamg'armalar jalb qiluvchi banklar (O'zbekistonda Xalq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari;
- tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha banklar;
- tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashgan banklar va boshqalar.

Nobank kredit tashkilotlarga:

- investitsiya kompaniyalari;
- sug'urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa fondlar kiradi.

Kredit tizimida asosiy o'rinni bank institutlari, bank institutlari tarkibida salmoqli o'rinni tijorat banklari egallaydi. Tijorat banklari kredit tizimining boshqa bo'g'inlariga nisbatan ko'proq bo'sh resurslarni jalb qiladi va ko'p miqdorda mijozlarga kreditlar beradi.

Maxsus ixtisoslashgan kredit institutlari (banklar) tijorat banklari faoliyatini to'ldiradi va ular iqtisodiyotning kam renta-bellik, kam foydali tarmoqlariga (qishloq xo'jaligi, uy-joy quri-lish, tadbirkorlikni rivojlantirish va boshqalar) engil sharoitda kreditlar berish yo'li bilan ularning faoliyatini rag'batlantirib, rivojlantirib boradi.

Kredit uyushmasi deb yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan kreditlar berish maqsadida ixtiyoriy teng huquqli a'zolik asosida tuziladigan kredit tashkiloti e'tirof etiladi. Kredit uyushmasi O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgi-langon tartibda ochishga haqlidir.

Kredit uyushmasi o'zining firma nomi davlat tilida to'liq yozil-gan hamda joylashgan manzili ko'rsatilgan yumaloq muhriga ega bo'lishi lozim. Muhrda ayni paytning o'zida firmaning nomi boshqa istalgan tilda ham ko'rsatilishi mumkin.

Kredit uyushmasining firma nomida "kredit uyushmasi" so'z birikmasi ifodalanishi va u boshqa kredit uyushmalarining firma nomiga o'xshash bo'lmasligi kerak. Ushbu Qonun talablariga javob bermaydigan yuridik shaxs o'z nomida "kredit uyushmasi" so'z birik-masidan foydalanishga haqli emas.

Kredit uyushmasi o'z nomi yozilgan shtamplarga, blankalarga va o'z emblemasiga ega bo'lishga haqlidir.

Kredit uyushmasi ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vositachilik hamda ushbu Qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevo-sita shug'ullanishga haqli emas" deb aytilgan. Ammo bu Qonun 2006 yil 14 aprelda kiritilgan o'zgartirishlarni inobatga olib talqin qilinganda, to'rt yillik davr ichidagi o'zgarishlarni va qonunga bo'lgan talabni inobatga olgan holda loyiha tuzilganligi ma'lum bo'ladi. Qonun loyihasini tayyorlashdan maqsad, kredit uyushmalari tizimini yanada rivojlantirish, ularni tashkil etish va boshqarish, shuningdek, kredit uyushmalari tizimini tartibga solish va nazorat qilish mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan.

Mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmat-lar ko'rsatish bo'yicha faoliyatini amalga oshiruvchi va ushbu Qonunga muvofiq boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs mikrokredit tashkilotidir.

Mikrokredit tashkilot O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli.

Mikrokredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vosita-chilik va qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug'ullanishga haqli emas.

Lombard tashkilotlari deganda qimmatbaho metallarni garovga olgan holda kredit beruvchi yuridik shaxs maqomiga ega tashkilotlar tushuniladi. Lombard tashkilotlari jismoniy shaxslar o'zining moliyaviy xizmatlarini ko'rsatadi.

Banklar ma'lum belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi.

- mulk shakliga qarab: aksioner, noaksioner, kooperativ, kom-munal, davlat, aralash, xalqaro banklar;

- kredit beruvchi banklar.

Milliy mavqei bo'yicha: milliy va xorijiy banklarga bo'linadi.

Faoliyat ko'rsatishi va bajaradigan funksiyalariga ko'ra: depozit, universal, ixtisoslashgan banklarga bo'linadi.

Aksioner banklar aksioner kompaniyalar sifatida yuzaga kelgan banklar bo'lib aksiyalar chiqarish hisobidan ular kapitalining aso-siy qismini yuzaga keltiradi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bank tizimining asosiy qismini aksioner banklar tashkil qiladi.

Noaksioner banklar paychilar mablag'lari hisobidan tashkil qi-lingan banklar bo'lib, ular bir yoki bir necha shaxs ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Mayda ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlarning faoliyatini qo'l-lab-quvvatlash maqsadida kooperativ banklar tashkil qilinadi. Bu banklarning mablag'lari ishtirokchilarning mablag'lari hisobidan vujudga keltiriladi va mijozlarga ularning faoliyatini rivoj-lantirish uchun engil sharoitda kredit beriladi. Kommunal banklar ixtisoslashgan kredit tashkilotlar bo'lib, kommunal xo'jalik va uy-joy qurilishini kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

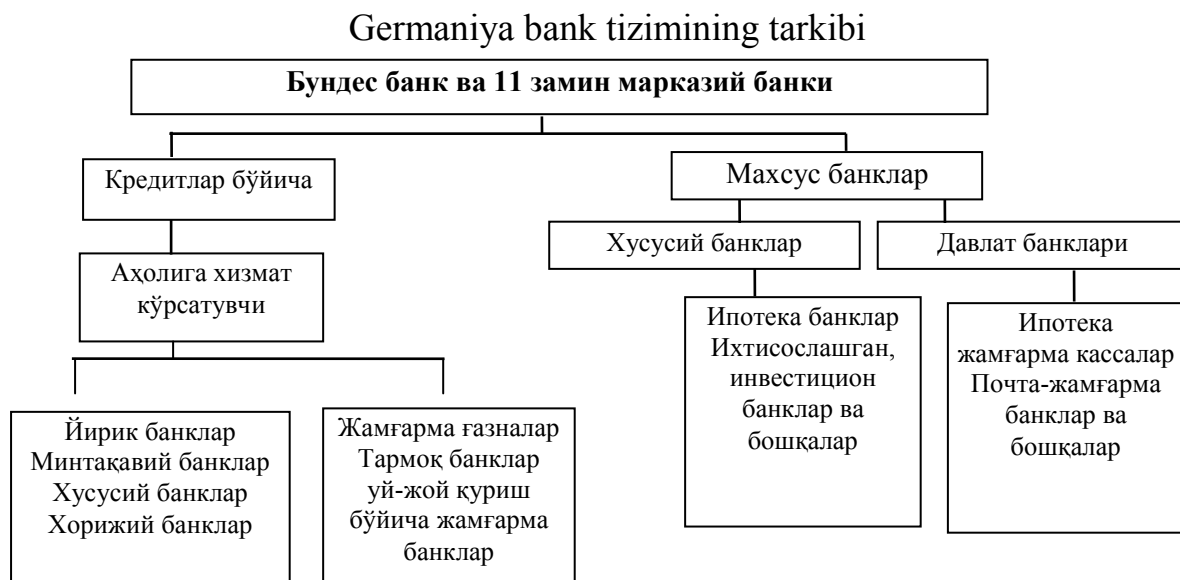
Davlat banklari davlat ixtiyorida bo'lgan kredit muassasa bo'lib, birinchi marta qadimiy Rimda, Misrda, keyinchalik XVI-XVII asrlarda Evropada vujudga kelgan. Davlat banklarining quyidagi turlari amaliyotda bo'lishi mumkin: markaziy, tijorat banklari va maxsus kredit institutlar. Aralash banklar kapitali davlat tomonidan va bir qismi xususiy kapital tomonidan vujudga kel-tiriladi. Xalqaro banklar xalqaro pul, hisob va kredit munosobat-larini olib boruvchi bank bo'lib, davlatlar o'rtasida valyuta, kredit va moliya munosabatlarini boshqarib boradi. Yirik xalqaro banklar qatoriga Evropa rivojlanish va taraqqiyot banki, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro Moliya korporatsiyasi, Xalqaro hisob-kitoblar bankini, Evropa investitsiya bankini va boshqalarni kiritish mumkin. Xorijiy banklar to'liq yoki qisman chet el investorlariga tegishli bo'lgan banklar bo'lib, ular o'z faoliyatini mahalliy qonun-lar doirasida olib boradi. Hozirgi vaqtda bunday banklar yirik banklarning sho'balari sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ba'zi davlat-larda depozit banklar jalb qilingan depozitlar hisobidan hisob, kredit, ishonch operatsiyalarini olib boradi. Depozit banklar, asosan aholi jamarmalarini jalb qilish va joylashtirish bilan shug'ulla-nadi. Universal banklar turli xil bank operatsiyalari: depozit, kredit, hisob, foiz, vositachilik va boshqa

operatsiyalarni bajaruvchi bank hisoblanadi. Germaniya, SHveysariya, Avstriya kabi mamlakat-larning tijorat banklari universal banklar hisoblanadi. Ixtisos-lashgan banklar xalq xo'jaligining ma'lum sohalariga va aholiga xizmat ko'rsatuvchi banklardir.

Ixtisoslashtirilgan banklarning turlari sifatida investitsiya, jamg'arma, rivojlanish va taraqqiyot banklarini keltirish mumkin. Kredit tizimining yana bir qismi nobank kredit muassasalari bo'lib, davlat va korxonalarni moliyalashtirishi, uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi. O'zbekistonda 1997 yilda nobank kredit tashkilotlari to'g'risida qonun loyihasi ko'rib chiqildi. Unda su-g'urta kompaniyalari, nafaqa fondlari va boshqa fondlarning mablag'laridan oqilona foydalanish va bu mablag'larning samaradorli-gini ta'minlash masalasi qo'yilgan. Har bir mamlakatning kredit tizimi o'z xususiyatiga ega bo'lib, rivojlangan yirik universal banklar tarmoqlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

Germaniya bank tizimi eng yuqori darajada rivojlangan davlat hisoblanadi. Quyidagi sxemada Germaniya bank tizimi keltiriladi.

5-chizma

Germaniyaning kredit tizimi boshida Bundesbank turadi. Uning asosiy bo'g'ini yuqori universallashtirgan tijorat banklari hisoblanadi. Germaniya gros (yirik) banklari tashqi savdoning 60% to'lo-vini o'tkazib beradi.

4-§. Markaziy bank uning vazifalari va funksiyalari

Markaziy bank – kredit tizimining bosh banki bo'lib, mamlakatda pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi.

Birinchi Markaziy banklar bundan qariyb uch yuz yil oldin tijorat banklarining rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Bular 1668 yilda tashkil qilingan SHved Riks Jiro banki, 1694 yilda tashkil qilingan Angliya banklaridir.

Evropa mamlakatlarida Markaziy banklar ancha kechroq, asosan XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab faoliyat ko'rsata boshlagan.

Banklar paydo bulishining boshlang'ich davrlarida ular markaziy (emissiya) yoki tijorat banklari tariqasida yuzaga kelgan emas, ya'ni banklar o'rtasida hozirgidek bo'linish bo'lmagan. Bank ishi rivojla-nishining birinchi bosqichlarida rivojlangan mamlakatlarda tijo-rat banklari kapitallarni yig'ish maqsadida muomalaga banknotlar chiqarganlar. Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojla-nishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqarish yirik tijorat banklar qo'liga o'ta borgan va keyinchalik biror yirik bank ix-tiyoriga berilgan. Bu bank milliy yoki emission bank keyinchalik markaziy bank deb atalgan. Markaziy bank ya'ni kredit tizimini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit instituti sifatida namoyon bo'ladi.

Jahon amaliyotida markaziy banklar vujudga kelishining ikki asosiy yo'li mavjud:

Birinchi yo'l– bu uzoq davr davomida tijorat banklarining rivojlanishi natijasida, ularni milliyalashtirish yo'li bilan Markaziy banklarning tashkil qilinishi. Bunga misol qilib, Ang-liya bankini (1844 yil), Fransiya bankini (1848 yil), Ispaniya banki (1874 yil), Germaniya Reyxsbanki (1875 yil), Italiyada (1893 yil), Ispaniyada (1874 yil) mavjud banklarning emission markaz sifati-da faoliyat ko'rsatishga moslashganligini keltirish mumkin.

Ikkinchi yo'l tashkil qilingandayoq Markaziy bank – emission markaz sifatida qabul qilingan banklar. Bunday banklarga AQSH-ning Federal banklari, 1913 yillarda ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida tashkil qilingan banklar, Avstriya banki va boshqa-larni misol keltirish mumkin.

AQSHda Markaziy bank funksiyasini 12 ta Federal Zaxira bank-laridan iborat Federal Zaxira tizimi bajaradi. Federal Zaxira banklar aksioner banklar bo'lib, bu banklarning aksionerlari sifatida milliy tijorat banklari faoliyat ko'rsatadi. Tijorat banklar aksioner sifatida dividend olishadi.

Markaziy banklar ijrochi tashkilotlar ta'sirisiz, o'z fao-liyatini olib borishlari kerak.

Jahonda o'z faoliyatini olib borishda eng mustaqil bo'lgan bank-lardan biri bu Nemis Federal banki va Bundes banki hisoblanadi. Ba'zi bir davlatlarda Markaziy bank Parlamentga hisobot beradi. Ko'pgina hollarda Markaziy banklar o'z faoliyatida mustaqil bo'lsa-da, shu bilan birga, davlat banki hisoblanadi:

Markaziy bank quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- banknotlar (naqd pullar) emissiyasi;
- davlatning oltin valyuta-zaxiralarini saqlash;
- pul-kredit siyosati instrumentlari yordamida iqtisodiyotni muvofiqlashtirish;
- kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- davlat banki sifatida faoliyat ko'rsatish;
- to'lov-hisob munosabatlarini tashkil qilishni belgilab berish;
- valyuta kursini muvofiqlashtirish.

Jahonning barcha mamlakatlarida banknotalarni muomalaga chi-qarish funksiyasi markaziy banklarning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi va bu sohada monopol huquqga ega. Kredit pullar Markaziy bank tomonidan qonunda belgilangan ravishda

chiqariladi va Markaziy bank muomalaga chiqarilgan pullarning qaytib bankka kelib tushishi choralari ishlab chiqishga zarur.

Davlatning oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi

Markaziy bank davlatning oltin, qimmatbaho metall va valyuta zaxiralarini boshqaradi. Davlatning rasmiy oltin-valyuta zaxira-lari xalqaro hisob-kitoblarda aktivlar zaxirai, hisob-kitoblar bo'yicha davlatning kafolatli cyg'ypta fondi sifatida namoyon bo'la-di. Odatda, mamlakat oltin zaxiralarining asosiy qismi Markaziy bank ixtiyoriga berilgan bo'ladi. Ba'zi davlatlarda oltin zaxiralar Moliya vazirligi ixtiyorida bo'lib, Markaziy bank oltin bilan bog'liq operatsiyalarni olib boradi.

Markaziy banklar mamlakat valyuta zaxiralarini o'zida yig'adi va bu zaxiralar xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, to'lov balan-si taqchilligini qoplash va mamlakat milliy valyutasi kursining barqarorligini ta'minlash uchun ishlatadi.

Markaziy bank orqali davlatning iqtisodiy siyosati, yanada aniq-rog'i davlatning pul-kredit siyosati olib boriladi. Markaziy bank-ning pul-kredit siyosati davlatning iqtisodni boshqarish siyosati-ning bir qismi bo'lib, muomaladagi pul massasi, kredit hajmi, foiz stavkalari darajasini va boshqa pul muomalasi va ssuda kapitali bozori ko'rsatkichlarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan chora-tad-birlar yig'indisidan tashkil topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi milliy valyuta barqaror-ligini ta'minlash, valyuta kursi va foiz stavkalarini oqilona o'rnatish asosida inflyasiya sur'atlarini kamaytirish, kreditdan foydalanishning samaradorligini oshirish va iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosati ikki yo'nalishda olib borilishi mumkin. Birinchi yo'nalish – kredit ekspansiyasi bo'lib, bu siyosat pul-kredit emissiyasini rag'batlantirish yo'li bilan olib boriladi, ya'ni ishlab chiqarshi sur'atlari tushib ketgan holda, konyunkturada rivojla-nishga erishish mumkin. Ikkinchi yo'nalish – kredit restriksiya siyosati bo'lib, u iqtisodiy o'sish davrida pul-kredit emissiyasining qisqarishiga asoslanadi. Markaziy bank «tor» va «keng» manoda pul-kredit siyosatini olib borishi mumkin. «Tor» siyosatda valyuta bozorida investitsiya, hisob stavkasi va qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi boshqa instrumentlar yordamida valyuta kursi maqbulliligiga erishish tushuniladi. «Keng» siyosatda muomaladagi pul massasiga ta'sir qilish orqali inflyasiyaga qarshi kurash olib borish tushuniladi. Pul-kredit siyosati-ning xalqaro jihatlar valyuta kursi, valyuta zaxiralari va to'lov balansi kabi masalalarning echimiga qaratilgan bo'ladi. Markaziy bank ruxsat etilgan instrumentlar yordamida pul muomalasini bosh-qarib boradi. Markaziy bankning pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- minimal majburiy zaxira me'yorlarini o'rnatish;
- foiz (diskont) siyosati;
- tijorat banklarini qayta moliyalashtirish, ochiq bozor siyosati;
- targetirlash va boshqalar.

Muomaladagi pul massasining hajmini, banklarning likvidli-ligini muvofiqlashtirish va inflyasiya sur'atlarini tushirish maq-sadida Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy zaxiralar me'yorini o'rnatib berish siyosatini amalga

oshiradi. Pul muomalasi-ni muvofiqlashtirishning bu usuli birinchi bo‘lib 1913 yilda AQSHda qo‘llanilgan. Minimal zaxiralar bu tijorat banklari re-surslarining Markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo‘lgan qismidir. Majburiy zaxira miqdori tijorat bankining chetdan jalb qilingan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zaxira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasa-da, ular-ning minimal likvidligini ta’minlash omili bo‘lishi mumkin.

Minimal zaxira me’yori jamg‘arma turiga, uning hajmiga, bank-ning joylashish o‘rniga bog‘liq bo‘lgan holda turli mamlakatlarda turlicha bo‘lishi mumkin. Mavjud manbalar shuni ko‘rsatadi, masa-lan, Yaponiyada minimal zaxiralar stavkasi 2,5% ni; AQSHda– 12% ni, Germaniyada– 12,1% ni, Portugaliyada– 17% ni, Uzbekistonda 15% milliy valyutada va xorijiy valyutda 8% ni tashkil qiladi.

Markaziy bank tomonidan zaxira miqdori ba’zi bir omillarni hisobga olgan holda o‘zgartirilishi mumkin.

Markaziy bankning hisob (diskont) siyosatining mohiyati shun-daki, u tijorat banklardan veksellarni sotib oladi. Aytaylik, mol sotib oluvchi korxonaning etkazib berilgan mol (tovar, xizmat va h.q.)larning haqini to‘lash uchun mablag‘i etarli bo‘lmasa, u tovar uchun to‘lovni ma’lum vaqt o‘tgandan keyin amalga oshirishi to‘g‘risida veksels berishi mumkin. Mol sotuvchi korxonaga pul mablag‘lari zarur bo‘lgan vaqtda u vekselni tijorat bankiga sotishi mumkin. Tijorat banki vekselni sotib olganda unda ko‘rsatilgan summadan kam summaga (ma’lum foiz ushlab qolgan holda) sotib oladi. Zarur bo‘lganda, tijorat banki vekselni Markaziy bankda hisobga qo‘yishi mumkin. Bu holda Markaziy bank ham o‘z foydasiga ma’lum foiz – hisob stavkasi ushlab qolishi mumkin. Markaziy bankning hisob stavkasi turli davlatlarda har xil – 5% dan 15% gacha bo‘lishi mumkin. Tijorat banklari veksellarni sotib olishda Markaziy bankning hisob stavkasiga tayanadilar. Markaziy bankning hisob stavkasi tijorat banklari o‘rnatadigan hisob stavkaning eng past chegarasi hisoblanadi. Odatda, tijorat banklarining hisob stavkasi Markaziy bankning hisob stavkasidan yuqori (0,5 dan – 2% gacha) bo‘ladi.

Tijorat banklarining qayta moliyalashtirish siyosati bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatbaho qog‘ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksion-larni o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyi-dagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo‘li bilan kreditlash;
- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatbaho qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar lombard kre-ditlar deyiladi. Ularning foiz stavkalari lombardli foiz stavka-lar deb yuritiladi. Jahon amaliyotida lombard bo‘yicha (foiz stavka-si doimo hisob stavkasidan 1-2% yuqori bo‘ladi;

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri kredit berish usuli. Kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo‘lgan hollarda ular Mar-kaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Qayta moliyalashtirishning aso-siy maqsadi pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta’sir ko‘rsatishdan iborat. Qayta moliyalashtirish siyosatini olib bora turib Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi.

O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank o'rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo'lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar;

- davlatning qarz majburiyatlari va davlat tomonidan kafo-latlangan boshqa qarz vositalari.

Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan va Markaziy bank ular bilan ushbu qonun doirasida boshqa xil operatsiyalar o'tkazishi mumkin bo'lgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellari asosida kreditlar berishi mumkin.

Ochiq bozor siyosati deganda, markaziy bankning ochik bozorda kimmatbaho qog'ozlarni o'z hisobidan sotib olishi va sotishi tushuniladi. Markaziy bankning ochiq bozor siyosati asosan xazina majburiyatlarini, sanoat kompaniyalari va banklarning obligatsiyalarini, Markaziy bankda hisobga olingan tijorat veksellarini sotish va sotib olish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bankning ochiq bozor siyosati orqali bank tizimining va alohida olingan tijorat banklarning o'z zaxiralari miqdori oshirilishi (agap qimmatbaho qog'ozlar sotib olinsa) yoki kamaytirilishi (agar qimmatbaho qog'ozlar sotilsa) mumkin. Ochiq bozor siyosati orqali Markaziy bank kredit bahosining o'zgarishiga erishishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, pulga bo'lgan talabning o'zgarishiga olib keladi. Odatda, Markaziy bank bu siyosat orqali ortiqcha pullarni muomaladan oladi va pul muomalasini muvofiqlashtirish bo'yicha aktiv pul-kredit siyosati olib boradi.

Jahon amaliyotida Markaziy bankning, ochiq bozor siyosatida asosiy o'rinni davlatning qisqa muddatli majburiyatlari bilan bo'ladigan operatsiyalari egallaydi. Bu faoliyat AQSHda, Germaniyada yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bundan tashqari, Germaniyada Nemis Federal banki pul-valyuta siyosatini tartibga solish uchun ochiq bozorda quyidagi qimmatbaho qog'ozlarni bozor stavkasida sotishi va sotib olishi mumkin:

- Federal bank bilan bitim shartlariga yarovchi veksellar;

- Federal bank tomonidan loyiq deb topilgan boshqa qarz majburiyatlari.

Federal bank ochiq bozorda qarz majburiyatlarini emitentning o'zidan sotib ololmaydi. Bu holda shartnoma ochiq bozor siyosati emas, aksincha kreditlash bo'lib qoladi.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonun-ning 25-moddasiga asosan Markaziy bank o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarni, shuningdek, qarz majburiyatlarini ochiq bozorda sotish va sotib olishi mumkin. Markaziy bank byudjetni moliyalashtirish uchun ochiq bozorda operatsiyalar olib borish, qimmatbaho qog'ozlarni birinchi joylashtirishda ularni sotib olishga haqli emas.

Markaziy bankning ochiq bozorda olib boradigan operatsiyalari quyidagi xususiyatlar bo'yicha farqlanadi:

- bitim sharti bo'yicha: naqd pulga yoki qayta sotish majburiyati bilan ma'lum muddatga sotib olish (REPO operatsiyasi) bilan bog'liq operatsiyalar;

- bitim ob'ektlari bo'yicha: davlat yoki aksioner jamiyatlari qimmatbaho qog'ozlari bilan bo'ladigan operatsiyalar,
- bitim muddati bo'yicha: qimmatli qog'ozlari bilan qisqa muddatli (3 oygacha) va uzoq muddatli (1 yil va undan ortiq) opera-siyalar,
- operatsiyalar o'tkazish doirasiga qarab: bank tizimi doirasida yoki nobank tizim doirasida qimmatli qog'ozlari bilan bo'ladigan operatsiyalar,
- foiz stavkalarini o'rnatish bo'yicha: Markaziy bank yoki bozor tomonidan aniqlanadigan stavkalar.

Targetirlash. Pul massasi hajmining o'zgarishni o'rnatilgan usullar yordamida chegaralash targetirlash deb ataladi. Targetirlash-da ma'lum bir davrda pul massasi hajmining taxminiy yuqori va past darajasi belgilab beriladi.

Jahon amaliyotida pul massasi hajmini chegaralashning tax-miniy darajasi quyidagi maqsadli yo'nalishlar bo'yicha belgilab beriladi. Masalan, Fransiyada bu usul nazorat raqamlari, AQSHda depozit shaklida, Yaponiyada istiqbol shaklida belgilab beriladi.

Markaziy bank targetirlashni pul muomalasini muvofiqlash-tirishning boshqa vositalari bilan birgalikda olib boradi. Targetirlashning ahamiyati shundaki, ma'lum bir davrda haqiqatda muomalaga chiqarilgan pul massasini taxminiy belgilab berilgan pul massasi bilan solishtirish natijasida pul muomalasidagi ahvol to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin va oldindan zaruriy choralar ishlab chiqish hamda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Bu esa o'z navbatida Markaziy bank pul kredit siyosatining samaradorligini ta'minlaydi.

Targetirlashda foydalaniladigan ko'rsatkichlar pul-kredit siyosatini olib borish an'analarga, pul muomalasini muvofiqlash-tirish usullariga bog'liq bo'ladi.

Markaziy bankning navbatdagi funksiyalaridan biri bu –kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirishdan iborat. Tijorat banklari faoliyatini Markaziy bank tomonidan nazopat qilinish zarurligi bozor iqtisodiyoti sharoitida Markaziy bankning muhim mavqega egaligi bilan asoslanadi. Markaziy bank bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot bilan bank tizimi o'rtasida vositachi sifa-tida faoliyat ko'rsatadi. Bank nazorati ikki maqsadni amalga oshi-rish uchun:

- jamg'armachilar manfaatlarini har xil mumkin bo'lgan zararlardan himoya qilish,
- tavakkalchiliklarning oldini olish bilan birga, moliyaviy bozorning barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin.
- Markaziy bank tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish funksiyasini amalga oshirishda quyidagi vazifalarni bajaradi:
 - bank faoliyatini olib borishga litsenziyalar berish;
 - banklar hisobotlarini tekshirish;
 - joylarda tekshirishlar o'tkazish;
 - bank operatsiyalarini bajarishda me'yorlarga rioya qilishni iazorat qilish.

Bank faoliyatini olib borishga litsenziya (ruxsat) berish orqali Markaziy bank tashkil qilinayotgan kredit institutining bank faoliyatini olib borish imkoniyatlarini aniqlaydi. Kredit tashki-lotiga litsenziya berishda quyidagi ma'lumotlarga e'tibor beriladi:

- bankning asosiy aksionerlari;

- boshlang‘ich kapitalning manbalari;
- bank rahbar xodimlarining malakasi va qobiliyatining mos kelishi;
- ko‘rsatiladigan xizmat turlari va bank strategiyasi;
- nizom kapitalining miqdori;
- bank aktivlarining to‘g‘ri baholanganligi;
- yuzaga keladigan tavakkalchiliklarni qoplash maqsadida zaxira fondini tashkil qilish siyosati va boshqalar.

Jahon amaliyotida 80-yillardan boshlab ko‘pgina banklar inqi-rozga uchraganligi munosabati bilan Markaziy banklar tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish maqsadida banklar va ularning sho‘‘balari to‘g‘risida hisobotlar topshirishni belgilab berdi.

Markaziy bank tijorat banklari amalga oshiradigan operatsiya-larni tekshirish, ichki audit holatiga baho berish huquqiga ega. Bun-da, avvalambor, tijorat banklarining aktivlari: kreditlar va qim-matli qog‘ozlar holati, banklarning likvidligi va barqarorligi tekshiriladi. Tekshirish o‘tkazishdan asosiy maqsad:

- bankning moliyaviy holatiga ob‘ektiv baho berish;
- bankni boshqarish sifatiga va uning rahbari faoliyatiga baho berish;
- bankning moliyaviy ahvolini va uning bajaradigan operatsiya-larining samaradorligini taminlash bo‘yicha choralar ishlab chiqish;
- bank faoliyatining mavjud qonunlar va me‘yoriy hujjatlari-ga muvofiq olib borilishini ta‘minlash va boshqalardan iborat.

Markaziy bank, shuningdek, tijorat banklarining olib boradi-gan operatsiyalarining me‘yor bo‘yicha bajarilishini nazorat qilib boradi. Bu holda Markaziy bank tijorat banklarining quyidagi ko‘rsatkichlarini tekshiradi:

- bank kapitalining aktivlariga nisbati;
- bir mijozga to‘g‘ri keluvchi kreditning limiti;
- likvidlilik koeffitsienti me‘yorlariga rioya qilish;
- foiz stavkalarining o‘zgarishi natijasida daromadning o‘zga-rishi va boshqalar.

Markaziy bank davlat banki sifatida faoliyat olib boradi va hukumatning moliyaviy maslahatchisi hisoblanadi. Bu funksiyani ba-jara turib Markaziy bank davlat tashkilotlariga hisob xizmat-larini ko‘rsatadi va davlat byudjetining kassaviy ijrosini amalga oshiradi. U davlatning xazina to‘lovlarni amalga oshiradi va dav-latga kreditlar beradi. Davlat xazinasidagi bo‘sh pul mablag‘lari Markaziy bankda depozit shaklida saqlanadi. Markaziy bank davlat-ning qisqa va uzoq muddatli qarzlari bo‘yicha kassa xizmatini ko‘rsatadi.

Markaziy bank to‘lov, hisob-kitob munosabatlarini tashkil qi-lish funksiyasini bajara turib, moliya tizimining barqarorligini ta‘minlash, to‘lov tizimining samarali bo‘lishini taminlash, pul-kredit siyosatini o‘tkazish kabi masalalarni hal qilishni o‘z oldiga qo‘yadi. Moliyaviy tizimning samaradorligi, avvalambor, to‘lov tizi-mining qay darajada tashkil qilinganligiga bog‘liq bo‘ladi. Iqti-soidyotda to‘lov mexanizmining yaxshi yo‘lga qo‘yilishi, banklararo hisob-kitoblarning to‘g‘ri olib borilishi iqtisodiyotda to‘lanmagan qarzlarning kamayishiga olib kelishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. To‘lov tizimida naqd pulsiz hisob-kitoblar shakllarini rivoj-lantirish, elektron to‘lovlar tizimini joriy qilish va rivoj-lantirish kabi vazifalar amalga oshiriladi.

Markaziy bank valyuta kursini boshqarish funksiyasini baja-radi. Markaziy bankning bu funksiyasi bozor iqtisodiyoti tizimini tartibga solishda acociy o'rinlardan birini egallaydi. Markaziy bankning asosiy valyuta siyosatiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Valyuta intervensiyasi.
2. Deviz siyosati.
3. Svop operatsiyalari.
4. Devalvatsiya.
5. Revalvatsiya.
6. Valyuta cheklovlar siyosati va boshqalar.

Valyuta intervensiyasi deb Markaziy bankning milliy valyuta kursiga ta'sir qilish maqsadida chet el valyutasini sotish va sotib olish bo'yicha o'tkazadigan operatsiyalari bilan valyuta bozori faoliyatiga aralashuviga aytiladi. Milliy valyuta kursini oshirish maqsadida Markaziy bank chet el valyutasini sotadi va aksincha, milliy valyuta kursini tushirmoqchi bo'lganida, u chet el valyutasini sotib oladi. Markaziy bank tomonidan birinchi valyuta intervensiyasi XIX asrdan qo'llanila boshlangan. XX asrning 30- yillaridan boshlab bu operatsiyalar rivojlangan mamlakatlarda milliy valyuta kursini tushirish va shu asosda eksportni rag'batlantirish maqsadida qo'llanila boshlangan. Bretton-Vudskiy valyuta tizimi doirasida valyuta intervensiyasi o'zgarmas valyuta kursi va paritetini ta'minlash vositasi sifatida qo'llanilgan bo'lsa, o'zgaruvchan valyuta kursi mavjud bo'lgan mamlakatlarda milliy valyuta kursidagi katta o'zgarishlarning oldini olish maqsadida qo'llaniladi.

Markaziy bank valyuta kursining barqarorligini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda xalqaro to'lov vositalari (oltin-valyuta zaxiralari, SDR, XVFning zaxira pozitsiyasi) zaxiralariga yoki chet el zayomlariga ega bo'lishi kerak. Valyuta zaxiralari bu davlatning Markaziy bankdagi valyuta zaxiralari hisoblanadi.

Svop operatsiyalari. Valyutaviy svop operatsiyalari va garov evaziga ssudalar berish bilan bog'liq valyuta operatsiyalari Germaniya Markaziy bankining valyuta siyosatida keng qo'llaniladi. Svop bu bank operatsiyasi bo'lib, valyuta ma'lum muddatga naqd sotiladi (sotib olinadi) va bir vaqtning o'zida valyutaviy savdo bo'yicha qarshi bitim tuziladi. Masalan, Markaziy bank tijorat banklaridan svop bitimi bo'yicha chet el valyutasini sotib oladigan bo'lsa, Markaziy bank ular ixtiyoriga pul mablag'larini ma'lum davrga berib qo'yadi, va aksincha. Markaziy bankning valyuta siyosatining muhim jihatlaridai biri shundaki, u orqali kredit instrumentlarining likvidliligiga ta'sir ko'rsatish mumkin. Ularning likvidliligiga ta'sir ko'rsatishning muhim usullaridan biri garov evaziga ssudalar berish bilan bog'liq valyuta operatsiyalarini amalga oshirishdir. Ushbu operatsiyani amalga oshirish uchun tijorat banklariga Markaziy bankning chet el valyutasidagi aktivlaridan vaqtinchalik foydalanish huquqi beriladi. Aktivlarning o'zi esa Markaziy bankning mulki bo'lib qolaveradi va shu sababli unga foiz hisoblab borilaveradi. Jahon amaliyotida, odatda, Markaziy bankning valyuta operatsiyalarining asosiy qismi svop operatsiyalariga to'g'ri keladi.

Devalvatsiya (lotincha so'z bo'lib, qadri tushish degan ma'noni anglatadi) – milliy valyutaning chet el valyutasi yoki boshqa xalqaro to'lov vositalariga nisbatan

qadrining tushishini anglatadi. Oldingi mavzularimizda takidlaganimizdek devalvatsiyaning ke-lib chiqishiga sabab bo'lib inflyasiyaning kuchayishi va mamlakat to'lov balansining salbiy qoldiqqa ega bo'lishi hisoblanadi. De-valvatsiya siyosatini mamlakat to'lov balansida ahvol yomonlashganda va import oqimi kuchayganda amalda qo'llash iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Revalvatsiya (lotincha so'zdan olingan bo'lib, qadri oshish degan ma'noni anglatadi) – milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan qalrining oshishidir. Revalvatsiya sotib olish qobiliyati kuchli bo'lgan valyutalar bo'yicha, masalan, Germaniya, SHveysariya, YAponiya kabi mamlakatlarda qo'llaniladi. Bu mamlakatlar uzoq vaqt davomida aktiv to'lov balansiga ega bo'lib kelgan.

Bu mamlakatlarning eksport qudrati yuqori bo'lishi, inflyasiya darajasining pastligi ham revalvatsiya o'tkazishga asos hisoblanadi. Revalvatsiya devalvatsiyaga nisbatan jahon amaliyotida kamroq qo'llaniladi. Revalvatsiyaning salbiy tomonlari ham mavjud. Revalvatsiya mamlakatning eksport potensialini kamaytirishi mumkin. Bunga sabab revalvatsiyadan keyin mamlakat tovarlarining jahon savdo bozorida chet el valyutasidagi narxining oshishidir. Bu esa mamlakat to'lov balansiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Revalvatsiya yana ishsizlik muammosini keltirib chiqarishi mumkin. Revalvatsiyada chet el valyutasida kredit olgan qarz oluvchilar yutadi. SHu bilan birga, import qiluvchilar olib kelgan tovarlari uchun arzonroq chet el valyutasini olish imkoniyati tug'iladi va import uchun qulay muhit yuzaga keladi.

Valyuta cheklovlari deganda, odatda, chet el valyutasi oltin va boshqa valyuta qiymatliklari bilan bo'ladigan operatsiyalarni davlat miqyosida qonun asosida cheklash tushuniladi. Bu chorani amalga oshirishdan maqsad to'lov balansining aktivligiga va milliy pul bir-ligi kursini qo'llab-quvvatlash va uning barqarorligiga erishishdan iborat. Milliy valyuta barqarorligini taminlash maqsadida Mar-kaziy bank mamlakatga chet el kapitali kelib tushishini ta'minlovchi choralar ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Markaziy bank.	13. Kliring markaz.
2. Federal zahiralari tizimi.	14. Ro'yxatga olish.
3. Funksiya.	15. Pul-kredit.
4. Davlat banki.	16. Vositalari.
5. Bank;	17. Milliy valyuta
6. Sug'urta kompaniyasi.	18. Investitsion bank.
7. Davlat banki.	19. Biznes fond.
8. Investitsion kompaniya.	20. Bankrot.
9. Jamg'arma banki.	21. Tijorat banki.
10. Kredit uyushmasi.	22. Kliring bank.
11. Ipoteka banki;	23. Bank tizimi.
12. Markaziy bank.	24. Kredit tizimi.

Nobank kredit tashkilotlari.

Mavzuga oid savollar

1. Markaziy bank qanday maqomga ega?
2. Markaziy bank faoliyatining asosiy maqsadi?
3. Markaziy bank vazifa va funksiyalari nimalarda namoyon bo'ladi?
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qanday operatsiyalar bajarish huquqiga ega va u qaysi qonunda o'z aksini topgan?
5. CHet mamlakatlar Markaziy banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
6. Markaziy bankning davlat banki sifatida olib boradigan faoliyati.
7. Markaziy bank davlat bilan qanday operatsiyalarni amalga oshiradi?
8. Qadimgi banklar qanday ko'rinishda vujudga kelgan?
9. Banklarni vujudga kelish zaruriyati va ahamiyati nimalar-dan iborat?
10. Banklar ilk davrlarda qanday vazifalarni bajargan?
11. Bank tizimi deganda nimani tushunasiz?
12. Bank tizimining rivojlanish bosqichlari haqida nimani bilasiz?
13. Kredit tizimi deganda nimani tushunasiz?
14. Kredit tizimi qanday tuzilgan?
15. Maxsus moliya-kredit institutlariga nimalar kiradi?
16. O'zbekiston Respublikasida ilk banklar qachondan boshlab shakllangan?
17. O'zbekistonda mustaqil bank tizimining shakllanishi.
18. O'zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish bosqichlarini sanab bering?
19. Banklar qanday vazifalarni bajaradi?

XV bob. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi va uning shakllanish bosqichlari

1-§. O‘zbekistonda zamonaviy bank tizimining tashkil qilinishi

Bank tizimi bozor iqtisodiyotining muhim va ajralmas qismi-dir. Tovar pul munosabatlarining keng miqyosda rivojlanishi bank-lar oldida yangidan-yangi operatsiyalar bajarishga imkoniyatlar ochib beradi.

SHuning uchun ham, respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablari-ga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug‘ildi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining bosh maqsadi jahon tala-biga mos keluvchi, rivojlangan milliy kredit tizimiga ega bo‘lish, xo‘jaliklar va aholining bo‘sh turgan mablag‘larini jalb qilish va uni samarali taqsimlash asosida aholining talablarini qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan ibo-rat. Bu maqsadga erishishni taminlash uchun davlatimiz tomonidan mamlakatimiz bank sektorining rivojlanishini ta‘minlovchi zaru-riy makroiqtisodiy sharoitlarni hamda bank tizimi barqarorli-gini ta‘minlash, shuningdek, bank nazorati tizimini va banklar faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish, banklarning depozit, kredit, va investitsiya faoliyatini yanada rivojlantirishga erishish va banklar o‘rtasida raqobat bo‘lishini ta‘minlashga asos yaratishdan, nobank tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish, moliya-kredit sektorining huquqiy bazasini yaxshilash, ularning moddiy-texnik jihatdan samarali taminlanganligiga erishish kabi choralarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan.

Bank tizimini qayta tashkil qilishni amalga oshirish quyidagi tamoyillarga acoclangan holda olib borilishi mumkin:

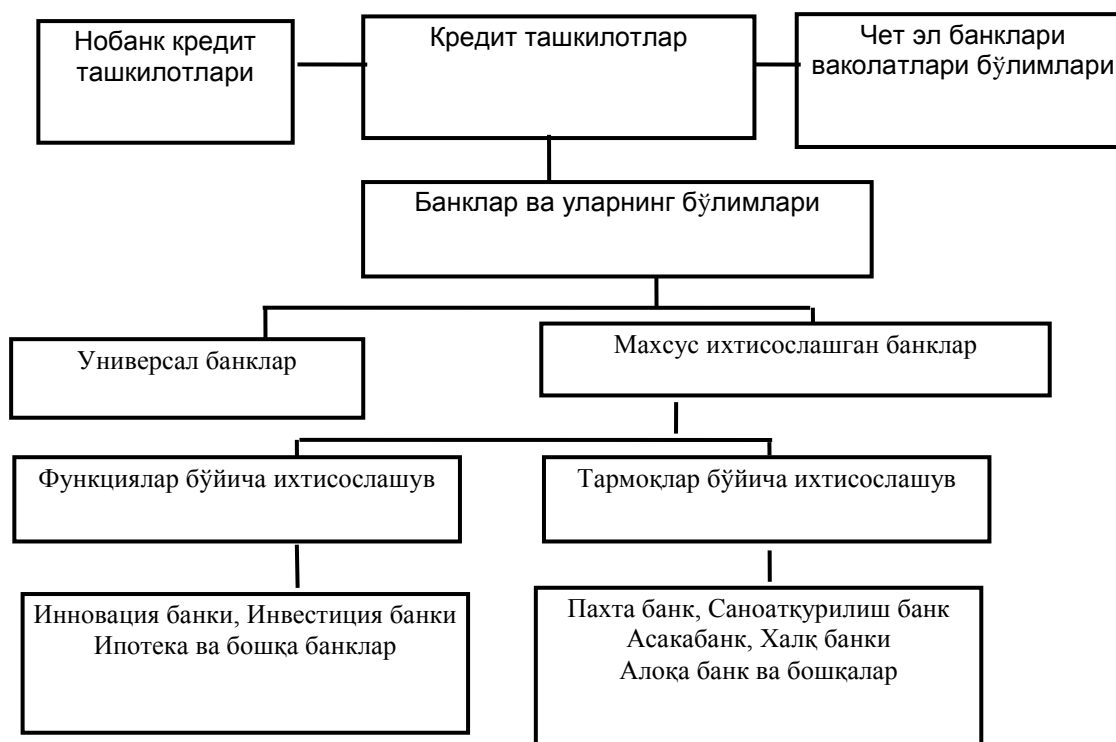
- xorijiy va mahalliy investorlarning ishonchini qozonish maqsadida bank-moliya tizimi barqarorligiga erishish;
- Bank tizimidagi islohotlar umumiy iqtisodiy islohotlarning o‘tkazilishi bilan mos kelishi;
- bank-moliya tizimini bosqichma-bosqich takomillashtirish yo‘li bilan jahon bank tizimiga yaqinlashtirish;
- pul-kredit siyosatini olib borishda mamlakatning ichki ehtiyoj-lari va iqtisodiyotning xususiyatini hisobga olish;
- banklar faoliyatida mijozlar manfaatini ustun qo‘yish va boshqalar.

Bizning zaminimizda mavjud bo‘lgan banklarning rivojlani-shini ikki yirik davrga bo‘lib qarash mumkin. Birinchi davr bu –O‘z-bekiston mustaqillikka erishgungacha bo‘lgan davrdagi bank tizimi va ikkinchi davr O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrdagi bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

Biz ta‘kidlaganimizdek, O‘zbekistonda bank tizimi ikki pog‘ona-li bo‘lib, banklar tizimining birinchi pog‘onasi – bu O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ikkinchi pog‘onasi – tijorat bank-lari, ularning sho‘‘balari, chet el banklari sho‘‘balari hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi banklar tizimini kengaytirgan holda quyidagicha chizmada keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Bank tizimi tarkibi

I pog'ona**II pog'ona**

1991 yilning 31 avgustida Respublikamiz mustaqilligining eʼlon qilinishi tarixiy voqea boʻldi. Mustaqillik bizga oʻz-oʻzi-mizni boshqarish, imkoniyatlarimizdan oʻzimiz foydalanish, shaxsiya-timizni qaytib olishimizga katta yoʻl ochib berdi.

Butun dunyo mamlakatlari tomonidan tan olingan bozor iqtiso-diyoti bizning respublikamizga ham kirib keldi. SHuning uchun ham respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamo-naviy bank tizimini yaratish zaruriyati tugʻildi.

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgunga qadar boʻlgan bank tizimi-ning rivojlanishini tahlil qilib qaraydigan boʻlsak, uning rivoj-lanishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin:

– birinchi bosqich XIX asrning oxiridan 1930-32 yillargacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi. Bu davr ichida oldingi mavjud boʻlgan banklar zaminida Sobiq Sovet Ittifoqining kredit tizimi tashkil qilindi. Bu davrda 30-yillarda iqtisodning rivojlanishiga mos keluvchi banklar: tarmoq banklari, oʻlka banklari, tijorat banklari, maxsus banklar, davlat banklari kabi banklar faoliyat koʻrsatgan;

– ikkinchi bosqich 1932 yildan 1959 yillargacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi. Bu davrda banklar faoliyatida oʻzgarishlar yuz berdi va banklar veksel orqali

kreditlashdan (o'sha davrlarda bu kreditlash amaliyotda «egri» kreditlash deb nom olgan) to'g'ridan-to'g'ri korxona-larni kreditlashga o'tkazilgan. Bu davrda xo'jaliklar o'rtasidagi va-zifalar taqsimlangan va iqtisodiyot sohalari bo'yicha banklar tashkil qilingan hamda bu banklar faqat shu sohalarni uzoq muddatli kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullangan. Davlat banki esa asosan qisqa muddatli kreditlash jarayonlarini olib borgan;

– uchinchi bosqich 1959 yildan 1988 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda mavjud tarmoq banklari qayta tashkil qilinib, mamlakatdagi barcha kredit munosabatlari olib borish maqsadida uchta bank tashkil qilindi. Bular: Davlat banki, qurilish banki, tashqi savdo banki bo'lgan. Davlat banki iqtisodiyotning barcha sohalariga faqat qishloq xo'jaligining ba'zi ehtiyojlari uchun uzoq muddatli kreditlar berilgan) qisqa muddatli kreditlar berish bilan shug'ullangan. Qurilish banki kapital qo'yilmalar bilan bogg'liq bo'lgan xarajatlarni, qurilishni moliyalashtirish, uzoq muddatli kreditlar berish bilan bogg'liq operatsiyalarni bajargan. Tashqi savdo banki Moskvada joylashgan bo'lib, mamlakatning eksport-import bilan bogg'liq faoliyatini boshqarib borgan;

– to'rtinchi bosqich bank tizimini qayta tashkil qilish davri bo'lib, u 1988 yildan 1990 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Bu davrda bank tizimida katta o'zgarishlar ro'y berdi va Davlat banki bilan bir qatorda maxsus tarmoq banklari tashkil qilindi.

Bu banklar jumlasiga, Sanoat Qurilish banki, Agrosanoat banki, Uy-joy qurilish va ijtimoiy ta'minot banki, jamg'arma bank va tashqi iqtisodiy faoliyat banki kabilar kiradi. Bu banklar faoliyatining xususiyatli tomoni shunda ediki, ular o'zi xizmat ko'rsatadigan sohaga uzoq va qisqa muddatli kreditlar berish huquqiga ega edilar.

SHu davrdan boshlab Davlat bankidan kreditlash funksiyasi olib tashlandi va u emission bank sifatida faoliyat ko'rsatadigan bo'ldi. 90-yillarda bank tizimini qayta tashkil qilishdan asosiy maqsad mamlakatda yuz berayotgan asosiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda banklar zimmasiga korxonalar va tashkilotlarga kompleks xizmat ko'rsatishni ta'minlash va korxonalar bilan banklar o'rtasidagi munosabatlarni xo'jalik hisobiga o'tkazish, quyi bank muassasalari-ning huquq va majburiyatlarini oshirishdan iborat edi.

Mustaqillikka erishgunga qadar O'zbekiston hududidagi bank muassasalari SSSR bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. SHu bilan birga bu banklar sobiq «Ittifoq» bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Sobiq SSSR bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish va xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Davlat bankining ham emissiya funksiyalarini ham hisob-kitoblar va 90-yillargacha kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishga mononollashuvi uni davlat boshqaruv va nazorat organiga aylangan edi.

Ma'muriy buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishda normal xarakterga ega. Davlat banki kredit resurslari bo'yicha cheklanmagan monopol mavqega ega edi. Kredit resurslari harakatini ham boshqarish ham nazorat qilish Davlat bankining monopol ta'siri ostida edi.

Rivojlangan mamlakatlar bank tizimiga xos barcha xususiyatlarining inkor etilishi, sobiq «Ittifoq» bank tizimining tor doirada rivojlanishiga olib keladi.

Markazlashtirilgan bank tizimi boshqaruv asosida faoliyat koʻr-satayotgan respublika banklar tor doirada pul resurslari haraka-tini boshqarar, lekin resurslarni taqsimlash, emission jarayon-larni amalga oshirish va nazorat qilish sobiq «Ittifoq» Davlat banki qoʻlida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qoʻyilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimini qator kamchiliklari roʻyobga chiqdi. Bu esa bank tizimida tub oʻzgarishlarni amalga oshirishni talab etardi. Albatta, bu bozor iqtisodiyotiga ilk qadam-lar qayta qurish sharofati bilan bozorga xos baʼzi bir belgilarni totalitar iqtisodiyotga tatbiq etilishi bilan tushuniladi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy strukturasi oʻzgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimni rivojlanishiga ularning taʼsirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastakka aylantirish koʻzda tutilgandi.

Bank tizimi rivojlanishining ikkinchi davri asosan Oʻzbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrni oʻz ichiga oladi. Bu davr-ni quyidagi bosqichlarga boʻlib tahlil qilish mumkin:

- mustaqil Oʻzbekiston bank tizimini tashkil qilishning birin-chi bosqichi. Bu 1991-1994 yillarni oʻz ichiga oladi. Bu davrda 1992 yilning sentyabrgacha Oʻzbekiston davlat banki sobiq SSSR Davlat bankining respublika boʻlimi sifatida faoliyat koʻrsatdi va u kre-dit resurslarni davlat korxonalari miqyosida taqsimlash, emission operatsiyalarni olib borish bilan shugʻullandi. Qolgan tarmoq bank-lar ham davlat mulkiga asoslangan edi.

Oʻzbekistonda ikki pogʻonali bank tizimini tashkil qilishga 1988 yildan boshlab kirishilgan boʻlsa-da, bu maqsadning toʻliq amalga oshirilishiga sharoit 1994 yildan boshlab yuzaga keldi. Bu davrga kelib Markaziy bankning tashkiliy tarkibiy asosi, faoliyat olib borish uslubi oʻzgardi, tijorat banklarning soni va ular bajara-digan operatsiyalar salmogʻi oshib bordi.

Bank tizimini tashkil qilishning birinchi bosqichida markaz-lashgan rejalashtirishda Markaziy bankning mavqei hali ham yuqori edi, sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

Oʻzbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimining tashkil etilishi tamal toshi 1991 yil 15 fevraldagi «Banklar va bank faoliyati toʻgʻrisidagi» qonun hisoblanadi. Bu qonunga binoan davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak, u faqat Respublika Oliy Majlisiga hiso-bot berish oʻrinli ekanligi belgilab berildi. Bu qonunni amalga tatbiq etish asosan Respublikamiz oʻz mustaqilligini qoʻlga kirit-ganidan soʻng boshlandi.

Oʻzbekistonda bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich oʻtish yoʻli-ni tanlanganligi bois, birinchi bosqichdagi pul-kredit siyosati so-hasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgi-landi:

- Markaziy bank boshchiligidagi keng tarmoqli tijorat va xususiy banklarni ikki bosqichli bank tizimi shaklida vujudga keltirish;

- Respublika hududida yirik chet el banklarining boʻlimlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;

– Barqaror pul muomalasini ta'minlash, kredit va naqd pul emissiyasini, asossiz o'sishini keskin cheklash;

– O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlarni yaratish va boshqalar.

Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichida davlat banklarini yangi strukturasini tashkil etish boshlandi. Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oldi:

– ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish: Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan banklarni tashkil qilish;

– ixtisoslashgan banklarni to'laligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish:

– iqtisodiy tizim doirasida huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshqalar.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rnini saqlab qolgan holda korxona va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitob-larni olib berish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshiradi, ya'ni bankning emission faoliyati, kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yildi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasalarga aylanadi.

Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: Sanoat Qurilish banki, Kommunal Qurilish va ijtimoiy taraqqiyot banki, Agrarsanoat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Jamg'arma banki xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalarni tobora yaqinlashtirishda ixtisoslash-tirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik mavqeini saqlab qoladilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarining xususiyatlarini to'liq ifoda qilolmasdi. SHuning uchun ham, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida bank tizimini takomillashtirishning ikkinchi bosqichi ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

O'zbekistonda bank tizimini tashkil qilishning ikkinchi bosqichi 1994 yildan keyingi davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda bank tizimining takomillashgan faoliyatini belgilab beruvchi bank qonunlari: 1995 yil 21 dekabrda «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va 1996 yil 25 aprelda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunlar qabul qilindi. Bu qonunlarga asosan banklar faoliyatining huquqiy asoslari belgilab berildi va ularning ishlash usullarini takomillashtirish choralari ishlab chiqildi.

Tijorat banklarining samarali faoliyatini ta'minlash maqsadida bank nazorati va monitoringini amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish va xalqaro talablarga moslash, yangi schetlar tizimiga o'tish, chet el banklarining shob'alarini ochish, to'lov tizimini takomillashtirish, tijorat banklarining qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalarini rivojlanlantirish, pul va valyuta bozorida banklarning aktiv faoliyatini ta'minlash kabi dolzarb masalalar hozirgi kunda mustaqil bank tizimining rivojlanishi tufayli o'z echimini topmoqda.

Respublikamizda ikki pog'onali bank tizimini jahon tajri-basida qabul qilingan tamoyillarga muvofiq shakllantirish ko'zda tutilgan. Ixtisoslashish va kredit-investitsiyalarni iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlash Respublikamizdagi bank muassasa-larining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ularning faoliyati aso-san ustuvor tarmoqlar qishloq xo'jaligi va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar, uy-joy qurilishi, avtomobilsozlik sav-do va boshqa sohalarni rivojlantirishga qaratilgan. Hozirgi banklar aksiyador-tijorat banklari sifatida tashkil qilinib, bo-zor iqtisodiyoti sharoitida ishlashga moslashgan va ular ixtisos-lashgan banklar bo'lsa-da, boshqa tarmoqlardagi mijozlarga ham kre-dit va hisob-kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatishlari mumkin. Banklar faoliyatining universallasuvi ular o'rtasida raqobatning yuzaga kelishiga, bu esa ularning bozor iqtisodiyotiga barqaror kirib borishini ta'minlaydi.

Mustaqil bank tizimini vujudga keltirishning ikkinchi bos-qichining xususiyatlaridan biri shundaki, 1995 yildan boshlab O'zbe-kistonda maxsus nobank kredit tashkilotlari tashkil qilina bosh-landi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish, korxona va tash-kilotlar faoliyatini rivojlatirish maqsadida maxsus moliya-kredit institutlari – «Madad» sug'urta kompaniyasi, «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasi, xususiylashtirish investitsion fondlari va boshqalar tashkil qilinishi respublika bank-moliya tizimining ri-vojlanishini tezlashtirmoqda.

Hozirda respublikadagi keng tarmoqli banklar zamonaviy talab-larga javob beradigan shaklda xo'jaliklar, tashkilotlar va aholiga xizmat ko'rsatmoqda.

2-§. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari

Oldingi paragrafda keltirilgan Markaziy bankning vazifalari va funksiyalari to'g'risidagi fikrlar O'zbekiston Markaziy bankiga ham tegishlidir. Bu paragrafda biz O'zbekiston Respublikasi Mar-kaziy banki faoliyatining ba'zi bir xususiyatli tomonlari to'g'i-risida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekiston Rsspublikasida Mar-kaziy bankning asosiy maqsadi pul-kredit tizimi va milliy valyuta barqarorligini ta'minlash asosida iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat.

Pul-kredit siyosatini samarali amalga oshirish uchun Markaziy bank pul-kredit siyosatini rivojlantirishning bir yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi. Bu yo'nalishlar Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan keyin harakat dasturi sifatida qabul qilinadi. Markaziy bankning vazifalari xilma-xil bo'lib, bu qonunda aks ettirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huquqiy shaxs sifa-tida, davlat mulkiga asoslangan bo'lib, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa sifatida o'z xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplashi kerak. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z miqyosi va faoliyat darajasiga ko'ra respublikamizdagi eng yirik bank hisoblanadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 1995 yil 21 dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Mar-kaziy banki to'g'risida»gi qonun asosida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu qonunning 3-moddasida ko'rsatilganidek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi milliy valyutaning barqaror-ligini ta'minlashdir. Valyuta barqarorligi pul massasi, narx-navo va milliy

valyuta kursining barqaror bo'lish tushunchasini o'z ichiga oladi. Albatta, pul massasi, valyuta kursi, narx-navoga ta'sir qiluvchi boshqa omillar ham mavjud. Milliy valyutaning barqaror-ligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarini hal etadi. Ularning asosiylari quyidagilardir:

- monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;
- O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil qilish va ta'minlash;
- banklar faoliyatini tartibga solish va banklar faoliyati usti-dan nazorat qilish;
- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zaxirasi-ni saqlash va ularni boshqarish;
- Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat byudjetining kassa ijrosini tashkil etish.

Markaziy bankka ayrim bank korxona va tashkilotlarning kapi-talida qatnashishi, ularga moliyaviy yordam ko'rsatishi, tijorat turi-dagi faoliyatlarni olib borishi man qilinadi. Markaziy bankni boshqarishning yuqori tashkiloti boshqaruv bo'lib, u monetar siyosat-ni hamda o'z zimmasiga yuklatilgan boshqa vazifalarni amalga oshirishda boshqa davlat tashkilotlarining bevosita va bilvosita arala-shuvidan holi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z zimmasiga yuklatil-gan vazifalarni bajarish uchun quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi.

1. Iqtisodiyotni pul-kredit dastaklari yordamida boshqarish.
2. Hisob-kitob va pul o'tkazish operatsiyalarini bajarishni yo'lga qo'yish.
3. Tijorat banklari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish.
4. Boshqa kredit muassasalarining kassa zaxiralarini saqlash.
5. Rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash.
6. Hukumat uchun hisob-kitob va kredit operatsiyalarini bajarish.
7. Tijorat banklariga kredit berish.
8. Pul emissiyasi.

Markaziy bank o'z sarf xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplovchi iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasadir. Markaziy bankning mol-mulki uning pul va boshqa moddiy boyliklardan ibo-rat bo'lib, ularning qiymati Markaziy bank balansida aks ettiri-ladi.

Respublika Markaziy bankining nizom kapitali 2 mlrd. so'm deb belgilangan. SHuningdek, Markaziy bank soliqlar va bojlardan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 23-moddasiga muvofiq ozoddir. Markaziy bank kelgusi yil uchun O'zbekiston Respublikasi monetar siyosatining asosiy yo'nalish-larini ishlab chiqadi va har yili keyingi moliya yili boshla-nishidan 30 kun oldin Oliy Majlisga bu haqda axborot beradi. Markaziy bank pul-kredit, moliya, valyuta va narx munosabatlari-ning ahvoliga asoslanib, muomaladagi pul muassasining bitta yoki bir qancha ko'rsatkichlari o'zgarishining aniq maqsadli mo'ljal-larini belgilashi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosati iqtisodiyot vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miq-dorini yillik o'stirish

sur'atlarining maqsadli ko'rsatkichlarini, kredit, foiz va valyuta siyosatini amalga oshirish yo'nalishlarini o'z ichiga olib muhim makroiqtisodiy jarayonlar: pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy hajmi hamda mehnat resurslarining bandligi, to'lov balansini barqarorlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'zaro hisob-kitob-larning O'zbekiston tijorat banki tomonidan belgilangan va hamma bank hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib borilishini nazorat qiladi. Chunki belgilangan qoidalarining bir taxlitda qo'llanilishi butun respublika hududida hisob-kitoblar-ning uzluksizligini ta'minlaydi.

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 50-moddasiga muvofiq, banklarni nazorat qilishdan asosiy maqsad bank tizimining barqarorligini ta'minlash, omonat-chi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank faoliyatini amalga oshi-rishga ruxsat beradi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojini xar tomonlama hi-sobga olib va kuzatib boradi, kapitalning aynan bir xilligi, lik-vidlikka doir talablarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy me'yorlarni (52-modda), shuningdek, kreditlash hajmi, limitlarini belgilaydi. Kapitalning etariligi, aktivlarining sifati, foydaligi va lik-vidliligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli bahola-nadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyutani tartibga solish va valyutani nazorat qilish davlat organidir. SHu bilan bir-ga, Markaziy bank yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazishga litsenziyalar beradi va milliy valyutani chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlash shartini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xalqaro hisob-kitob-larda zaxiradagi aktiv va kafolatli sug'urta fondi vazifasini bajarish bilan birga dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo'li bilan mamlakatimizning oltin-valyuta zaxiralari qiymatini ham yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va xususiy shaxslar ham xorijiy valyutaga ega bo'lish va valyuta opera-siyalari o'tkazish huquqi borligiga qaramasdan, O'zbekiston Respub-likasi Markaziy banki valyuta zaxiralarini saqlovchi asosiy depo-zitariy bo'lib qolishi lozim.

Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hukumatining bankiri, maslahatchisi va xazina vakili sifatida ish tutadi.

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 44-moddasiga muvofiq Markaziy bank hukumat bankiri sifatida hukumat muassasalari va tashkilotlarining hisob varaqlarini yuritadi, ana shu hisob varaqlarda mablag'larni jamg'aradi va ulardan to'lovlarni amalga oshiradi; davlat qimmatbaho qog'ozlari bilan operatsiyalar o'tkazib turadi; davlatga bevosita qisqa muddatli va uzoq muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini xarid qilish tarzida kredit beradi; hukumat idoralarining topshirig'iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valyutada operatsiyalar bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning xazina vakili sifatida hukumat hisobvaraqlarini yuritadi, Hukumatning moliya operatsiyalariga ko'maklashadi byudjet daromad va xarajatlari masalalari yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog'oz-larini joylashtiradi, ular bo'yicha hisobvaraqlar

yuritadi va dav-latning boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshiradi.

Banklar banki sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisob-kitob-to'lov operatsiyalarini o'tkazish, banklararo to'lov-larning hisob-kitob-kliring xizmatini uyushtirish tartibini belgilaydi, tijorat banklariga kreditlar, tegishli ko'rsatmalar beradi.

Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisob varaqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalanadilar. Bundan tashqari, ularning o'z mablag'lari kamlik qilsa, Markaziy bankdan kredit olishlari, naqd pul bo'yicha ham Markaziy bankka murojaat qilishlari mumkin.

Shuningdek, o'z hisob va kredit operatsiyalari bo'yicha stavkalarni mustaqil ravishda belgilaydi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasida banknotalar va tanga ko'rinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqaradi.

Markaziy bank va u vakolat bergan talabga ko'ra bir nominal qiymatdagi banknota va tangalarni boshqasiga hech qanday to'lovsiz yoki vositachilik haqisiz almashtirib beradi. Naqd pul mablag'larini muomalaga chiqarish va qaytarib olishni faqat Markaziy bank amalga oshiradi.

Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy zaxira miqdorini belgilab beradi. Hozirgi kunda bu ko'rsatkich milliy valyutada 15 % va xorijiy valyutada 8 %ni tashkil qiladi. U pul muomalasini barqarorlashtirish va banklar likvidligini ta'minlashda ahamiyatga ega.

XV bob. Tijorat banklari va ularning funksiyalari

1-§. Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bozor iqtisodi sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda, chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to'planishining va bank rivojlanishining asosiy manba-sidir.

Bank foydasining o'sib borishiga ta'sir qiladigan bir necha xil omillar mavjud ular – bankning rentabelligi, vaqtincha bo'sh mablag'larning samarali ishlatilishi, turli xil pullik xizmatlar doirasini (faktoring, lizing, trast xizmatlari va h.k.) kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda kel-tiruvchi aktivlarni ko'paytirish va boshqalar hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamo-yillaridan biri yuqori darajada foyda olishga qaratilgan bo'ladi. Banklarning faoliyati doimo foyda ko'rish bilan bog'liq bo'lmasdan, ular faoliyatida zarar ko'rish ehtimoli ham uchrab turishi mumkin. Banklar faoliyati ijobiy bo'lgan hollarda banklarning foyda olishi va salbiy faoliyat natijasida banklarning zarar ko'rish ehtimoli yuqori bo'ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi zaxiralarni amalda tatbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan tavakkalchilik (zarar ko'rish ehtimoli bilan) bilan bog'liq bo'ladi.

Tijorat (aksiyali, pay asosida va xususiy tartibda tashkil qilingan) banklar huquqiy va xususiy shaxslarga «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi» qonunda nazarda tutilgan operatsiyalarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish orqali shartnoma asosida kredit, hisob-kitob va boshqa xil bank xizmatlarini ko'rsatadi.

Tijorat banklarining nizom jamg'armasi kimga qarashli ekan-ligiga va uni tashkil qilish uslubiga qarab, bajarilayotgan operatsiyalarning turi, faoliyat ko'rsatish hududi va tarmoq belgilariga qarab bir-biridan farq qiladi. Respublikada, mintaqalarda ko'zda tutilgan ma'lum dasturlarni bajarish va o'zga faoliyat turlarini pul mablag'lari bilan ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda maxsus tijorat banklari tashkil etilishi mumkin.

Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tegishli litsenziyani olganlaridan so'ng chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Tijorat banklari o'z nizomlari asosida ish olib boradilar. Davlat tijorat bankining nizomi bankni tuzishga qaror qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi. Sherikchilik asosida tuzilgan tijorat bankining nizomi muassislar (qatnashuvchilar) yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadi.

Bankning nizomida:

- bankning nomi va uning manzilgohi (aloqa manzilgohi);
- bank amalga oshiradigan operatsiyalarning ro'yxati;
- bank tashkil etadigan fondlarning ro'yxati;
- nizom fondining miqdori;
- bankning huquqiy shaxs ekanligi va o'zini-o'zini moliya resurs-lari bilan ta'minlashi negizida ishlashi to'g'risidagi nizom;
- bankning boshqaruv idoralari, ularning tarkibi va tuzilishi to'g'risidagi nizom;
- bankka qarashli muassasalarning ro'yxati va ularning maqomi;

– bank va uning filiallarini tashkil etish hamda ularning fao-liyatini to‘xtatish tartibi;

– faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni matbuotda e’lon qilish majburiyati (tartibi);

– O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan o‘zaro munosa-batlari aks ettirilgan bo‘lishi lozim.

SHerikchilik asosida tuzilgan bankning nizomi yuqorida kel-tirilgan talablardan tashqari, aksiyali jamiyatlar va mas’uliyati cheklangan jamiyatlar to‘g‘risidagi amaldagi qonunlarda ko‘rsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Bank nizomiga bank faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq boshqa qoidalar ham kiritilgan bo‘lishi mumkin. Nizomga o‘zgarishlar O‘zbekiston Respublikasi qonunlaridagi o‘zgarishlar munosabati bilan kiritiladi.

Aksioner tijorat banklarining nizomi fondi qatnashchilarning badallari hisobidan yoki aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan vujudga keltiriladi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralarining hamma bo‘lim-lari va ularning ijroiya organlari, siyosiy tashkilotlar va ixtisos-lashgan jamoat fondlaridan tashqari barcha huquqiy va xususiy shaxslar tijorat banklarining muassislari (hissadorlari), aksio-nerlari bo‘lishlari mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 apreldagi 56-sonli Qaroriga asosan tijorat banklarining kapitallashuvini oshirish maqsadida ularning nizom jamg‘armasi qo‘yiladigan mini-mal talablar quyidagicha o‘zgartirildi:

2005 yil 1 iyuldan boshlab:

	Banklarning mulkchilik shakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
	Xususiy tijorat banklari uchun	1,500,000 AQSH dollari ekvivalentida
	Aksioner tijorat banklari uchun	3,000,000 AQSH dollari ekvivalentida
	CHet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari uchun	5,000,000 AQSH dollari ekvivalentida

2006 yil 1 yanvardan boshlab:

	Banklarning mulkchilik shakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
	Xususiy tijorat banklari uchun	2,000,000 AQSH dollari ekvivalentida.
	Aksioner tijorat banklari uchun	4,000,000 AQSH dollari ekvivalentida.
	CHet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari uchun	5,000,000 AQSH dollari ekvivalentida.

2007 yil 1 yanvardan boshlab:

	Banklarning mulkchilik shakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
	Xususiy tijorat banklari uchun	2,500,000 AQSH dollari ekvivalentida.
	Aksioner tijorat banklari uchun	5,000,000 AQSH dollari ekvivalentida.
	CHet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari uchun	5,000,000 AQSH dollari ekvivalentida.

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasining soliq to‘g‘risi-dagi amaldagi qonunlariga muvofiq soliq to‘laydilar.

Quyidagi mablag‘lar banklarning o‘z mablag‘lari hisoblanadi:

- nizom fondi;
- zaxiralar va foyda hisobiga vujudga keladigan hamda bankning balansida turadigan boshqa fondlar;
- taqsimlanmagan foyda, aksiyachilar yoki paychilar o‘rtasida aksiyalarni taqsimlash hisobiga yoxud pay miqdorini oshirish hiso-biga olingan mablag‘lar.

Tijorat banklari yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar o‘rnini qoplash uchun olinadigan foydadan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo‘yilgan tartibda zaxira fondlari tashkil etadilar.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag‘-larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o‘z nizomlarida ko‘rsatilgan boshqa o‘zaro operatsiyalarni amalga oshi-rishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o‘z zimmasiga olgan majburiyatlar-ni bajarish uchun mablag‘ etishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilishlari mumkin.

Banklar bilan mijozlar o‘rtasidagi munosabat shartnomaviy tav-sifga ega bo‘ladi.

Mijozlar o‘zlariga kredit va kassa xizmatini ko‘rsatadigan bankni mustaqil tanlaydilar.

Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlar bo‘yicha operatsiyalar olib boradilar.

Tijorat banklari fond bozorlarining kelishuvlarida faol va bevosita ishtirok etavermaydilar. Masalan: AQSH dagi tijorat banklariga qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalarni o‘tkazish, fond birjalariga a‘zo bo‘lish taqiqlanadi. 1933 yilda (Glass-Stigal qonuni) qabul qilingan qonunga muvofiq tijorat banklari sanoat kompaniyalarining obligatsiyalari va aksiyalarini chiqarishni tashkil qilishda ishtirok eta olmaydilar. SHunga qara-may qonunda juda ko‘p istisnolar mavjud bo‘lib, ular bankka pul-larni operativ qo‘yish, davlat qimmatbaho qog‘ozlarini chiqarishni tashkil etish, shtat va mahalliy hokimiyat organlarining obliga-siyalari, shuningdek, turli xalqaro tashkilotlar va federal muassa-salar chiqargan qarz hujjatlar (majburiyatlari) bilan ishlash hu-quqini beradi. Bulardan tashqari, banklarga o‘zlarining mijozlari hisobiga sanoat kompaniyalarining aksiya va obligatsiyalarini sotish va sotib olish kabi brokerlik funksiyalarini bajarishga ruxsat etilgan. SHu bilan birga, Amerika tijorat banklari sanoat kom-paniyalari va firmalarning aksiya paketlarini haqiqiy egasi

sifa-tida trust operatsiyalarining (qimmatbaho qog'ozlar portfellarini boshqarish operatsiyalari) katta hajmini amalga oshiradilar.

AQSH da tijorat banklari broker firmalari va investitsion kompaniyalarning asosiy kreditorlari hisoblanadi. AQSH ning etita yirik investitsion kompaniyalarni 40 dan 80%gacha aktivlari tijorat banklari krediti hisobidan ta'minlanadi.

Yaponiyada tijorat banklarining fond birjalariga a'zo bo'lishi taqiqlangan. Lekin ular litsenziya olgan holatda qimmatbaho qog'oz-larning hamma turini o'zlarining hisoblari bo'yicha yoki mijoz-larning topshiriqlari bo'yicha sotish va sotib olish (broker kompaniyalari va birjaga a'zo bo'lgan firmalar vositachiligida) huquqiga egadirlar. Bulardan tashqari, tijorat banklar davlatning qimmatbaho qog'ozlari bilan bo'lgan qisqa muddatli operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Uzoq vaqt yapon tijorat banklarining yangi qimmatbaho qog'ozlar vositachilikni amalga oshirishiga huquqlari bo'lmagan. Faqat 1981 yili ularga davlat obligatsiyasi va sanoat kompaniyalari obligatsiyasini birja tashqarisida vositachilik qilishga ruxsat etilgan. SHuningdek, yapon tijorat banklariga mijoz-larning qimmatbaho qog'ozlarini boshqarish man etilgan.

Bank muassasalarining qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalariga aktiv qatnashishiga Germaniya tajribasi yorqin misol bo'la oladi.

Bu davlatda qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan hamma operatsiyalarda faqatgina tijorat banklari qatnashish huquqiga ega. Aslida, Germaniya davlatida broker kompaniyalar va firmalar yo'q. Tijorat bankning funksiyalari universalligi mijozlarning talab va ehtiyojlariga yuqori darajada javob beradi. Germaniyaning qimmatbaho qog'ozlar bozorini bank muassasalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularning bu bozorda o'rni juda katta.

Banklar katta miqdorda obligatsiyalar chiqaradi, investitsion guruhlarining egalari va yirik investorlik vazifasini bajaradi, ularga qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar hajmi-ning eng katta qismi to'g'ri keladi, bank sindikatlari davlat qarz hujjatlarini chiqarish va tarqatishda katta jonbozlik ko'rsatadi.

Bank obligatsiyalarni chiqarish uchun 3 ta asosiy shartni bajarishi zarur:

- moliyaviy ko'rsatkichlar proporsiyasini saqlash;
- bank moliyaviy ahvolidan oshkorligi;
- jami kapitalning va bank zaxiralarining 8 mln. DM darajasidan oshishi.

Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi ruxsat Moliya vazirligi tomonidan olinishi kerak. U haqidagi xabar esa Federal yustitsiya vazirligi gazetasida bosilib chiqariladi. Odatda, 3 yildan ortiq muddatga chiqarilgan obligatsiyalar GFR fond birjalarida muomalada bo'ladi.

Lekin ularni sotish va sotib olish kelishuvlarining ko'p qismi birjadan tashqari aylanmada amalga oshiriladi. Universal tijorat banklari ko'pincha yadro vazifasini bajarib, moliya-bank guruhlarini, bir necha nisbatan mustaqil bo'linmalarni o'z ichiga olgan.

Bu mustaqil bo'linmalar, masalan investitsion fondlar va konsultatsion firmalar bo'lishi mumkin. Mustaqil bo'linmalar daromad olish markazlari hisoblanadi. Aslida guruhning yadrosini tashkil etgan bank, markaziy apparatdan mahalliy va chet el filiallaridan iborat. Banklarning markaziy apparatlari, odatda, fond birjalari bo'lgan katta shaharlarda joylashgan. Rivojlangan mamlakatlarda asosiy daromad manbai

kredit operatsiyalari bo‘lib, ikkinchi o‘rinda qimmatbaho qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalar turadi.

2-§. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank bu – tijorat muassasasi bo‘lib, jismoniy va huquqiy shaxslarning bo‘sh turgan pul mablag‘larini jalb qilish va ularni o‘z nomidan, to‘lov, muddat-lilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Ba’zi adabiyotlarda bank korxona sifatida ham izohlanadi. Ma’lumki, bank yaxlit olingan korxona sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxona faoliyatiga jihatidan o‘xshatish mumkinki, tijorat bank-lari ham korxonalar singari faoliyatini o‘z daromadini ko‘payti-rishga va shu asosda birinchidan o‘z asoschilari - aksionerlarining manfaatlarini, ikkinchidan o‘z mijozlarining manfaatlarini hi-moya qilishni ta’minlashi.

Tijorat banklari, bizning fikrimizcha, shunchaki korxona emas, maxsus korxonadir. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali haraka-tini amalga oshiradi va shu asosda bank o‘z aksionerlariga, paychi-lariga foyda olishni ta’minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, kre-dit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig‘iladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga xizmat ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari bank tizimining Markaziy bankdan keyingi ikkinchi pog‘onasi hisoblanadi.

1987 yildan boshlab tashkil qilingan bank tizimi bozor iqtisodiy tamoyillariga mos keluvchi bank tizimining boshlang‘ich pil-lapoyasi hisoblanadi. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning nizom jamg‘armasi va qo‘yilmalar salmog‘i oshib bormoqda. Hozirgi kunda O‘zbekistonda 30 dan ortiq tijorat banklari faoliyat ko‘rsatmoqda. Salmoqli nizom jamg‘armasi kredit resurslar va mijozlarga ega bo‘lgan – katta bank-lar O‘zbekiston sanoat qurilish banki, Tashqi iqtisodiy faoliyatlar milliy banki, Paxta bank, Asakabank va boshqalar keng faoliyat olib bormoqda. Tijorat banklarni tashkil qilishdagi nizom kapitali miqdori 1 yanvar 2000 yil Toshkent shahrida faoliyat ko‘rsatuvchi banklar uchun 20 mln, ekyu ekvivalenti miqdoridagi mablag‘ga ega bo‘lishi kerak. Mulkchilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aksioner banklarga, kooperativ, xususiy, mintaqaviy, aralash mulk-chilikka asoslangan bank kabilar bo‘linadi. YUksak rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining aksariyat qismi mulk shakli bo‘yicha aksioner bank hisoblanadi.

Aksioner banklar aksioner jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksioner banklar bo‘lishi mumkin. Aksionerlar safiga ki-rish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksioner bo‘lishlari mumkin.

Ba’zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huqu-qiy va jismoniy shaxslar bo‘lishi mumkin.

Xususiy banklar – jismoniy shaxslarning pul mablag‘lari hiso-bidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga ko'ra tijorat banklar – universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma – xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, zamin banklar kirishi mumkin.

Joylashish belgisiga ko'ra tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Banklar tarmoqlarga xizmat ko'rsatishiga qarab, sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqa banklarga bo'linishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning o'ri, ularning iqtisodga ta'siri o'sib bormoqda.

Kredit muassasalari aholi, korxona, tashkilotlar, kompaniyalar-ning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylashtirishdan tashqari, kapital jamg'arilishini, harakatlanuvchi kapital yordamida korxonalarining xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga ko'maklashadi va korxonalar faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

3-§. Tijorat banklarining funksiyalariga qisqacha tavsif

Tijorat banklarining iqtisodiy mavqei faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi.

Tijorat banklari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi.

1. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish.
2. Korxona, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash;
3. muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish.
4. Iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish.
5. Moliya - valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish.
6. Iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini ko'rsatish.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib, mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarni yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag'i egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo'jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxona, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayo-nini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachini rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xo'jaligining muhim

tarmoqlari – sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo‘ladi.

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat bank-larini boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit-kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida, pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda, muomaladagi pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisob-lanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga o‘tkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi. Mijoz bu mablag‘ning ma’lum qismini naqd pul shaklida hisob raqamidan olishi mumkin. Bu holda muomaladagi pul massasining miqdori oshadi. SHuning uchun ham, Markaziy bank tijorat bank-larining faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Tijorat banklarining muhim funksiyalaridan biri hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar o‘rtasida vositachi bo‘lib xizmat qiladi.

Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlar chiqarish va joylash-tirish bilan ham shug‘ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qilish jarayonida mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin.

Aksioner tijorat banklarning yuqori organi – aksionerlar-ning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Har yili aksionerlarning yig‘i-lishi nizomdagi va nizom kapitalidagi o‘zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, Bank Kengashi tarkibini saylash bankning sho‘ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko‘rib chiqishi mumkin.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalar;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshiradigan opera-siyalar va boshqalar.

Tijorat banklarni ochishga litsenziya (ruxsatnoma)ni Markaziy bank beradi. U tijorat banklar faoliyatini olib borish bo‘yicha iqtisodiy normativlar belgilab beradi va ularning bajarilishini nazorat qilib boradi

Quyidagi tayanch so‘zlarni ta’riflang.

1. Iqtisodiy asos.	5. Bosh litsenziya.
2. Huquqiy asos.	6. Boshqaruv tizimi.
3. Tijorat banki.	7. Tashkiliy tuzilma.
4. Litsenziya.	

Mavzuga oid savollar

1. Bank faoliyatini tashkil qilishning asoslari nimalardan iborat?
2. Tijorat banklarining huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlabki litsenziya tijorat banklarida qanday shartlar asosida beriladi?
4. Asosiy litsenziya tijorat banklarida qanday tadbirlar o‘tkazilgandan keyin beriladi?
5. Tijorat banklarining boshqaruv tizimida nechta organ faoliyat yuritadi?
6. Tijorat banklarining funksiyalari nimalardan iborat?

XVI bob. Tijorat banklarining passiv, aktiv va boshqa operatsiyalari

1-§. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan opera-siyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi. Passiv opera-siyalar yordamida tijorat banklarning passiv va aktiv – passiv hiso-bidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning pas-siv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta mav-qega ega. Tijorat banklarining passiv operatsiyalar yordamida tijo-rat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslarini tash-kil qilinadi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining, asosan, to'rtta shak-li mavjud:

1. Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlarini muomalaga chiqa-rish yo'li bilan resurslar yig'ish.

2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish.

3. Boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish.

4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning xususiy mablag'-lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi.

YUqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ik-kinchi shakllarida banklarning xususiy mablag'leri yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi, jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga bankning nizom kapitali, zaxira kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Amaliyotda asosan bank passivlarining 20 foizi banklar-ning xususiy mablag'lariga to'g'ri keladi.

Banklarning xususiy mablag'leri ichida asosiy o'rinni bankning xususiy kapitali egallaydi. Bankning xususiy kapitali tarkibiga biz yuqorida keltirib o'tgan kapitalning bir qismi, yani nizom kapital, tavakkalchiliklarni qoplash uchun tashkil qilingan zaxira fond, taqsimlanmagan foyda kiradi. Banklarning xususiy kapitali bank kreditorlarining manfaatini himoya qilish, bank faoliyati-ning barqarorligini ta'minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi.

Bankning nizom kapitali summasi bank nizomida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Bank-larni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning nizom kapi-tali ham har xil. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tash-kil qilinadigan bo'lsa, nizom kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning nizom kapi-tali miqdori qonun yo'li bilan chegaralanmaydi. Banklarning bar-qaror faoliyatini taminlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning nizom kapitali balansining passivida ko'rsatiladi. Nizom jamg'armasi miqdorining oshirilishi bank aksionerlari tomonidan umumiy majlisda hal qilinadi.

Banklarning kapitali ularning majburiyatilarini bajarish-ning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bank kreditlari hisobidan bank-larning nizom kapitalini tashkil qilish mumkin emas. Nizom kapitalini tashkil qilishda chetdan boshqa pul mablag'larini jalb qilish ham mumkin emas. Banklar tashkil qilinganda, nizom kapita-ling tarkibi moddiy

mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlang'ich bosqichlarida bankning xusu-siy mablag'lari hisobidan birinchi navbatdagi bank xarajatlari (er, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi. Banklarning xususiy mablag'lari uzoq muddatli aktivlarga qo'yilmalar qilishning asosiy manbasi hisoblanadi.

Banklarning aksioner kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin. Bular: a) xususiy aksionerlik kapitali, bu kapital oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsim-lanmagan fond hisobidan yuzaga keladi; b) har xil ko'zda tutilmagan xarajatlarni va to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun tashkil qilingan zaxiralar; v) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzoq muddatli veksel va obligatsiyalar) bo'lishi mumkin.

Banklarning zaxira kapitali yoki zaxira fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo'ladi va ko'zda tutilmagan zararlar hamda qimmatbaho qog'ozlar kursining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda – zaxira fondiga ajratmalar va dev-dendlar to'langanidan so'ng qoladigan foydaning bir qismidir.

Banklarning xususiy mablag'lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Banklarning xususiy kapitali hissasining kamayishi ba'zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

AQSH da kattaligi bo'yicha yigirmanchi o'rinda turuvchi «Frank-lin national bank»ni sinishining sabablaridan biri, bu bankning xusu-siy kapitali hissasining bank balansida keskin qisqarishi bo'ldi. Xuddi shu sabab, 1979 yil aktivida 250 mln. dollar va 44 ming omonatchisiga ega bo'lgan AQSH dagi «Dnuverz national bank of CHikago» bankining sinishining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy yoki bank inqirozlari davrida passivlar va ularni joylashtirish sohasida etarli darajada o'ylab chiqilmagan siyosat banklarning sinishiga olib keladi.

1980 yillarning ikkinchi yarmida AQSH da banklarning bank-rotlik soni o'sdi. 1984 yilda hukumatning maxsus dasturi orqali AQSH da birinchi o'nlikda turuvchi yirik banklardan biri bo'lgan «Kontinental Illinois» bank sinishining holatining oldi olindi.

Federal zaxira tizimi bo'lgan AQSH Markaziy banki o'z ixtiyo-riga olgan bir necha milliard AQSH dollarini muvofiqlashtirib-gina qolmay, depozitlarni sug'urtalash, Federal uyushma va AQSH moliya vazirligi bilan birga bank to'lov qobiliyatini mustahkam-lash sohasida kafil sifatida chiqdi.

Tijorat banklari sinishlarining eng ko'pi 1988 yilga to'g'ri kelgan. Keyinchalik iqtisodiy ko'tarilish tufayli AQSH da tijorat banklari sinishining soni o'zining avvalgi holatiga tushgan. SHu tufayli 1994 yilda faqatgina 13 ta tijorat banki singan.

SHu bilan birga, muammoli, ya'ni moliyaviy holati beqaror bo'lgan banklar soni yuqoriligicha qolmoqda.

Bankning emitentlashgan mablag'lari. Banklar mijozlar mablag'laridan uzoqroq foydalanishni amalga oshirishdan, manfa-atdordir. SHu sababli banklar obligatsiya qarzlari, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo'li bilan xususiy resurslari miqdorini ko'paytirib boradilar.

Obligatsiya qarzlari obligatsiyalar ko'rinishida emitentlashadi.

Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligatsiyalar uchraydi. Bu

obligatsiyalar bo'yicha daromadlar obligatsiya egasi ixtiyoriga ko'ra milliy valyuta hamda AQSH dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to'lanishi mumkin.

Bank tomonidan elementlashgan qimmatli qog'ozlarning turlari-dan biri «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlardir. Masalan, AQSHda 1970 yillar o'rtalarida ikkita yirik tijorat banklari - «Sitibenk» va «CHeyz Manxetten Benk» xolding kompaniyalari orqali «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar chiqardilar. Bu qo'yil-malar bo'yicha foizlar 3 oylik xazina veksellariga nisbatan bir foiz yuqori to'lanadi.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab bir yilda ikki marta ularni to'lash majburiyatini o'z zimmalariga oldilar. Buning uchun mijoz ko'rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag'larni olishi to'g'risida bankka xabar berishi shart. Bank passivlarida o'tgan asr-ning 90 – yillari davomida bankning xususiy mablag'lari miqdori-ning qisqarishi davom etdi va xorijiy mamlakatlar kabi bizning banklarimizda ham jalb qilingan resurslar salmog'i oshdi.

Jalb qilingan mablag'larning yana bir turi bank balansida tur-gan va ularni qayta sotib olish to'g'risidagi kelishuv asosida soti-ladigan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

2-§. Depozitlar va ularning salmog'ini kengaytirish

Tijorat banklarining kredit resurslarini shakllantirishda depozitlar asosiy o'rin egallaydi.

Ularning asosiysi talab olinadigan depozitlarga, muddatli hamda jamg'arma depozitlariga bo'linadi.

Talab qilib olinadigan depozitlar joriy hisobvaraqlardan omonatchilarning birinchi talablari bilan olinadi. Joriy hisob-varaqning egasi bankdan chek daftarchasini oladi. Bunda u pul olish bilan birga iqtisodiy munosabat vakillari bo'lgan korxona, tash-kilot, muassasalar bilan ham hisob-kitob operatsiyalarini olib borishi mumkin.

Muddatli omonatlar – mijoz tomonidan bankka ma'lum muddat-ga qo'yiladigan qo'yilmalar bo'lib, ular orqali mijozlarga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bunda foiz stavkalari qo'yil-maning muddati va miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Muddatli qo'yilmalarning turlaridan biri, bu mablag'larni jalb qilishning aniq qayd etilgan vaqtga mo'ljallangan depozit sertifikatlar hisoblanadi. Ularni muomalaga 1961 yili birinchi bo'lib «Ferst neyshnl siti benk» kiritgan. Hisob egalariga ular-ning nomlari yozilgan, to'lash muddati va foiz darajasi ko'rsatilgan maxsus guvohnomalar beriladi.

Hozirgi vaqtda tijorat banklari bo'sh pul mablag'larini jalb qilishda depozit sertifikatlaridan foydalanmoqda. Sertifikatda ko'rsatilgan qo'yilma muddati tugagandan so'ng, uning egasi qo'yilma miqdorini va kelishilgan foizlarni olish huquqiga ega bo'ladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qo'yilmalari mu-him ahamiyat kasb etadi. Ular to'liq summada yoki bo'lib-bo'lib qo'yi-lishi va berilishi mumkin. Omonatchi va bank o'rtasidagi mablag' qo'yish bilan bog'liq munosabat omonat daftarchasini berish bilan tasdiqlanadi. Banklar to'lovchilik asosida turli xil maqsadli qo'yilmalarni, muddatli yoki talab qilish hamda olish mumkin bo'lgan

jamg'armalarni qabul qiladilar. SHuningdek, ba'zi mamlakatlarda «YAngi yil qo'yimalari» deb nomlangan turi ham mavjud. Bunda bank yil davomida, yangi yilni nishonlash uchun katta bo'lmagan qo'yimalarni qabul qilib boradi va yil oxirida omonatchilarga pullarni qaytaradi, pul jamg'arishni xohlovchilar pul jamg'arishni keyingi yangi yilgacha davom ettirishlari ham mumkin. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu qo'yimlar oddiy fuqarolar orasida keng qo'llaniladi.

Banklar uchun muddatli qo'yimlar juda qulay hisoblanadi.

Bank resurslarining muhim manbasi banklararo kreditlardir, ya'ni boshqa banklardan olinadigan ssudalar.

Ushbu resurslardan foydalanish sezilarli darajada rivojlangan. Pul-kredit bozorida qisqa muddatli banklararo kreditlar, shuningdek «qisqa pullar» salmog'i ko'pchilikni tashkil etadi.

3-§. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'lari banklar mijozlarini kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalanadi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida aso-siy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib, kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chikib, ular muddatli va onkol kreditlar (ingliz-chadan **on call** – talab bo'yicha)ga bo'linadi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog'oz-lar) va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Veksel operatsiyalari veksellarni qayd yoki hisobga olish bo'yicha operatsiyalar va veksellar bo'yicha ssudalar berish operatsiyalariga bo'linadi.

Veksellarni qayd qilish deganda, bank tomonidan ularni to'lash muddati tugagunga qadar veksellarni sotib olish tushuniladi. O'z navbatida, bank, agarda mablag'lar bilan ta'minlanganlikda qiyin-chilik sezayotgan bo'lsa, Markaziy bankning xududiy boshqarmalarida berilgan veksellarni qayta hisobdan o'tkazishi mumkin. Vekselni hisobga olib bank uning vaqtinchalik egasi bo'ladi va vekselni emitent qilgan yoki uni hisobga olish uchun taqdim qilgan shaxsga ma'lum miqdorda pul to'laydi. Bu operatsiya uchun bank mijozdan qayd etish foizi yoki diskont deb ataluvchi ma'lum foiz undiradi. Diskont – bu vekselda ko'rsatilgan summa bilan veksel egasiga to'lanadigan summa o'rtasidagi farqdir. Ba'zi davlatlarda banklar o'zlarida alohida mijozlarning kreditlash qobiliyatini o'rganuvchi ayrim korxona va shaxslar veksel hisobi limitini o'rnatuvchi hisob bo'yicha qo'mitalarni tashkil etadilar.

YUqorida ta'kidlab o'tilganidek, tijorat, moliyaviy va «do's-tona» (bronza) veksellarini farqlash kerak.

Tijorat veksellari tovar munosabatlari asosida vujudga kela-di. Ular boshqa veksellarga nisbatan ishonchlidir.

Ko'pgina veksellar moliyaviy xarakterga ega, ya'ni ular broker yoki makler tomonidan hisob foizini olish uchun muomalaga chiqariladi.

«Do'stona veksellar» – bu ikki shaxsning har qanday tovar harakatisiz bankdan mablag' olish uchun bir-birlariga beradigan veksel-lardir.

Tadbirkorlar tomonidan chiqarilgan veksellarni «bronza» veksellari deb ham atashadi.

Bankning aktiv veksel operatsiyalariga aksept va aval operatsiyalar kiradi.

Akseptli operatsiyada bank o'zi akseptlashtirayotgan vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. YA'ni berilgan veksel bo'yicha o'z hisobidan to'lovini kafolatlaydi. SHunday aksept kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini to'lash uchun tegishli summani bankka to'lash majburiyatini oladi.

Xalqaro miqyosda veksellar bilan bog'liq bo'lgan hamma operatsiyalar 1930 yilda qabul qilingan Jenevada tuzilgan konvensiya bilan qat'iy belgilanadi.

Veksel bo'yicha beriladigan kreditdan foydalanishning muhim shakli aval hisoblanadi. Bunda veksel bo'yicha haq to'lash bevosita veksel beruvchi bilan amalga oshiriladi. Aval esa haq to'lashni kafolatlaydi. Aksept – aval operatsiyalarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o'zida ham aktiv, ham passiv operatsiyalarga tegishli bo'ladi.

Bank avali veksel munosabatlarini hamda ularning boshqa banklardagi hisob-kitobini engillashtiradi. Chunki yirik avalda hisob va qayta hisoblashda mutlaq tartibda amalga oshiriladi. Bir bank tomonidan avallashgan veksellar boshqa bank tomonidan ham hisobga olinadi.

«Veksel bo'yicha ssuda» operatsiyasida veksel egasi bo'lib avval-gi veksel oluvchi qoladi, bank esa uning ta'minoti ostida mijozga veksel qiymatining 50-70% miqdorida ssuda beradi.

Banklar aktiv operatsiyalarining muhim turi tovarlar bo'yicha ssudalar, ya'ni tovarlarni garovga qo'yib ssuda olish hisoblanadi. Hujjatlar, variantlar (tovarlarni omborda saqlash javobgarligi bilan qilinganligi to'g'risidagi guvohnoma), temir yo'l hujjatlari, konosamentlar (yukni kemaga qabul qilinganligi to'g'risidagi paro-xod jamiyatlari guvohnomasi), yuklarni tashishi to'g'risidagi hujjat bo'yicha ssudalar olish hisoblanadi.

Tovarlar bo'yicha ssudalar bank tomonidan tovarning to'liq bozor qiymatida emas, balki uning bir qismi (odatda, 50-60% dan yuqori bo'lmaydi) beriladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy muammo bu tovarlar realizatsiyasi, chunki ishlab chiqarilgan va jo'natilgan tovar o'z xari-dorini topmasligi ham mumkin. Bozor sharoitida kredit munosabatlarining ma'muriy buyruqbozlik tizimidan farqi ham shudir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar mo'l-ko'lchiligida oddiy talab emas, balki to'lovga qobiliyatli talab zarurdir.

Bozor sharoitida tovar ta'minoti bo'yicha ssuda berayotgan kredit muassasalari tavakkal qiladilar. Agar ssuda o'z muddatida qaytarilmasa, bank tovarlarni xat qilib o'z ixtiyoriga oladi, ularni sotishdan tushgan tushum hisobidan mijozning qarzini qoplaydi.

Tovarlar bo'yicha ssudalar ko'pincha chayqovchilik maqsadlarida ishlatiladi.

Ko'tarilish davrida, tovarlarga bo'lgan talab o'sganda, tadbir-korlar baholarning o'sishini hisobga olib tovarlar realizatsiya-sini ataylab to'xtatib, tovar zaxiralarini to'playdilar. Bu xususan, xom ashyo tovarlariga ham tegishlidir. Bu, holatda ssuda tovarlarning haqiqiy realizatsiyasini tezlatmasdan, balki sekinlashtiradi hamda chayqovchilik va tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarilishining rivojlanishiga olib keladi.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining yana bir turi fond operatsiyalaridir.

Turli qimmatli qog'ozlar uning ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalarining 2 turi ko'proq qo'llaniladi. Bular qimmatli qog'ozlarni kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilish yo'li bilan ssudalar berish va ularni bank tomonidan o'z hisobiga sotib olish yo'li bilan operatsiyalar o'tkazish.

Qimmatli qog'ozlar ta'minoti bo'yicha ssudalar ularning to'liq bozor kursi qiymati bo'yicha emas, balki ularning ma'lum bir qismi (60-80%) bo'yicha beriladi.

Qimmatli qog'ozlar soxta kapitalni ifodalasa-da, ular bo'yicha ssudalar haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog'langan jarayonga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlardagi bank investitsiyalari ham mavjud bo'lib, bu holda bank turli emitentlardan qimmatli qog'ozlarni sotib oladi va bank qimmatli qog'ozlar portfeli vujud-ga keladi.

Bank tomonidan qimmatli qog'ozlarning xarid qilinishidan maqsad – bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik qayta sotish yoki kapi-talning uzoq muddatga qo'yilishi yo'li bilan foyda olishdan iborat.

Oxirgi yillarda Respublikaning ko'pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko'p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog'ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Hozirgi kunda tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta'minoti sifati-da ko'chmas mulk, boshqa bank yoki sug'urta tashkilotining sug'urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- kredit olish uchun berilgan mijozning ariza talabnomasini ko'rib chiqish;
- qarz oluvchining to'lovga va kreditga layoqatliligini bank tomonidan o'rganib chiqilishi;
- kredit qo'mitasining qarori;
- kredit bitimini rasmiylashtirish;
- kredit berilishi;
- ssuda va u bo'yicha foiz to'lashning bank tomonidan nazorat qilinishi.

Kredit va uni to'lash jarayoni kredit shartnomasida ko'rsatilgan bo'lib, kredit va qarz oluvchi o'rtasidagi majburiyat va huquqlarni belgilab beradi. Unda kreditlashning maqsadi va ob'ekti, kredit miqdori, ssudani berish va uni to'lash muddati, kredit ta'minotining turlari, kredit uchun foiz stavkasi va boshqalar ko'rsatiladi. Ssudani to'lashni nazorat qilish bankning kredit portfelini mun-tazam tahlil qilish asosida olib boriladi va kreditlarning sifat darajasi aniqlanadi.

Tijorat banklari tomonidan beriladigan barcha kreditlar uning kredit portfelida o'z ifodasini topadi.

Moliyalashtirish manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o'rni va manziliga qarab tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin. Tijorat banklari tasniflashni asosan milliy valyutada olib boradilar va ba'zi hollarda qayta moliyalashtirish va xususiy mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar, masalan, Milliy bank va shunga o'xshash banklarda qattiq valyutada ham ifodalanishi mumkin.

Hozirgi vaqtda markazlashtirilgan kreditlar davlatning qaror-lariga asosan ustuvor tarmoqlarni rivojlantirish uchun milliy valyutada beriladi. Qayta moliyalashtirish va bankning o'z mablag'-lari hisobidan beriladigan kreditlar mijoz kreditga layoqatli bo'lganda milliy valyutada yoki xorijiy davlat valyutasida berilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida turli xil tavakkalchiliklar uch-rab turadi, lekin ularning faoliyatiga ko'proq kredit tavakkalchi-ligi, likvidlilik tavakkalchiligi va foiz stavkasi ta'sir qiladi. Tijorat banklar faoliyatining asosiy qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo'naltirilgan bo'lganligi uchun ular faoliyatida bu tavakkalchiliklarning salmog'i ham yuqori bo'ladi.

Tasniflangan kreditlarning qaysi guruhga kirish darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag'larning mavjudligi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998 yilda 9 noyabrda tasdiqlangan 242-sonli "Aktivlar sifatini tasniflash, mumkin bo'lgan yo'qotishlar bo'yicha tijorat banklari tomonidan zaxiralar tashkil qilish va undan foydalanish to'g'risi"dagi nizomga asosan tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar yuqorida keltirilgan mezonlar bo'yicha "yaxshi", "standart", "substandart", "shuhbali", "umidsiz" yoki "ishonchsiz" kreditlarga tasniflanadi.

Yaxshi kreditlar. Kreditning bunday sifatda baholanishi, mi-jozning aktivlari, ularning holati bo'yicha hech qanday gumon yo'qli-gidan dalolat beradi. Moliyaviy jihatdan barqaror, xo'jalik aylan-masi yuqori darajada xususiy kapital bilan ta'minlangan, yuqori rentabellik ko'rsatkichlariga ega, debitor va kreditor qarzlarning aylanish muddati qisqa bo'lishi lozim. Bu kredit egalari moliyaviy barqaror xo'jalik sub'ekti bo'lib, u yuqori darajada ta'minotga ega bo'ladi. Bunda asosiy e'tiborni qarz oluvchining avvalgi faoliyatidagi majburiyatlariga munosabatiga, oson realizatsiya qilinuvchi aktivlar va yuqori likvidli mablag'lardan tashkil topgan ishonchli kredit ta'minotiga qaratish kerak. Ushbu toifadagi kreditlarda qaytarmaslik belgilari mavjud emas, banklar uchun zarar ko'rish imkoniyatlari minimal darajada bo'ladi, kredit ta'minlanganli-gining garov, kafolat va boshqalar sifati, ta'minlanganlikka olingan mol-mulk, garov va boshqalarning tarkibida tez pulga aylana-digan aktivlar va yuqori likvid mablag'lar salmog'ining ko'pligi e'tiborga olinadi. Kredit bo'yicha olingan ta'minlanganlik (garov, mol-mulk va boshqalar) kredit summasi va u bo'yicha foiz stavka-larini to'lashga etarli bo'lgandagina kredit ta'minlangan deb baho-lanishi mumkin.

Kredit bo'yicha barcha hujjatlar qonun bo'yicha rasmiylashtiri-lishi va bank zarur bo'lganda kreditni undirib olish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur (kreditning qaytarilmaslik ehtimoli cheklangan bo'lsa-da). Kreditning bu guruhida mijozning faoliyatidagi ikki asosiy omilga alohida e'tibor berish zarur. Bular:

- mijozning oldingi faoliyatidagi o'z majburiyatlariga bo'lgan munosabati;
- kredit bo'yicha aniq ta'minlangan (garov, kafolat, mulk va boshqalar) bo'lishi

va uning to'g'ri rasmiylashtirilganligi.

Standart kreditlar. Bunday kreditlar bo'yicha vaqti-vaqti bi-lan kreditni o'z vaqtida qaytara olmaslik sharoiti yuzaga keladi. Lekin kreditni belgilangan muddatda to'lay olmaganda to'lov mud-dati bir marta uzaytirilishi va kredit bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik davri 30 kundan 60 kungacha, to'liq ta'minlanmagan kreditlar uchun 30 kundan oshmasligi lozim. Olgan krediti standart kredit deb topilgan mijozlarning moliyaviy ahvoli, odatda, barqa-ror bo'ladi, lekin sabablar tufayli uning faoliyatida salbiy moliya-viy holat yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Bunday kreditlar qatoriga yaxshi rasmiylashtirilmagan kreditlar, garov, ta'minlanganligi bo'yicha to'g'ri hujjatlashtirilmagan yoki hujjatlar etarli bo'lmagan kreditlar ham kirishi mumkin. Bu kreditlar bo'yicha 10 foiz miqdo-rida zaxira tashkil qilinishi zarur.

Substandart kreditlar. Bu guruhga kiruvchi kreditlar ular-ning sifati etarli darajada emasligini bildiruvchi aniq belgi-larga ega bo'ladi. Bu, asosan, kreditlarning bankka qaytib to'lani-shida ma'lum kamchiliklar mavjudligini va qarzni to'lash uchun qo'shimcha manbalarni topish zarurligini ko'rsatadi. Substandart kreditlar qarz oluvchining ishonchli moliyaviy ahvoli va to'lov qobiliyatining yuqori darajasi bilan himoyalanmagan. Bu kredit kreditning ta'minlanganligini tashkil qiluvchi manbalar ma'lum tavakkalchiliklar bilan bog'liqligini, kreditning joriy holati bo'yicha etar-li axborotning mavjud emasligi, garov hujjatlarida ma'lum kam-chiliklar mavjudligi bilan xarakterlanadi. Bu kredit bo'yicha 60 kundan 90 kungacha to'lanmagan qarzlarni mavjud bo'lishi mumkin. Bu kreditlar moliyaviy ahvoli barqaror bo'lmagan, korxona-ning to'lovga layoqatliligida kamchiliklar bo'lgan hollarda yuzaga keladi. Substan-dart kreditlar bo'yicha to'lanmagan qarzlarni qop-lash uchun 25 foiz miqdorida zaxira tashkil qilinadi.

SHubhali kreditlar. Bu kreditlarga yuqorida keltirilgan gu-ruhlardagi kreditlarning barcha salbiy tomonlarini o'zida ifoda qilgan, to'liq ta'minlanmagan, to'lanish ehtimoli kam bo'lgan kre-ditlar kiradi. Bu kreditlar bo'yicha olingan kredit yaxshi ta'min-langan bo'lganida asosiy qarz bo'yicha foizlarni to'lash muddati 120 kundan ortiq muddatga kechiktirilgan bo'lsa, zarar ko'rish imkoniyati yuqori, biroq ushbu kreditlarning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsa-tish mumkin bo'lgan omillar mavjudligi sababli ularni yo'qotilgan, deb tasniflanishi vaqtincha to'xtatiladi. Bu guruhga kiruvchi kre-ditlar bo'yicha 50 foizgacha zaxira tashkil qilinishi lozim.

Ishonchsiz kreditlar. Bu kreditlar bo'yicha qarzlarning to'la-nish ehtimoli deyarli yo'q. Agar kredit to'liq ta'minlanmagan bo'lsa, eng kamida bitta muammoli tavsifga ega bo'lsa, to'lov muddati 180 kundan oshgan bo'lsa hamda kreditni "shubhali" deb tasniflab bo'l-masa, bunday aktivlar "ishonchsiz" deb hisoblanadi. Bu aktivlar juda past qiymatga ega bo'lib, ularni aktivlar sifatida hisobga olib borish maqsadga muvofiq emas. SHuning uchun banklar bu kre-ditlarni o'z balanslarida zarar sifatida hisobga olishlari mumkin. Ishonchsiz kreditlar foyda hisobiga buning uchun foyda etmagan hollarda esa, bank sarmoyasi hisobiga balansdan chiqarilishi mum-kin. Bank uchun bu kreditlar zarar sifatida tasniflanadi.

Bir yil va undan ortiq muddatda harakatsiz bo'lgan aktivlar, muddati o'tgan va foizlar bo'yicha qarzlarni zarar sifatida tavsif-lanishi mumkin. SHu sababli bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 100 % zaxira tashkil qilish lozim bo'ladi.

Tijorat banklarining kredit portfeli berilgan ssudalarning ta'minlanganlik

darajasiga ko'ra quyidagi turlarga ajratilishi mumkin:

- birinchi darajada ta'minlangan;
- boshqa ta'minotga ega bo'lgan;
- to'liq ta'minlanmagan;
- ta'minlanmagan ssudalarga bo'linadi.

Birinchi darajada ta'minlangan kreditlar guruhiga to'liq ta'minlangan kreditlar kiradi. Ular quyidagilar bilan ta'minlanadi:

- O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kafolati;
- O'zbekiston Markaziy banki roziligi bilan birinchi sinf xorijiy banklari kafolati;

- erkin ayirboshlanadigan valyutadagi garov;
- O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog'ozlari ko'rinishidagi garov;
- standartlashtirilgan qimmatbaho metallar qo'yilmalari ko'ri-nishidagi garov;

Boshqa ta'minotga ega bo'lgan ssudalar guruhiga quyidagilar bilan ta'minlangan kreditlar kiradi:

- mol-mulk garovi;
- qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov;
- boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning kafolat xati va boshqalar kiradi.

Tijorat banklari tomonidan kredit operatsiyalarini to'la-to'kis olib borish ular tomonidan kredit siyosatining qay darajada tuzil-ganligiga bog'liq.

SHuni ta'kidlash joizki, bugungi kunda MDHga kiruvchi davlat-lar tijorat banklarining kredit siyosati mamlakat iqtisodiyotini tez-roq rivojlantirishga yo'naltirilgan. Hozirgi vaqtda bu mustaqil davlatlarning banklari aksariyat hollarda vositachilik operatsiya-larini o'tkazish uchun ko'proq qisqa muddatli kreditlar bermoqdalar. SHu bilan birga, kreditni uzoq muddatga investitsiya qilish bank-larga va jamiyatlarga katta foyda berishi mumkin.

MDHga kiruvchi davlatlarning banklari uchun lizing operatsiya-lari yangi operatsiyalar turi hisoblanadi. Bu operatsiya turida bank-lar yoki lizing kompaniyalari ijaraga berilgan mulkning egasi bo'lib qolaveradilar.

Lizing operatsiyalarini o'tkazishning bank uchun foydali tomoni shundaki, odatda, ijara uchun to'lov xuddi shu muddatga beriladigan uzoq muddatli kreditlar foiz stavkasiga nisbatan yuqori bo'ladi.

Bundan tashqari, bu erda mijozning to'lov qobiliyatiga ega emas-ligidan yo'qotish tavakkalchiligi bo'lmaydi. Bitimda ko'rsatilgan shartlarning buzilishi yuz bergan hollarda bank ijaraga berilgan mulkni qaytarishni talab qilishi mumkin. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda lizing operatsiyalari keng tarqalgan. O'zbekiston va boshqa MDH davlatlarida lizing operatsiyalari kam hajmda qo'lla-niladi. Hozirgi kunda lizing operatsiyalariga sharoitlar yaratish sohasida ishlar olib borilmoqda.

4-§. Tijorat banklarining moliyaviy xizmatlari

Tijorat banklari o'z faoliyati davomida turli xil xizmatlar ko'rsatadilar. Tijorat banklarining bu xizmatlari ular uchun ma'lum daromad olib keladi. Bu daromadlar komission mukofot, o'tkaz-malar va yig'imlar shaklida bo'lishi mumkin. Keyingi

yillarda bank xizmatlarining turlari va miqdori o'sib, bu soha bank faoliya-ting sezilarli yo'nalishiga, ularning daromadining manbalaridan biriga aylanib bormoqda. O'zbekistonda tijorat banklar faoliyati-ning tahlili shuni ko'rsatadiki, ba'zi banklar daromadlari tarki-bida asosiy o'rinni har xil xizmatlardan keladigan tushumlar tashkil qiladi.

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatida ijara yoki lizing (Leasing – ingl. «ijara») operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat turlari keng rivojlanmoqda. Bu operatsiya-larning mohiyati shundaki, banklar mashina-uskuna, jihozlar, trans-port vositalarini sanoat korxonalariga uzoq muddatli ijaraga beradi va ular bilan lizing shartnomalarini tuzadi. Bu holda bank vositalarni sotib olish uchun sanoat korxonalariga ssuda berish o'rniga ularni o'zi sotib oladi va iste'molchilarga ijaraga bergan holda egalik huquqini o'zida saqlab qoladi. Bunda bank ssuda foi-zini emas, balki ijara haqini (lizing to'lovini) oladi. Korxonalar uchun esa lizing investitsiyalarni moliyalashtirishning maxsus usullaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishga erishishni ta'minlash sharoitida, ishlab chi-qarish samaradorligini ta'minlash va uni kengaytirish uchun likvid mablag'lar hajmining cheklanganligi va ilmiy-texnika taraqqiyotini joriy qilish sharoitida investitsiyalarni optimallashtirish zaruriyati lizing operatsiyalarning ahamiyatini oshiradi va ularni iqtisodiy faoliyatning muhim vositasiga aylantiradi. Lizing korxonaga kerakli vositalarni shu vaqtning o'zida unchalik katta bo'lmagan xarajatlar evaziga olish imkonini beradi. Ijaraga oluvchi vosita (asbob-uskuna, jihoz va hokazolarni) sotib olish va moliyalash-tirishni bir vaqtda hal qiladi. Lizing usulida iste'molchilarning ilg'or texnologiyaga tezroq va arzonroq erishishi engilroq kechadi va bu ishlab chiqarish vositalarining ma'naviy eskirishi bilan bog'liq xarajatlardan qutilish imkonini beradi. Sanoat korxonalari uchun amortizatsiya darajasining yuqoriligi, ishlab chiqarish vositalari-ning yuqori samaradorligi, likvidlikning saqlanishi, xususiy kapital harakati, hisob-kitoblarning o'z vaqtida olib borilishi, o'zaro qarzdorliklarning bo'lmasligi, ishlab chiqarilayotgan mahsu-lotlarning bozor talablariga javob bera olishi va boshqa omillar ularning moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishini ta'minlashning asoslaridan hisoblanadi.

Lizing operatsiyalarida uch sub'ekt – ijaraga beruvchi, ijaraga oluvchi va mol etkazib beruvchi ishtirok qiladi.

Ijaraga beruvchi bu – moliyaviy xarakterdagi vazifani bajaruv-chi, ixtisoslashgan moliyaviy (lizing) korxonadir. Lizing, eng avva-lo, moliyaviy investitsiyalarning vositasi va ishonchli moliyaviy manbalarni talab qilgani uchun jahon amaliyotida lizing kompaniya-lari banklar tomonidan nazorat qilinadi yoki ularning sho'ba korxonalari bo'ladi.

Ijaraga oluvchi – ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun vositalarni ijaraga oluvchi ishlab chiqarish yoki savdo korxo-nasidir.

Mol etkazib beruvchi tomon lizing shartnomasi ob'ektini ish-lab chiqaruvchi korxona yoki tashkilot bo'lib, u ishlab chiqarish yoki savdo korxonasi sifatida bo'lishi mumkin.

Odatda, mol etkazib beruvchi va ijaraga oluvchi tijorat shartno-masining asosiy shartlarini ishlab chiqadi. SHu bilan bir qatorda, ijaraga beruvchi (bank)

moliyalashtirish shartlarini o'rganib chiqadi va ijaraga oluvchi bilan ijara shartnomasini imzolaydi.

Moliyalashtirish masalasini hal qilishda bank mijozning daro-mad darajasini o'rganib chiqadi. Lizing ob'ektidan to'g'ri va sama-rali foydalanish imkoniyatlarini ba'zida mutaxassislar ko'rib chiqishi va qo'shimcha kafolatlar talab etilishi mumkin. SHartnomada lizing operatsiyalari bo'yicha ijara muddati, miqdori, valyutasini, ijara haqini to'lash muddati va shartlari, ijaraga olinuvchining vositaning (asbob-uskunaning) tarkibi, ishga yaroqligi bo'yicha maj-buriyatlari va boshqa ko'rsatkichlar o'z ifodasini topishi lozim.

Lizing munosabatlarini tashkil qilishning majburiy shart-laridan biri lizing shartnomasi davrida lizing ob'ektini sug'ur-talash hisoblanadi. Lizing qiymati doimiy (har yarim yil, chorak, oy...) ijara to'lovlarining yig'indisidan tashkil topadi. Ijara to'lovining asosiy tashkil etuvchilari amortizatsiya va kredit uchun to'lanadigan foizdir. Bundan tashqari, lizing to'lovlari tarkibiga, shuningdek ijara shartnomasida ko'zda tutilgan ijaraga beruvchi xizmatlari ham kiritilishi mumkin. Ijara to'lovlari yig'indisi ijaraga beruvchiga o'z xarajatlarini qoplash va daromad olishini ta'minlaydi.

Amaliyotda lizingning bir necha turlari qo'llaniladi. Bular ope-rativ yoki ishlab chiqarish lizingi, moliyaviy lizing va boshqalardir.

Operativ lizing ko'proq ishlab chiqarish davri bilan bog'liq bo'lib; ob'ekt qisqa davrga, ya'ni uning hayotiy yaroqlilik davridan qisqaroq vaqtga ijaraga beriladi. Bu holda ob'ektning amortiza-siyasi (eskirishi) to'liq amalga oshmaydi, ya'ni ob'ektni yana bir necha marta ijaraga berish imkoniyati saqlanib qolinadi.

Tijorat banklari va ularning lizing kompaniyalari tomonidan, odatda, ko'proq moliya lizing operatsiyalari o'tkaziladi. Lizingning bu turi eng ko'p tarqalgan lizing shakllaridandir. U shartnomaning o'rta va uzoq muddatligi bilan tavsiflanadi. Bunda amortizatsiya to'-liq bo'lishi yoki ijara ob'ekti qoldiq bahoda qaytarib berilishi mumkin. Bu haqda ijaraga oluvchi ijara muddati tugashidan oldin e'lon qiladi.

Moliyaviy lizing haqiqatda ijara ob'ektini uzoq muddatli kre-ditlash bo'lib, oddiy savdo-sotiqdan (egalik huquqi xarid vaqtida iste'molchiga o'tadi) farq qiladi. Lizing kompaniya asosiy vosita-larni ijaraga oluvchi korxonaning ko'rsatmasiga binoan sotib ola-di. Uni shu korxonaga uzoq yoki o'rta muddatga (3, 5, 7 yilga) ijara shartnomasiga asosan sotishi va lizing muddati tugagandan keyin qoldiq bahoda sotib olish huquqi bilan ijara shartnomasini tuzi-shi mumkin.

Tijorat banklarining moliyaviy operatsiyalarining yana bir turi bu faktoring operatsiyalari hisoblanadi. Bu operatsiyalar butun xo'-jalik ko'lamida to'lovlar aylanishini amalga oshirish bilan bog'-liqdir. Faktoring (ingl. Factor – vositachi) – hisob-kitoblarni tash-kil etish sohasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, mijozning aylanma kapitalini kreditlash bilan muvofiqlashadi. Bunday ope-ratsiyalarni chet ellarda, odatda, maxsus faktoring kompaniyalari amalga oshiradilar. Ular banklar bilan bog'liq yoki ularning ix-tisoslashgan sho'balari va kompaniyalari hisoblanadi.

Faktoring opersiyalarida bank o'z mijozlarining debitorlarga bo'lgan talablarini sotib oladilar. Bunda bank talabning 70-90 % ni (foiz darajasi mijozning moliyaviy holati, likvidlik darajasi va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda turli xil bo'lishi mumkin) bo'nak tariqasida birdaniga to'lashi, qolgan qis-mini esa (

kredit uchun foizni hisobga olmagan holda) belgilangan muddatda, debitordan to'lov tushishidan qat'iy nazar to'laydi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari talablarini (da'volarini) sotib olganda moliyaviy tavakkalchiliklarni aniqlashlari mumkin, chunki ko'pchilik korxonalarning, jumladan, xorijiy korxonalarning moliyaviy ahvoli to'g'risida ma'lumotlar olish imkoniyati qisman bo'lsada mavjud. Bu imkoniyat rivojlangan davlatlardagi keng qam-rovli yirik banklar o'rtasidagi kompyuter tarmoqlari tufayli yuzaga kelgan. Bunday tizim doirasida banklar o'z mijozlariga bux-galteriya, statistika va boshqa axborotlarni taqdim etishga tayyor.

Faktoring mijozlarga xizmat ko'rsatishning universal shakli hisoblanadi. Chunki mijozlar o'z talablari (da'volari) bo'yicha bux-galteriya hisobini yuritish ularning to'lovligini tekshirishdan holi bo'lishadi. Banklar mol sotib oluvchilarning to'lov qobiliyati to'g'risidagi axborotni mijozlariga etkazishlari xorijiy davlatlardagi to'lovlar kafolatini o'z zimmasiga olishlari mumkin. Banklar uchun bu operatsiyalar yuqori daromad keltirgani uchun ham ular bu operatsiyalarni bajarishdan manfaatdor hisoblanadilar. Rivojlangan davlatlarda faktoring operatsiyalari mijozning moliyaviy ahvoli, aksionerlik kapitali miqdori, mahsulot turi, ish hajmi va boshqalarga qarab yillik aylanmasining sezilarli qismini tashkil etadi.

Moliyaviy aktivlar miqdorining o'sishi bilan rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining ishonch (trast ing. Trust-“ishonch”) operatsiyalarining hajmining oshishiga olib kelmoqda. Bankning bu xizmatlari bank bilan mijoz o'rtasida ishonchlik munosabatlarining o'rnatilishi bilan bog'liq. Tijorat banklari-ning trast bo'limlari, mijozlar topshirig'i bo'yicha uning nomidan asosan mulk egaligi bilan bog'liq va boshqa xizmatlarni bajaradi. Banklar trast operatsiyalarini xususiy korxona va firmalar, shaxslar va boshqa tashkilotlar uchun amalga oshiradi. Trast operatsiyalarini uch turga bo'lish mumkin: dalolatnoma, g'amxo'rlik bilan bog'liq operatsiyalar va vositachilik xizmatlari bo'yicha ko'rsatiladigan operatsiyalardir.

Merosni boshqarish bilan bog'liq trast operatsiyalari xususiy shaxslar dalolatnomasi bo'yicha amalga oshirilib, bankning trast bo'limi qator majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Ularning asosiy-lariga: merosxo'ring merosini sud qarori yoki meros xati asosida to'plash, boshqaruv ma'muriy xarajatlarini to'lash, merosxo'rlar o'rtasida merosni bo'lishi va shu oila a'zolariga xususiy xizmatlarni ko'rsatish kiradi.

Trast bo'limlari balog'at yoshiga etmaganlar, mehnatga layoqatsiz kishilarga otalik, g'amxo'rlik qilish uchun ayrim shaxslar ishonch-nomasiga binoan mulkni boshqarish bo'yicha operatsiyalarni bajaradi. Ishonchlik bo'yicha eng ko'p tarqalgan operatsiyalarga mulkni ishonch asosida boshqarish kiradi. Bunda mulkdor mulkni o'zi ishongan shaxsga beradi. Bu shaxs, o'z navbatida, mulkni mulkdorning manfaati asosida ishlatadi: uni saqlaydi, investitsiya qiladi, shartnomaga muvofiq asosiy summa va daromaddan foydalanadi. Uning asosiy vazifasi mulkni to'g'ri investitsiya qilish va ma'lum miqdordagi daromadni ta'minlashdir. Investitsiya davlat qonuni, shartnoma va trast bo'lim siyosati asosida amalga oshiriladi.

Vositachilik xizmatlarini tijorat banklarining trast bo'limlari o'z zimmasiga vositachilik vazifasini olish orqali bajaradi-lar. Agar operatsiya mulk bilan bog'liq bo'lsa, mulk egaligi uning egasi qo'lida saqlanadi. Xizmatlar esa aktivlarni saqlash,

boshqa-rish, yuridik xizmat ko'rsatish va boshqa vositachilik operatsiyalari bilan bog'liq bo'ladi.

Korxona va firmalar bunday xizmatlar uchun o'z tijorat bank-larining trast bo'limlariga murojaat qiladilar. Ishonch operatsiya-lariga obligatsiya zayomiga xizmat ko'rsatish (zayom kafolati bo'lib xizmat qiluvchi mulkdan foydalanish huquqining o'tishi bilan birga olib boriluvchi) kiradi. Aksionerlik kompaniyalari bank xizmat-lariga aksiya va obligatsiyalarni, pensiya fondlarini boshqarish (egalik huquqining o'tishi bilan) aksiyalarni ro'yxatdan o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha murojaat qilishlari mumkin bo'ladi.

Trast bo'limlari depozitariy funksiyasini ham bajaradilar. Masalan, ovoz berishni ishongan aksionerlarning aksiyalarini saq-lash (ovoz berish trasti). Kompaniya qayta tashkil topganda, tugatil-gan yoki bankrot bo'lganda bank uni vaqtinchalik boshqarishi mumkin.

Trast operatsiyalarini amalga oshirgani uchun tijorat banklari komission to'lovlari oladi. Merosni boshqarish operatsiyalari bo'yicha komission to'lovlarni o'rnatish va to'lash qator mamlakat-larda qonun yo'li yoki sud qarori bilan belgilanadi. Vositachilik xizmatlari bo'yicha turlicha to'lovlar ko'lami shartnoma asosida bel-gilanadi. Komission to'lovlar trast daromadidan yillik chegirma-lar yig'indisi hisobiga tashkil topishi, shartnomaning asosiy sum-masidan yillik badal va ba'zi hollarda trast shatnomasi tugagandan keyin umumiy summadan ajratma shaklida belgilanishi mumkin. Trast operatsiyalarini amalga oshirishda ularning hajmi operatsiya-lar bilan bog'liq xarajatlarni qoplab, bankka foyda keltiradigan darajada bo'lishi kerak.

5-§. Tijorat banklarining xalqaro operatsiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari nafaqat mam-lakat ichkarisida, balki boshqa mamlakatlar bilan ham turli xil operatsiyalarni olib boradilar. Tijorat banklarining boshqa mamla-katlar bilan olib boruvchi operatsiyalari ularning xalqaro opera-siyalari deb yuritiladi. Tijorat banklarining xalqaro operatsiya-lari o'z ichiga xalqaro savdoda ishtirok qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlarni, ssuda kapitali bozorida investitsiya faoliyatini yurituvchi, turizm, xorijiy qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish va sotish, valyuta ayirboshlash, chek, veksels, inkassatsiya uchun bank akseptlarini qabul qilish bilan shug'ullanuvchi mijozlar tomoni-dan talab qilinadigan xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro operatsiyalardan bankka tushadigan daromadning eng asosiy qismini kredit berishdan tushadigan daromadlar tashkil qiladi. Xalqaro savdoni bank tomonidan kreditlash tovar va tovar hujjatlarini garovga olish asosida kredit berish, veksels bo'yicha kredit va aksept kreditlarni, bank ssudalarini berish shaklida amalga oshiriladi. Tashqi savdoni kreditlashning yangi shakllariga lizing, faktoring va forfeytirlash kabilarni kiritish mumkin. O'rta va uzoq muddatli xalqaro bank kreditlari evro-kredit shaklida ham beriladi.

Banklarning xalqaro operatsiyalarining yana bir turi bu bank-larning valyuta operatsiyalari hisoblanadi. Bankning bir valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog‘liq xalqaro operatsiyalari valyuta operatsiyalari deyiladi. Ularni amalga oshirish zaruriyati mavjudligining asosiy sababi xalqaro savdo, xalqaro kredit va xizmatlar bo‘yicha hisob-kitoblarda yagona to‘lov vositasiga ega bo‘lish zarurligi hisoblanadi.

Turli xil valyuta operatsiyalari yig‘indisi jahon ssuda kapi-tali bozorining asosiy qismlaridan biri bo‘lgan valyuta bozorini hosil qiladi. Valyuta bozorida xorijiy valyutaga talab va taklif mujassamlashtiriladi. Taklif sotilgan tovar va xizmatlari uchun daromad olgan eksport qiluvchidan, talab esa sotib olingan tovar va xizmatlarni to‘lash uchun xorijiy valyutaga myhtoj import qiluv-chilardan kelib chiqadi. Valyuta operatsiyalari asosini tovarlar va xizmatlap, kapital va kreditlarning xalqaro harakati tashkil etadi.

Valyuta bozorida operatsiyalarni maxsus banklar, kompaniyalar va jismoniy shaxslar amalga oshiradilar. Birja ichida va undan tash-qaridaga valyuta bozorlari bir-biridan farq. qiladi. Valyuta opera-siyalarining ko‘pchiligi birjadan tashqaridagi bozorlarda tijorat banklari orqali amalga oshiriladi.

Banklar bir-biri bilan (bevosiga yoki brokerlar orqali), mijoz-lari bilan valyuta operatsiyalarini xalqaro banklararo valyuta bozo-rida va birjalarda olib boradi. Valyuta shartnomalarining asosiy qismi xalqaro banklararo valyuta bozorida tijorat banklari o‘rta-sida imzolanadi.

Valyuta cheklovlari yo‘q yoki sezilarli bo‘lmagan davlatlapda (AQSH, YAponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Gonkong, BAA va boshqa) valyu-ta muomalalarini ixtiyoriy bank amalga oshirishi mumkin. Milliy valyuta konvertirlanmagan davlatlarda valyuta operatsiyalarini fa-qatgina davlat ruxsat bergan banklar amalga oshiradi.

Bankning valyuta bozoridagi faolligi bankning yirikligiga, uning obro‘sig, xorijiy bo‘limlari va filiallari tarmoqlarining rivojlanganlik darajasiga, EHM bilan ta‘minlanganligiga, tele-fon va telegraf aloqalarining rivojlanganligiga bog‘liq. Valyuta operatsiyalarining asosiy qismi yirik tijorat banklariga to‘g‘ri keladi. Ular valyutani sotish, sotib olish, xalqaro hisob-kitob-larni bajarish bilan birga, xorijiy valyuta zaxiralarini saqlaydi va valyuta kurslarini aniqlaydi. Boshqa banklar ularga kotirovka bo‘yicha murojaat qiladi va o‘z mijozlari uchun valyuta sotib oladi.

Ko‘pchilik mamlakatlarda (YAponiya, GFR, Fransiya, Italiya, Avst-raliya, Niderlandiya) yaxshi taraqqiy qilgan maxsus valyuta birja-lari mavjud. 70-yillardan boshlab fond va tovar birjalarida valyuta bilan savdo qilish keng tarqalgan.

Banklar tomonidan valyuta operatsiyalari bankning xususiy mab-lag‘lari hisobiga yoki mijozlar hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Valyuta operatsiyalari xorijiy valyutada ifodalangan naqdsiz to‘lov vositalari: bank depozitlari, cheklar, veksellar, o‘tkazmalar hiso-biga amalga oshiriladi. Naqd xorijiy valyutasi hisobiga amalga oshiriladigan operatsiyalar hajmi ancha kichik hisoblanadi.

Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida tur-li hisob shakllari qo‘llanilishi mumkin. Bular qatoriga bank buy-rug‘iga asosan pul o‘tkazish (o‘tkazma turi), bank cheki, bank vekseli, akkreditiv, inkasso shakllari va boshqalarni kiritish mumkin.

O'tkazma bu – bankning o'z mijozining talabi, asosan, uning mablag'i hisobidan to'lanishi zarur bo'lgan summani olishi zarur bo'lgan xorijiy korxonaga (benefitsiarga) mablag'i pochta yoki teleg-raf yo'li bilan o'tkazib qo'yish to'g'risidagi boshqa mamlakatdagi bank korrespondentga bergan buyrug'i hisoblanadi. Valyuta olish-ning eng tez va ishonchli vositasi telegraf o'tkazmasidir. Bank-korrespondentlar tomonidan maxsus kodning qo'llanishi valyuta mablag'lari bo'yicha zarar keltirish va o'z mijozlariga mablag'larni o'tkazishda bank tomonidan xatolarga yo'l qo'yilishidan saqlaydi. O'tkazmada bank ikki operatsiyani bir vaqtning o'zida bajaradi: mil-liy valyuta hisobiga mijoziga xorijiy valyutani sotadi va xori-jiy valyutani chet elga o'tkazib beradi.

Bank cheki – bankning xorijiy bank korrespondentga ma'lum miqdordagi pulni chek egasiga uning shu bankda mavjud bo'lgan korrespondentlik varaqasidan to'lash to'g'risidagi yozma buyrug'idir.

Bank vekseli – o'tkazma veksel (tratta) bo'lib, bank tomonidan xorijiy bank korrespondentiga to'lash uchun beriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar deganda biz talablar va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirish tizimini tushunamiz. Xal-qaro hisob-kitoblar tijorat bank korrespondentlari orqali o'tkaz-ma, cheklar, veksellar, o'zaro talab va majburiyatlarni tenglashtirib voz kechish yo'li bilan naqd valyutasiz amalga oshiriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar shakllarining ba'zilar o'tkazilish yo'llari bilan ichki hisob-kitoblarga o'xshash bo'lsa-da, ularning o'zi-ga xos xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlarni quyidagicha ta'rif-lash mumkin.

Birinchidan, odatda, ular hujjat tarzida, ya'ni moliya (chek, vek-sel) va tijorat (konosament) hujjatlari yordamida amalga oshadi.

Ikkinchidan, xalqaro hisob-kitoblar unifikatsiyalashgan (bir shaklga keltirilgan). Bunday hisob-kitoblarni amalga oshirishda aksariyat mamlakatlar banklari, jumladan, MDH veksel va chek konvensiyalariga amal qiladi (Jenevada 1930 va 1931 yillarda qabul qilingan va Parij xalqaro savdo palatasi e'lon qilgan «Huj-jatli akkreditivlar bo'yicha unifikatsiyalashgan qoida va an'analar» va «Inkasso bo'yicha unifikatsiyalashgan qoidalar»ga muvofiq xal-qaro miqyosda hisob-kitob operatsiyalari olib boriladi. Bu hujjat-larga tashqi savdo aloqalarida bankka akkreditiv to'g'risida buyruq berilganda va inkasso topshiriqnomalari berilganda murojaat etish lozim bo'ladi.

Klassik va eng keng tarqalgan hujjatli hisob-kitoblar shakli hujjatli akkreditiv va hujjatli inkasso hisoblanadi.

Akkreditiv bank (bank-emitent) majburiyati bo'lib, mol sotib oluvchi (import qiluvchi) ko'rsatmasiga binoan mol sotuvchi (eksport qiluvchi) varag'iga mablag'ni o'tkazish yoki trattani tegishli summada (xizmat yoki tovar) akseptlashni sotuvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatga muvofiq amalga oshirishni ifodalaydi. Akkreditiv shak-lidagi hisob-kitoblarda bir qancha banklar ishtirok etishi mumkin: akkreditivni ochuvchi bank-emitent; sotuvchiga akkreditiv ochilgani to'g'risida xabar beruvchi bank; akkreditivni to'lovchi yoki trattani akseptlovchi bank. SHu bilan birga, bank emitentdan boshqa banklar o'rnida bir bankning o'zi ham ishtirok etishi mumkin.

Akkreditiv operatsiyalari 4 ta asosiy bosqichni bosib o'tadi.

Birinchi bosqich. Import qiluvchi tovar jo‘natilishga tayyorligi to‘g‘risida xabar olgandan keyin o‘z bankiga (bank-emitent) eksport qiluvchi bankida ma‘lum summa va muddatga akkreditiv ochish top-shirig‘ini beradi. Akkreditiv ochish topshirig‘i bilan birga akkre-ditiv berilishi uchun talab qilinadigan hujjatlar ro‘yxati ko‘rsatiladi.

Ikkinchi bosqich. Bank emitentga tegishli bankda akkreditiv ochiladi va eksport qiluvchiga bu haqda xabar qilinadi, zarur bo‘lsa, akkreditiv ochilganligi tasdiqlanadi.

Uchinchi bosqich. Tovarni jo‘natgan eksport qiluvchi bankka talab etilgan hujjatlarni taqdim etadi va tovar uchun tegishli to‘lovni oladi (odatda, u eksport qiluvchining hisob raqamiga o‘tkaziladi).

To‘rtinchi bosqich. Eksport qiluvchi banki tovar hujjatlarini bank-emitentga yuboradi. U, o‘z navbatida, bu hujjatlarni import qiluvchiga taqdim etadi va akkreditiv summasini qoplaydi (import qiluvchi bu summani to‘lab beradi).

Majburiyat turiga ko‘ra bank akkreditivi «chaqirib olinadigan» va «chaqirib olinmaydigan» bo‘ladi. «CHaqirib olinadigan» akkreditiv muddatdan ilgari import qiluvchi yoki bank-emitent ko‘rsatma-siga binoan bekor qilinishi mumkin. Bunday akkreditiv eksport qiluvchi manfaatlariga javob bermaydi va amaliyotda kam uchraydi. «CHaqirilmaydigan» akkreditiv eksport qiluvchi ruxsatisiz bekor qilinishi yoki o‘zgartirilishi mumkin emas. U bank emitentning eks-port qiluvchiga to‘lovni amalga oshirish yoki trattani akseptlashning qat’iy majburiyatini oladi. «CHaqirilmaydigan» akkreditiv qo‘l-lanilishi jihatidan eksport qiluvchi uchun afzal hisoblanadi. Agar bank-emitent akkreditivni ochuvchi bankka valyuta qoplamasini jo‘natsa, akkreditiv ta‘minlangan; aks holda, ta‘minlanmagan hisoblanadi.

Hujjatli inkasso operatsiyasida eksport qiluvchi o‘z bankiga inkasso topshiriqnomasini beradi va tashqi savdo shartnomasida ko‘rsatilgan hujjatlarni taqdim qilish bilan import qiluvchidan ma‘lum valyuta miqdorini olish lozimligini ko‘rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, eksport qiluvchi o‘z banki orqali import qiluvchi bankiga inkassatsiya uchun hujjatlarni jo‘natadi. Inkassatsiya operatsiyasi to‘rt asosiy bosqichda o‘tadi.

Birinchi bosqich. Eksport qiluvchi o‘z bankiga inkasso top-shiriqnomasi va unga ilova qilingan hujjatlarni beradi.

Ikkinchi bosqich. Eksport qiluvchi banki import qiluvchi mam-lakatdagi bank-korrespondentga inkasso topshiriqnomasi va huj-jatlarni yuboradi.

Uchinchi bosqich. Bank-korrespondent import qiluvchiga hujjat-larni taqdim etadi va inkasso topshiriqnomasiga ko‘rsatilgan summani oladi yoki trattani akseptlaydi.

To‘rtinchi bosqich. Olingan to‘lov miqdori import qiluvchi banki ekspotyor bankiga, undan esa eksport qiluvchi schyotiga o‘tkaziladi.

Valyuta operatsiyalarini valyutalar o‘rtasidagi nisbatni aniqla-masdan va ularni almashtirmasdan o‘tkazish mumkin emas. Bu nisbat-lar valyuta «kotirovka»lari yordamida amalga oshiriladi.

Valyuta kotirovkasi deganda almashtirish uchun taqdim etilgan valyutalar kursini va ular orasidagi nisbatni o‘rnatish tushuniladi.

Valyuta kotirovkasi rasmiy va bozor kotirovkasiga bo‘linadi. Rasmiy valyuta kotirovkasini davlat amalga oshiradi (asosan Marka-ziy bank). Rasmiy valyuta

kursidan davlat valyuta operatsiyalarida, bojxona ishlarida, to'lov balansini tuzishda foydalaniladi.

Valyuta kursini aniqlash usullari valyuta tizimlarining xusu-siyatlariga ko'ra turli mamlakatlarda turlichadir. Qattiq valyuta cheklovlari mavjud davlatlarda valyuta kursi ikki usulda o'rnatilishi mumkin. Birinchisi, sof boshqaruv usuli – hukumat yoki Mar-kaziy bank talab va taklifdan qat'iy nazar milliy valyuta kursini belgilaydi. Bunda valyuta kursi boshqa valyuta yoki bir qancha valyuta-talar (valyuta savati)ga nisbatan belgilanadi. SHu bilan birga, ko'pchilik Markaziy banklar turli operatsiyalarda turlicha valyuta kurslarini belgilaydi.

Ikkinchi usul. Polsha, CHexiya, Slovakiya, Bolgariya, Ruminiya kabi davlatlarda ko'proq qo'llaniladi. Bu usulda Markaziy bank ras-miy valyuta kursini birja kursi darajasida belgilaydi va birja kursining rasmiy valyuta kursiga nisbatan o'zgarish chegarasini bel-gilab beradi. Valyuta kursining shu o'zgarish chegarasini belgilab berish bank ishida valyuta koridori deb ham yuritiladi. Amaliyotda valyutaning birja kursining rasmiy kursga nisbatan o'zgarish xavfi kuzatilsa, Markaziy bank valyuta intervensiyasini amalga oshiradi, ya'ni xorijiy valyutani sotadi yoki sotib oladi.

Valyuta cheklovlari yo'q yoki sezilmas darajada bo'lgan davlat-larda Markaziy bank talab va taklif (milliy valyutaning erkin suzib yurishida) hamda valyuta intervensiyasi (boshqariluvchi kurs) dan kelib chiqqan holda valyuta kursini belgilaydi. Valyuta birja-lari faoliyat ko'rsatuvchi davlatlarda valyuta kursi qariyb har bir birja makleri va Markaziy bank tomonidan valyutani sotish va sotib olishga berilgan arizalar, Markaziy bank intervensiyasi siyosati bo'yicha faoliyatini inobatga olgan holda o'rnatiladi.

Bozor kotirovkasi talab va taklif asosida birjaga oid bo'lma-gan valyuta bozorida amalga oshiriladi.

Qattiq valyuta cheklovlari mavjud mamlakatlarda bozor kotirov-kasi deyarli qo'llanilmaydi. Hamma operatsiyalar rasmiy kurs bo'yicha amalga oshadi. Valyuta cheklovlari deyarli yo'q (sezilarsiz) yoki yo'q mamlakatlarda bozor kursini bir-biri bilan doimiy muloqotda bo'lgan yirik tijorat banklari o'rnatadi. Bu banklarni market-meykerlari deb ataydilar. Boshqa banklar kotirovka yuzasidan ular-ga murojaat qilishadi. Banklararo valyuta kotirovkalari market-meykerlar tomonidan har bir valyuta bo'yicha mavjud bo'lgan yoki kutilayotgan talab va taklifni taqqoslash (bu operatsiya amaliyotda fiksing deb ataladi) asosida belgilanadi.

Valyuta birjasi yo'q davlatlarda valyuta bozori qatnashchilari banklararo kurslardan foydalanadi. Banklararo bozordagi o'rtacha kurs bank mijozlari uchun valyuta kursini o'rnatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Valyuta birjalari mavjud davlatlarda banklararo kotirovkalar banklarning to'lov aylanishi, to'lovga layoqatligini hisobga olgan holda, rasmiy birja kotirovkalari atrofida o'zgarib turishi mumkin. Bunday banklarda rasmiy birja kotirovkasi ularning mijozlari uchun valyuta kurslarining asosi bo'lib xizmat qiladi. Erkin valyuta bozorida uning har bir elementlari (birja-dagi va birjadan tashqaridagi) bir-biriga ta'sir etadi va ulardagi valyuta kotirovkalari o'zaro bog'liq bo'ladi.

Valyuta bozorida valyutani kotirovka qilishning ikki usuli mavjud: to'g'ri va egri. Ko'pchilik davlatlarda to'g'ri kotirovka qo'llaniladi. Bu usulning mohiyati

shundaki, xorijiy valyuta birligi-ning kursi to'g'ridan-to'g'ri milliy valyutada ifodalanadi. Egri kotirovkada milliy valyuta birligi ma'lum miqdordagi xorijiy valyutada ifodalanadi. Bu usul (egri kotirovka) Buyuk Britaniyada, 1987 yildan esa qisman AQSHda qo'llaniladi. Banklararo valyuta bozorlarida valyuta kursining kotirovkasi ko'proq AQSH dollariga nisbatan belgilanadi. Bu hol dollarning xalqaro to'lovlarda ko'p qo'llanilishi va zaxira vositasi sifatida saqlanishi bilan bog'liq. Savdo-sanoat sohasida faoliyat olib boruvchi mijozlar uchun valyuta kotirovkalari amalga oshirish kross-kursga asoslanadi.

Kross-kursda ikki valyutaning kursga asoslangan nisbati uchinchisi valyutaga qiyosan aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston Markaziy banki so'mning yapon ieniga nisbatan kursini aniqlamoqchi deylik. Bu holda ienning so'mga nisbatan kursi dollarga asoslangan holda aniqlanadi. Aytaylik, 1250 so'm - 1 dollar; 1 dollar - 125 yapon ieni desak, u holda kross kursda 1 yapon ieni necha so'm turishini $1 \text{ yapon ieni} = 1250 \text{ so'm} \times \frac{1}{125} = 10 \text{ so'm}$ yoki 10 yapon ieni 100 so'mga teng.

70-yillarning oxirlaridan boshlab G'arbiy Evropada valyuta-larni sotish va sotib olishda Amerika dollaridan ko'ra Germaniya Federativ Respublikasining markasi ko'p qo'llanila boshladi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarda Germaniya markasining obro'sining oshishiga olib keldi.

Ko'pgina valyutasi konvertatsiya qo'llanmaydigan, valyuta cheklov-lari mavjud bo'lgan davlatlarda rasmiy valyuta bozori bilan birga norasmiy valyuta bozori, ya'ni qora bozor ham mavjud.

Banklar valyutalar kotirovkasini o'tkazganda, valyuta bo'yicha sotuvchi kursini va sotib oluvchi kursini belgilaydilar. Valyutani kotirovka qiluvchi bank valyuta bitimini doimo o'zi uchun qulay bo'lgan kurs bo'yicha tuzadi. Banklar doimo xorijiy valyutani sotib olganidan (sotib oluvchi kursi yoki sotib olish kursi) ko'ra qimmat (sotuvchi kursi yoki sotilish kursi) sotadilar.

Masalan: Nyu-York va London valyuta birjalaridan dollarning funt sterlingga to'g'ri kotirovkasi amalga oshiriladigan bo'lsa, 1 funt sterling = 1.5020 dollar - sotib olish kursi; 1 f.st. = 1.5060 dollar - sotish kursi.

Nyu-York banki Angliya valyutasini arzonga (1,5020 dollar) sotib oladi va qimmatga sotadi.

To'g'ri kotirovkada sotuvchi kursi doimo sotib oluvchilar kursidan yuqori bo'ladi. O'rtadagi farq marja deyiladi va bankning foydasini tashkil qiladi.

Hamma banklar ham bozor (oldin aytib o'tganimizdek, market-meykerda)da aktiv valyuta kotirovkasini olib bora olmasligi mumkin. Buning uchun banklar ma'lum miqdorda o'zlarining valyuta zaxiralariga ega bo'lishlari lozim. Banklarning valyuta bitimlari-ning salmog'i ular faoliyatining salohiyatiga bog'liq bo'ladi. Masalan jahonda yirik banklardan biri bo'lgan Doyche Bank, Barclays Bank kabi banklarning valyuta bitimlarining kam summasi 10-15 mln dollarni tashkil qilsa, bazi bir kichik banklarning valyuta bitimining eng yuqori hajmi 3-5 mln. dollarni tashkil qilishi mumkin. Marja hajmi turli omillarga bog'liqdir. Odatda, beqaror konyunktura davrida, valyuta kurslaridagi farqdan zarar ko'rish ehtimoli yuqori davrlarda marja oshadi. Marja miqdoriga shart-noma hajmi ham ta'sir etadi: u kichik bo'lsa, marja yuqori bo'ladi. Rasmiy axborotnomalarda valyuta sotish va sotib olish bo'yicha yoki ikkala kurs ulardan biri yoki o'rtacha kurs ko'rsatilishi mumkin. O'rtacha kurs -

sotuvchi va sotib oluvchi kurslarining o'rtacha arifmetigi. Sotuvchi o'rtacha kursi sotuvchi va o'rtacha kursning o'rtacha arifmetik qiymati. Xaridor o'rtacha kursi – xaridor va o'rtacha kursning o'rtacha arifmetik qiymati.

Xalqaro to'lov aylanmasida xorijiy valyuta naqd emas, balki naqdsiz holatda amal qiladi. Tabiiyki, turli xil to'lov vositalari kurslari turlicha, chunki ularning ishonchlilik va valyuta tavakkalchiligi darajalari turlichadir. Telegraf o'tkazmasi bo'yicha valyuta kursi eng yuqoridir. Chunki unda xorijiy valyuta shu zahoti yoki kelasi kuni to'lanadi. Bu operatsiya valyuta tavakkalchiligini deyarli chetlab o'tish imkonini beradi. Odatda, ularning kurslari rasmiy byulleten va kotirovka jadvallarida e'lon qilinadi. Boshqa to'lov vositalari kursi shu asosida aniqlanadi.

Valyuta bozorida turli turdagi shartnomalar amal qiladi. Ular-ning ko'pchiligi spot shartlari asosida amalga oshiriladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, bitimni imzolash va bajarish vaqtlari qariyb mos keladi. Bitimning bunday turida valyuta sotuvchidan sotib oluvchiga shartnoma imzolanishi bilanoq (ko'pi bilan ikki ish kuni ichida) etkaziladi. Spot shartnomalariga jami valyuta shart-nomalarining 90% i to'g'ri keladi.

Ikkinchi valyuta shartnomasi turi – muddatli shartnoma. Bunday shartnomalarning ikki xususiyati bor. Birinchidan, shartnoma imzo-lanishi va bajarilishi orasida ma'lum vaqt oralig'i mavjud: bir haftadan olti-o'n ikki oygacha.

Ikkinchidan, valyuta kursi shartnoma imzolangan davrda belgi-langani bo'yicha qabul qilinadi. Valyuta kurslari o'zgarishlari unga ta'sir etmaydi. Muddatli shartnomalar valyuta tavakkalchilik-laridan sug'urtalash yoki valyuta chayqovchiligi maqsadida amalga oshiriladi. Eksport qiluvchi o'zini xorijiy valyuta kursining tushishi-dan sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta daromadini muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Import qiluvchi xorijiy valyuta kursi oshishidan o'zini sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta tushumini ma'lum muddatga muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Rivojlan-gan davlatlarda valyuta bozorlarida valyuta kursining o'zgarishiga qarab ishlovchi valyutachilar faoliyati to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tish mumkin. Bu valyutachilarning asosiy maqsadi valyuta bozor-larida valyuta kurslarining o'zgarishi asosida katta foyda olishdan iborat. Valyuta kursining oshishi yoki pasayishiga qarab faoliyat ko'rsatuvchilar xalqaro amaliyotda “ayiqalar” va “buqalar” deb atala-di. Ular faoliyatining mohiyati quyidagilardan iborat. Agar amaliyotda valyuta kursi tushishi kutilsa, valyuta kursi pasayishiga o'ynovchilar valyutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar bu muddatda valyuta kursi tushsa, “ayiqalar” valyutani bozordan pasay-gan kursda sotib olib, uni muddatli kurs bo'yicha oldingi shart-nomada ko'rsatilgan yuqori kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Valyuta kursining ko'tarilishiga o'ynovchilar («buqalar») esa valyuta kursi oshishi kutilganda, valyutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo'yicha sotib olishga kelishilgan muddatli shartnoma tuzadilar. Kurs oshganda esa valyutani muddatli shart-nomada belgilangan (oldingi) narx bo'yicha sotib oladilar va oshgan yuqori narxda sotib foyda ko'radilar.

Banklar tomonidan amalga oshiriladigan muddatli operatsiyalar forvard operatsiyalari deb yuritiladi.

Forvard operatsiyalaridagi valyuta kursi spot shartnomasi bo'yicha kursdan farqlanadi. U mukofot va chegirma (skidka) usuli bilan o'rnatiladi. Mukofot forvard kursi spot kursidan mukofot miqdoriga ko'pligini bildiradi. Forvard marjasi, ya'ni spot va forvard orasidagi farq jahon kapitali bozoridagi depozitlarning foiz stavkalariga bog'liq bo'ladi. Depozit foizi kichik davlatlarda valyuta kursi mukofot bilan, katta davlatlarda valyuta kursi chegirma bilan belgilanadi.

Kassa va forvard operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchi valyuta shartnomalaridan biri svop shartnomasidir. Bu shartnoma ikki valyuta savdo-sotig'ini darhol amalga oshirish sharti (spot), shu bilan birga, unga qarshi muddatli shartnomani tuzishni anglatadi. Masalan, dollarni markaga spot shartida sotish va shu zahoti uni sotib olish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish yoki unga teskari operatsiya dollarni markaga sotib olish spot shartnomasi va uni sotish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish kiradi.

Forvard shartnomasi turlaridan biri opsion shartnomasidir. Opsion shartnomasining o'ziga xos xususiyati bu sotib oluvchining valyutani emas, balki uni sotib olish huquqini sotib olishidir. Bunda sotuvchi ma'lum valyutani ma'lum miqdorda sotish yoki sotib olish majburiyatini oladi. Sotib oluvchi esa shu miqdordagi valyutani sotish yoki sotib olish huquqidan foydalanmaslik huquqiga ham ega. U bu uchun sotuvchiga opsion mukofot to'laydi. Agar sotib oluvchi o'z huquqidan foydalanmasa, u mukofot summasida zarar ko'radi.

«Spot», forvard va opsion shartnomalar banklararo bozorlarda va birjalarda amalga oshiriladi. Birjada amalga oshiriladigan ixtisoslashgai shartnomalarga fyuchers shartnomalari kiradi. Fyuchers operatsiyalari fyuchers shartnomalarini sotish va sotib olish bo'yicha tuziladi. Fyuchers operatsiyasi valyutani sotib olish yoki unga qarama-qarshi operatsiya bilan tugaydi. Fyuchers operatsiyasining natijasi bu yutqazgan tomonning yutgan tomonga shartnoma tuzilgan va amalga oshirilgan vaqt orasidagi kurs farqini to'lashidir. Bu farqni birjaning hisob-kitob (kliring) palatasi to'lab beradi. Fyuchers shartnomalari imzolanishi bilan birjaning hisoblash markazida ro'yxatdan o'tadi.

Fyuchers va boshqa muddatli shartnomalarining maqsadi valyuta operatsiyalarini xedjirlash yoki chayqovchilik asosida foyda olishdir. Banklar o'z mijozlarining valyuta tavakkalchiliklarini o'z zim-masiga olsalar (forvard operatsiya o'tkazganda), unga teskari fyuchers bitimi yordamida bu tavakkalchiliklarni kamaytiradi (yo'qotadi)lar. Fyuchers bitimi tugaganda esa, ular real tovarlar bitimidan ko'rgan zararni, valyuta kursi orasidagi farqdan olgan daromadi hisobidan qoplash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Valyuta kursi orasidagi farq tufayli foyda olish maqsadida banklar valyuta arbitrajini o'tkazishadi. Bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim orqali valyuta kurslaridagi farq yordamida foyda olish maqsadida arbitraj o'tkazishni ifodalaydi. Arbitraj ikki xil – joylashuvga ko'ra va vaqtli bo'ladi. Joylashuvga ko'ra arbitraj banklarning turli valyuta bozorlaridagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valyuta tavakkalchiligi bilan bog'liq emas, chunki valyuta savdosi bir vaqtning o'zida amalga oshadi. Masalan, bank vakili Gonkongda valyutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o'zida u o'zining Nyu-Yorkdagi korrespondenti orqali shu valyutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o'tishi bilan valyuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valyuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valyuta tavakkalchiliklari mavjud bo'ladi

Bank valyuta operatsiyalarini bajarganda unga xususiy valyuta resurslarining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valyutalar bo'yicha majburiyat va talablari orasidagi nisbat o'zga-radi. Bankning xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish jarayonida valyutalar bo'yicha talab va majburiyatlar nisbiy holati bank-larning valyuta holati deyiladi. Valyuta bo'yicha majburiyatlar va talablar teng bo'lgan holat yopiq, teng bo'lmagani ochiq valyuta holati deyiladi.

Ochiq valyuta pozitsiyasida – bank valyuta bo'yicha qarshi bitimni amalga oshirganda valyuta kursining o'zgarishi natijasida oldingi sotgan valyutasiga nisbatan kam valyuta olishi, ya'ni zarar ko'rishi mumkin. SHuning uchun bu holatda valyuta kursining o'zgarishi valyuta tavakkalchiligining vujudga kelishiga olib keladi. Ochiq valyuta holati uzoq yoki qisqa bo'lishi mumkin.

Qisqa valyuta holatida sotilgan valyuta bo'yicha majburiyatlar sotib olingan valyuta bo'yicha talablardan oshadi, ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'ladi. Uzoq valyuta holatida esa, aksincha, xorijiy valyutani sotib olish uni sotishdan yuqori bo'ladi, ya'ni sotib olingan valyuta bo'yicha talablar uni sotish majburiyatlardan ko'p bo'ladi. Bu holatlarni quyidagi misollar bilan batafsil tushuntirish mumkin.

Masalan, ertalab bankda yapon ieni va funt sterling bo'yicha yopiq valyuta holati bo'lsin. Bank ochilishi bilan mijoz bankka unga iena funt sterling sotish to'g'risida murojaat qilsin. Agap shu paytda 1 funt sterling –172 iena bo'lsa, bu bank mijozga valyuta kursi bo'yicha 1 million funt sterling sotsin. Bunda bank ochiq valyuta holatiga ega bo'ladi.

Angliya funt sterlingi bo'yicha qisqa valyuta holati = 1000000 funt sterling;

YAponiya ieni bo'yicha uzoq valyuta holati = 172000000 YAponiya ieni.

Banklar har bir valyuta holati bo'yicha tavakkalchilik daraja-sini belgilaydilar.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida valyuta holatini doimiy ravishda nazorat qilish uchun ular bilan bog'liq jarayonlar EHM-larga kiritiladi va undagi ma'lumotlar bo'yicha valyuta tavakkal-chiliklarining oldini olish choralari ko'rib boriladi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Depozit.	9. Umidsiz kredit.
2. Balans.	10. Lizing.
3. Kredit portfeli.	11. Moliyaviy lizing.
4. Emitent.	12. Operativ lizing.
5. YAxshi kredit.	13. Kreditlash tamoyillari.
6. Standart.	14. Faktoring.
7. Substandart kreditlar.	15. Trast operatsiyalari.
8. SHubhali kredit.	16. Inkasso operatsiyalari.

Mavzuga oid savollar

1. Yuridik va jismoniy shaxslar pul mablag'larini bank hisob-varaqlariga, jamg'armalarga jalb qilish deganda nimani tushunasiz va u qanday operatsiyalarga kiradi?
2. Depozitlar nima va ular hajmini kengaytirish yo'llari?
3. Qanday operatsiyalar passiv operatsiyalar deyiladi?
4. Passiv operatsiyalarning shakllari va ularga misol keltiring?
5. Bank aktiv operatsiyalarining mazmuni va bank faoliyatidagi ahamiyati?
6. Aktiv operatsiyalarning qanday turi mavjud va ularga ta'rif bering.
7. Kredit portfelidagi kreditlarning tasnifi bo'yicha tur-lari?
8. Qanday operatsiyalar bankning boshqa aktiv operatsiyalari tarkibiga kiritiladi?
9. Banklarning vositachilik operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
10. Banklarning ishonch operatsiyalari nima va ularning qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
11. Bank faoliyatida aktiv va passiv operatsiyalarni boshqarish-ning ahamiyati.

XVII bob. Qimmatli qog'ozlar bo'yicha investitsion operatsiyalar

1-§. Investitsiyalar, banklarning investitsion siyosati

Rivojlangan iqtisodiyotda tijorat banklari o'z faoliyatini doimiy ravishda o'sib boruvchi raqobat sharoitida amalga oshira-dilar. Ular o'zaro va boshqa kredit-moliya muassasalari bilan, shu jumladan, oxirgi vaqtda taklif etilayotgan har xil xizmat turlarini amalga oshiruvchi xorijiy banklar bilan raqobatlashadilar.

Kuchli raqobat sharoitida tijorat banklari faoliyatining aso-siy yo'nalishlaridan biri investitsion faoliyat hisoblanadi.

Investitsiya – bu xususiy, davlat korxonalari va tashkilotlari qimmatli qog'ozlariga uzoq muddatga qo'yilgan mablag'lardir. Tijo-rat banklari krediti investitsiyasidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

Birinchidan, bank kredit berganda, bank mablag'larini nisbatan qisqa vaqt ichida foydalanishga beradi va kredit summasi hamda u bo'yicha foiz stavkasini o'z vaqtida qaytarishni talab qiladi. Inves-titsiyada esa qo'yilgan mablag'lar (qo'yilmalar) hali o'z egasiga qaytib kelishidan oldin uzoq davr mabaynida bankka mablag' (daromad) olib kelishini bildiradi.

Ikkinchidan, bank kreditida kredit munosabatlarini yuzaga keltirish bo'yicha tashabbus qarz oluvchi tomonidan o'rta-ga tashlana-digan bo'lsa, investitsiyada esa qimmatbaho qog'ozlar bozorida aktiv-larni sotib olishga intiluvchi tijorat banki tashabbus ko'rsatadi.

Uchinchidan, bankning kredit shartnomasida bank kam miqdor-dagi kreditorlar orasida asosiydir. Investitsion shartnomalarda esa tijorat banki ko'plab kreditorlardan biridir.

To'rtinchidan, bank kreditida bank va qarz oluvchi bevosita kre-dit shartnoma orqali bog'langan bo'lib, ularning faoliyatiga hech kim aralashmaydi. Investitsiyada esa turli xil qimmatli qog'ozlar orqa-li korxona, tashkilotlarning faoliyati bilan bankning faoliyati bog'lanib ketadi.

Tijorat banklari tomonidan investitsion faoliyat olib borish-dan asosiy maqsad ularning daromadliligi va likvidliligini (bank-ning majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olish qobiliyati) ta'minlash-dan iborat. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida tijorat banklari-ning investitsion siyosati bank faoliyatining asosiy yo'nalish-laridan biri hisoblanadi va banklarning likvidliligini ta'minlashda asosiy o'rin tutadi. Banklarning investitsion faoliyati turli xil qimmatli qog'ozlar: oddiy va imtiyozli aksiyalar, obligatsiyalar, davlat qarzдорlik majburiyatlari, depozit sertifikatlari, veksel va boshqalarga mablag'-larini qo'yish orqali amalga oshiriladi.

Alohida olingan davlatlarda banklar tizimining rivojlani-shi va banklar o'tkazadigan operatsiyalarning turlari va ko'lamiga qarab ularning investitsion faoliyati turli yo'nalishlarga qaratil-gan bo'lishi va shu operatsiyalar turlari bo'yicha olinadigan daromad salmog'i ham turli xil bo'lishi mumkin.

Masalan, Amerika banklari amaliyotida davlatning qisqa mud-datli qarz majburiyatlarini ifodalovchi qimmatli qog'ozlariga investitsiya qilish, odatda, kam daromad keltiradi, ammo ular yuqori likvidlikka ega va ular bo'yicha to'lanmaslik

tavakkalchililigi nolga teng bo'lib, bozor stavkasining o'zgarish tavakkalsililigi ham kichik bo'lgan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar yuqori daromad keltiradi, shu-ning uchun banklar ularni muddati tugaguncha saqlashadi. Banklar o'z mablag'larini munitsipalitetlarning qimmatli qog'ozlariga ham qo'yishadi, chunki ular bo'yicha to'lanadigan foiz soliqqa tortilmaydi.

O'z likvidligini ta'minlash maqsadida banklar uncha katta bo'lmagan summani boshqa qimmatli qog'ozlar: bank akseptlari, qimmatli qog'ozlar bozorida tijorat qog'ozlari, brokerlik ssudalar va tovar-kredit korporatsiyalari sertifikatlariga qo'yishadi.

Daromadlilikni ta'minlash maqsadida, lekin likvidligini xavf ostiga qo'ygan holda banklar o'z mablag'larini ba'zi bir huku-mat muassasalari obligatsiyalari va korporatsiyalarning birinchi darajali obligatsiyalariga investitsiya qiladilar.

Rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining investitsion faoliyati daromad keltirishi nuqtai nazaridan bank daromadi tarkibida kredit foizidan keyingi ikkinchi manbadir.

Tijorat banklari investitsion faoliyatining daromadlilik darajasiga bir qator iqtisodiy va tashkiliy omillar ta'sir ko'r-satadi. Bu omillar orasida asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin. Bular:

- davlatning barqaror rivojlanuvchi iqtisodiyoti;
- tovar ishlab chiqarish va xizmat sohasidagi turli mulkchilik shakllarining mavjudligi, shu jumladan, bank faoliyatida xususiy va aksioner mulk shakllarining ustuvorligi;
- kredit-moliya tizimining silliqlangan va aniq faoliyat yuri-tuvchi strukturasi mavjudligi;
- qimmatli qog'ozlar bozorining zamonaviy va rivojlangan muassasalarining mavjudligi;
- qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va qimmatli qog'oz-lar bozori qatnashchilari faoliyatini nazorat etuvchi qonuniy aktlar va tartiblarning mavjudligi;
- tijorat banklarining xalqaro investitsion faoliyatini yuri-tish amaliyotida bo'lgan yuqori sifatli qimmatli qog'ozlar muomala-sining amal qilishi;
- investitsion faoliyat sohasi va qimmatli qog'ozlar bozori uchun mo'ljallangan yuqori malakali mutaxassislar va tadbirkor-larning mavjudligi, ularni tayyorlash va boshqalar.

Alohida olingan qimmatli qog'ozlar turlari va guruhlarining daromadlilik banklar investitsiya portfelining bozor bahosiga bog'liq bo'ladi. O'z navbatida, quyidagi omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Bular: obligatsiyalarning foiz stavkalari, hisobga olingan foizlar, veksellar bo'yicha foizlar, aksiya bo'yicha dividendlar va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talab va takliflardir.

Odatda, qimmatli qog'ozlarning bozor narxi va undan tijorat banklari oladigan daromad teskari mutanosiblikdadir. Qimmatli qog'ozlar bahosi past bo'lganda, ulardan keladigan daromad yuqori va aksincha bo'lishi mumkin.

SHunday qilib, foiz stavkalarining oshuvi salbiy va ijobiy tomonlarga ega bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarning foiz stavkalari oshganda, mablag'larni investitsiya qilish bankka foyda keltirishi mumkin, ammo yuqori foiz stavkalari, o'z navbatida, bankning investitsiya portfelining qadrsizlanishini bildiradi. Bunday holat qimmatli qog'ozlar bozo-rida yuz berganda, amaliyotda bankning investitsion mablag'lari bog'-langan yoki «yopilgan» deyiladi.

Qimmatli qog'ozlarning alohida turlari bo'yicha daromadlilik darajasi foiz stavkasining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan hollarda qimmatli qog'ozlarning muddati muhim o'rin tutadi. Qimmatli qog'ozning amal qilish muddati qanchalik qisqa bo'lsa, uning bahosi ham shunchalik barqaror va aksincha, muddati qanchalik uzoq bo'lsa, foiz stavkalari darajasining o'zgarishi shunchalik tebranishlar ta'siriga uchraydi.

Bankning qimmatli qog'ozlarni sotib olish asosida bank-larning investitsion portfelini tashkil qilishdan asosiy maqsadi nafaqat bankka daromad keltirish va zaxirani to'ldirishning birin-chi manbaini tashkil etish (naqd pul va boshqa banklarning qarzlari), balki amalda deyarli yo'qotishsiz, eng kam tavakkalchiligi bilan, eng qisqa vaqti ichida qimmatli qog'ozlarni naqd pulga aylantirish imkoniga ega bo'lishdan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zining yuqori samaradorlik, to'lovlilik, likvidlilik darajasini ushlab turish maqsadida tijo-rat banki doimo investitsion faoliyatining markaziy muammolari-dan biri – bankka omonat qo'yganlar va aksionerlar o'rtasidagi bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlarni qondirish masalalariga e'ti-bor berishi va har tomonning manfaatiga mos keluvchi darajada bo'lishini ta'minlashdan iborat. Bu munosabatlarda tomonlar man-faatining mos kelmasligi bankning likvidligi va bank operatsiya-larining daromadliliigi o'rtasidagi qarama-qarshilikda o'z aksini topadi. Aniqrog'i bu qarama-qarshilik deyarli bankning har bir operatsiyasida o'z aksini topadi. Bir tomondan aksionerlar yuqori daromad olishni istashadi, ya'ni bu holda bank mablag'larni uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishlari lozim va ikkinchi tomondan bankka omonat qo'yuvchilar o'z omonatlarini tezda qaytarib olish imkoniga ega bo'lishlari lozim.

Likvidlik va daromadlilik orasidagi ziddiyat investitsiya tavakkalchiligini aniqlaydi va u tijorat banki tomonidan yuqori daromadga likvidlilik darajasini pasaytirmagan holda erishish imkoniyatlari ehtimoli sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Tijorat banklarining investitsion faoliyatida quyidagi tavakkalchilik omillarini uchratish mumkin. Bular: kredit, bozor va foiz tavakkalchiliklaridir.

Kredit tavakkalchiligi qimmatli qog'oz emitenti moliyaviy ahvolining, imkoniyatining pasayishi bilan bog'liq bo'lib, bunda u moliyaviy majburiyatlarni bajarishga qodir bo'lmaydi. Bundan tash-qari, kredit tavakkalchiliklari hukumat va davlat tashkilotlari-ning aholidan olingan zayom mablag'lari bo'yicha to'lash qobiliyati bilan ham bog'liqdir.

Davlat hokimiyatining nafaqat zayomlar olishi, balki o'z maj-buriyatlarini to'lash qobiliyatiga ega bo'lishi davlatning qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil qilish va butun moliya-kredit mexaniz-mining aniq faoliyat yuritishi uchun muhimdir.

Bozor tavakkalchiligining mohiyati qimmatli qog'ozlar bozori-da kutilmagan o'zgarishlar yuzaga kelishi bilan bog'liq bo'lib, bu o'zgarishlar natijasida ba'zi bir

qimmatbaho qog'ozlarning inves-titsiya ob'ekti sifatida qadri tushishi mumkin va ularning sotuvini faqatgina katta chegirma bilan amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Tijorat bankining o'z likvidililigini xavf ostiga qo'yib, da-romad olish maqsadida salmoqli mablag'larini investitsion fao-liyatga qo'yishi bank ishida katta yoki kichik miqdorda investitsion tavakkalchilikning yuzaga kelishiga imkoniyat yaratadi. Bunday holda tijorat banklarining investitsion faoliyati qimmatli qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalar olib borish tavakkalchiligi bilan bog'liq-dir. Bu esa, o'z navbatida, bank rahbariyatidan bu sohada aniq taktika, strategiya va ish rejasini ishlab chiqishni, ya'ni investitsiya siyosa-tini olib borishni talab etadi.

SHunday qilib, banklar tizimida investitsiya siyosati – tijorat banklari faoliyatining bir yo'nalishi bo'lib, u ma'lum tavakkal-chilik darajasiga asoslangan bankning qimmatli qog'ozlar bilan ak-tiv operatsiyalarini o'z ichiga oladi va bank faoliyatining daromad-liligi va likvidililigini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Jahon amaliyotida tijorat banklari investitsiya sohasida yuqori tajribaga ega. SHuning uchun ham jahon amaliyotida erishilgan yutuqlarga asoslangan holda investitsiya faoliyatining asosiy maq-sadlari, vazifalari, omillari, strategiyasi va taktikasini hisobga olgan holda tijorat banklarining investitsiya siyosatini amalga oshirishi bo'yicha «investitsiyaning oltin qoidasi» ishlab chiqilgan. Unga ko'ra: «Qimmatli qog'ozlardan keladigan daromad har doim investor shu daromadni olish uchun to'qnash keladigan tavakkalchilik dara-jasiga to'g'ri proporsionaldir».

Investitsiya faoliyatining tamoyillari va qimmatli qog'ozlarga mablag'larni qo'yishining asosiy omillari – daromadlilik, lik-vidlik va tavakkalchilik – orasidagi bog'liqlikdan kelib chiqqan holda har bir tijorat banki yuqoridagi omillar ta'sirini anglagan yoki anglamagan holda yoki bu investitsiya siyosatini yaxshi yoki yomon amalga oshiradi. Bu, o'z navbatida, bankning investitsiya siyosatida bank tomonidan ma'lum darajadagi investitsiya tavakkalchilikka borishini anglatadi va tijorat bankining investitsiya siyosatida tegishli choralar ishlab chiqish zarurligini anglatadi.

Investitsiya bilan bog'liq tavakkalchiliklarni kamaytirish usul-laridan biri bu banklarning investitsiya portfelini diversifika-siya qilishdir. Investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish bankning investitsiya portfelida turli xil ko'pdan ko'p qimmatli qog'ozlarning mavjudligiga erishishni bildiradi. Diversifikatsiya usulida investitsiya siyosatini amalga oshirishda qimmatli qog'oz-larning har xil xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bular:

- ularning to'lash muddati va sifati (taqsimlangani), emitent-ning salohiyati, qimmatli qog'ozlarning sifati bo'yicha diversifika-siya qilish;
- qimmatli qog'ozlarning geografik tarqalishi bo'yicha diver-sifikatsiya qilish;
- qimmatli qog'ozlarning to'lanish muddati bo'yicha majburiyat-larining turi va boshqalardir. YUqoridagi belgilarning ta'mino-tiga ko'ra, diversifikatsiya qila turib investitsiya siyosatining maq-sadlari aniqlanadi.

Tijorat banklarinig qimmatli qog'ozlar portfelini diversi-fikatsiya qilishning quyidagi turlari mavjud. Bular:

- diversifikatsiya qilish,
- qimmatli qog'ozlarning emitentlari bo'yicha diversifikatsiya qilish va boshqalar.

Qimmatli qog'oz sifatiga doir diversifikatsiya maqsadi – tavakkalchilikni minimallashtirish (u emitentning o'z majburiyat-larini bajara olmay qolish ehtimoli bilan belgilanadi). SHu muno-sabat bilan aksiya sifatining ta'minlanganlik darajasi bo'yicha diversifikatsiya usuli ham mavjud bo'lib, nazariyotchilar fikricha, u quyidagi bir qator omillarni o'rganib chiqishni talab qiladi: Bular emitent qanday faoliyat bilan shug'ullanishini, aksiya daromadi, dividend miqdori, kompaniya aksiyasining joriy narxi, zaxirasi, kompaniyani kim boshqarayotganligi va boshqalar bo'lib, ko'rsatilgan savollarga javobni emissiya prospekti va birja axborotnomalari-dan olish mumkin.

Qimmatli qog'ozlarning geografik tarqalishiga nisbatan di-versifikatsiya maqsadi – tegishli hududlardagi iqtisodiy qiyin-chiliklar ro'y berganda yuzaga keladigan tavakkalchiliklarni kamay-tirishdan iborat hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarning to'lash muddati bo'yicha diversifikatsiya maqsadi – foiz stavkalarining tebranishi bilan bog'liq tavakkal-chiliklarning oldini olishdan iboratdir. Bu investitsiya siyosatini amalga oshirishda tijorat banklari, odatda, qimmatli qog'ozlarning tugatilish muddati bo'yicha pog'onali strukturadan foydalanadi. Bundan pog'onali struktura natijasida muddati tugagan kimmnat-baho qog'ozlar bo'lmaydi va ularni uzoq muddatli yuqori daromadli qimmatli qog'ozlarga qayta investitsiya qilish imkoni tug'iladi.

Qimmatli qog'ozlarning foiz darajalari prognozi amaliyotda nazariyadan farq qiladi. SHuning uchun tijorat banklari prognoz natijalarining ishonchlilik darajasini oshirish maqsadida foiz stavkalarining tarkibini tahlil qiladilar.

Odatda, jahon amaliyotida tijorat banklari o'z investitsiya siyo-satini ishlab chiqarish va amalga oshirish uchun boshqarish struk-turasida maxsus investitsiya bo'limlarini tashkil qilishadi. Bo'lim-dagi xodimlar soni bir qator omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Bular: qimmatli qog'ozlar portfeli kattaligi, bo'lim tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish bo'yicha bajariladigan funksiyalarga, bankning mijozlariga ko'rsatadigan xizmatlarga, qimmatli qog'ozlar turi va sifatiga va boshqalarga bog'liq bo'ladi. Bo'lim ishchilarining malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular baja-rayotgan vazifa, ishning sifati ham, shunchalik yuqori bo'ladi. Muta-xassislar investitsiya dasturida ko'zlangan maqsad va vazifalarni yaxshi tushunishlari, investitsiya xizmatlari bo'yicha ma'lumotlarga ega bo'lishlari, moliyaviy-iqtisodiy ma'lumotlardan xabardor bo'lish-lari, qimmatli qog'ozlar bozorini mustaqil tahlil qila olishlari, qaysi qimmatli qog'oz turlari bankka to'g'ri kelishi yoki kelmasligi-ni aniqlashlari, daromadlilik egri chiziqlarining ko'ra olishlari, bu bilan investitsiya faoliyatini boshqarishni ta'minlashlari lozim.

2-§. Qimmatli qog'ozlar va ularning tasnifi

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir. U daromad manbai bo'lib xizmat qiladi. Bozorda muomalada yuritilishi yoki oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin. Jahon amaliyotida qimmatli qog'ozlarning har xil turlari ishlatilmoqda.

Qimmatli qog'ozlar bozori kredit munosabatlari bilan birga-likda, o'z qiymatiga ega bo'lgan, sotish, sotib olish va to'lovni amal-ga oshirish mumkin bo'lgan maxsus

hujjatlar (qimmatli qog'ozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog'liq. Qimmatli qog'ozlar o'zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish, sotish va boshqa bitimlarning ob'ekti bo'ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbai bo'lib xizmat qila-digan, pul kapitalining bir ko'rinishidagi hujjatdir. Qimmatli qog'ozlar turli sub'ektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 3 guruhga bo'linadi:

- davlat;
- xususiy sektor;
- chet el sub'ektlari.

Hamma qimmatli qog'ozlarni davlat, xususiy yoki xalqaro qimmatli qog'ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog'ozlar tarkibiga turli ishlab chiqarish kor-xonalari, tijorat banklari, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qog'ozlari alohida o'rin tutadi. Xalqaro qimmatli qog'ozlar ularning hisoblanadigan valyuta va emitentlari bo'yicha bo'linadi. Qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lish hududiga ko'ra mintaqaviy (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qog'ozlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng, 1993 yil 2 sentyabrda Oliy Kengash tomonidan «Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil qilish bo'yicha birinchi va asosiy hujjat bo'ldi. Keyinchalik bu qonunga 5 marotaba qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi (1994 yil 23 sentyabrda, 1995 yil 22 dekabrda, 1999 yil 26 aprelda, 30 avgustda, 27 dekabrda).

Bu qonunga asosan, O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi turdagi qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va muomalada bo'lishi mumkin:

- aksiyalar;
- obligatsiyalar;
- xazina majburiyatlari;
- depozit sertifikatlari;
- veksellar;
- qimmatli qog'ozlar hosilalari, ya'ni opsiya va fyucherslar kiradi.

Qimmatli qog'ozlarning bu turlariga qisqacha ta'rif beramiz:

- Aksiya – bu qimmatli qog'oz bo'lib:
- harakat muddati cheklanmagan;
- yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan Aksionerlik jamiya-tiga qo'shilgan ulushini va mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi;
- aksiya bo'yicha dividend ko'rinishida foyda olish huquqini beruvchi aksiyadorning shu jamiyat boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

Obligatsiya. «Obligato» – lotin tilida «qarz olish» mazmunini bildiradi. Emitentga obligatsiya egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini kiritganligi va unda ko'rsatilgan muddatda nominal qiymatini hamda qo'shimcha foiz to'lab berish majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir. Obligatsiya uning egasiga emitentning ishini boshqarishda qatnashish huquqini bermaydi.

Xazina majburiyatlari – uning egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini byudjetga kiritgan va uning butun aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qim-matli qog'ozdir.

Depozit sertifikatlari jamg'armachining bankka qo'ygan pul mablag'ini ifodalovchi va muomala muddati tugaganidan keyin qo'ygan pul mablag'ini hamda foyda sifatida ustama foizini huquq va imkoniyatini beruvchi qimmatli qog'ozdir. Depozit sertifikati bank tomonidan beriladi.

Veksel – qarz majburiyati bo'lib, veksel beruvchining ushbu vek-selni ko'rsatilgan muddatda taqdim etganda, veksel ushlovchiga uning nominal qiymatini to'lab berish guvohini beruvchi qimmatli qog'oz va to'lov vositasidir.

Qimmatli qog'ozlar xosilalari – bular shunday qimmatli qog'oz-larki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko'rsatkichlari bilan, ya'ni bozor indeks-lari bilan bog'liqdir. Qimmatli qog'ozlar hosilalari – «opcion» yoki «fyucherslar» ko'rinishida bo'ladi.

3-§. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari va ularning mohiyati

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga asosan tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida turli xil faoliyat olib borishlari mumkin. SHu bilan bir qatorda, «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi qonunning 17-moddasiga muvofiq, banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati mazkur qonun, shuningdek, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va «Banklar va bank faoliyati to'g'-risida»gi qonunlar bilan tartibga solinishi belgilangan.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga binoan tijo-rat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida:

- qimmatli qog'ozlar (veksel, aksiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar va boshqalar)ni chiqarish;

- qimmatli qog'ozlarni sotib olish, sotish, saqlash, ular bilan boshqa operatsiyalarni amalga oshirish;

- tovar etkazib berish va xizmat ko'rsatishdan kelib chiqadigan talab huquqini olish, bunday talablarni inkassatsiya qilish;

- mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarni; mablag'larni jalb etish va joylashtirish hamda qimmatli qog'ozlarni boshqarish va hokazo ishlarni bajarish;

- fond bozori ishtirokchilariga bu borada bank faoliyati yuza-sidan maslahatlar berish kabi operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Bu faoliyat turlarini amalga oshirish borasida tijorat bank-lari uchun cheklovlar yo'qligi sababli, ular fond bozorida haqiqiy qatnashchi-investitsion institut sifatida ish yuritadi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari ko'p maqsadlarni ko'zlagan holda yuritiladi. SHu bois, banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatdan asosiy maqsadlari sifatida:

- qimmatli qog'ozlar chiqarish asosida kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo'shimcha pul resurslarini jalb qilish;

–qimmatli qogʻozlarga sarflangan va oʻz investitsiyalaridan bankka toʻlanadigan foiz va dividendlar evaziga hamda qimmatli qogʻozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;

– mijozlarga qimmatli qogʻozlar operatsiyalariga doir xizmat-lar koʻrsatishdan foyda olish;

– erkin raqobat asosida bankning xizmat sohasini kengaytirish hamda korxona va tashkilotlarning kapitallarida qatnashish evaziga yangi mijozlarni jalb qilish;

– bankning qimmatli qogʻozlari orqali resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish;

– bankning likvidli mablagʻlariga qoʻyilmalarning daromadli-ligini taʼminlagan holda likvidlikning zaruriy zaxirasini saqlab borish;

– mijozlarning qimmatli qogʻozlarni meʼyorida olib-sotishdan hamda moliyaviy tavakkalchiliklarni qimmatli qogʻozlar hosilalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sugʻurta qilish kabilarni keltirish mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar, masalan, AQSH tajribasidan maʼlum-ki, yaqin vaqtlargacha tijorat banklarining qimmatli qogʻozlar bozoridagi bevosita faoliyat koʻrsatishi cheklangan yoki taqiqlab qoʻyilgan edi. Biroq hozirgi paytda bunday cheklovlariga barham berilgan va natijada, jahon moliya bozorida tijorat banklarining qimmatli qogʻozlar bozoridagi salmogʻi va ahamiyati oshib bormoqda.

Taʼkidlash joizki, Respublikamizda banklar faoliyati bank-ning nazorati ostida Xalqaro Bazel qoʻmitasi qoidalariga asoslan-gan jahon bank qonunchiligi va iqtisodiy meʼyorlarga muvofiq amalga oshirilmoqda. Xususan, banklarning qimmatli qogʻozlar bi-lan operatsiyalarga maʼlum cheklovlar, masalan, bankning moliyaviy institutlardan tashqari korxonalar nizom kapitalining 20 foizi-dan ortigʻiga ega boʻlmaslik: bankning oldi-sotdi uchun nodavlat qim-matli qogʻozlarga qoʻyilmasi hajmi birinchi darajali bank regula-tiv kapitalining 25 foizidan oshmaslik shartlari qoʻyilgan. Ushbu cheklanishlar banklar faoliyatida tavakkalchilikni kamaytirishga, bank aktivlarini diversifikatsiyalashga, moliyaviy va likvidlik holati belgilangan meʼyorlar doirasidan chiqib ketmasligiga, pirovard natijada esa bank omonatchilari va kreditorlarining mol-mulkini himoya qilishga qaratilgandir.

Mamlakatimizda bank tizimini isloh qilish joriy davrda aksiyadorlar huquqi himoyasini taʼminlashga qaratilgan – aksiya-dorlik banklari, ularni boshqaruvchi organlar faoliyatini belgi-lash, shuningdek, kichik va oʻrta biznes subʼektlari faoliyatini rivojlantirish yuzasidan qabul qilingan «Aksiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida» gi (1998 yil 2 oktyabr), «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar toʻgʻrisida»gi (2000 yil 21 mart) Prezident farmoni va boshqa meʼyoriy hujjatlarda taʼkidlab oʻtilgan.

Banklar qimmatli qogʻozlar bilan amalga oshiradigan operatsiya-lari uchun qonun boʻyicha qimmatli qogʻozlar bozorini nazorat etuvchi organning maxsus ruxsati talab qilinmaydi, shu sababli, banklar bu operatsiyalarni banklar faoliyatini amalga oshirish uchun Markaziy bank tomonidan berilgan umumiy litsenziya asosida bajaradi. Qonunlarda tijorat banklariga aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari va jamgʻarma sertifikatlari, veksellari kabi qim-matli qogʻoz turlarini chiqarishga

ruxsat beriladi. Banklar nizom jamg'armalarini shakllantirish maqsadida aksiyalar chiqaradi.

Banklar qarz mablag'lari jalb etish uchun o'zining qarz maj-buriyatlari – obligatsiyalar, depozit va depozit sertifikatlari, veksellar chiqaradilar. Bundan tashqari, ular qimmatbaho qog'ozlar hosilalari chiqarishi mumkin. Faqat yirik sanoat korxonalarining aksiyalarigina bank qimmatli qog'ozlari bilan raqobatlasha oladi.

Bank qimmatli qog'ozlari uzoq muddatli manfaatlarni ko'zlay-digan investorlar uchun ham, vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini jamlovchilar uchun ham ancha manfaatli qo'yilma ob'ektidir. Uzoq muddatga mo'ljallangan maqsadlarni amalga oshirish ko'zlanganda yirik va o'rtacha tijorat banklarining aksiyalariga mablag' inves-titsiyalash yuqori samara berishi mumkin.

Hozirgi vaqtda mavjud qoidalarga binoan, banklarning depozit sertifikatlari va veksellari – Markaziy bank tomondan aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlar hosilalari – Davlat mulki qo'mi-tasi tomonidan muvofiqlashtiriladi. Undan tashqari, Respublikada qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi, Korporativ qimmatli qog'ozlar markazi tashkil qilingan.

Qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy broker sifatida banklar komission shartnoma yoki topshiriq shartnomasi asosida mijozning hisobidan amalga oshiriladigan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisida vositachilik vazifasini bajaradi.

Brokerlik operatsiyalari – o'z mijozlarining topshiriqlariga binoan banklar komissioner sifatida harakat qilib, komission operatsiyalarni amalga oshirishi, ya'ni o'z nomidan mijozning hiso-bidan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisiga oid bitimlarni tuzishi mumkin. Bunda bank mijozning hamma ko'rsatmalarini bajarishi lozim hamda komission haq olishga, mijozning topshirig'ini bajarishda qilingan qo'shimcha sarf-xarajatlar kompensatsiyasini olishga haqlidir. Komission bitim quyidagi 2 shartnomaga asos-lanadi:

- bank (komission) bilan mijoz (komitent) o'rtasidagi shartnoma;
- komissioner bilan bitimning uchinchi shaxsi o'rtasidagi shartnoma.

Odatda, qimmatli qog'ozlar sotib olishga doir komission shart-noma tuzishdan oldin xaridor-komitentlar vositachi bankning tasar-rufiga berish uchun o'z hisob-kitob varag'iga zaruriy qimmatli qog'oz-lar sotib olishga etarli pul summasini o'tkazadi. Qimmatli qog'oz-lar sotishga oid komission shartnoma tuzishda sotuvchi-komitent o'zi sotmoqchi bo'lgan qimmatli qog'ozni vositachi bankga oldindan deponentlab qo'yadi.

Bank kreditidan foydalanib qimmatli qog'ozlar sotib olingan taqdirda (agar kredit boshqa bankdan olingan bo'lsa), mijoz uning uchun qimmatli qog'ozlar sotib olish operatsiyasini bajaradigan vositachi bankni bundan xabardor qilishi lozim.

Bank ishtirokidagi qimmatli qog'ozlar komissiyasi deganda - qimmatli qog'ozlarni mijozdan o'z mablag'lari hisobiga sotib olish yoki o'z portfelidan qimmatli qog'ozlarni sotish nazarda tutiladi. Bu bitimlarni amalga oshirishda bank o'z nomidan va o'z hisobidan harakat qiladi. Bank tartibga solinadigan fond bozorida rasmiy savdoga yoki fond birjalarining tartibga solinadigan bozorida ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar bilangina o'zining ishtirokidagi komission operatsiyalarni amalga oshiradi. Bunday operatsiya baja-rilganda bank operatsiyasi to'g'risida mijozga

taqdim etadigan hiso-botida bank yoki olgan narx rasmiy birja kursiga to'g'ri kelishini tasdiqlaydigan ma'lumotlarni keltirish lozim.

Tranzit komission bitimlar deganda birjada qatnashishi huqu-qiga ega bo'lgan boshqa, ya'ni bunday operatsiyalarda qatnashishiga ruxsat berilmagan banklar va boshqa kredit institutlarining top-shirig'iga binoan amalga oshiriladigan operatsiyalar tushuniladi. Bunda, bank boshqa komissionerlarning buyrug'iga binoan komissioner rolini bajaradi. Dastlabki komissioner tranzit komissionerining to'g'ri tanloviga javobgar bo'ladi.

Banklarning topshiriq shartnomasi asosida brokerlik operatsiyalarida mijoz bankka uning nomidan qimmatli qog'ozlar sotib olish yoki sotish topshirig'ini beradi. Bu faoliyat topshiriq shart-nomasi bo'yicha bir tomon bank nomidan va hisobidan muayyan yuridik harakatlarni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mijoz bankka haq to'lashi bilan bank tuzilgan shartnomaga binoan, o'ziga berilgan topshiriqni bajarishi lozim. Bunda, bank berilgan topshiriqni faqat mijozning ko'rsatmalariga binoan bajarishi kerak.

Mijozdan olingan topshiriqnomada qimmatli qog'ozlarning bir-jada qabul qilingan nomi (qat'iy, foizli qimmatli qog'ozlarning chiqarilgan yili, seriyasi va foiz stavkasi), miqdori (aksiyalar yuzasi-dan – donalarda, qat'iy foizli qimmatli qog'ozlar yuzasidan – nomi-nal qiymati bo'yicha so'mda), kurs cheklovlari (limit), topshiriq-nomaning amal qilish muddati, topshiriq beruvchi mijozning nomi va to'liq manzili, mijoz hisob-kitob varag'i va depozit varag'ining raqami, qimmatli qog'ozlarni etkazib berish va saqlash tartibi, top-shiriqnomada tuzilgan sana, korxona va tashkilot mas'ul shaxsining imzosi bo'lishi shart.

Mijozlardan og'zaki ravishda yoki telefon orqali olingan top-shiriqlar yozma ravishda rasmiylashtiriladi va mas'ul shaxsning imzosi bilan tasdiqlanadi. Qanday operatsiya to'g'risida gap borayot-gani talabnomaning matnida aniq ko'rsatilishi kerak.

Tijorat banklari investitsiya kompaniyalari sifatida faoliyat yuritganida emitent bilan kelishuv asosida qimmatli qog'ozlar chiqarishning tashkilotchisi sifatida harakat qilishi mumkin. Bank emitentning qimmatli qog'ozlarini chiqarishni tashkil etib, aslida qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshiradi, ya'ni vositachi sifatida harakat qiladi. Emitentlar va investorlar bilan bo'la-digan munosabatlarda tijorat banklari imkon qadar katta foyda olishni ko'zlab harakat qiladi. Emissiyani tayyorlash jarayonida tijorat banklari emissiyasining turi, hajmi va shart-sharoitlari to'g'risida emitent bilan muzokaralar yuritib, bitim tuzadi.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. Investitsiya.	10. Bank sertifikati.
2. Investitsiya siyosati.	11. Broker.
3. Investitsiya portfeli.	12. Diler.
4. Diversifikatsiya.	13. Makler.
5. Qimmatli qog'oz.	14. REPO.
6. Aksiya.	15. Qimmatli qog'ozlar klassifika-siyasi.

- 7. Obligatsiya.
- 8. CHek.
- 9. Xazina majburiyatlari.

- 16. Emitent.
- 17. Qayti investitsiyalash.

Mavzuga oid savollar

1. Investitsiya deganda nimani tushunasiz?
2. Bank kreditining investitsiyadan farqlarini qanday isbot-lash mumkin?
3. Tijorat banklarining investitsion faoliyati deganda nimani tushunasiz va u qanday omillar asosida olib boriladi?
4. Qimmatli qog'ozlarning qanday turlarini bilasiz?
5. Aksiyaning qanday turlari mavjud?
6. O'immatli qog'ozlar portfelini diversifikatsiyalashning bank faoliyatiga ta'siri?
7. Investitsiya tavakkalchiligi nima?
8. Qimmatli qog'ozlar foiz darajasi qanday belgilanadi?
9. Qimmatli qog'ozlar qanday tavsiflanadi?
10. REPO operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
11. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarini mi-sollar asosida tasniflang?

XVIII bob. Banklar faoliyatining barqarorligini ta'minlash

1-§. Banklarning to'lovga qobiliyati to'g'risida tushuncha va uni ta'minlash yo'llari

Tijorat bankining faoliyatini olib borishning asosida, eng avvalo, uning likvidliligi yotadi. Likvidliligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi. Amalda aynan nolikvidlik banklar-ning to'lovga layoqatsizligi, ularni bankrotlikka va bank tizimi-ning beqarorligiga olib keladi.

“Likvidlik” atamasi (lotincha liquidus - oquvchan, suyuqlik) so-tish, aktivlarni pul mablag'lariga aylantirishning amalga oshirili-shini, ya'ni bankning Markaziy bank yoki vakil banklardagi naqd pul mablag'laridan oqilona foydalanish, likvid aktivlarni sotish imkoniyati va h.k.larni anglatadi.

Tijorat bankining likvidligi uning balans tuzilmasi bo'yicha belgilanib, unda aktivlar passivga doir muddatli majburiyatlarni qoplash uchun o'z qiymatini tushirmagan holda yo'qotishlarsiz pul mablag'lariga aylantirilishi lozim.

Bank o'z likvidligini tahlil qilish masalasi bank nazorati bo'yicha Bazel bitimida, ayniqsa, chuqur ko'rib chiqilgan. Ushbu bitimga muvofiq “likvidlikni tahlil qilish bankning o'z maj-buriyatlarini muddatida va zarar ko'rmagan holda bajarish layoqatini aniqlash zaruratini ko'zda tutadi. Aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchi banklarning o'z majburiyatlarini benuqson bajarishiga bog'liq. Demak, banklarning likvidligi hamda to'lovga layoqatliligi banklarning umumiy moliyaviy barqarorligini ta'minlash lozim bo'lgan bank nazorati organlarini ko'proq o'ylantiradigan soha hisoblanadi. Mijoz har safar o'z hisobvarag'idan pul olmoqchi bo'lganda bankning o'z majburiyatini bajarish zarurati yuzaga keladi. Majburiyat bajarilmagan taqdirda bank o'z obro'sini yo'qotadi va bu ham bankni bankrotlikka olib kelishi mumkin. Likvidlikni ta'minlashning eng oddiy usuli bankning bir qism aktivlarini likvid shaklida, masalan naqd pul, Markaziy bank va boshqa banklardagi vakillik hisobvarag'idagi qoldiqlar, davlat qisqa muddatli obliga-siyalari (DQMO) shaklida saqlash hisoblanadi.

Banklar likvidligining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda likvid aktivlarining zarur miqdorini bel-gilab olishlari lozim. Mazkur omillarga quyidagilar kiradi:

- omonatlarning ko'payishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'larga ega bo'lish yoki ularni yo'qotish; bank jalb qilingan mablag'lar bo'yicha majburiyatlarni yaqin muddatlarda bajarishi lozim, bu omonatlar va boshqa passivlarning muddatlari bilan bog'liq hamda bankda qoladigan depozitlar miqdorini (asosiy depozitlar) hisobvaraqdan olinadigan yoki darhol to'lanadigan depozitlar va boshqa passivlar (“Uchuvchan mablag'lar”) bilan qiyoslagan holda tahlil qilishni ko'zda tutadi;

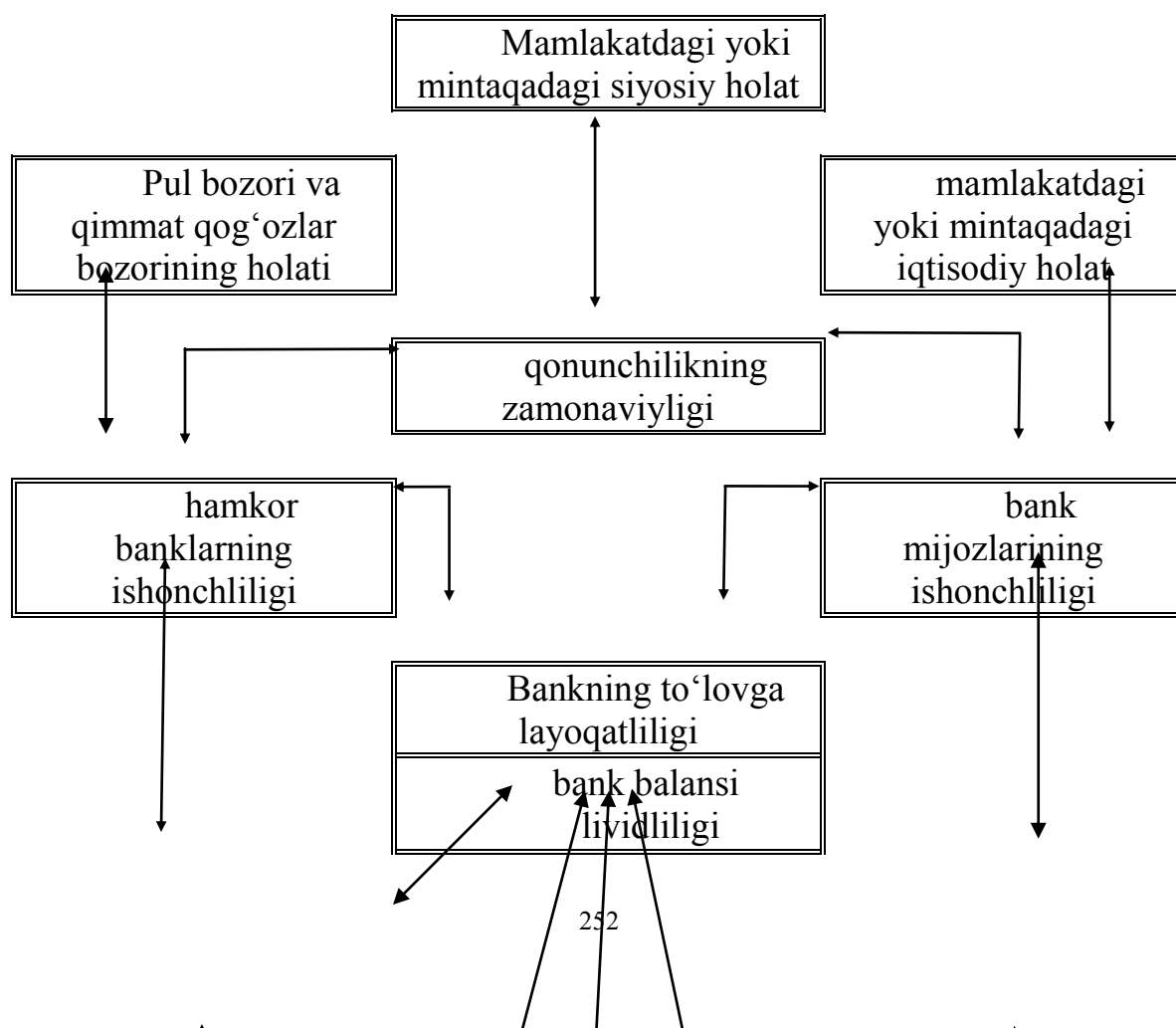
- omonatlar summasining o'sishi yoki qisqarishiga muvofiq maj-buriy zaxiralar me'yoriy miqdorining ko'payishi yoki kamayishi ham likvidlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki majburiy zaxiralar me'yorini bajarishga yo'naltirilgan mablag'lar likvid aktivlarning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi;

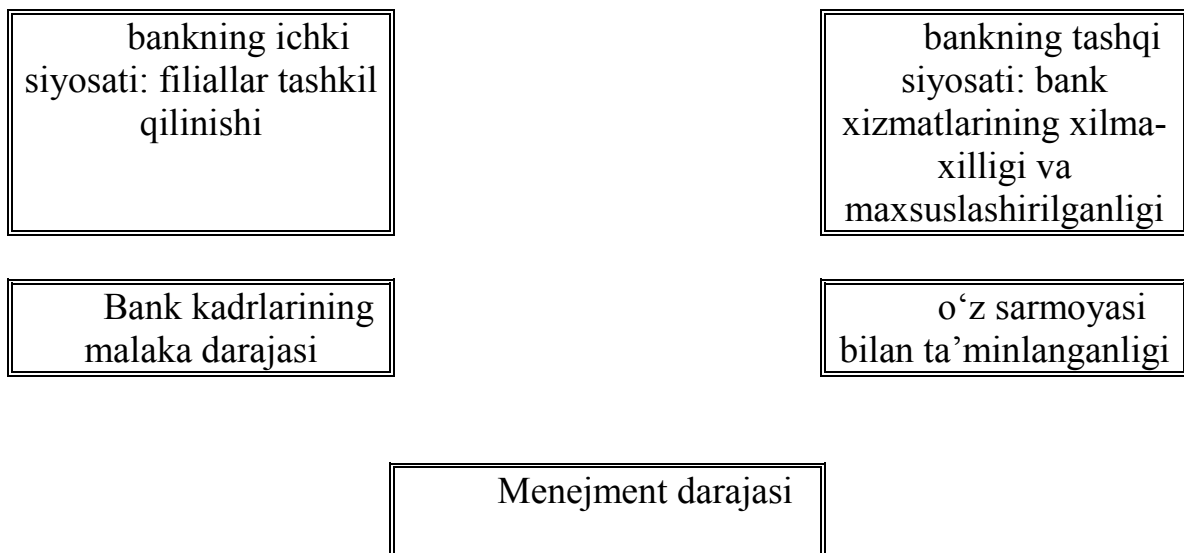
- ssudalar va investitsiyalar summasining oshishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'lar oqib kelishining ko'payishi yoki kamayishi; ushbu omilning ta'siri shundan iboratki,

ssudalar va investitsiyalar miq-dorining oshishi likvid aktivlar ulushini kamaytiradi, chunki inves-titsiyalar aksariyat hollarda uzoq muddatga jalb qilinadi.

Daromadlilik oshayotgan bir paytda likvidlikning maqbul darajasini ta'minlash uchun bank jalb etilgan omonatlar muddat-lari va ularga doir xarajatlarni tahlil qilib chiqib, kredit qo'yil-malari va investitsiyalar muddatlari hamda rejalashtiriladigan daromadlar bilan taqqoslash lozim. Bunday taqqoslash joylashti-rilgan va jalb etilgan mablag'larni muddatlari bo'yicha solishtirish asosida bank likvidligi holatini aniqlash, shuningdek, likvid-likning zarur darajada eng ko'p foydaga erishish uchun qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlarning optimal nisbati bilan kredit siyosatini olib borish imkoniyatini beradi.

“To'lovga layoqatlilik” “likvidlik”ka nisbatan kengroq tushun-cha bo'lib, bank zarur muddatlarda kreditlar-omonatchilar, banklar davlat oldidagi majburiyatlarini to'la summada bajara olish layoqa-tini bildiradi. Lekin u faqat balans likvidligiga bog'liq bo'lib qolmasdan, balki boshqa bir qator faktorlarga ham bog'liqdir. Ular qatoriga quyidagilar kiradi: mintaqa yoki respublikadagi siyosiy va iqtisodiy holat, pul bozorining holati, Markaziy bankning qayta moliyalashtirish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar bozorining rivoj-langanligi, bank qonunchiligining mavjudligi va zamonaviyligi, bankning o'z kapitali bilan ta'minlanganligi, mijozlar va partner-banklarning ishonchliligi, bankdagi menejment darajasi, mazkur kredit muassasasi bank xizmatlarining maxsuslash-tirilganligi hamda xilma xilligi va boshqa omillar kiradi. SHu bilan bir vaqtda ko'rsatilgan omillar to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita bank balansi likvidligiga ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, bir-biri bilan ma'lum darajada aloqada bo'ladi. (Aytilganlarni chizma tarzida ko'rsatish mumkin).

6-chizma. Bankning to'lovga layoqatliligi va likvidliligiga ta'sir qiluvchi omillar

Tijorat banklarining balansi ikki qismdan iborat bo'ladi: aktiv va passiv. Bank passivlari tarkibiy jihatdan va iqtisodiy mazmuniga ko'ra, bankning o'z mablag'lari va uning majburiyatlaridan tashkil topadi. O'z navbatida bank majburiyatlari iqtisodiy mazmu-niga ko'ra jalb qilingan va qarz mablag'larga bo'linadi. Demak, bank passivlari:

1. Bank kapitali– bankning xususiy mablag'lari
2. Jalb qilingan mablag'lar.
3. Qarz mablag'laridan iborat.

Bank aktivlarini iqtisodiy mazmuni tarkibiga ko'ra bir necha qismlarga ajratish mumkin. Bunda aktivlarning muddatiga ko'ra yoki likvidligiga ko'ra ma'lum tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Aktivlarni likvidligiga ko'ra quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. YUqori likvidlikka ega bo'lgan aktivlar.
2. O'rtacha likvidlikka ega bo'lgan aktivlar.
3. Likvidligi past bo'lgan aktivlar.

Tijorat bankining balansi shu bank resurslarining ahvolini, ularni shakllantirish manbalarini, shuningdek, hisobot davrining boshidan oxirigacha bo'lgan bank faoliyatining moliyaviy natijalarini pul bilan ifodalab, ta'riflab beradi. Balansdagi ma'lu-motlarni tahlil qilib chiqish yo'li bilan banklarning ma'lum davr ichidagi faoliyatini har tomonlama bilib olsa bo'ladi. Balansning tahlili bankning o'ziga tegishli mablag'lari qay tariqa o'zgarib borayotganligini, bank aktivlarining tarkibi va ularning qaysi tomonga qarab o'zgarayotganini, bankning likvidlilik va to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichlari darajalarini bilish imkonini beradi.

2-§. Bank likvidligi va uni ta'minlash yo'llari

Tijorat banklari likvidligini tahlili jarayonida ularning likvidlik ko'rsatkichlari bo'yicha belgilangan me'yorlarga amal qilayotganligini tekshiramiz.

Sarmoya etariligi koeffitsienti bank sarmoyasi bilan tavakkalchilik hisobga olingan holdagi aktivlar umumiy summasi nisba-ti sifatida belgilanadi.

$$H = \frac{K}{A_T}$$

Bunda: K – bank sarmoyasi, kapitali

A_T – tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlari summasi. Bu koeffitsientning minimal miqdori 0,1 (10%) ga teng.

Faqat tijorat banki ta'sis hujjatlariga kiritilgan o'zga-rishlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun o'z vaqtida taqdim etgan hollarda nizom sarmoyasining Markaziy bankda ro'yxatga olinganidan ortiq to'langan qismini sarmoya hisob-kitobiga qo'shishga ruxsat etiladi.

Tijorat banki aktivlari tavakkalchilik darajalariga qarab 4 ta guruhga bo'linadi. Tavakkalchilik darajasi bo'yicha birinchi guruh-ga minimal tavakkalchilikli aktivlar, ikkinchi va uchinchi guruhga katta tavakkalchilikli aktivlar, to'rtinchi guruhga maksimal daraja-da tavakkalchilikli aktivlar kiradi.

Bir qarz oluvchiga katta hajmda kreditlar berilishi tijorat banki uchun juda tavakkalchilikli ekanligi munosabati bilan «bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan tavakkalchilikning maksimal hajmi» me'yoriga rioya etilishi, ayniqsa, qattiq nazorat qilinmog'i kerak:

$$\frac{K_t}{K}$$

Bunda: K_t - bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan bank tavakkal-chiligining umumiy summasi qo'shuv bank mazkur qarz oluvchiga nisbatan bergan balansdan tashqari majburiyatlarning 75%i ayiruv depozitlar bilan ta'minlangan majburiyatlar.

K – bank sarmoyasi (xususiy mablag'lari)

Ushbu me'yor kreditlarning hukumat kafolati bilan ta'min-langan qismiga, jumladan xalqaro qarzlar bo'yicha takror moliya-lanadigan kreditlarga taalluqli emas. Boshqa kreditlar uchun qarz oluvchi majburiyatlarining umumiy summasidan O'zbekiston Respub-likasi davlat qimmatli qog'ozlarini garovga qo'yib olingan qarzlar garov summasining 90% hajmida chegirib tashlanadi.

Bu ko'rsatkichi 0,25 dan oshmasligi kerak.

Bir qarz oluvchiga berilgan qarzlar bo'yicha jami qarzdorlik hamda balansdan tashqari majburiyatlarning 75%i birgalikda bank kapitalining 15% idan ortiq bo'lsa, bunday kreditlar yirik kre-ditlar deb ataladi. "Yirik" kreditlarni bank boshqaruvi alohida nazorat qilishi kerak va ular tijorat banki kengashi yangi qaror qabul qilgandagina berilishi mumkin. Bank kengashining shunday kreditlar berish to'g'risida qarorlar qabul qilish vakolati Bosh-qaruvga topshirilishi mumkin emas.

Yirik kreditlar berilishi va ular qaytarilishi bilan bog'liq barcha hollar to'g'risida tijorat banklari sira kechiktirmay Mar-kaziy bankning tijorat bankini nazorat qiluvchi boshqarmalariga ma'lumot taqdim etishlari lozim.

Barcha yirik kreditlar uchun maksimal tavakkalchilik hajmi yirik kreditlar tavakkalchiliklari maksimal hajmi yirik kreditlar umumiy hajmi bilan bankning xususiy mablag'lari (sarmoyasi) o'rtasidagi nisbat sifa-tida belgilanadi:

$$\frac{CCK}{K}$$

Bunda: SSK - yirik kreditlar umumiy summasi qo'shuv bank mazkur qarz oluvchilarga bergan balansdan tashqari majburiyatlarning 75%i (depozitlar bilan ta'minlanganlari bundan mustasno),

K - bank sarmoyasi.

Bank balansdan tashqari majburiyatlarning 75%ni hisobga olib bergan yirik kreditlar umumiy hajmi (depozitlar bilan ta'minlanganlaridan tashqari) bank sarmoyasining 3 baravaridan oshib ketmasligi belgilab qo'yiladiki.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qo'yilmalar me'yori:

$$\frac{U}{AK}$$

Bunda: S - nodavlat qimmatli qog'ozlarini sotib olishga yo'naltirilgan bank kapitali

AK - aksioner kapitali (Nizom kapitali).

Bu ko'rsatkichning haqiqiy ahamiyati 0,25 dan oshmasligi lozim.

Bankning xususiy mablag'laridan investitsiyalarda foydalanish me'yori.

Bank boshqa banklar, moliya muassasalari, davlatga qarashli va hususiy korxonalar nizom jamg'armalariga yo'naltiradigan investitsiyalar umumiy hajmi bankning xususiy sarmoyasi 20% idan osh-masligi kerak. Bunda har qanday korxona, tashkilot nizomning sarmoyasida ishtirok ulushi bank nizom sarmoyasining 15%idan oshmasligi darkor.

Ushbu ko'rsatkich quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$\frac{C_{UH}}{K}$$

Bunda: Sin - bank investitsiyalari umumiy summasi,

K - bankning xususiy mablag'lari (sarmoyasi)

Bu ko'rsatkichning maksimal darajasi 0,2 hajmida belgilanadi.

Bank har qanday bir korxona yoki tashkilot nizom sarmoyasida ulushbay asosida ishtirok etganda (investiyalashi) ushbu yuridik shaxs nizom sarmoyasining 30 foizidan oshmasligi lozim. Faqat bank va moliya faoliyati bilan shug'ullanuvchi birlashmagan filiallar bundan mustasno.

To'lovga layoqatsizlikning asosiy sababi nolikvidlik hisoblanganligi uchun Tijorat banklari likvidlik ko'rsatkichlari tah-lili muhim ahamiyatga ega.

Joriy likvidlik koeffitsienti likvid shakldagi balans aktivlari bankning talab qilib olinguncha saqlanadigan va muddati 30 kungacha bo'lgan hisobvaraqlar bo'yicha majburiyatlari summasi o'rtasidagi nisbatni tavsiflaydi:

Лак Обо

Bunda: Lak - bank yaqin 30 kun ichida qaytarish sharti bilan bergan likvid aktivlar va kreditlar (aqalli bir marta muddati uzaytirilgan hamda ilgari berilgan qarzlarni qaytarish uchun taq-dim etilgan kreditlar bandan mustasno),

Obo - talab qilib olinguncha saqlanadigan va so'ndirish mud-dati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar.

Bu ko'rsatkichning yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan minimal dara-jasi 0,3 hajmida belgilanadi.

Lahzalik likvidlik ko'rsatkichi.

Bu ko'rsatkich balansning ekstremal vaziyatlarda tez sotilishi mumkin bo'lgan likvid shakldagi aktivlari bilan bankning talab qilib olinguncha saqlanadigan hisobvaraqlar bo'yicha majburiyatlari summasi o'rtasidagi nisbatni tavsiflaydi:

ЛА ОВ

Bunda: LA - bankning pul shaklidagi aktivlari, OV - bankning talab qilib olinguncha saqlanadigan hisobvaraqlar bo'yicha maj-buriyatlar.

Ushbu ko'rsatkichning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan minimal dara-jasi 0,25 hajmida belgilanadi.

Qisqa muddatli likvidlik ko'rsatkichi deganda bankning so'n-dirish muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan aktivlari bilan 30 kun-dan 1 yilgacha qabul qilingan depozitlar va resurslarga nisbati tushuniladi.

Yana quyidagi likvidlik koeffitsientlari mavjud:

Likvid aktivlar /jami aktivlar; Doimiy bo'lmagan maj-buriyatlar/
/jami aktivlar;

Likvid aktivlar /Doimiy bo'lmagan majburiyatlar;

Kreditlar/Depozitlar;

Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar/

/jami qimmatli qog'ozlar.

Bank rahbariyati likvidlik ko'rsatkichlarini mustaqil ishlab chiqishi va ulardan tanlab foydalanishi mumkin, faqat joriy likvidlik ko'rsatkichi bundan mustasno. Kapitalning etarliligi koeffitsientlaridan tashqari tijorat banklari leveraj koeffi-sientini aniqlashlari lozim. Bu ko'rsatkich quyidagicha hisoblanadi.

$$Kl = \frac{\text{I darajali kapital}}{(\text{Umumiy aktivlar} - \text{nomoddiy aktivlar} - \text{gudvil})}$$

Leveraj koeffitsientining minimal miqdori 0,06 yoki 6% bo'l-mog'i lozim.

YUqoridagi koeffitsientlar asosida tipovoy banklarning mo-liyaviy ahvoliga to'liq baho berish mumkin.

Banklarda to'lovga layoqatlilik va likvidlik muammosining muvaffaqiyatli hal etilishi aktiv va passiv operatsiyalarning bir paytda samarali boshqarilishiga bog'liq. Banklar aktiv operatsiya-larni o'tkazish uchun pul resurslariga ehtiyoj sezadilar. Ularni passiv operatsiyalarni amalga oshirish orqali jalb etish mumkin va shundan so'ng bank belgilangan muddatlarda o'zining qarz majburiyatlarini qoplab borishi lozim. Qarz majburiyatlarini qoplash uchun banklar foyda olib faoliyat yuritishlari va bunda to'lovga layoqatlilikning maqbul darajasini saqlashlari hamda likvidlikni ta'minlashlari kerak.

Aktiv va passiv operatsiyalarni, shuningdek, likvidlikni kompleks va o'zaro bog'lab boshqarish zarurati shunday izohlanadi.

Yuqorida qayd etilganidek, banklar likvid mablag'larga bo'lgan zaruratni qondirish uchun kerakli miqdorda omonatlar va depozit-larni safarbar etadilar. Bunda banklar depozitlar miqdorining o'sishini kredit portfelining o'sishi bilan taqqoslaydilar hamda depozit bazasining barqarorligini avvalo muddatli jamg'arma depozitlari va talab qilib olinuvchi depozitlar hisobidan ta'minlash lozim.

Tijorat banklari to'lovga layoqatliligini mustahkamlash, majburiyatlari bajarilishi uzluksizligini ta'minlash maqsadida boshqa kredit institutlaridan kredit olinadi.

Kredit berish to'g'risidagi qaror tijorat banki moliyaviy tahlili asosida chiqariladi. Bunda bankning o'z mablag'larining shakllanishi, bank tomonidan korxona va tashkilotlarning hisob-kitob, joriy, depozit va boshqa hisoblarga jalb qilingan mablag'lari hisobga olinadi. Tijorat banklari boshqa kredit institutlaridan kreditni shartnoma asosida unda belgilangan muddat va shartlarda oladi.

Likvidlik muammosi yuzaga kelganda banklar tezkor choralar ko'rishadi. Buning uchun ular likvid mablag'larini ko'paytirish uchun kreditlar berishni vaqtincha to'xtatishi yoki berilgan kreditlarni qoplash muddatlarini qayta ko'rib chiqishi yoki ilgari berilgan kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzlarni qayta ishini yaxshilash va ularning qaytarilishini ta'minlash mumkin.

Aktivlarni konvertatsiyalash nolikvid aktivlarni qisqa va o'rta muddatli likvid aktivlarga aylanishni ta'minlaydi. Banklar asosiy vositalarining bir qismini sotib, ularning o'rniga yuqori likvid vositalar qatoriga kiradigan davlat qisqa muddatli majburiyatlarini sotib olish mumkin. Ko'pgina banklar asosiy e'tiborni aktiv operatsiyalarni boshqarishga qaratadilar, biroq banklar-ning to'lovga layoqatliligini va likvidligi yomonlashganda qarz mablag'larini tez topish imkoniyati bank faoliyati barqarorligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Bank likvidligini va to'lovga layoqatliligini mustahkamlashda tezkor choralarni qo'llash bank xarajatlarining oshishiga va foydaning kamayishiga olib keladi.

Banklar to'lovga layoqatliligining mustahkamligi mijozlari-ning, qarz oluvchilarining moliyaviy holatiga ham bog'liq. Kredit berishda banklar mijozlarning kreditga layoqatliligini aniq va real hisoblab chiqishlari va ularning kreditga layoqatlilik darajasiga e'tibor berishlari lozim, lekin bunda bir yoki bir nechta olingan kreditni vaqtida qaytarmaslik hollari bo'lishi mumkinligini e'tiborga olish kerak. Olingan kredit o'z vaqtida qaytaril-masa, bu bankning o'z majburiyatlarini qoplashida qiyinchiliklar keltirib chiqarmasligi kerak. Bank tajribasi ko'rsatishicha, bunday holatning oldini olish uchun bir qarz oluvchiga beriladigan kreditni

chegaralash kerak. Aks holda bir klientning patta hajmdagi kreditni vaqtida qaytarmasligi bankning nolikvidligi va to'lovga layoqatsizligini keltirib chiqaradi.

Tijorat banklari to'lovga layoqatlilikini mustahkamlash maqsadida, bank jamg'armachilarining manfaatlarini himoyalash maqsadida Markaziy bank majburiy zaxiralar miqdorini belgilaydi. Tijorat banki belgilagan muddatda ajratmalarni o'tkazmasa yoki qaytarilishi lozim bo'lgan summadan qayta moliyalashtirish foiz miqdorini ikkiga ko'paytirib, har bir ish kuni uchun jarima undiriladi.

Maxsus maqsadlar uchun fondlarning ham to'lovga layoqatlilik-ni mustahkamlashda ahamiyati katta.

Agar bu fondlar ham kreditlash maqsadida ishlatib yuborilsa, favqulodda holatlar yuz berib qolsa, bank o'z likvidligi va to'lovga layoqatlilikini ushbu fondlar hisobidan ta'minlay olmaydi.

To'lovga layoqatsizlikning yana bir sababi garovni baholashdagi xatolikka yo'l qo'yishdir. Garovni to'g'ri baholash va ularning bahosi o'zgarishi ustidan doimiy nazorat olib borish to'lovlarda qiyin-chiliklar kelib chiqishining oldini oladi.

Balans likvidligining buzilishi va to'lovga layoqatsizlik mijozlar moliyaviy holatini yomonligidan ham kelib chiqadi. Qarz oluvchining kreditga layoqatlilikini to'g'ri baholash va ular ustidan doimiy nazoratning mavjudligi kredit xatarini o'z vaqtida bilish va to'lovga layoqatlilik bo'yicha zarur choralarni o'z vaqtida ko'rishni ta'minlaydi.

Banklar yangi operatsiyalar bajarishga buning uchun maxsus tayyorlangan kadrlarga ega bo'lmasdan kirishishi oqibatida ham to'lovga layoqatsizlik kelib chiqishi mumkin.

Bir shaxsdan yirik miqdorda depozitlar qabul qilish, ularning moliyaviy holati birdan yomonlashgan hollarda ham tijorat banklarida to'lovlar bo'yicha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. SHuning uchun ham, bir omonatchi(kreditor)ga to'g'ri keladigan mak-simal xatar hajmi belgilab qo'yilgan.

Tijorat banklari nizom kapitalining minimal miqdori ham Markaziy bank tomonidan belgilab qo'yilgan. Uni quyidagi jadval-da ko'rish mumkin.

Har bir tijorat banki o'z nizom kapitalini har choraklik ajrat-malar asosida (yillik ko'zda tutilgan o'sishga nisbatan 25%) to'ldirishlari lozim.

YUqoridagilardan tashqari, hisobni to'g'ri yo'lga qo'yish, bosh-qarishdagi xato va kamchiliklarni tugatish, kadrlar malakasini oshirish ham banklarning to'lovga layoqatlilikini ta'minlashga ta'sir ko'rsatadi.

3-§. Banklar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar

Biror mamlakat iqtisodiyotida yuz berayotgan tangliklar, nomutonosibliklarning bir uchi bank tizimi holati va tijorat bank-larning faoliyatiga borib taqaladi. Ayniqsa, o'tish davrini boshdan kechirayotgan davlatlarda yuz bergan va yuz berayotgan inqirozlarning bosh omillari sifatida banklarning sinishi va bankrotligi sana-ladi. Rossiyada 1995 yil va 1998 yilda sodir bo'lgan inqirozlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, aholining banklarga ishonchining yo'qo-lishi, siyosiy omillar va moliyaviy piramidalarning tushkunligi holatlari banklarning to'lovga qobiliyatini yo'qqa chiqaradi. SHunday ekan, tijorat banklarning likvidligi va

to'lovga qobiliyatini tahlil etish davomida bunga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash lozim. Chunki likvidlik va to'lovga qobiliyatlilik murakkab iqtisodiy tushunchalar sanaladi va yuzaki baholaganda tahlil samarasi past bo'lish mumkin.

Banklar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar turlicha tasniflanadi. Odatda, ular ichki va tashqi omillarga ajratilib o'rgani-ladi. Tijorat banklarning likvidligi va to'lov qobiliyatini belgi-laydigan ichki omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- bankning mustahkam kapital bazasi;
- aktivlar sifati;
- depozitlar sifati;
- tashqi manbalarga qaramlik darajasi;
- aktivlar va passivlarning muddatlari bo'yicha mutanosibligi;
- malakali menejment;
- bankning imidji.

Bankning mustahkam kapital bazasi xususiy kapitalining mutlaq qiymatini ifoda etib, aktivlar bo'yicha tavakkalchi-liklarning himoya manbasi hamda omonatchilar va depozitchilar mablag'larining kafolati hamdir. Bankning xususiy kapitali nizom fondi va boshqa maqsadli fondlardan iborat bo'lib, moliyaviy barqarorlik uchun ham asosdir. Shunday qilib, bankning xususiy kapitali qancha katta bo'lsa, likvidlilik ham shuncha yuqori bo'ladi.

Aktivlar sifati asosan to'rt xil mezon asosida aniqlanadi: likvidlilik, tavakkalchilik darajasi, daromadlilik va diversifikatsiya bo'yicha. Aktivlarning likvidligi shu aktiv-larning pul shakliga o'tish layoqatidir. Likvidlik xizmatidan aktivlar bir necha guruhlariga ajraladi. Birinchi guruhga yuqori likvidli aktivlar – kassa va vakillik hisobvarag'idagi mablag'-lar hamda davlatning qimmatli qog'ozlarini kiritish mumkin. Ikkinchi guruhga qisqa muddatli ssudalar, banklararo kredit-lar, faktoring operatsiyalari va aksionerlik jamiyatlarning tijoriy qimmatli qog'ozlari tashkil etadi. Uzoq muddatli investitsiyalar, qo'yilmalar va lizing operatsiyalari uchinchi guruh likvid aktivlarni tashkil etadi. Nihoyat, to'rtinchi guruh likvid aktivlar muddati uzaytirilgan ssudalar, bino va inshootlardan iborat. Tavakkalchilik darajasi bo'yicha ham aktivlar to'rt guruxga ajratiladi va mos holda 0,20, 50, 100% lik tavakkalchilik darajasiga ega aktivlardan iborat.

Shuni ta'kidlash lozimki, tavakkalchilik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, likvidlik shunchalik past bo'ladi. Aktivlar-ning daromadlilikligi aktivlarning ishchanligi va samaradorligini namoyon etadi. Daromadlik bo'yicha aktivlar daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi. Daromadlar qanchalik ko'p bo'lsa, bankda kapital bazani mustahkamlash imkoniyati paydo bo'ladi. Lekin ko'r-ko'rona daromadlilikka intilishi aktivlarning yo'qotilishiga va likvidli-likning pasayishga olib keladi. Aktivlar sifatini ko'rsatadigan mezonlardan yana biri ularning diversifikatsiyasidir. Aktivlarning diversifikatsiyasi ko'rsatkichlari bo'lib, bank aktivlarining asosiy yo'nalishlari bo'yicha tarkibi, kredit qo'yilmalarining ob'ektlari va sub'ektlari tarkibi, qimmatli koroyalar portfeli tartibi, valyutalar strukturasi (valyuta operatsiyalari bo'yicha), hamkor banklar tartibi hisoblanadi. Aktivlar diversifikatsiyasi qanchalik yuqori bo'lsa, likvidlilik shuncha yuqori bo'ladi. Bank aktivlarining

sifati likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilikni belgilashda katta o'rin tutadi. Aktivlar tarkibi shunday optimal tanlanishi kerakki, bir vaqt-ning o'zida ham likvidlilik, ham to'lovga qobiliyatlilik va bank uchun keraklisi foydalilik ta'minlanishi lozim.

Likvidlilikka ta'sir etuvchi muhim omillar sirasiga bank-ning depozit bazasining sifati ham kiritiladi. Depozit jo-riy hisoblarda, muddatli depozit va omonat jamg'armalari ko'ri-nishda yig'ilgan yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari tashkil qiladi. Depozitlar (talab qilib olguncha, muddatli va jamg'arma) sifati mezon bo'lib, ularning barqarorligi hisoblanadi. Depozitlarning barqaror qismi qancha yuqori bo'lsa, likvidlilik shuncha yuqori ta'minlangan bo'ladi, ularning ulu-shining ortishi bankning likvid aktivlarga ehtiyojini kamaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talab qilib olguncha bo'lgan depozitlar ularning foiz stavkasiga bog'liq emasligi nuqtai nazaridan barqarorligi bilan ajralib tursa muddatli va jamg'arma depozitlarning qoldiqlari qat'iy muddatga ega ekanligi bilan barqarordir. Lekin ularning foiz stavkasiga bog'langanligi foizlar o'zgarishi bilan bunday depozitlar migratsiyasini vujudga keltirishi mumkin.

Banklarning likvidliliigi va to'lovga qobiliyatligi tashqi manbalarga qaramlik darajasiga, ya'ni banklararo kreditlar-ning ulushiga ham bog'liq. Ma'lum bir chegaradagi banklararo kredit likvidligiga hech qanday xavf tug'dirmaydi, aksincha, u likvid mablag'larga bo'lgan qisqa muddatli ehtiyojni bartaraf ham etadi. Agar banklararo kredit jalb qilingan resurslar tarkibida salmoqli o'rinni egallasa, banklararo kredit bozorida noqulay kon'yunktura vujudga kelganda bank tanaz-zulga yuz tutish mumkin. Tashqi manbalarga karatligi yuqori bo'lgan rivojlanish istiqboliga ega bo'lmaydi va resurs baza-sining beqarorligi evaziga katta tavakkalchilik ostida bo'ladi.

Aktiv va passivlarning muddatlari summolari o'rtasidagi nomutanosiblik likvidlilikka jiddiy ta'sir o'tkazadi. Bank-ning mijoz oldidagi majburiyatlarini bajarish uchun mijoz-dan olingan mablag'larni qaytarish muddati shu mablag'lar hiso-biga qo'yilgan kredit (investitsiyalar)ni qaytish muddati bilan mos bo'lmog'i lozim. To'g'ri, majburiyat boshqa manba hisobiga qoplanishi mumkin, lekin amalda aktiv va passivlarning asosiy qismi muddat va summada munosib bo'lishi bank barqarorli-gining garovi hisoblanadi.

Menejment, ya'ni bank faoliyatini boshqarish likvidli-likka jiddiy ta'sir o'tkazuvchi omillardandir. Bankning bosh-qarish sifati oqilona bank siyosati, bank tashkiliy struktura-si, aktiv va passivlarni samarali boshqarish mexanizmda na-moyon bo'ladi. YUqori darajadagi menejment malakali kadr-larni talab etadi, shuningdek, zaruriy axborot bazasi tezkor choralarni amalga oshirishda qo'l keladi.

Kerakli likvidlilik darajasi menejment bilan birga bankning imidjiga ham bog'liq. Ijobiy bankka resurslar jalb qilishda va likvid mablag'lar kamomadini to'ldirishda baho raqobatchi banklarga nisbatan ustunlik yaratadi. YAxshi reputa-siyasiga ega bo'lgan bank barqaror depozit bazasini hosil qila oladi, chunki u moliyaviy barqaror mijozlar bilan aloqa qi-lishda katta imkoniyatga ega bo'ladi. Ijobiy imidjga ega bo'-lish o'ta murakkab jarayon, u yillar

davomida natijalar evaziga shakllanadi va rivojlanish strategiyasini to'g'ri tanlash, mijoz-larga xizmat ko'rsatish darajasini oshirish, marketing tadqiqotlarini chuqurlashtirish, ishonchli va ommabop reklama, faoliyat natijalarini jamoatchilik uchun ochiqligi kabilarga asoslanadi.

YUqorida ko'rilgan omillar bankning xususiyatlariga bog'liq ravishda turlicha ahamiyatga ega bo'lish mumkin. Ba'zi hollarda likvidlilik muammosini resurs bazasi sifati va tarkibi tug'dirsa, ba'zida aktivlar sifati bunga sabab bo'ladi. Asosan esa likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilik muammolar komp-leks omillar uyg'unligida paydo bo'ladi. Likvidlilik muammo-sini ko'p omilli kategoriya ekanligini tan olgan xolda, har bir bank o'zining og'riqli nuqtalarini belgilab olishi kerak, ya'ni bank likvidligini belgilaydigan omillar to'g'ri talqin etilgan-dagina bu muammo oqilona hal etiladi.

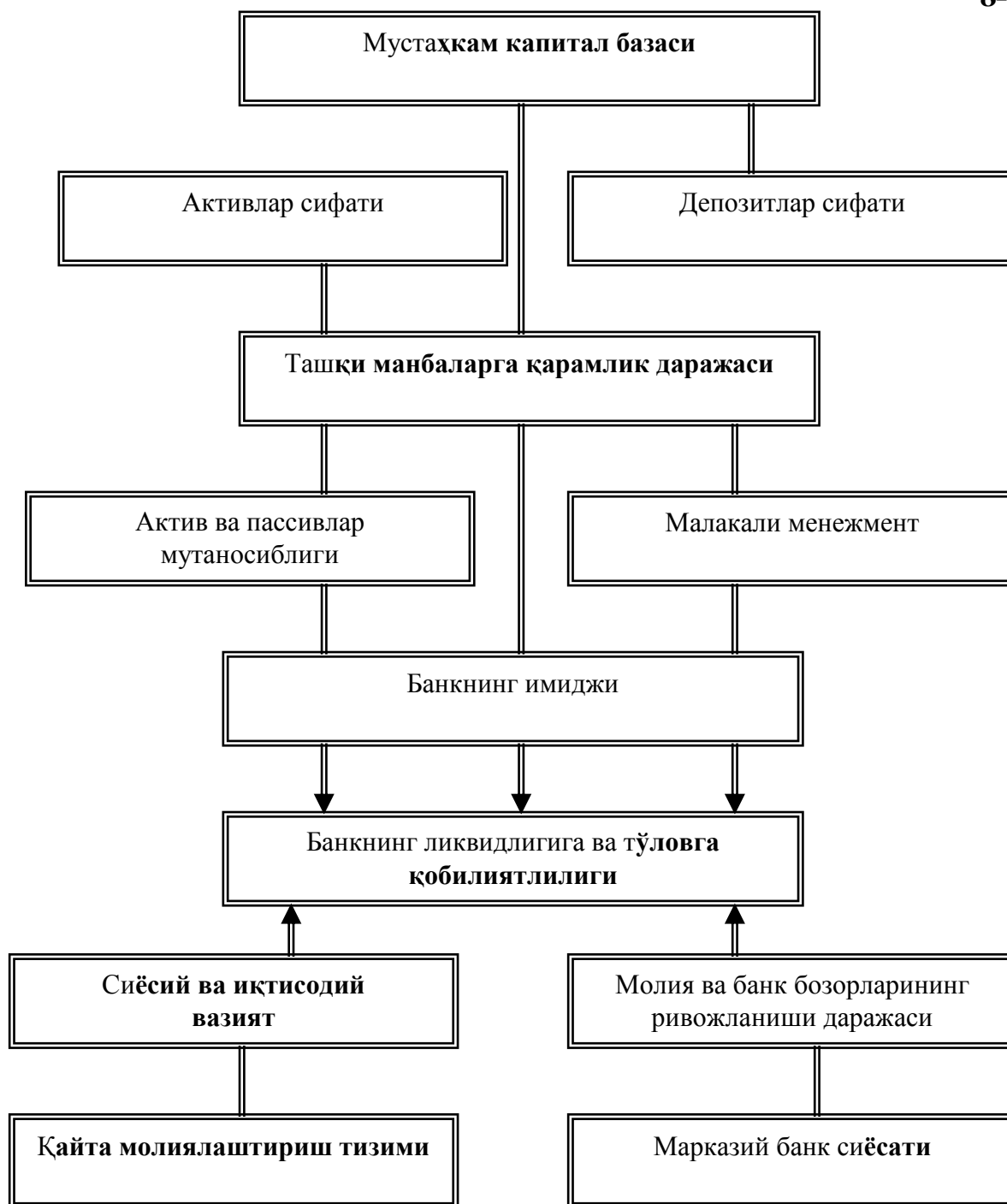
Ko'rib o'tganimizdek, bankning likvidlilik va to'lovga qobiliyatlilik holati bank faoliyatidan tashqarida bo'lgan bir qator tashqi omillarga ham bog'liq. Bular qatoriga quyida-gilar kiritiladi:

- mamlakatdagi umumiy siyosiy va iqtisodiy vaziyat;
- qimmatli qog'ozlar va banklararo kredit bozorlarining rivojlanish darajasi;
- qayta moliyalashtirish tizimi;
- Markaziy bank nazorat funksiyasining samaradorligi.

Mamlakatdagi umumiy siyosiy va iqtisodiy vaziyat bank operatsiyalari rivojiga turtki beradi, bank faoliyati iqtisodiy asoslarini mustahkamligini ta'minlaydi, mamlakatdagi va xorijiy investorlarni banklarga ishonchini mustahkamlaydi. Ko'rsatib o'tilgan shartlarsiz banklar puxta depozit bazasini hosil qila olmaydi, operatsiyalarning rentabelligini ta'minlash, aktivlar sifatini oshirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish kabilarni uddalash qiyin kechadi. Tijorat bank-lari bank tizimining bir qismi sifatida mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi, o'z navbatida, tijorat banklarning holati mamlakatdagi umumiy ahvol-ni belgilaydi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanganligi likvid mablag'lar foydaliligini yo'qotmagan holda aktivlarni pul shakliga aylantirishni eng tez va optimal variantini qo'llash imkoniyatini beradi. Bunday holat fond bozori rivojlangan davlatlar uchun, ayniqsa, xarakterlidir. Chunki aktivlarni qimmatli qog'ozlarga joylashtirish vositasida bank bir vaqtning o'zida ham likvidlilikni ta'minlaydi, ham kerakli daromadga ega bo'ladi. Banklararo kredit bozorining rivojlanganligi banklar o'rtasida vaqtincha bo'sh resurslarni tezda qayta taqsimlash imkonini beradi. Banklararo bozordan likvidlilikni ta'minlash uchun turli muddatlarga mablag'larni jalb qilish mumkin, shu jumladan, bir kunga ham. Bu bozordan mablag'larni olish operativligi umumiy moliyaviy kon'yunktura, banklararo bozorning tashkiliy shakli va albatta bankning obro'siga bog'liq.

YUqoridagi omil bilan birga qayta moliyalashtirish tizimining likvidlilikka ta'siri o'zaro chambarchas bog'liq.

Banklar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar

Qayta moliyalashtirish tizimi Markaziy bankning tijorat banklarini kreditlash jarayonidir. Likvid mablag'larga ehtiyoj tug'ilganda tijorat banklari Markaziy bankdan qayta moliya-lashtirish stavkasida kredit olishi mumkin

bo‘ladi. Bu omil-ning bevosita ta’siri shundan iboratki, qayta moliyalash stavkasi ortganda likvidlikni ta’minlash uchun kreditlar omili qimmatlashib qoladi yoki aksincha.

Markaziy bankning nazorat funksiyalari samaradorligini aksiyadorlik tijorat banklari bilan likvidlikni ta’minlashga doir munosabatlarda o‘z aksini topadi. Markaziy bank belgilangan tartibda iqtisodiy normativlarni, shu jumladan, likvidlik me’yorlarini ham o‘rnatadi. Iqtisodiy o‘zgarishlar ta’sirida Markaziy bank ham me’yorlarni o‘zgartirib boradi. Masalan, o‘tish davrini boshdan kechirayotgan O‘zbekiston sharoitida Markaziy bank iqtisodiy me’yorlarni qat’iy va nisbatan «qattiqqo‘llik» bilan o‘rnatgan, buni mavjud shart - sharoit ham talab etadi. SHunday holatda tijorat banklari likvidlikka og‘ishmay amal qiladi va likvidlikning za-rariga daromadlikni suiiste’mol qila olmaydilar.

Ko‘rib o‘tilgan omillardan biri alohida likvidlikka, yana biri to‘lovga qobiliyatlikka alohida ta’sir o‘tkazmaydi. Balki, sanab o‘tilgan omillar bir vaqtning o‘zida ham likvidlik, ham to‘lovga qobiliyatlikni belgilaydi. CHunki likvidlik va to‘lovga qobiliyatlik o‘rtasida sof chegara mavjud emas, ya’ni ular o‘ta yaqin tushunchalar hisoblanadi.

Quyidagi tayanch so‘zlarni ta’riflang

1. Likvidlik.	5. Likvid aktivlar.
2. Joriy likvidlik.	6. Aktivlarni boshqarish.
3. Kapital.	7. Passivlarni boshqarish.
4. Majburiyatlar.	

Mavzuga oid savollar

1. Tijorat banklarining likvidligi deganda nimani tushunasiz?
2. Tijorat banklarining likvidligiga qanday omillar ta’sir qiladi?
3. Banklarning to‘lovga qobilligi nima va uni amalga oshirish yo‘llari qanday?
4. Bank likvidli bo‘la turib to‘lovga qobil bo‘lmazligi mumkinmi yoki aksincha?
5. Tijorat banklari faoliyatiga Markaziy bank tomonidan belgilangan qanday iqtisodiy me’yorlarni bilasiz va ular qanday aniq-lanadi?
6. Bank kapitali deganda nimani tushunasiz?
7. Passivlar va aktivlarni boshqarish nazariyasi to‘g‘risida nima-larni bilasiz?

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida». O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 1995 yil 21 dekabr.
2. «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida». O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 1996 yil 25 aprel.
3. O‘zbekiston Respublikasining "Kredit uyushmalari to‘g‘risida"gi qonun 2002 yil 4 aprel.

4. «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish bora-sidagi chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 21 martdagi Farmoni.
- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida». O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 apreldagi Qarori.
6. «Bozor islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo‘nalishlar amalga oshirili-shini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. 2005 yil 14 iyun.
7. «Bank tizimini isloh qilishga doir chora-tadbirlar to‘g‘ri-sida». O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 15 yanvardagi 24-sonli O‘arori.
8. «Bank tizimini isloh qilishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida». O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 24 martidagi 104 sonli Qarori.
9. «Tijorat banklari likvidligini boshqarishga bo‘lgan talab-lar to‘g‘risida» nizom, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan, 1998 yil 2 dekabr, 559-son
10. Karimov I.A. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqur-lashtirish yo‘lida Toshkent – «O‘zbekiston», 1995 yil.
11. Karimov I.A. O‘zbekiston: Buyuk kelajak sari. Toshkent –«O‘zbekiston»– 1998 yil.
12. Karimov I.A. O‘zbekiston Bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. Toshkent –«O‘zbekiston» 1993 yil.
13. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, inves-titsiya, moliyaviy barqarorlik to‘g‘risida.-T.: “O‘zbekiston”, 2005 yil.
14. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: 1997 yil.
15. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohot-larni chuqurlashtirish – eng muhim vazifamiz. 2004 yil fevral.
16. Abdullaeva SH.Z. Bank ishi. Darslik/ SH.Z. Abdullaeva. - 2003
17. Abdullaeva SH.Z. Bank resurslari va ularni shakllantirish asoslari. 1-kitob/ SH.Z. Abdullaeva, Karimov F.SH., K.N. Navro‘zova , U.D. Ortiqov. – 2004.
18. Abdullaeva SH.Z. Bank risklari va kreditlash/ SH.Z. Abdullaeva. – 2002.
19. Abdullaeva SH.Z. Bank risklari fani bo‘yicha magistratura tinglovchilari uchun muammoli ma’ruzalar to‘plami. Bank ishi kafedrasi/ SH.Z. Abdullaeva. – 2000.
20. Abdullaeva SH.Z. Pul, kredit va banklar/ SH.Z. Abdullaeva . - 2000
21. Abdullaeva SH.Z. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. O‘quv qo‘llanma./ SH.Z. Abdullaeva. – 2004.
22. Averyanova L.V. Mejdunarodnye bankovskie raschety.Uchebnoe posobie po angliyskomu yazыku./ L.V. Averyanova. – 1998.
23. Aleksandrova N.G. Banki i bankovskaya deyatel'nost dlya klientov/ N.G. Aleksandrova. – 2002.
24. Alekseeva V.I. Bankovskoe kreditovanie/ V.I. Alekseeva. – 1998.
25. Balabanova I.T. Banki i bankovskoe delo/ I.T. Balabanova. – 2001.
26. Banki i bakovskoy delo: Uchebnik dlya vuzov/ Pod red I.T.Balabanova. –

2003.

27. Banki i bankovskoe delo/ Pod Red. G.N. Beloglazovoy. - 2002
28. Banknotы stran mira: denejnoe obrashenie 2001 goda.V 2-x i katalog spravochnik. – 2001.
29. Bankovskoe delo./ Pod red. G.Beloglazovoy i L.Kropivetskoy. – 2002.
30. Batalov A.G. Bankovskaya konkurensiya / A.G. Batalov. – 2002.
31. Belyakov A.V. Bankovskie riski: Problemy ucheta, upravleniya i regulirovaniya./ Belyakov A.V.. – 2003.
32. Belyakov A.V. Bankovskie riski:problemy ucheta upravleniya i regulirovaniya/ A.V. Belyakov. – 2003.
33. Borovikov V.I. Denejnoe obrashenie, kredit i finansы:kurs leksiy/ V.I. Borovikov. – 2002.
34. Veshkin YU.G. Bankovskie sistemy zarubejnyx stran:Kurs leksiy/ YU.G. Veshkin, G.L. Avagyan. – 2004.
35. Voronsova V.P. Dengi.kredit.banki.:Uchebnoe posobie./ V.P. Voronsova, S.P. Fedoseeva. – 2002.
36. Galikitskaya S.V. Dengi. Kredit. Finansы/ S.V. Galikitskaya. – 2002.
37. Galitskaya S.V. Denejnoe obrashenie.Kredit.Finansы(teoriya i rossiyskaya praktika).Uchebnoe posobie/ S.V. Galitskaya. – 2002.
38. Gulyamov S.S. Dengi.Banki.Kredit.(Uchebnoe posobie dlya studentov Vuzov)/ S.S. Gulyamov, YU.T. Dodobaev. – 2002.
39. Dengi, kredit, banki Sennыe bumagi: Praktikum/ Pod Red. E.F. Jukova. – 2001.
40. Dengi,kredit,banki/ G.N. Beloglazova. – 2005.
41. Dengi.Kredit.Banki./ O.I. Lavrushina. – 2005.
42. Dengi.Kredit.Banki:Uchebnik dlya Vuzov/ E.F. Jukov, L.M. Maksimova, A.V. Pechnikova. – 2003.
43. Jarkovskaya E.P. Bankovskoe delo/ E.P. Jarkovskaya. – 2004.
44. Ivanov A.N. Bankovskie uslugi:zarubejnyy i rossiyskiy opыt./ A.N. Ivanov. – 2002.
45. Ilyasov S.M. Ustoychivost bankovskoy sistemy: mexanizmy upravleniya,regionalnye osobennosti. Ucheb.posobie./ S.M. Ilyasov. – 2001.
46. Kolpakova G.M. Finansы. Denejnoe obrashenie. Kredit: Uchebnoe posobie./ G.M. Kolpakova. – 2004.
47. Korobov YU.I. Bankovskiy 1 portfel/ YU.I. Korobov; Kniga bankira. Kniga klienta. Kniga investora.. – 1994.
48. Lavrushina O.I. Bankovskoe delo: Uchebnik.2-e izd.Pererab. i dop./ O.I. Lavrushina. – 2003.
49. Liberalizatsiya bankovskoy sistemy respubliki v usloviyax uglublениya ekonomicheskix reform. Pravovыe i organizatsionnyе osnovы bankovskoy sistemy Respubliki Uzbekistan:Uchebnoe posobie.Kniga 1./ Abdullaeva SH.Z.Arzumanyan S.YU. Murugova I.A.. – 2003.
50. Malaxova N.G. Dengi. Kredit. Banki. Konspekt leksiy/ N.G. Malaxova. – 2005.
51. Maslennikov V.V. Zarubejnyе bankovskie sistemy: Nauch.izd./ V.V.

Maslennikov. – 2001.

52. Mejdunarodnye valyutno-kreditnye i finansovye otnosheniya: Uchebnik./ Pod.red.L.N.Krasavinoy.-2-e izd. pererab i dop.. – 2002.

53. Miller L.R. Sovremennye dengi i bankovskoe delo./ L.R. Miller. – 2000.

54.Moiseev S.R. Mejdunarodnye valyutno-kreditnye otnosheniya/ S.R. Moiseev. – 2003.

55.Obshaya teoriya deneg i kredita: Uchebnik dlya vuzov/ Pod red. E.F.Jukova.. – 1999.

56.Romash M.V. Finansirovanie i kreditovanie investitsiy/ M.V. Romash. – 2004.

57. Rouz P.S. Bankovskiy menedjment/ P.S. Rouz. – 1997.

58. Rudakova O.S. Bankovskie elektronnye uslugi.: Ucheb.posobiya dlya vuzov./ O.S. Rudakova. – 2000.

59. Rudy K.V. Finansovo - kreditnye sestemy zarubej. stran: Ucheb. posobie/ K.V.Rudy. – 2003.

60.Sviridov O.YU. Dengi kredit banki/ O.YU. Sviridov. – 2001.

61. Semenyuta O.G. Dengi, kredit,banki V R F : Ucheb. posobie/ O.G. Semenyuta. – 1998.

62. Tosunyan G.A. Dengi i vlast. Teoriya razdeleniya vlastey i problemy bankovskoy sestemy. 3-e izd., pererab i dop. / G.A. Tosunyan. – 2000.

63. Tosunyan G.A. Nesostoyatel.nost (bankrotstvo) kreditnyx organizatsiy: Ucheb prakt. posobie. / G.A. Tosunyan. – 2002.

64. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi/ F.M.Mullajonov tahriri ostida. – 2001.

65. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimida valyutani tartibga solish oid me’yoriy hujjatlarga to‘plami. – 2003.

66. Finansy i kredit: Uchebnoe posobie/ Pod red. prof. A.M.Kavalevoy. – 2003.

67. Finansy i kredit:Uchebnik/ M.V. Romanovskogo, G.N. Beloglazovoy. – 2004.

68.Finansy, dengi, kredit: Uchebnik/ Pod red. O.V.Sokolovoy. . – 2000.

69. Finansy.Denejnoe obrashenie.Kredit.Konspekt leksiy. Posobie dlya podgotovki k ekzamenam dlya studentov vsekh form obucheniya. – 2005.

70.CHerkasov V.E. Bankovskie operatsii: Finansovyy analiz/ V.E. CHerkasov. – 2001.

71.CHernova V.E. Finansy, denejnoe obrashenie i kredit: Konspekt leksiy./ V.E. CHernova. – 2000.

72.CHilikina Z.N. Analiz finansovoy otchyotnosti predpriyatiy pri ix investirovaniy i kreditovaniy (na osnove bux. uchyoba) . / Z.N. CHilikina. – 2001.

73. SHelopaev M. Finansy.denejnoe obrashenie i kredit. Krat-kiy kurs leksiy./ M. SHelopaev. – 2004.

74. SHerbakova G.N. Bankovskie sestemy razvityx stran/ Pod red. G.N.SHerbakova. – 2001.

75. www.microfinance.uz

76. www.uzreport.com.

77. www.banking.com

- 78. www.cbu.uz
- 79. www.bir.uz

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I bob. Pulning zarurligi va mohiyati	
1-§. Tovar ishlab chiqarish va pulning zarurligi.....	5
2-§ Pulning mohiyati va uning xususiyatlari	6
II bob. Pulning funksiyalari va roli	
1-§. Pulning funksiyalari va ularga tavsif.....	11
2-§. Pul funksiyalarining o‘zaro bog‘liqligi.....	18
III bob. Pul aylanmasi va uning tuzilishi	
1-§. Pul aylanmasiga tavsifnoma va uning tuzilishi	21
2-§. Naqd pulsiz pul aylanmasi, uni tashkil qilish tamoyillari, naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllari.....	27
3-§ Naqd pul aylanmasi va uning xususiyatlari	27
4-§. Pul muomalasi qonuni	51
5-§. Pul agregatlari va pulni tartibga solishning amaliyotda qo‘llanilishi.....	52
IV bob. Inflyasiya va pul muomalasini barqarorlashtirishning usullari	
1-§. Inflyasiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari	56
2-§. Inflyasiyaning turlari va toifalari	58
3-§. Pul muomalasini barqarorlashtirish va inflyasiyani bartaraf qilish yo‘llari.....	63
4-§. Pul islohotlari va uning pul muomalasini barqarorlashtirishdagi o‘rni.....	66
V bob. Pul nazariyasi	
1-§. Pul nazariyalari to‘g‘risida umumiy tushuncha.....	70
2-§. Pulning metallik nazariyasi.....	70
3-§. Pulning nominallik nazariyasi	72
4-§. Pulning miqdoriy nazariyasi	73
5-§. Pul nazariyasining yangicha talqin qilinishi	75
VI bob. Pul tizimining mohiyati, turlari va elementlari	
1-§. Pul tizimi va uning asosiy elementlari.....	78
2-§. Rivojlangan mamlakatlar pul tizimi va uning o‘ziga xos xususiyatlari	81

VII bob. O'zbekiston Respublikasining pul tizimi

1-§. O'zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi	84
2-§. O'zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi	86
3-§. Pul tizimining baqarorligi va milliy valyutaning konvertabelligini ta'minlash yo'llari	89

VIII bob. Xalqaro valyuta munosabatlari

1-§. Xalqaro iqtisodiy aloqalar valyuta munosabatlarining asosi sifatida	92
2-§. Valyuta tizimi va uning asosiy elementlari	92
3-§. Valyuta kursi va unga ta'sir qiluvchi omillar, valyuta kurslarining turlari	98

IX bob. Xalqaro hisob-kitob operatsiyalari

1-§. Xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari	106
2-§. Xalqaro hisob-kitoblarning shakllari	108

X bob. Savdo, to'lov va hisob-kitob balanslari

1-§. Hisob-kitob balansi va uning tashqi iqtisodiy aloqalardagi o'rni	116
2-§. To'lov balansi, uni tuzish tamoyillarining asosiy bo'limlari	117

XI bob. Kreditning zarurligi, mohiyati va funksiyalari

1-§. Fondlar aylanishining o'ziga xos xususiyatlari va kredit zarurligining boshqa omillari	127
2-§. Kreditning mohiyati va uning funksiyalari	133
4-§. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi roli	154

XII bob. Tijorat banklarining kreditlar bo'yicha foizlari va ularni hisoblash usullari

1-§. Tijorat banklarining foiz siyosati to'g'risida tushuncha ..	141
2-§. Foiz stavkasi va uning turlari	145
3-§. Foiz stavkalarini hisoblash usullari va metodlari	149
4-§. Bank marjasi va foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi omillar	151

XIII bob. Bankning mohiyati va bank tizimi

1-§. Banklarning kelib chiqishi va uning mohiyati	157
2-§. Kredit tizimi, uning tuzilishi	158
3-§. Banklarning funksiyalari	161
4-§. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi, uning pog'onalari, maqsad va vazifalari	163

XIV bob. Markaziy bank, uning vazifalari va funksiyasi

1-§. Markaziy bank va uning tuzilishi	167
2-§. Markaziy bank faoliyatining asoslari, maqsad va vazifalari	168

XV bob. Tijorat banklari va ularning funksiyalari

1-§. Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari	171
2-§. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi	213
3-§. Tijorat banklarining funksiyalariga qisqacha tavsif	214

XVI bob. Tijorat banklarining passiv, aktiv va boshqa operatsiyalari

1-§. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari	180
2-§. Depozitlar va ularning salmog‘ini kengaytirish	182
3-§. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari	220
4-§. Banklarning boshqa operatsiyalari	225
5-§. Kreditlash tamoyillari.....	

XVII bob. Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha investitsion operatsiyalar

1-§. Investitsiyalar, banklarning investitsion siyosati.....	205
2-§. Qimmatli qog‘ozlar va ularning tasnifi.....	210
3-§. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari va ularning mohiyati	212

XVIII bob. Banklar faoliyatining barqarorligini ta’minlash

1-§. Banklarning to‘lovga qobiliyati to‘g‘risidagi tushuncha va uni ta’minlashning yo‘llari	251
2-§. Bank likvidliligi va uni ta’minlash yo‘llari	253
3-§. Banklar faoliyatiga ta’sir qiluvchi omillar.....	258
Adabiyotlar ro‘yxati.....	234

ABDULLAEVA SHARBAT ZULFIQAROVNA

PUL, KREDIT VA BANKLAR

Muharrirlar:

H. Teshaboev

L. Bahronov

**Kompyuterda
sahifalovchi**

B. Gafurova

**Bosishga ruxsat etildi 20.07.2007. Qog‘oz bichimi 30x42
Hisob-nashr tabog‘i 21,5 b.t. Adadi 500. Buyurtma № 164**

**“IQTISOD–MOLIYA” nashriyoti, 700084, Toshkent, Kichik halqa yo‘li
ko‘chasi, 7–uy**

Toshkent Moliya instituti bosmaxonasida rizografiya usulida chop etildi.

700084, Toshkent, Kichik halqa yo‘li ko‘chasi, 7-uy